

आश्रयेचूडामणिः ।

महाकविश्रीशक्तिभद्रविरचितं नाटकरत्नम्, सव्याख्यम् ।

भद्रचालप्रान्तवास्तव्येन
स्वर्णहर्डीत्युपाह्वयिद्वरथीकाशीरामशर्मात्मज-
ज्योतिर्विचिलरुथ्रीदौलतरामशर्मातनुजनुपा-
विजयानन्दशास्त्रिणा
संशोधितम् ।

प्राप्तिस्थान

मेहरचन्द्र लक्ष्मणदास
संस्कृत हिन्दी पुस्तक विप्रेता,
संस्कृत मिट्टा बाजार, लाहौर

अयि ! महानुभावा ! नष्टविदितचरमेव न प्रभवतां यत्किल महा-
कवि शक्तिभद्र आधर्यचूडामणिं नामैतच्चाटकरत्नं प्राणोपीदिति । असौ
महानुभाव दक्षिणात्य आसीत् । यतो हि अस्यैव नाटकस्यादौ स्थापनाया
समुपलभ्यते यन्मयम्—“दक्षिणापथादागतमाधर्यचूडामणिं नाम
नाटकमि” त्यादि । स हि कदा कुत्र वा जन्म लेभे इति तु पर्याप्तसामग्र्य-
नुपलब्धे वत् न तत्त्वतो निर्णयितमपि ।

“तपतीसंवरणम्”—“सुभद्राधनञ्जयम्” इत्यनयोर्नाटकयो
“आधर्यमञ्जरी” ति कथायाश्च प्रणेतृ राज्ञः कुलशेखरवर्मणः समये
१-“क्रमदीपिका” २-“अष्टप्रकारम्” इति पुस्तकद्वयं निर्मितमभूत् ।
तत्र “अष्टप्रकारम्” इत्यस्मिन् पुस्तकेऽस्ति समुल्लेखस्तत्रभवतो महाकवे
शक्तिभद्रस्यैतन्निर्मितस्याधर्यचूडामणिनाटकस्य च । अनेनैव खलु सुप्रतीयते
यदाधर्यचूडामणौ रचना कैस्ताब्दीयदशमशतकप्रारम्भाद् बहु प्रागभूदिति ।

आधर्यचूडामणौ नाटकेऽस्मिन् प्रथितयशसा नाट्यनिर्माणकला-
कोविदाना भास-कालिदास-भट्टनारायणादीना बहुशः समुपलभ्यते
यत्र तत्र नाट्यरीती समाविष्टा । तेनैव खलु सुविज्ञायते यदाधर्यचूडामणि-
रचयिता शक्तिभद्राभिधानो महाकविरयं भास-कालिदास भट्टनारायणाना-
मर्वाङ्गन एवेति ।

अत्र परम्पराप्राप्तमैतिह्यमपि—यत्किल महाकविरय शक्तिभद्र अद्वैत-
सिद्धान्तप्रतिष्ठापकस्य भगवत श्रीशङ्करानार्यस्य शिष्य आसीत् । एकदा
आधर्यचूडामणिर्नाम नाटकं बहिर्दाहेन समग्रमुत्तज्जमभूत् । किन्तु भगवता
शङ्करानार्येण स्वतीक्ष्णस्युतिशक्त्या पुनरुज्जीवितं दृतगासीदिति । चेद्वैति-
ह्यमेतद्वितथं स्यात् तदा एतदनुसारेण शक्तिभद्रस्य कालः कैस्ताब्दीये
सप्तमशतकान्तेऽष्टमशतकप्रारम्भे वा शक्यतेऽवधारयितुम् ।

अनेन हि कविना आधर्यचूडामणिं नामेदं प्रसूत नाटकमतिरिच्य
उष्मादनासवदादीन्यन्यान्वयि बहूनि पुरातनानि विरचितान्यासक्तिरिति हि

स्थापनातो विज्ञायते । तथाहि १० पृष्ठे सूत्रधारवाक्यम्—“आर्यैः श्रूयताम् ।
उन्मादवासवदत्ताप्रभृतीनां काव्यानां कर्तुः कवेः शक्तिभद्रस्येदं
प्रक्षाविलसितमि” ति ।

नाटके चास्मिन्नतिश्राचीना परमवैदुष्यपूर्णात्यन्तोपयोगिनी विवृति-
रप्युपलभ्यते । या हि खलु विशदरूपेण मार्मिकनया च नाटकीयाप्रतिम-
भावगौरभोल्लासनेऽतिराग्य वर्तते । विवृतिकृता चाप्यन स्वविषये न
किञ्चिदप्युल्लिखितम् । सप्तमाद्विवृतेखसाने केवलमयं श्लोक समुपलभ्यते—

“भारद्वाजग्रामचासीं कुमारिलमतानुगः ।

विप्रः कश्चिच्छक्तिभद्रकृतं व्याकृत नाटकम् ॥” इति ।

एतन्नाटकीयमाख्यानक शूर्पणखासमागमादारभ्य रामायणमुपजीव्य
वर्तते । यविना स्वप्रतिभया क्वचित्परिवर्तितमपि कथावस्तुसौन्दर्यमेव
परिपुष्पाति । नाटके चात्र प्रतिपाद्यविषया स्वभाषोक्तिमुन्दरा एव समुप-
कारिता सन्ति, वैदर्भी रीतिः, प्रसादमाधुर्यभूयस्वमेव लं मुधीषु ।

विदुषामनुचरः—

स्रष्टुः दीप्त्युपाहो विजयानन्दरशास्त्री ।

॥ श्रीः ॥

आश्चर्यचूडामणिर्नाम

नाटकम् ।

शक्तिभद्रविरचितम् ।

प्रथमोऽङ्कः ।

नान्द्यन्ते ।

(ततः प्रविशति सूत्रधारः)

सूत्रधारः—

घीचीस्थाने सहस्रं मरतकपरिधेस्पर्धि विश्रद्धुजानां
उत्फेनो द्वारजालैरुणरुचिरनन्तादिरत्नप्रभामिः ।

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीचूडामणिव्याख्या ॥

प्रस्तावे कर्मणां यस्य प्रणामं कुर्वते शुभाः ।

प्रत्युद्धाना निवृत्त्यर्थं तत्रमामि गजाननम् ॥ १ ॥

शुरवो नः प्रसीदन्तु गुरुकारुण्यशालिनः ।

अन्तेवासिमनःपद्मसमुन्मीलनमास्कराः ॥ २ ॥

अथ नाटकारम्भे शिष्टाचारमनुविधानः कविनां त्वादी सामाजिकान् प्रति
..तत्केन प्रबोद्धव्यमारीर्वाद निवृत्ताति—घीचीस्थान इत्यादिना ॥ अस्य
च कविना नर्तकमुखेन देवतास्तुतिरूपमङ्गलपूर्वकं कृतस्याशीर्वादस्य नाटक-
निबन्धनाविज्ञपरिसमाप्तिः फलम्, नर्तकस्य च नाट्यादौ तत्कीर्तनाय भास्म-
ना प्रयुज्यमानस्य नाट्यप्रयोगस्याविज्ञपरिसमाप्तिः । अतः च नान्द्यन्ते ततः
प्रविशतीत्युक्त्वा नान्द्याः कृतत्वेनानूपमानत्वात्कथासूत्रधारस्वैवायमारीर्वादः न
नान्दीक्ष्यतारस्य । तथा चोक्तम्—“प्रसाध रक्षाशिक्षमेत्सूत्रधारः सहानुगः ।
प्रविश्य तद्द्वपरः काव्यार्थं स्थाप्येवमः ॥” इति । नान्द्यन्ते प्रविशतीत्युक्ते
नान्द्यन्ते एव प्रवेशः न तु ततः पूर्वमिलस्यार्थस्थाभिधेयत्वाज्ज्ञान्याः पूर्व-
स्तमेव सिध्यति न प्रवेशस्यानन्तर्बामिलत उक्तं तत इति । आनन्त्योक्त्वा
चान्तरा कर्मान्तरानुष्ठाननिराधो व्यज्यते । तेन च नान्दीमारभ्यामरतवाक्योक्तेः

विभ्राणः शङ्खमन्तश्चरमचरमनिर्वाणयिं च तेजः

पायाद्वः शार्ङ्गधन्वा शयित इव समुद्रैकदेशे समुद्रः ॥१॥

प्रयुज्यमानानां नाट्यकर्मणां परस्परसम्बन्धरसूचितः । अनुकार्यतादात्म्यबुद्धिगो-
चरस्य नटस्य प्रेक्षकैः प्रलयेण बध्मानतया गृह्यमायत्वात् सर्वत्रैव प्रविशतीति
वर्तमाननिर्देशः । “अन्याह्वरमनेकार्थं सारवद्गुह्यनिर्णयम् । असौभमनवर्धं च
वाक्यं सूत्रं प्रवक्ष्यते ॥” इत्युक्तलक्षणं सूत्रं वाक्यं धारयतीति सूत्रधारः ।
एवं प्रविष्टेन सूत्रधारेण सामानिकदृष्टपावर्जनार्थमाशीर्वादः क्रियते—शार्ङ्ग-
धन्वा चः पायादिति ॥ अतः “आधिकतानाधिकृतयोरधिकृते प्रतिप-
त्तिर्गोपनी” इति न्यायेन रामकृतस्य नारायणस्यैव नाटके नेतृत्वाधिकृतत्वात्
सर्वदेवतारामकत्वाच्च भगवतः पादुकेन निर्देशः । तथापि शार्ङ्गधन्वेत्यनेन भग-
वत्पञ्चमनाहं दर्शयति । रक्षणे प्रार्थ्यमाने रक्षणीयत्वस्यैव देवस्यानुस्मरणं
सूक्तम् । “वाहरो वरव सङ्कल्पस्तादृशं तु कर्तुं नृपम् ।” इति न्यायात् ।
धनुषध्वजसम्प्लवः समाप्तान्तः । सम्बोधनेन विना च इति धुम्भङ्गप्रयोगः
तत्कार्यस्याभिमुख्यस्य सिद्धत्वादिति मन्तव्यम् । सामानिकानां हि नृत्योत्कृष्ट-
नाट्यकार्यस्तस्माद्विना तत्प्रयोगदर्शनकुतूहलित्वेन नाट्यकर्मनिपुणनटवरप्रशंसनाय
एवामिमुख्यं सञ्जातम् । चः पायादिति स्वप्रयोगेणैव सम्पन्नार्थत्वात् तेषां
पालनमेवाशान्तिभ्य न तत्तत्भयं लाभ इति दर्शितम् । अथ कथमनुप्राप्तेष्व
मर्तेकेननुप्राप्तकामाभिविषयं आशीर्वादः क्रियते इति चेत् सशमपरवादेष्व
तद्वचनमाशारयत इति मूलः । स हि तदावतनीविकोपायः तद्वचनमाशारयत इति
सूक्तम् । भवता सर्वदेवैव भगवो रक्षस्व कर्मविविधनिबन्धनत्वात् कामविवेक-
तद्बीजत्वात् तद्वचनमाशारयते । यथोक्तम्—“असौ शारतापुतिः सम्बगदित्यनु-
दिष्टे । आदित्याभ्यामेव वृष्टिर्देहेतुं ततः प्रजा ॥” इति । रक्षणे निष्कन्दस्य
भगवत्पञ्चमनाह्वानमुपपन्नेन परिकल्पितेषु वस्तु भूविभेदेषु प्रधानभूतभूतिभेद-
वेत्तापरपादितेयान्यतमनुबन्धानाम् विहितमिदं—समुद्रेति ॥ श्रीरत्नमुद्रस्यैवदेशे
देशे स्थितः समुद्र इवेति । अवरः शुद्धजलमयः समुद्र इव । श्रीरत्नमुद्रविषयायां
मरुतविरचयविरचयभूतिः इत्याह । अतः श्रीरत्नमुद्रविषयभूतः । तथाहि—
“सापार्थ्यमुपमा मेरे पूर्णां प्रजा च साधिता । शोभायती च मेरेतापदे समामे
रुद्धिने तथा ॥” इति । यथा भगवतः समुद्रस्यार्थं सिध्यति तथा विहितमिदं—

(परिक्रम्य नेपथ्याभिमुखमलोस्य) आर्य ! इतस्तावत् ।

वीचीस्थान इत्यादिभिः षड्भिर्विशेषैः । मरतकपरिषत्पार्थि मरतकमयैः परिषैः
 स्पर्षितु रीलमस्य । भुजानां सहस्रं वीचीस्थाने विभ्रादिति ॥
 शयितस्य भगवतः उपरिभागे वृत्त्या सङ्ख्याबहुत्वात् मरतकममानवर्णत्वाच्च
 वीचीसाधर्म्यं भुजानामुक्तम् । द्वारबालानां बावल्यात् ऊर्ध्वदेहावर्तितया च
 केनसाग्नात् भगवतः उन्नतफेनत्वारोपः । अनन्तस्यादेः शेषस्य अनन्तानामहीना
 च रत्नप्रभाभिरिति । अत्र शब्दकेषोऽलङ्कारः । यदुक्तम्—“वाच्यभेदेन भिन्ना
 यद्युपपन्नापणस्पृशः । क्षिप्यन्ति शब्दा केषोऽस्तावदरादिभिरुच्यता ॥” इति ।
 शङ्खं विभ्राण इति ॥ समुद्रविशेषणत्वपक्षे मङ्गतैकत्वमविवाचितम् ।
 एतच्च भुजान्तरवर्तिनामायुधान्तराणामुपलक्षणार्थम् । भगवद्भुजानां सहस्रायुध-
 मूरज जगद्रक्षकत्वं च प्रतिष्ठमेव । यथोक्तम्—“विश्वत्रार्णकदीक्षास्तदनुगुणगुण-
 चक्रनिर्माणदक्षाः कर्तारो दुर्निरूपाः स्फुटगुण्यरासां कर्मणामहुतानाम् । शार्ङ्गं
 बाणं कृपाणं फलकमरिगदे राक्षसघ्नौ सहस्रं विभ्राणारराक्षबालं मम दधतु
 हरेर्वाहवो मोहहानिम् ॥” इति । अन्तः उदरे चराचरात्मकं जगत् विभ्राणः ।
 न च प्रलयकाल एव भगवत्स्तादवस्थमिति वाच्यम् । क्रम्येन स्थितिकालेऽपि
 आत्मोदरे सकललोकविस्तारस्य स्वमात्रे दक्षितत्वात् । अस्य समुद्रविशेषणत्वे
 रथावरान् पर्वतवनादीन् जङ्गमान् जलमानुषादींश्च विभ्राणः । अत्राप्येकत्वम-
 विवक्षितम् । अन्तर्हृदयेऽनिर्वाणायमविनारयं निल सच्चिदानन्द ब्रह्मज्योतिः
 विभ्राणः अन्यतौर्वाग्रिम् । अत्रार्थशेषिकोऽलङ्कारः । देशतः कालतो वस्तुतश्चा-
 परिच्छेदस्यात्मज्योतिषो हृदये विभ्राण इति देशपरिच्छेदः कारुणिक इति
 ज्ञेयम् । एवं विशेषणैर्भगवतः समुद्रसाम्ये सिद्धे समुद्रैकदेशे शयितः समुद्र
 इवेत्युपमावाक्यस्यावृत्त्या उत्प्रेचालङ्कारोऽप्याश्रीयते । प्रकृतस्य भगवतः समुद्रत्वेन
 संभाव्यमानत्वात् । यथोक्तम्—“संभावनमयोत्प्रेचा प्रकृतस्य समेन यत् ।”
 इति । अत्र शार्ङ्गधन्वेत्यनेन जगद्रक्ष्योत्साहवत्त्वेन शार्ङ्गधनुर्विशिष्टत्वेन च भगवतः
 उपादानं अस्त्रिघाटके तदशभूतस्य जगद्रक्षणार्थमवतीर्णस्य रामस्य नेतृत्वं तच्च-
 रितस्य जगद्रक्षणनिमित्तस्य धनुर्वापारसाध्यरावणादिवचस्याधिकारिकवृत्तत्वं च
 दर्शयति । एव प्रत्युहनिवारणसामाजिकावर्जनफलमाश्रीर्वाद विधाय भारतीइत्यङ्ग
 भूतमुत्तमप्रस्तावस्य परिक्रमण्यैषपथ्यशास्त्रमलोकनपूर्वकं जटोपाकारयति—आर्य

(प्रविश्य नदीं)

नदी—अज ! इअं म्हि । आर्य ! इयमस्मि ।

सूत्रधारः—आर्ये !

अभिरञ्जनीं जनानां

सहायसाध्यां गुरूपदेशेन ।

धुरमुद्धहामि गुर्वीं

नृप इव भरतादिभिर्बोढाम् ॥ २ ॥

इत्यादिना ॥ “भारती सस्कृतमावो वाग्व्यापारो नरामयः । वेदे. प्ररोचना-
युक्तेः वीधीमहसनामुते- ॥” इति भारतीतत्त्वम् । आमुक्तं चैव तद्धितम्—
“सूत्रधारो नदीं ज्ञेत मारिष वा विदूषकम् । स्वकार्यप्रस्तुताद्येपि निप्रोक्त्या
यत्तदागुह्यम् ॥ प्रस्तावना या १” इति । आर्ये इति । नदीसूत्रभूतोः परपरराहान
प्रावेशश्चेन कर्तव्यम् । यथोक्तम्—“भगवन्तोऽधरेवाच्या विद्वदेवर्षिलिङ्गिनः ।
विप्रामात्याप्रवाधायां नदीसूत्रभूतो मिथः ॥” इति । अत्रार्यशब्देन भेदप्रवाचिना
नाट्यप्रयोगोचितविशिष्टगुणसम्पन्नत्वमपि तस्या सूच्यते । इतस्तावत् भागम्यता-
मिति शेषः । तावच्छब्देन प्रावम्यवाचिना प्रथममागम्यता अनन्तर महाकार्या-
न्तरमप्यस्तीति सूचितम् । ततश्च तच्छ्रवणोत्पत्तेन तस्या भागमनसन्नमो दर्शितः ।
अत एव प्रविश्येत्युक्तम् । यत्र संग्रमादिविचविकारमालम्ब्य धानप्रवेशः तत्र
स्वयन्तेन प्रवेशमियामुक्त्वाहेति उत्तरकिपापद्राध्याहारोऽयं वचनतोऽप्यतया प्रवेशान-
स्य निर्देशः । आर्य इयमस्मीति ॥ भागतेति सिध्यते । तत्र प्रवृत्तसिद्ध-
स्याप्यागमनस्य निवेदनेन तच्छ्रवणोत्पत्तेः स्वयन्ते । एवं तदौत्पत्त्यदर्शनेन
प्रसन्नो भूत्वा विकसितं कर्म निवेदयति । आर्ये इत्यादिना ॥ आर्ये
नाट्यप्रयोगसहकारिणु प्रधानभूतेऽनस्तां विना कला अन्यथा एवनिवेदयामि ।
इदानीं नञ्निधुरमुद्धहामि अवश्यकर्मस्वरेणाप्यवस्थामि । किंरूपमिति विशेष-
विशेषावाभाह—भरतादिभिर्बोढामिति ॥ अनेन नाट्यप्रयोगात्मिकां धुर-
निरुक्तं भवति । भरतमुनिर्हि विशिष्टप्रणीत नाट्यवेदमभ्यस्य तत्प्रयोगं कृत्वा
तद्विषयनिष्पन्नं चकार । यथोक्तम्—“उद्धृतोद्धृतं मार वमद्विभजिगमात्रात्थ्येद
रिरिष्यन्ते तस्य प्रयोगं मुनिरपि भरतस्याप्यव नीतकयः ।” इति । भरता
दिभिरित्यनेनार्वाङ्मानां नाट्यप्रयोगस्य तदुपस्थाप्य दर्शयति । भरतमुनिना दत्ता

प्रयोगप्रकारो निर्व्यूढः, तथा प्रयोक्तुं ममाध्यवसाय इत्यपि दर्शितम् । आदिरा-
 श्चैनं सम्प्रदायप्रवर्तकानामाचार्याणां ग्रहणम् । षोडामित्यस्यैवपदत्वेऽसाधुत्व
 पृथक्पदत्वं वाराब्दस्य विशेषणमुच्चयार्थत्वेन कथञ्चिदुपयोगः । **गुर्वीमिति ॥**
 भरतोक्तप्रयोगप्रकारसम्पादनेन नायकेतिवृत्तरसादिमहिम्ना चानीयत्करप्रयोगान् ।
 एव गुरुतर नाट्यप्रयोगं कर्तुं कथमध्यवस्यसीत्यत आह—**गुरुपदेशेनेति ॥**
 बालव्याप्तमृति पञ्चिचरणादिभिः प्रसादितानां महातीर्थानां शिवापूर्वकेशोपदेशेन
 उपदिष्टस्य पुनः पुनरभ्यामेन चेत्यर्थः । यथोक्तम्—“कैशोरात्रमृति प्रसादितमहा-
 तीर्थस्य शिवाबलादभ्यासाच्च भित्तमेव विदुषा येन प्रयोगमिया । विधायां
 निनया स्वतो गुणवता साधुर्यमापीयते गाम्भीर्यं च परं स एव विदुषा सम्यक्
 प्रसूते रमान् ॥” इति । अत्र मदाह्वानं किमर्पमित्येवायमाह—**सहायसा-**
ध्यामिति ॥ अनेनैकनायकप्रयोज्यभाषादिष्ववच्छेदः कृतः । यथोक्तम्—
 “भाणस्तद्वत्वरित स्तानुभूत परेण वा । यत्रोपवर्ण्येदेको निपुण पश्चिदो
 विट् ॥” इति । सहायैस्तत्तत्प्राप्तोचितपाठगतिगतिरसप्रयोगादिनिपुणैः सह
 साध्याम् । यतो निसर्गतो नाटकप्रयोगस्य सहायसाध्यत्वं भवति एव तदाह्वानं
 कृतम् । एवमतिप्रयत्नसाध्यायां धुरः किं प्रयोजनमित्यत आह—**अभिरज्जनीं**
जनानामिति ॥ न हि कस्यचिदन्वयस्य कर्मण एव सर्वजनानुरागफलमस्ति ।
 जनानुरागश्च सर्वमन्तःकारणम् । यथोक्तम्—“जनानुरागप्रमथा हि सपदः” इति ।
 अतो जन्मान्तराभितस्तु कृतपरिपाकेनैवेव विधा लभ्यते । यथोक्तम्—“अपि लभ्येत
 विद्वद्भिर्भक्तिरभ्यासकौशलात् । न तु नाटकविषये सर्वलोकानुरज्जनी ॥” इति ।
 अतोऽभ्यासं कुर्वन्मत्वात् परमप्रयोजनत्वाच्च अस्यां धुरि महानादरं कार्यं इत्यर्थः ।
 नृप इवति ॥ यथायनो राजा पूर्वोत्पन्नैर्भरतादिभिरुक्तं धुरमुद्वहति तथेत्यर्थः ।
 नानाविधानुपपन्नैर्व्यवधानानुक्तानुग्रहनियमादिभ्याप रस्य परमोत्साहसाध्यत्वात्
 गुर्वम् । अतर्थासाक्षादिगोचरो गुरुपदेश एवोद्वहने हेतुः । अमात्यादिग्रहाव-
 सापेक्षत्वं जनानुरागफलत्वं चात्रापि विवक्ष्य एव । अत्र अर्थक्षेत्रयोर्महात्वं । अत्र
 आर्थक्षेत्रस्य सफलम्—“क्षेत्रम् अथवा एकस्मिन् यत्रानेकार्थता भवेत् ॥” इति ।
 अत्र क्षेत्रेण नृपनानुरागोपायस्योद्वहणं एव एकस्यस्याप्योद्वहनस्यैव नटरस्य
 नृपस्य हृदयं प्रवीण इति क्षेत्रस्य तद्वत्त्वम् । “प्रविरस्य राजाशिक्षामेव नृपचारसम-
 हानुः । एवंप्रकं प्रविरोत्तं नृपचारसमं हति ॥ दिव्यमर्थं स तद्वतो निम-

नटी—अजस्त गरीशं दाव अहिभारं आश्वारो एव सूपदि ।
 आर्यस्य गरीयांसं तावदधिकारं आकार एव सूचयति ।
 सूत्रधारः—अथ किम् । सुन्दरि ! ननु बहूनामसाधारणो दुर्गमः
 पन्थाः ।

मन्वतरस्तयो । सूत्रयेदस्तु नीज वा मुख पात्रमथापि वा ॥” इत्युक्तलक्षणा-
 नुरेण वस्तुसूचनमपि कृतम् । रामो हगस्तादीनां गुरुणामुपदेशेन सर्वराजसव-
 भालिका महोत्साहसाध्यसेतुबन्धादिगर्भत्वेन शुवी सहायभूतमुप्रीवादिगि सह
 साध्या जगद्रक्षणाफलत्वेन सर्वजनानुरजनी धुर कर्तुमध्यवसायमकार्षीदिति ।
 गुरुशब्देन मातापितृविवक्षाया गुरुपदेशेन सहित इति योज्यम् । एवमुक्तविशे-
 षणविराष्टाया धुरो रूपकांतरणोचरत्वेनाप्यवधानात् नारकैकविषयत्वमवधार्य तद्विशे-
 षजिज्ञासया तदुक्त गौरवातिशयमुक्तिसबादभूतेनानुमतेनालक्षयानुवदति—आर्य-
 स्येति ॥ अधिप्रियत इति कर्मव्युत्पत्त्या अधिकारो नाट्यप्रयोगः । तस्य गौरव
 वृष्टेरुत्फुल्लमध्यवशीरत्वादिराकार एव तावत् प्रथम वचनात्पूर्वमेव सूचयति । न
 तत्र वचनापेक्षा यत् आकारेण वचनादपि स्पष्टतरमवगम्यते अने अधिकारगौरव
 न यत्कम्यमेव । अधिकारगुरुत्वहेतुस्तु वचनसापेक्ष इति वाक्यपर्यवसानम् । आर्यस्य
 आकार एवेत्यन्वयः । एव तदुक्तिमूचितजिज्ञास्यत्व गौरवहेतु विषयान् उक्तमेवार्थे
 मनुमन्यते—अथ किमिति ॥ असाधारण पन्थाः बहूना दुर्गमो नर्तु इत्य-
 न्वयः । अत्र बहूनामिति पठया न लोकाभ्येति प्रतिषेधेऽपि दुस्त्यज किं धृता
 त्वनामित्यादिशिष्टप्रयोगानुसारेण साधुत्वम् । पथिशब्दो हि अभिमतदेशान्तर-
 प्राप्तिसाधने सस्फुटे देशविशेषे मुरयया कृत्या प्रसिद्धः । तन्नाभिमनसाधनत्व नाम
 यो मुणस्त लक्षयित्वा तदगुणयोगिषु विनावेशेषु गौरवा कृत्या वतते । अत्र
 प्रकार्येण अय नाटके पर्यवस्यति । विधान्तरेष्वप्यस्य प्रयोगो दृष्टः । यथा—
 “अजुजुटिलनानापयजुषां नृषामेको गम्यस्त्वमसि पयसामर्णव इव ।” इति ।
 गौरीवृत्तिः पूर्वमेव लक्षिता—“अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिलक्षणेष्मते । लक्ष्यमाण
 गुणैर्योगादृष्टेरिष्टा तु गौरीना ॥” इति । प्रकृतमगाम्भीर्योदायप्रोदतादिवचनगुण-
 रालितया प्रतिपाद्येतिवृत्तातिगौरवेणासाधारणो लोकेत्कथो यो नाटकाविशेषः स
 बहूनां दुर्गम दुष्परप्रयोग एव । ननुरेवार्थः । कस्यचित्तु पुण्यरालिनीऽभ्यासा-
 यशियेनादिप्रयत्नसाध्यप्रयोगोऽयं भवेदपि । अत्र एवभूतनाटकगोचरत्वेन ममाभि

नटी—अज ! किं असाधारणं ति पृच्छदि ।

आर्य ! किमसाधारणमिति पृच्छधते ।

सूत्रधार.—आर्य ! दक्षिणापथादागतमाश्रयचूडामणिं नाम नाट-
कमभिनयाध्रेडितसौभाग्यमभिलषाम इत्यार्यमिध्राणां
शासनम् ।

काररय गुरुत्व युक्तमेवेत्यर्थः । अथवा दुर्गमो य एव सा बहुनामसाधारण-
साधारणो न भवति । अथाहभोपी साक्ष्यं शिवत् प्रसज्यप्रतिषेधे नञ् ।
नाम्नीयादिगुणयोगात् दुष्कारप्रयोगो यो नाटकविशेषः स अन्यैरप्रयुक्तपूर्वत्वा-
दस्य भि. प्रयोक्तव्यमात्रस्य भ्रमा प्रत्यसाधारणो भवति । अतोऽस्यातिप्रयत्न-
साध्यत्वात् अधिकारस्य गुरुत्वमिति भावः । इह ननु बहुनामित्याश्रय प्रहाविल-
सितमित्यनेन भारतीवृत्त्यङ्गमूला प्ररोचना क्रियते । यद्योक्तम्—“उन्मुखीकरण-
यस्य प्रसादात् प्ररोचना ।” इति । कविकान्यप्रयोक्त्यादीनां प्रसादा सांमानिक-
सहायादीनामौमुख्यापादनं प्ररोचनेत्यर्थः । एवमसाधारणशब्देनाध्यवसायस्य
भिनवनाट्यत्वं शङ्कमाना परिपृच्छति—अज्ज्ञेत्यादिना ॥ अत्र पृच्छतेलंघनमाङ्-
गिधानार्थत्वम् । असाधारणशब्देन को विशेषो विवक्षित इत्यर्थः । पुरातनानि
नाटकानि प्रायेणारमाभिरयैश्च प्रयुक्तपूर्वाण्यति तेषामसाधारणत्वं न घटते अद्यतन-
नाटकं तादृशं च मया नामाधि इत्यसाधारणशब्देन को विशेषोऽभिप्रेतः स
उच्यतामित्यर्थः । अथ तमेव विशेष आर्यमिमरासनरूपेण वचनेन सवदुमान-
माचष्टे—आर्य इत्यादिना ॥ तत्र प्रयोगनेपथ्यमनुरूपप्रयोज्यताभात् सकली-
करिष्यामाति सम्बोधनमिप्रायः । दक्षिणापथादिति ॥ अतिदूरदेशोद्भूतमिम-
देषां प्राक्तनं त्वत्रत्येन केनचिन्निमित्तमत्रैव वर्तमानमित्यर्थः । अनेन नाटकस्य
शुण्वत्तमत्वं लोकपरिग्रहानुवृत्त्या दर्शितं नाटकमागतमिति । न तु केनचित्
देशात्तर एवभूतं नाटकमस्तीति लोकवार्तामत्रत्येन तदेषां गत्वा नीतम् । किन्तु
तत्तद्देशेषु तत्तदभियुक्तपरिग्रहेण नाटकं स्वयमेवागतमिति चेतनवप्राटकस्यागमन-
सौकर्यं दर्शयितुमागमनकर्तृत्वनिर्देशः । वीरकार्याद्भूतसमूहवैभवेन आश्रयंकराया
चूडामणिरित्याश्रयचूडामणिरिति सशः । आश्रयभूतसचूडामणिर्येतिमन् प्रतिपाद-
त्वेनाङ्गीकृत इति वा । नाटकमिति ॥ प्रकरणादीनां रूपका तराणां प्रकृति-
भूतमितिहासपुराणादिशक्तिवृत्तसहितं भागविन्दुपताकाप्रकटीकार्यलक्षणार्थप्रकृ-

नटी—अज्ज ! अच्चाहिदं खु एदं, आआसं पसवइ पुप्फं, सिअ-
दांओ तेज्जं उप्पादअंति, जइ दक्खिण्णाओ दिसाओ
आअदं खाडअणिवन्धणम् ।

आर्य ! अत्याहितं खल्वेतत्, आकाशं प्रसूते पुष्पम्,
सिकताः तैलमुत्पादयन्ति, यदि दक्षिणस्या दिशः
आगतं नाटकनिवन्धनम् ।

सूत्रधारः—आर्ये ! मा मैवम् । उपचिनु गुणम्, अपहस्तय
जन्माभिनिवेशम् । पश्य

तिपक्षकोपेत प्रारम्भयत्प्राप्त्यारानियतातिफलागमावस्थापञ्चकसमन्वितं मुखप्रतिमु-
खगर्भावमरौनिर्वहयससन्धिपञ्चकतदङ्गचतुष्पाटसहितं नीरसानुचितेतिवृत्तचक्रवि-
ष्कम्भमेवराक्ष्णचूलाङ्गारयाङ्गावताराख्यार्थोपक्षेपकपञ्चविशिष्टं महासत्त्वतादियुग-
विशिष्टधीरादापायन्वतरमायकं शीलाजिवादिगुणविशिष्टस्वीयोक्त्यकायतरनाथिकं
पीठमर्धविटविट्टकादिसहायोपहृष्टितनाथकम्यापारं निवर्भपाञ्जाललाटगौडः सपदेशभे-
दोद्भूतरीतिचतुष्टयसम्पन्नं भारगोप्तातिवकीकैशिक्यारभटीसंज्ञकवृत्तिचतुष्टयोपरोक्षितं
आध्वन्यापौरस्त्यादाक्षिणात्यामागपीनामधेयचतुर्विधप्रवृत्तिचतुर्वोपेतं विभावन्तु-
भाबन्वभिचारित्सारिकोपहृष्टितरल्युत्साहस्वाभ्यात्मकवीर्यवृद्धाराम्यतराङ्गिरमं शुद्धे-
कानेकान्धुनभिपमार्धकामफलं वद्रूपकं तत्राटकमित्युच्यते । आश्चर्यचूडामणिनाम
नाटकं भस्तीति शेषः । तदभिनयाभेदितसौभाग्यमभिलषाम इति तत्पञ्चश्लोका-
हार्यः । अभिनयैर्वाचिकाङ्गिकाहार्यैस्तारिरेराभेदितं सौभाग्यं वस्येति विग्रहः ।
आभेदितरादेनार्धपपीलोचनास्वादः पूर्वमेव सङ्गृह्य इति दर्शितम् । इदानीं
प्रयोगदर्शनमभिलषाम इत्युक्तम् । महता नियोज्यं प्रति निधाभिलाषमिवेदल
अभिलषितनियोगपरमेव भवतीति शासनमित्युक्तम् । श्वमुक्तस्य नाटकाविशेषस्य
प्रविलसिदम्भनदक्षिणापवापादानत्वेनाविभसनीयत्वात् अप्रयोज्यत्वं सन्वमाना
सापवासाभाह । आहितं सितं तदतिक्रम्य वर्तत इत्यल्लाहितं अपमममिल्यर्थः ।
आकाशं पुष्पं प्रसूते सिकतास्तैलमुत्पादयन्ति तर्हीति सिध्यति । यदि दक्षि-
णस्या दिशः आगतं नाटकनिवन्धनमिति ॥ निवन्धनमेव तावत्तत्र
भागत न दृष्टपूर्वं किं पुनर्विशिष्टं नाटकाख्यं निवन्धनमिति दर्शयितुं निवन्धन-
मित्युक्तम् । यदि यत् आगतं नाटकनिवन्धनं तदाह दृष्टान्तरं आकारादिभ्यः

गुणाः प्रमाणं न दिशां विभागः
निदर्शनं नन्विदमेव तत्र ।

स्तनद्वये ते हरिचन्दनं च

हारश्च नीहारमरीचिगौरः ॥ ३ ॥

नटी — (आत्मानं विलोक्य) जुज्जइ, रअणाअरो खु सो देसो ।

अज्ज ! फदमो उण सो कधी जो अत्तणो पआरुवं एियन्ध-
एव्याजेण देसंतरं पेसिदुकामो ।

युज्यते, रत्नाकरः खलु स देशः । आर्य ! कतमः पुनः स
कविः य आत्मनः प्रज्ञारूपं नियन्धनव्याजेन देशान्तरं
प्रेषितुकामः ।

पुष्पादिजननमेव तत्तत्त्वमित्यर्थः । निदर्शनात्तद्वारः । यथोक्तम्—“निदर्शना ।
अनवद्वस्तुसम्बन्ध उपम परिकल्पकः ।” अत्रासमवन्नेव आकाशादिपुष्पाद्योर्नन्ध-
जनकभावो षष्ठः सन्नुपमाया पर्यवस्यति । अथ तस्य दोष भासादिनिवेश निरस्य-
त्वाद् । आर्य इति ॥ आर्ये मा मैवं बोच इति शेषः । अत्रोपनिषित्वमेव
गुणादीनस्य पुष्पापचयसाम्यं बोधितम् । अत्रभूमिमुदिरव योऽभिनिवेशः दोष-
मात्रनिर्बन्धः समग्रहस्तथ परित्यजेत्यर्थः । उभयत्रापि सङ्गृह्यन्त हेतुमाह—
पश्येत्स्यादिना ॥ गुणा ब्रह्मोपादाने प्रमाण कारण द्वाने च दोषा एव
कारणमित्यर्थात् सिध्यति । उभयत्रापि न दिग्बिभागः कारणम् । इदमे-
वेति ॥ न अस्मत्तन्निदिताम् सप्रतिपन्नाम् सापीयोऽन्यभिदर्शनान्तरमस्ति ।
अथात्मगतहारहरिचन्दनावलोकनपूर्वकं सखदुमानं तदुक्तिमेव सखदिति ।
युज्यते रत्नाकरः खलु स देश इति ॥ अभैवंभूतं नाटककरणमर्थं
कविं बहुमन्यमाना तन्नामधेयादिकं परिशृण्वति । आर्येत्स्यादिना ॥ य
आत्मनः प्रज्ञास्वरूपं निबन्धनव्याजेन प्रेषितुकामः निबन्धननिर्माणारम्भसमये
सङ्गृह्य इति काव्यपरिसमाप्तिः । कवयो हि स्वबुद्धिव्यापारबोधिन्य देशान्तरे काला-
न्तरे च प्रकाशयितुं काव्यप्रारम्भन्ते । यथोक्तम्—“दिवमप्युपयातानामाकल्प-
मनल्पगुणगणा येषाम् । रमयन्ति जगन्ति गिरः कथमिव कवयो न ते वन्द्याः ॥”
इति । आधारेण पुष्टेया विना आधेयस्य प्रज्ञास्वरूपस्य देशान्तरप्राप्ते प्रतीय-
मानत्वादायो विशेषोऽत्र लङ्कारः । यथोक्तम्—“विना प्रसिद्धमाधारमाधेयस्य व्यव-

सूत्रधारः—आर्ये ! धूयताम् । उन्मादवासवदत्ताप्रभृतीनां काव्या-
नां कर्तुः कवेः शक्तिमद्रस्येदं प्रज्ञाविलसितम् । अत-
स्त्वमपि पात्रावधानं कुरुष्व । अहमप्यार्यमित्रान् विज्ञा-
पयामि । अये ! किन्तु खलु मयि विज्ञापनव्यग्रे शब्द इव
धूयते । अहं पश्यामि ।

(नेपथ्ये ज्याघोषः क्रियते)

सूत्रधारः—भवतु विज्ञातम् ।

सपत्नीरुस्य रामस्य वर्तयन् वन्यमास्पदम् ।

स्थितिः । एकस्मिन् युगपदुत्तिरेकस्थानेकगोचरः ॥ अन्यत्रकुर्वतः कार्यमशक्य-
स्यान्यवस्तुनः । तथैव करणं चेति विशेषस्त्रिविधः स्मृतः ॥” इति । अत्र
कार्यभूतवास्तवनिबन्धननिषेधपूर्वकं तत्कारणभूतप्रकारूपसमारोपसालिङ्गादराग-
तप्रतिबिम्बवत् स्फुटतरङ्गवगम्यमानत्वादिति हेतुः । नापङ्कजिरलझारोऽत्र
संभवति उपमानोपमेयभावाभावात् । एवं हि “प्रकृतं यन्निबिडान्वारमप्यते सा
त्वपङ्कतिः ॥” इत्यस्य व्याख्यानं उक्तम् । उपमेयमसत्यं कृत्वा उपमानं सत्यतया
वास्तव्यते सापङ्कतिरित्यतः विस्तरः । एवभूतः कविः पुनः स कतमः तत्प्रवरेन
कवेरश्रयान्नुपगन्तव्यत्वे दर्शयति । अत्र तत्रकुमानुपार्तं वराति । आर्ये उचित-
वादिनि विरचितवननारकासहानात् समुचितं पदार्थं प्रसजः । धूयताम् । आर्य
पदार्थं धर्मो महाकविः । शक्तिमद्रस्येति ॥ शक्यता कवित्वनिदानभूतं
संस्कारिण भद्र इत्यपानुगतमेव नाम । प्रज्ञाविलसितमिति ॥ पूर्ववत्
तत्कार्यत्वेन निबन्धनस्य तत्तारोपः । उन्मादवासवदत्ताप्रभृतीनां
काव्यानां कर्तुरिति ॥ पूर्वमेव बहुप्रबन्धनैरेन प्रसिद्धः । न केवलमिहा-
नमिरेकनिबन्धननिबन्धनैरेव । अनेनाभ्यासात्पूर्वप्रव-वेभ्योऽप्य विशेषो दर्शितः ।
यतोऽनेनैवभूतमहाकविर्कृतात्कप्रयोगयोग्यतां पुरगुदशमि अन्त्यमप्यत्येवित्तं
पार्थं प्रत्यवधानं तदेकपार्थं कुरुष्व । एवमित्यनेन प्रयोगसामर्थ्यप्रकारत्वात् वक्तुः ।
एवं प्रयोगतां कृत्वा प्रयोगातिशयेनाङ्गप्रत्ययप्रवेशं सूचयितुमुपक्रमते—अपि
इति ॥ किं नु इत्येत्यादिना ॥ “एवोऽयमिदुपयोग्यताप्रयोगतः ।
पात्रप्ररोतो वरेव प्रयोगातिशयो वक्तुः ॥” अये इत्यतिशयोक्त्युपपत्त्याऽप्यवगतम् ।
वन्येन उपपत्तिः । विज्ञापनार्थं इत्येव प्रयोगात्पात्रप्रत्ययप्रवेशं सूचयितुमुपक्रमते ।

ज्याघोपेणैव सौमित्रिः पैकान् सत्त्वान् व्यपोहति ॥ ४ ॥

(निष्क्रान्तौ)

॥ स्थापना ॥

सति शब्द इव श्रूयते । इवशब्देन विरोधानवधारणयोरुक्तार्थः । किं तु खल्विति शब्दविरोध उद्भूतौ च निरूपयति—अङ्कं पश्यामीति ॥ भवाद्वैतो भूत्वा निवार्य निश्चिनेभोत्वर्थः । अथ नेपथ्ये क्विपमादृज्यावेष युत्वा निश्चित्याह—भवतु विज्ञातामिति ॥ भवतुराशब्दः मानसानिश्चये । “भवत्वान्तरनिर्धये” इति । सौमित्रिज्ज्ञायेवेष पञ्चान् परिणयन् । जायतेऽस्ति वर्धते विपरियमते अपचीयते विपत इत्यासा वषण्यामवस्थाना मध्ये तुरीया विपरिणामावस्थां प्राप्ताम् निरुद्धयैवितलेनातिदृष्टानित्यर्थः । सप्तान् सिंहम्याघ्रादीन् अपोहति निरस्यति किमर्थमित्यत्राह—सपत्नीकस्येति ॥ सपत्नीकस्य रामस्य नम्यमास्पद निवासयोग्या पर्यंशालाम् । धर्तयन्निति ॥ देवी यता । पर्यंशाला-निर्माणार्थं दुष्टलोकनिरासं करोतीत्यर्थः । अनेन केवलमङ्कावपात्रप्रवेश एव न सूचितः सपत्नीकस्य रामस्य प्रवेशोऽपि सूचितः । अत्रामुल्लस्य कपो आतप्रवर्तकप्रयोगातिशयसदृशकानि त्रीणि असाधारणान्वद्धानि उदात्तकावलिगिता-दीनि त्रयोदशरीप्वद्धानि साधारणानीति षोडशाङ्गामुल्लम् । सर्वेषामङ्गानामेकत्र न नियमः । “तेषामन्यत्रमेवार्थं पात्रं वाञ्छित्य सूत्रद्वय । प्रस्थावनान्ते निर्गच्छेत् ततो वस्तु प्रपञ्चयेत् ॥” इत्युक्तत्वात् । अत्र प्रयोगातिशयेनैव पात्रप्रवेशः सूचितः । यथा शाकुन्तले—“एव राजेव दुष्यन्तस्मारङ्गेणातिरक्षता ।” इति । एवं प्रारम्भत्वात् प्रयोगस्य तद्गारम्भविशेषन निरर्थकं भगवमानः तदुक्तैवानन्त-रोचितपात्रभूमिकपरिग्रहार्थं नर्तकसहितः सूत्रधारः नेपथ्यशालामुदिरथ निष्क्रान्तः । स्थापनेत्यामुखपर्यायः ।

॥ इत्यामुष्णम् ॥

(ततः प्रविशति धनुर्वाणपाणिर्लक्ष्मणः)

लक्ष्मणः—

ज्याघोपेण निराकरोमि भयदान् पर्यन्तभाजो मृगान्
पर्यैस्सद्य समापयामि शयनं वध्नामि पुष्पच्छदैः ।

अवात्रादौ “आदौ विष्कम्भकं कुर्वीदङ्गं वा कार्यलुकिताः । अवेष्टितं परित्यज्य
मीरसं वस्तु विस्तरम् ॥ यदा मन्दरायेच्छेषं कुर्वीद्विष्कम्भकं तदा । यदा तु
सहसं वस्तु मूलादेव प्रवर्तते ॥ आदावेव तदाङ्गस्यादामुखाचेपमंश्रयः ।” इति
विष्कम्भस्य पाक्षिकत्वाभिधानादामुखान्ते न नियम इत्यामुखाक्षितस्याङ्गस्यैव
प्रस्तावः कुतः । अङ्गस्यैव लक्षितः । यथा—“प्रत्यक्षनेतृचरितो विन्दुव्याप्तिप्र-
रूपतः । अङ्गो नानाप्रकारार्थसंविधानरसाश्रयः ॥” इति । अत्र भीरोदात्तस्य
रामस्य सर्वकार्येषु साहाय्यं प्रतिपद्यमानो लक्ष्मणोऽपि भारोदात्त एव न
भीरोदात्तः । लक्ष्मणानां रथमारसयोर्द्वीनामननुगतेः महासरस्वतादीनामनुगतेष्व ।
भीरोदात्तगुण्याश्च तत्र लक्ष्मणो जयिष्यामः । अथ लक्ष्मणो यौवनोदयेऽपि
भ्रातृगोचरभक्त्यतिशयेन महासरस्वत्या च कामानुभवमुरसुज्ज्व निरुद्धाभिवेकस्य
वन गतस्य रामस्य पद्मिनी आदिवालुगम्य लक्ष्मणीयानामभ्येष्टु निवसत्सत्य
दशवर्षाण्यमरयूरेण परिचर्या विधाय राक्षसपीडितमुनिजनप्रार्थनया निखिलराक्षस-
वधं प्रतिज्ञाय नदिरसङ्कटनार्यं गोदावरीतीरं प्राप्तस्य भ्रातुः पर्यशालानिर्माणार्थं
निर्माणमवलम्ब्य सिंहम्बाप्रादिदुष्टसत्त्वसमाकीर्णं तं देशमवलोक्य बद्धतत्राहस्त-
निराकरोष्यार्थं पर्यशालानिर्माणप्रकारं च मनसा निर्धारयति—ज्याघोपेणे-
स्यादि ॥ ज्याघोपेण मृगान् सिंहम्बाप्रादीनिराकरोमि दूरीकरोमि । यथा पुनः प्रत्याग-
मनवाङ्क्षा न भवेत् तथा कठिनेन व्यासन्धेन दूरं नवामीत्यर्थः । अनङ्गीकृतस्य-
परिपालनत्वात् नियमित्वच्च निग्रहस्यानौचित्याच्च निराकरोमीत्युक्तम् । कुतः
पुनस्तन्निराकरणमत आह—भयदानिति ॥ आत्मनि तेषां भयजनकत्वा-
भावेऽपि सामान्येन भयदानित्युक्तम् । यत आर्याणां आर्यदर्शनादेमागतानां आप्त-
सिन्धवासन्तो भयं दास्यन्ति अतः पूर्वमेव निराकरोमीत्यर्थः । ननु भयदा
अपि ते यत्र न सन्निरुद्धते तत्र पर्यशाला कियत् मत आह—पर्यन्तभाज
इति ॥ आत्माभयदेशापेक्षया पर्यन्तशब्दः पर्यन्तानामदेशस्यनिरिकान् सर्वदि-
ग्ग्रासिनाम् देशविशेषान् भयन्तीति पर्यन्तशब्दः । गोदावरीतीरसदृशान्तरात्

चेन्नाणामुपपादयामि बलयैरायामिनां विष्टरं

सिञ्चामि क्षितिमार्द्रपङ्कजरज्जोविदैरपां रेणुभिः ॥ ५ ॥

(तथा कृत्वा) कथञ्चिदेवमनुष्ठितमार्यशासनम् ।

अहो ! तु यत्तु विपन्नानामवस्था मेधाविनी यावदिमां
पर्यंशालां परिसमाप्तां तावत् गोदावर्यास्तटैकदेशे तर-

मसिंहजलत्वेन प्रच्छादयतीत्यतलत्वेन च निवासगृहीकृत्य पुत्रकलत्रादिभिरसह
स्वैरमासीनान् न तु यदृच्छयामनानित्यर्थः । अनेन निराकरणरवावश्यकतम्यत्वं
दर्शितम् । अथ विशेषणद्वयस्य समुच्चिर्यैव निराकरणहेतुत्वं न प्रत्येकम् ।
अनौ दूरस्थानां भवदानां सन्निहितानामभवदानां च निराकरणे न तात्पर्यम् ।
पर्याशालायः पर्याभूविष्टत्वात् तन्निर्माणे तेषां प्रधानकारणत्वात् पर्यैरित्युक्तम् ।
एतच्च साधनान्तराणामुपपन्नम् । समापदामीति समापननिर्धारणं करणप्रकार-
निर्धारणमप्याक्षिपति अकृतस्य समापनायोगात् । चेन्नाया बलयैः बलवीकृत्यैवै-
रिति बलवीकरणनिर्धारणप्रकारः । विष्टरमिति ॥ अतिनामासनविशेषम् ।
उपपादयामि उत्पादयामात्यर्थः । आयामिनामिति विष्टरस्य सन्धानकृतपाश्व्या-
भाव दर्शयति । रायनीयस्य पर्यादिसाधनान्तरसंभवेऽपि मार्द्रवातिरायमामोद-
चापादायतु पुष्पच्छदैरित्युक्तम् । पुष्पदलेरित्यर्थः । मार्द्रनिसर्गो मध्वार्द्रः
पङ्कजरज्जोभिरार्द्राणां नूतनानां तस्माल्लविकसितानां पङ्कजानां रज्जोभिर्विदैः समू-
हैरपां रेणुभिः क्षितिं सिञ्चामि सेचनेन सत्करोमि । अत्रेतिवृत्तं जभूतो भवदर-
चोनिराकरणोत्साहः कविना लक्ष्मणमुखेन सूचित इति शेषम् । तथा कृत्येति ॥
शृगानेरावदणप्रभृतानां वास्तुबलिपर्यन्तानां कर्मणामनुष्ठानप्रकारो यथा निर्धारित-
तथेत्यर्थः । कृत्वा विलोक्यमन्त्राहेत्यर्थास्तिष्ठति । कथञ्चिदित्यपरिचयनिमित्तः क्षेत्रो-
दर्शितः न ॥ यथावदनुष्ठानाभावः । यवामिति दृश्यमानप्रकारनिर्देशः । शासन-
मनुष्ठितमिति ॥ यद्यपि शासनस्य नियोगरूपवाक्यात्मकत्वादनुष्ठेयत्वं न
संभवति तथापि चन्द्रोत्तरकर्मानुष्ठानेन विना शासनस्वार्थवत्त्वाभावात् तदनुष्ठानं
शासनानुष्ठानमित्युपचर्येण इत्यल्लोचः । सर्वत्र हि प्रवृत्तिविषयस्य कर्मणः इष्टप्राप्ति-
हेतुत्वमनिष्टपरिहारहेतुत्वं बावगम्यैव प्रवृत्तिर्दृष्टा । इह तु तदवगमं विना प्रवृत्ति-
विषयस्य कर्मणः शासनविषयत्वमुद्भवैव प्रवृत्तिरिति दर्शयितुमेवमुक्तम् । अत्र
एवाह—“आशा गृह्यामविचारणीया ।” इति । यवमात्मनोऽपरिचितकर्म-

कृमास्तैरैष्वपरिश्रममपनयन्तमार्यमार्यया सार्धं विज्ञा-
पयामि ।

(परिक्रम्यावलोक्य)

अये अरण्यविरुद्धेयमाकृतिः । तथा हि—

अस्यातिमात्रायतलोचनस्य

नतभ्रुणः कम्पयोधरस्य ।

आश्चर्यरत्नस्य चित्तासयोनेः

किमाकरो धौनुं वसुन्धरा नु ॥ ६ ॥

नुष्ठानसामर्थ्यं विपिनवासरूपं वेषद्वितित्तिगं मन्यमानरश्मिमानं प्रति विस्मयम-
बन्धमानरश्मिपूरया निरूपयति—अहो नु खल्विति ॥ अथवा शक्तिः
मेधाविनी मेधया अतिशायिन्या बुद्धिपूया गुह्यः । “अस्माकमेधासमो विनि.”
इत्यविज्ञापने विनिप्रत्ययः । अथ विपन्नत्वमेव हेतुरिति निर्भाषणे । अविपन्नाना-
मेधभूतबुद्धिरप्यदर्शनात् पुरुषधर्मस्यापि मेधातितमस्यावरणात् समारोपः । तत्पल्लव-
तल दर्शनादिति हेतुम् । पूर्वपृथ्वात्मनेषु द्वावर्थाणि निवृत्तवर्तनस्य मुनिजनानु-
भावाभ्यामभेददर्शनमहात्म्यामादिभिः शब्दप्रकाशनवासादिषु नातीव विबुद्धि-
कांता इदानीं विमल मनो मातृस्य ललाटेवेति वास्तव्यसन्मालोचयत् । महती
विबुद्धिर्वाता । यद्यपि भाविनो मातृविषयमात्मन्येव द्वारता प्रतीयते । अथ
वदिना विपन्नानामित्यनेन भीताविशेषादिवशा विपन्नयति । मेधाविनीत्यनेन
गुणीरमकव्येपुष्यत्पुत्रदर्शनसामर्थ्यं च सूचितम् । एवं वर्तमानां भूतदा
७ अत्रेवमप्यप्यप्यप्य—आयदिति ॥ अथवा अत्र कार्यं प्रति पश्येत्तां परिश्रमता

(चित्तविकारं निरूप्य)

किमिदम् नन्वहं रामानुजो लक्ष्मणः ।

किञ्चिदप्रभावना जाता तदैव तद्रूपवैचित्र्यदर्शनजनितेन विसयेन मायाप्रभाव-
जनितेन किञ्चिदौत्सुक्येन च सम्मिश्रप्रसरोऽभूत् । कुत इत्यप्यविरोधहेतवेचा
दरीता । अस्याश्चर्यरत्नस्य सिन्धु वसुधा भावरः सिन्धु क्षीरिति किंशब्दस्य
पुराशब्दाभ्यां सम्बन्धः । अतः “पाठक्रमार्थक्रमं मेवान्” इति न्यायेन पाठक्रमो
॥ विवक्षितः । पाठक्रमान्वये प्रथमं स्वर्गाकारत्वेन निरूपितस्य पुनः भूम्याकरत्वपरि-
ग्रहेयापकर्षो भवेत् । अतः परोक्षरक्षोके सनाथाकुर्वाणा धराणिमिति प्रथमं धरण्याकरत्व
वक्ष्यते । वसुन्धराशब्दः वसुन्धरेकदेशमूलावशिष्टननपदविवक्षया प्रयुक्तः । इतर-
धारण्यदेशस्यापि तदेकदेशत्वेन सन्देहकोट्यनुप्रवेशसंभवात् । भारराशब्दो हि धन-
धान्यादीनामुद्भवस्याने देशे प्रसिद्धः । अतः हि रत्नोत्पत्तिसन्देशस्य विश्वाप्ति-
त्वात् भाकर इत्युक्तम् । औत्सुक्यजनितोऽप्यभाकरवितर्कः । अस्याश्चर्य-
रत्नस्येति ॥ सादृश्यनिबन्धना साध्यवसानिका लक्षणाप्रवित्तव्या प्रस्तुतस्य
स्वरूपस्य निगीर्षाश्चर्यरत्नत्वेनाध्यवसितत्वात् । यदुक्तम्—“विषयगतं कृतेऽन्यं सन्
सा स्थाप्यवसानिका ।” इति । आश्चर्यशब्दोऽत्रायुष्टमितिषत् कार्यकारण-
सम्बन्धहेतुकया सारोप्या लक्ष्यवाच्यार्थकारणे वर्तते । अतो रत्नशब्दसामाना-
धिकरण्यमुपपन्नम् । यदुक्तम्—“सारोपान्या तु वचोक्तौ विषयी निधयस्तथा ।”
इति । स्वीरूपस्य रत्नाभेदप्रतीत्या वैशिष्ट्यमारोपफलम् । अत्राभ्यभिचारित्वाव-
गतिस्तत्फलम् । भावतत्त्वोक्त्यन्तरेणादिमिशेषणैः अङ्गप्रत्यङ्गमौष्ठशक्तिशयो
दर्शितः । अथ तारकालिकान् विशेषणानाह—विलासयनेनेरिति ॥ भिन्नम-
दर्शनकाले नेत्रादिव्यापाराणां विशेषेण लघुन वत् स विलासः । यथाह—
“तारकालिको विशेषस्तु विलासोऽङ्गक्रियादिषु ।” इति । एतच्च शरीरात् प्रवस्य
ललितस्य हावमावादीनां चित्तविकाराणामप्युपलक्षणम् । यथाह—“सुकुमारोऽ-
ङ्गविन्यासो मस्यो ललितं भवेत् ।” इति । “निर्विकारात्मकास्त्वेत्येव भावस्तत्राद्य
विक्रिया । हेलाकृतस्तन्युद्धारो हावोऽङ्गिभूविलासकृत् ॥” इत्यादि । यतोऽस्य
क्षीरलस्य मङ्गनीयदेशाकरत्वं अनोऽरण्याविरुद्धत्वमिति हेतुत्वेनैतद्वान्यपर्यवसानम् ।
एव च यमात्रं तन्मायाप्रभावकृतरूपवैचित्र्यदर्शनजनितविसम्यौत्सुक्यव्याप्तिचित्तचि-
भूत्वा तदैवात्मस्थितिमवलम्ब्यात्माय चित्तविकारं निरूप्याह—किमिदमिति ॥

सनाथीकुर्वाणा धरणिमथवा धाम मरुतां

भवेद्देवा कामं विरमतु वितर्कश्चलधियाम् ।

ध्वजः कर्तुं पित्रोर्वनमिदमवाप्तस्य वशिणे

घशे तिष्ठन् भ्रातुः स्मरपरवशः स्यां कथमहम् ॥७॥

अनेनामनि सञ्जानस्य चापलस्य सत्त्वबलमवतम्भ्य निरासः क्रियते । चापलस्या-
 म्भ्ययोरवले हेतुमाह—नन्वहं रामानुजो लक्ष्मण इति ॥ लक्ष्मण-
 शब्दोऽत्र सम्माने प्रयोजनाभावात् स्वार्थमभिधाय तत्सहचारीविनयपैर्वादिगुण-
 संपन्नत्वमवगमयति । लक्ष्मणशब्देन पैर्वादिगुणानामवगमे सति तेषां लक्ष्मण-
 स्वरूपास्तर्वावप्रतीतिः फल भवति । न स्वराश्वरमिधाने लक्ष्मणव्यतीतिरस्ति ।
 यत्तुक्तं भवति नैसर्गिकविनयपैर्वादिगुणयोगित्वेन प्रसिद्धं यन्मम लक्ष्मणत्वं
 तस्मात्तन्मयोग्यमिदं स्मरचापनमिति । अथ रामानुजशब्दोऽपि स्वार्थमभिधाय
 सम्माने प्रयोजनाभावात् सत्त्वमेव उवाच पातन्म्यं गमयति । यदिह मात्वात्
 मनुनि निदमेन तत्पारतन्म्यात् सर्वलोकप्रसिद्धं रामानुजत्वं तस्मात्तत्त्वान्तमनु-
 चिन्मियर्थः । लक्ष्मणशब्देनाभिधेयमर्थं विवृणोति—सनाथीकुर्वाणेति ॥
 पूर्वापेक्षं यदा आत्मना धरणीं सनाथीकुर्वाणा कामं भवेत् । अथवा मरुतां धाम
 स्वर्गं काममित्यनेनाभ्युदयं हेतुस्वरमित्यनेनासा दशिता । मासाकमसिन् विषये
 मार्गदृष्ट्या देवत्वं स्वर्गोऽप्यादरो यत्र स्वर्गत्वं वाक्यस्य पूर्ववृत्तानम् । अतोऽ-
 यमभारविषयं विरमतु अनेनाकरधित्वेन लमित्यर्थः । न सुपेक्षागांचरे वस्तुनि
 परीक्षया किञ्चित् प्रयोजनमिति भावः । न केवलं प्रयोजनाभावादेवाय विनयो
 नामीदमे किन्त्ववयव इत्युपायेनाह—वितर्कश्चलधियामिति ॥—विनर्क-
 शब्दस्य पूर्वोत्तरपदार्था सह सम्बन्धः । यत्र व्यवहारीयको विनर्कश्चलधियार्थं
 भवति अतोऽप्याप्त्यनुवर्तमानोऽयं विनर्कश्चलधियार्थपादयति । न यारमा-
 र्गदृष्ट्या विदयपैर्वादिगुणानां त्वेन अन्वयान्ताभावादिनि तन्मे । अयि
 रेरेऽर्वाऽप्यते । रामानुजशब्देनाभिधेयमर्थं विवृणोति—ध्वजः कर्तुं-
 मिति ॥ अथ अथ स्मरपरवशत्वं न केनचि हेतुना स्मरपरवशत्वावकाशः ।
 अथ हेतुः आनुवर्ते निवृत्तिरिति । न तु अन्वयान्तेन एवमत्र भावितः
 स्वयमेव वरा प्राप्त्ये हेतुः स्वयमेव वरं प्राप्त्यनुवर्ति आनुवर्तिष्वर्थं परं भवे मानान
 पारतन्म्यं कामं तद्वत् त्विदं न परेदानीं अथ स्मरपरवशतो भवेत्यर्थः । अथवमित्य-

(ततः प्रविशति ललितसुकुमारवेपा शूर्पणखा)

शूर्पणखा—(लक्ष्मणं निरूप्य) हं अग्रं वि सो एव । (वीडां

नाटयति)

हं अयमपि स एव ।

चित्तत्वं हि तदा सात् विरोधत इदानीं आर्यसावसाविशेषे निरूप्यमाणेऽत्यन्त-
मनुचितमेवेदमित्याह—यच्च इति ॥ यदि राज्यस्यत्याननुष्ठितगुहानियोगस्य वा
वशावतीं न स्यां तदा नात्यन्तं दोषाय भवेत् सप्रति पुनः गुहानियोगमनुष्ठान-
वनवान्तोराममनुभवतो धर्मानुष्ठानसाहाय्यमवसंभ्य वर्तमानोऽहं कथं कामपरवराः
स्यामिति वनमिदमवाप्त्येत्यनेनोक्तम् । पित्रोर्वचः कर्तुमिलनेनार्थाचरितेनैव
गुर्वनुगमनस्य महिमानं जागानः कथमेवंभूतः स्वामिलवमर्थो व्यज्यते । पुनरपि
हेत्यन्तरमाह—घृशिन इति ॥ भित्तेन्द्रियस्य वरो वर्तमानः कथमभितेन्द्रियः
स्यामित्यर्थः । अत्र ललितादरात्मकेन विघ्नेनाकुलीकृतादपि गुरुपरिचर्याव्यव-
सायादचलितत्वेन नायकगुणो दर्शितः । यथाह—“व्यवसायादचलनं सैर्व विघ्ना-
कुलादपि ।” इति । अत्र पूर्वार्धगतवानादरोक्त्या निरीक्ष्यस्य निन्दागर्भत्व
व्यन्यते । एवं निन्दागर्भमीक्षिताया अपि तस्या अनिवर्तनेन पुनस्तद्विवर्तनार्थं
परुषतरवीचयमपि योज्यतया लभ्यत भवेति तदपि कृतमित्यवसेषम् । अथ नाटक-
प्रतिपाद्यस्य सर्वस्य नायकप्रतिनायकेतिवृत्तस्य बीजभूत शूर्पणखावृत्तान्तं लक्ष्मण-
मुखेन सूचितोपक्रमं प्रतिपादयति । इह खलु शूर्पणखा रावणनिहतभरुका तन्नि-
योगेन लोकोत्तरं पुरुष पतित्वेन परिग्रहीतुमितस्ततः सन्नन्ती वनस्थानमाज्ञाप्य
गोदावरीतीरगतं रघुवीरं दृष्ट्वा मदनाकुलहृदया आत्मनो रूपं तद्रूपगुणाननुरूपं
मन्यमाना मायावनेन ललितसुकुमारवेपा भूत्वा तमुपगम्य ततोऽलम्भमनोरया तेन
लक्ष्मणाभिगमनभ्यक्षेन प्रत्याख्याता ततोऽप्युपसर्पणमनिच्छन्त्यपि तन्निवोगकरणं
तत्प्रसाददेहेतुं मन्यमाना ततो निर्गन्तु मार्गे गच्छन्त्येवात्माभिमुखपागन्धन्त सौमित्रि-
दृष्ट्वा विस्मयौत्सुक्यविवेशां रामसादृश्येन तमवगम्य तद्रूपातिरायं विभावयति—
हमित्यादिना ॥ हमित्वेनैवचारितरूपातिरायपदयोनप्रमथहर्षसमुत्थो नाभूपोऽनु-
भावः । सर्वेषामेव सौन्दर्यसौकुमार्यादीनां तदाभूतत्वेनैव दृश्यमानत्वात् स एवेति
तत्त्वारोपः । आरोपकत्वं च सर्वेषामेदप्रतीतिः । अपिराभ्यो गुणाश्रयसमुपपादयः ।
तदरांनसमये पूर्वं तदेकाग्र्यत्वेन ये निरूपिता गुणाः तेषां सर्वेषामस्तित्रापि

लक्ष्मणः—प्रतिकूलमिदमाचरितम् । यदेषा—

आचाराननुवरता तपोधनानां

सावञ्च परुषतरं मयोक्षितापि ।

सञ्जीवा वदनमधःकरोति कम्पात्

उत्तंसप्रगलितपदपदेन मूर्ध्ना ॥ ८ ॥

विद्यमानत्वात् अयमपि स एवेति समुच्चयोपपत्तिः । अयोग्यव्यवच्छेदार्थं एवराष्ट्रः ।
न हि तादृशः कश्चिदसाधारणो गुणोऽस्मिन् आगमिन् येन भेदमलस्यसापेक्ष
तत्सदृशोऽयमिति सादृश्यं न रामोऽमित्यरामत्वं वा गम्येत । अनेन पृथक्त्वमात्रमेव
भेदहेतुर्न प्रतीतिभेद इति व्यज्यते । पूर्वं रामसमीपादागच्छन्त्यास्तदानुकूल्यालाभ
लक्ष्मणस्यातादृशगुणत्वं च निरूप्यात्मानमधर्न्यं मम्यमानाया मृद्वान् निर्वेदी
जातः । पुनस्तादृशगुणस्यास्य दर्शनेन सञ्जातस्यानन्दस्य स एव निर्वेदः पोषणे-
द्वरसंबन्ध इति हेतुम् । एव तद्दर्शनानन्तरं उत्तमाकृतासमुचितग्रीवासाध्वत्वादिभि-
स्तत्पुरतोऽपर्वमानमात्मानं परयत्तस्य किञ्चिदसञ्जातं चिचविकारमनुभावमुत्प्रे-
तस्य वृत्तायां पुनः तादृश्यादेव तस्य सावञ्च परुषतरं दृष्टिपातमवलोक्यारामानुरागा-
परिज्ञानात् तस्यानुरागमद्वाराद्वय विशेषतो ग्रीवादिभिः आत्मानुरागं स्फुटतरं
प्रकारय तत्पुरतोऽतिष्ठत् । ग्रीवा नाटयनीत्यनेन ग्रीवादीनामापि स्यमेवोक्तम् ।
इतरथा विलासयोगेनिरत्यनेन नावृष्टपरुषतरादृष्टिपातात् पूर्वमुदितस्य विलासयोगस्या-
संभवः प्रसज्येत । अथ सीमित्रिः स्वव्यापारविरहं निशाचरीव्यापारं निरीक्ष्य
निरूपयति—प्रतिकूलमिति ॥ प्रलपेय दूरवमानमिदं, आचरितमाचरयम् ।
मौने निष्ठा । प्रतिकूलमसम्यापारस्यात्यन्तविरहम् । कथं विशेष इत्युक्तं आह ।
यत् यत् एषा इदानीमरुषयमध्ये सहसा दूरवमाना अभिदिशतु ननामधेयादिका
तपोपनामानमाचाराननुवरता मया सावञ्च परुषतरं वेधितापि शरीरा कम्पादेतोः
उत्तंसेभ्यः शिरोऽनङ्गरभूतेभ्यः कुमुदेभ्यः प्रगलिताः प्रभ्रुताः पूर्वं परिमलादि-
सोपुर्णयावलिताः बट्पदा वलिन् । अत्र कम्पानिशयेनानुमानेन साध्वमातिशयो-
क्यमे । तेन मूर्ध्ना सह वर्णमाना वदनमधः करोति । अत्रापोमुत्प्रेतानुभावेन
मौटातिशयो गम्येत । वक्तव्यम्—“दुराचारादिभिर्ग्रीवा नाटयन्नावृष्टमुत्प्रेतम् ।
सापीकताहावरणवैरवर्णोमुक्तादिभिः ॥” इति । ग्रीवाभाष्यमातिशयेनानु-
रागातिशयः प्रकारयति तपोपनामसंज्ञात् । तपोधनानामिति ॥ परमप्रेमा-

शूर्पणखा—(स्वगतम्) किं नु नु अञ्जं वि मणिस्सदि, होदु
पत्तिञ्जं दाव रुदइस्सम् । (प्रकाशम्) अञ्ज ! इदो दाव ।
किं नु खलु अयमपि मणिप्यति, भवतु एतावत्तावत्
कथयिष्ये । आर्य ! इतस्सावत् ।

एतद्वत्पुण्ययोगात् तपसि धनशब्दोपचारः । सर्वस्यैव हि धनं प्रेमास्पदं भवति ।
तपस्विनां तु तप एव धनप्रेमास्पदं भवति । अतः तेषां तदेव धनम् । अनेनार्थ-
कलत्रादिविषयाभिभाषो निरस्तः । तेन तदाचारानुविधापिनोऽपि तदभावः प्रका-
श्यते । आचारान् धर्मानिवमादीन् तदङ्गभूतास्त्रिवर्णज्ञानादीन् ध्यानुचरता तददनु-
विष्टता इत्यनेन तपश्चरणोपेन्द्रभूतजटावल्कणादिधारणं पर्यवस्था अस्या मङ्गलिकाग-
मनं मत्पुत्रोऽवस्थानं वाचुचिन्म । तथापि कमनीयवेषाभरणमाभरणमप्यमिवैवभूत
मामवलोकात्सा यदिह प्रीत्यादिमिरामानुरागप्रकारान् तद्वत्तन्त्र विरक्तमिति
चोतिषम् । तथाप्येष किल्ल-नी निन्दामभंभीक्ष्ण्य आत्मकान्तेन सादर प्रेरणमात्रेण
पूर्वसादधिकारं यद्माहादिमिरामानुरागानिरावप्रकाशान् करोति तन्महात्वं निर्दिष्टं
चोतिषम् । पुनर्निर्दिष्टं परं परन्तरं च बीक्ष्ण्य निश्चयेसा प्रपञ्चानि-
रावर्धं विनोदयमानेन यदात्मानं तत्तद्विज्ञासास्पदं करोति तद्वत्तन्त्र दैन्यमाप-
यति । यथा यथा क्रमेण मया वैराग्यातिराव प्रकाश्यते तथा तथैव रागातिराव
विभावयति तत्तदेतत् कविशिवे न दृष्टपूर्वम् । अथ निरावर्धं एव विज्ञासिरोषे
प्रवर्तमानापि उत्पन्नध्वजस्यानुरागस्यानुराग सावकदृष्टिपात्राद्यनुमात्रेणमात्रं चिन्त-
यति—किं नु खल्वयमपि मणिप्यतीति ॥ तमेव यथोक्तं तथैव वा ।
उक्त्यप्येव वेत्तुम् । एव निरूप्य अद्वैतार्थं इत्येवञ्च सपुत्राचारं कर्तुमुपक्रममाया
प्रदातोऽनुत्तं त इष्टं आभिमुख्यमन्पादनप्रकारं मनसा निर्धारयति । अय-
त्ति ॥ भवतुराज्ञो मानसनिश्चयमाह । तदाप्रवर्धं एतन्मार्गं कथयिष्यामि ।
यावत्ता वचनेन भिन्नस्य तन्मेव । परवार्ताभिमुख्ये सुज्ञानेऽभिवर्धितं निवेदना-
मिति भव । आर्य इतस्सावत् ॥ आत्मदन्तमिति, नोच । ॥ वाङ्मात्रेण
येवभूतं जनननिन-च विनिर्दिष्टं माह । एव तन्मार्गेष्टाविरोधेः वचन-
विरोधेन च अगमविरोधेनैव नार्थं दुरात्मन्यपमवग-वान्ता सह समावययति
प्रसक्तानुदमवयवं सानुवयव तन् प्रपुनर्धार्य निवेदनस्य च अष्टमं गच्छेदिति
निर्दिष्टं पुनर्गोष्ठ्यनुसारेणान्यथाभवत्तदा प्रवर्धनं न दन्त्यन्तिमप्रवर्तयति ।

लक्ष्मणः—न समाधिः स्त्रीषु लोकज्ञः । (तूष्णीं गच्छति)

न समाधिः स्त्रीष्विति ॥ लोको लोकवृत्तं आगतं प्रति स्वागतवचनादि । समाधिस्तं न जानाति । यद्यपि समाधियुक्तपुरुषानिष्ठ एव तदेतुको लोकवृत्तान्तज्ञानाभावः तथापि समाधिरन्यभिचारेण तदेतुत्वं दर्शयितुं तदारोपो युज्यते । यदि समाधिस्तादृहि लोकज्ञत्वमपि नास्त्येव । तस्मिन् तदभावस्य पुरुषनिष्ठत्वकथनेनेति भावः । अत्र समाधिराधेन समाध्यवस्थायोग्यत्वमेवोच्यते । न तत्काले समाधियोगः । इतरथा “आत्मानं न परं वेत्ति योगी युक्तस्तमाधिना” इति न्यायेन स्वपरविभागज्ञानाभावः प्रसज्येत । अत एव स्त्रीष्विति लोकवृत्तज्ञानाभावेन विषयनिषयः कृतः । यतस्तुक्तं भवति तपस्विनां स्त्रीविषय लोकवृत्तान्तज्ञानं नास्तीति प्रतिवचनदानाभावेन न कश्चिदपि इति । समाधिनाम वपासकस्य यमनियमाद्यङ्गसप्तकसाध्य वपास्यनिष्ठश्चित्तलय उच्यते । यदुक्तम्—“यमनियमासनपवनायामाः प्रत्याह्वयिताः सदैव धारयन्ताः । ध्यानं चापि समाधिः प्रोक्तान्यङ्गानि योगयोग्यानि ॥ सत्यमहिंसा समता धृतिरस्तेयं समाजैव च तथा । वैराग्यमिति यमस्स्यात् स्वाध्यायतपोऽर्थनामतानि ॥” तथा—“सन्तोषश्च शरीरौ चो नियमस्स्यादासनं च पञ्चविधम् । पञ्चस्वरितकवज्रकमद्रकनीराह्वयाः कमाद्यदपि ॥ रेचकपूरककुम्भकभेदाश्च त्रिविधाः प्रभञ्जनायामः । मुञ्चेद्दक्षिणयानिलमधानयेद्रामया च मध्यगया ॥ संस्थापयेच्च नाट्येत्येव प्रोक्तानि रेचकादीनि । षोडशराष्ट्रिगुणचतुष्पष्टिकमात्राणि तानि च क्रमशः ॥ चित्तात्मैकधृतस्य प्राणस्य स्थानसंहृतिरर्थेयानात् । प्रत्याहारो ज्ञेयः चैतन्यधृतस्य सन्धगनिलस्य ॥ स्थानस्थापनकर्म प्रोक्ता स्याद्वारणेति तत्त्वतः । यो मनसि देवताया भावस्स्यादस्य भग्नियरसम्यक् ॥ संस्थापयेच्च तत्रैतत्त्वेन ध्यानं यदस्ति तत्त्वविदः । सत्तामार्गं नित्यं शुद्धमपि निरञ्जनं च यत्प्रोक्तम् ॥ प्रविचिन्त्यं च यत्तस्मिन् चित्तलयस्स्यात् समाधिरुद्धिः ॥” इति । अथ निराचरी तूष्णीं गच्छन्तं सं सामप्रयोगसाध्यं मन्यमानादृष्टराष्ट्राजनकेन भेदेन “प्रयत्नस्तवंथा कायौ मतमद्भिर्मनीषिते । वानदत्तानुपेक्ष्यत्वादभिप्रेतस्य वस्तुनः ॥” इति न्यायेन स्वाभिमतं साधयितुमर्ह्यवस्यन्तो विधिदनुगम् . साभिप्रायमाह—

शूर्यणरा—(किञ्चिदनुगम्य) अञ्ज ! असदिसं विञ्ज अञ्जस्स
सरणाअदस्स उवक्खणं इत्थिआजणस्स ।

आर्य ! असदृशमिव आर्यस्य शरणागतस्य उपेक्षणं
स्त्रीजनस्य ।

लक्ष्मणः—न हि न हि मयोपेक्ष्यते भवती साम्प्रतमवस्थान्तर
शोचनीयस्य गुरोरलङ्घनीयेन शासनेन यत्तु ।

आर्येत्यादिना ॥ शरणागतस्य स्त्रीजनस्य उपेक्षणमार्थस्यासदृशमिव । न
कस्यपिदपि शरणागतोपेक्ष्य सद्गुरुं विरोधतो राज्ञा तत्रापि भवद्भयानां
ततोऽपि धर्मैकनिष्ठस्य भवत इत्याभिप्रायः । एव रक्षितुगतं विरोधमुक्त्वा रक्ष्यगतं
विरोधमाह—शरणागतस्य स्त्रीजनस्येति ॥ शत्रुरपि शरणागतश्चेत् नोपे-
क्षणीय किं पुनरनाथस्त्रीजन इति भावः । असदृशमिवेति ॥ निश्चये सत्यपि
असदृशमिवेयुक्तं तच्चित्तानुवर्तनार्थं न केनापि हेतुनास्पदोपेक्ष्य सद्गुरमिति प्रति
भाति । उपेक्षामहे च भवता वर्ध अनो भवद्भुषणानसद्गुरमिवेत्येव
वक्तुं शक्नुम इत्याभिप्रायो व्यङ्ग्ये । अत्र व्यसनविरोधमनुकूलैव शर-
णागतस्त्वेत्याक्षिरेषभूतं तस्या दुरभिप्रायं सूचयति यदि साक्षादेन प्रति स्मर-
सन्तापरूपं व्यसनविरोधं निवेदयामि ततो विरक्तस्यास्वास्थ्यस्तमुपेक्ष्य भवेत् अतः
शरणागतस्त्वेत्याक्षदभिहिते नेन सूचितं व्यसनविरोधमसौ स्वयमेव पृच्छति—
कस्ते व्यसनविरोध इति । अनेनैवमनुयुक्ता यदि मदीयं व्यसनमपाकर्तुं समर्थोऽसि
तर्हि वक्ष्यामीत्युक्ते पुनरसामर्थ्यप्रसङ्गमवाप्त्यं प्रतिज्ञास्यति । सर्वथा ते व्यसनम-
पावरिष्यामीति । तद्विविधमनुयुक्त्यामित्युक्ते सत्यनङ्गतापरूपमिदं मद्बुद्धसतं नि-
वेदयिष्यामीति ततः सत्यवचनसंरक्षणपरत्वादभिच्छब्दपि आ परिग्रहीष्यतीति ।
एव तस्या आत्मनोपेक्ष्यमाणाया अप्यनुगच्छन्त्या एवैव रविरोधेण दुरभिप्रायं
विज्ञाय व्यसनविरोधमपृच्छैव तदुपपादितमुपेक्ष्यस्यासद्गुरुत्वं निवेदयति—न हि
न हीति ॥ न हि न हीति द्विवचनेनासद्गुरुत्वं साक्षिमुप्यरास्यमिति दर्शयति ।
न हि न हीत्यनेनैवार्थो दुष्कादुक्तमुपेक्ष्यस्य योग्यत्वं हेतुनोपपादयितुं प्रतिज्ञानानि ।
भवती मयोपेक्ष्यते यत्तत्साम्प्रतं युक्तमेवेत्यर्थः । कुतः इत्यत्र आह—अव-
स्थयेति ॥ गुरुः शासनेन हेतुः तृतीयः । एव विषयविरोधं नुक्त्वा गुरुशासनं
शासनदुद्घेदानुपेक्षम् । न शत्रु—विषयविरोधोपेक्षयेति दर्शयति । ननु शरणा-

शूर्पणखा—जइ एव्वं, इमं वि जणमन्तरेण आण्णा गुरुजणस्स,
ए खु दाव उवक्खणं अरुहदि ।

यद्येवम्, इममपि जनमन्तरेण आश्वा गुरुजनस्य न खलु
तावदुपेक्ष्यमर्हति ।

सूक्ष्मणः—(सरोपम्) आः कस्तावन्मामाज्ञापयति ।

शूर्पणखा—(भयं निरूप्य) पसीददु पसीददु अज्जो । अज्जो
एव्व रामो आणवेदि ।

प्रसीदतु प्रसीदत्वार्यः । आर्य एव राम आज्ञापयति ।

गतरक्षणमपि तद्वदेव कर्तव्यमत आह—अलङ्घनीयेनेति ॥ न हि कर्तव्या-
न्तरमपेक्ष्य गुरुरासनं लङ्घनीयं भवतीत्यर्थः । अलङ्घनीयेनेत्यविरोधाभिधानं
नियोज्यविरोधापेक्षया देशकालाद्यपेक्षया वा गुरुरासनं न लङ्घनीयमिति द्योत-
यितुम् । ननु यावदनुष्ठितगुरुनियोगः कृतकृत्यतामुपयाति तावदहं प्रतिपालया-
मीत्यत आह—अवस्थान्तरलोचनीयस्येति ॥ वनवासोत्तरमकेनावस्था-
विशेषेण लोचनीयस्येति अनेन परैवायमवस्थान्तरमस्येति तावत् मम तत्परि-
चरणमेकमेव धर्म इति दर्शितम् । अथ तदन्वनेनैव तस्य गुरुनियोगाधीनत्वमव-
धार्य कृतार्थं निराचरी मित्राभितथितगोचरं गुरुरासनं निवेदयितुमुपक्रमते—
यद्येवमिति ॥ यदि गुरुरासनस्य सर्वथा लङ्घनीयत्वं तर्हि शरणागतमिमं
जनमन्तरेणाधिकृत्य भवन्ति प्रति या गुरुजनस्याज्ञा सापि नोपेक्ष्यमर्हतीति ।
तावच्छब्दोऽप्यपारणार्थः । केनापि हेतुनोपेक्ष्यं नार्हत्वेव शरणागतत्वेन शुभा-
शया चायं जनोऽनुग्रहीतव्य एवेति भावः । अथ पूर्वमेव तस्या निर्बन्धातिशयेन
सञ्जातनिर्वेदरसौमित्रि पुनस्तदभिमतसम्पादनगोचरं गुरुनियोगमाकर्ण्य कुपितः
आह—आ इति ॥ आ इति कोपे । “आस्तु स्यात् कोपपीडयोः” इति । को
गुरुजनो भ्रातृपरिचरार्थमेव वनं प्राप्तं मामन्यसिञ्चनुजिते कर्मणि आज्ञापयति ।
हितोपदेशित्वाभावात् तस्य गुरुत्वमेव नास्तीति भावः । कस्तावदिति ॥ नित्य-
मेवायं समीपे वर्तमानस्यानवसिततदाज्ञानुष्ठानस्वान्वयमुद्येनार्यकर्तृकं मध्ये कार्या-
न्तरविज्ञापनप्रसङ्गात् बुद्धिपर्यं नाध्यक्ष्यत् यतस्तेनान्यदुद्यया कोपस्तमवतीति
भावः । केकेपीडुष्योपास्तकृतेति केचिददन्ति । भयं निरूप्येति ॥ भग्नोपसर्गो
भातृर्गन्तुवर्तक एव । निलदुष्टमयङ्कुरसत्त्वजातस्याः निश्चितजनमपदाविन्या

लक्ष्मणः—(स्वगतम्) हन्त पूर्वमनया दृष्टः खल्वार्यः, भवतु,
प्रसादयामि गुरुवचनमुद्धर्तमाजनीभूतामत्रभवतीम् ।
(प्रकाशम्) भद्रे ! किमाज्ञापयत्यार्यः ।

शूर्पणखा—सुणोदु अज्जो । शृणोत्वार्थः ।

लक्ष्मणः—अवहितोऽसि ।

शूर्पणखा—अज्ज ! मय सह अत्तखो परिअरणं अज्जरामो
आणयेदि ।

आर्य ! मया सह आत्मनः परिचरणं आर्यरामः आज्ञाप-
यति ।

अप्यस्याः कोपावस्थायां तदाकारो भयजनकोऽभूत् । अनेन तस्यापरिच्छेदप्रभावत्वं
गम्यते । एवं चणमात्रं भयविक्षा भूत्वा गुरुवाक्यार्थान्वयाज्ञानमेव कोपहेतुरिति
ज्ञात्वा तत्त्वनिवेदनेन तद्धममपनेतुं तत्प्रसादं प्रार्थयते—प्रसीदतु प्रसीद-
त्विति ॥ अत्र द्विवचनेन प्रसादाग्रहातिशयो गम्यते । गुरुजनशब्दाभिप्रेतमर्थं
स्पष्टीकरोति—आर्यो राम एवाज्ञापयति ॥ भवन्तं प्रति मनुष्येन
यत्किञ्चित्कर्तव्यं कर्मान्तरमाज्ञापयतीति बोध्यम् । इतरथाज्ञापनस्य वर्तमानत्वं न
घटेत् । एवमन्वेदनान्यथा कोपं मा क्रुमा इति गम्यते । अयं तद्वचनादेवार्थस्याश्लेष-
वगम्य सलज्जमाह—हन्त पूर्वमिति ॥ अहमविश्रुत्यकारित्वेनानया परिच्छिन्न
इति लज्जा इत्येत्यनेन कष्टं मया आनृत्याप्यार्षंशासनमधिकनिमित्तेन कोपेन
निरस्तमभूदित्यनुपाधारमकः खेदो व्यज्यते । सुगुणशब्दोऽवधारणं । दृष्ट इति ॥
दरीनं संज्ञापस्याप्युपलक्षणम् । पूर्वं कृतस्यावमानस्य प्रसादनमेव प्रायश्चित्त-
मित्यप्यवस्थिति—प्रसादयामीमि ॥ प्रसादने हेतुः—गुरुवचनमाजनी-
भूतामिति ॥ भवच्छब्दः प्रशस्यतमे शुभ्यर्थे प्रसिद्धः । अत्राविषधित्वा
शुभ्यर्थे प्रशस्यतमत्वविवक्षयैवात्रभवतीमित्युच्यते । अस्याः प्रशस्यतमत्वे गुरु-
वचनास्पदमेव हेतुः । एवं स्वयमेव निरूप्य तां प्रसादयति—भद्रे इति ॥
गुरोरापात्रभूतत्वेन मुकुनशरिषाकरालेन इदानीमार्यः किं कर्मान्तरं कर्तव्यं
त्वमुत्तेनाज्ञापयतीति । अयं निशाचरी तद्वचनेनाभिलषितसिद्धिदारभूतेन श्लाघा-
वधानं प्रार्थयते—शृणोत्वार्थ इति ॥ अनेन कार्यस्य गुरुवरत्वेन माऽप्यर्षं
प्रकाशयते । अत्र कृतज्ञापनं प्राणि गुणोऽयं निवेदयति—आर्यं मय्यरं मया-

लक्ष्मणः—(हस्तं परावृत्य) पश्य—

वासो वल्कलमास्पदं विटपिनो वन्यं शरीरस्थितिः

शय्या दर्भलता प्रसाधनमपां वर्षा जटातां भरः ।

बाले ! किं बहुना वने वनमृगन्यायस्य न त्वं पदं

सारङ्गाक्षि ! तपोभृतः क तपसां शत्रुः क सङ्कल्पजः ॥६॥

त्मनः परिचरणमार्यराम आज्ञापयतीति ॥ अत्र भार्यात्वेन मम परिग्रहमाज्ञापयतीत्युक्ते मत्परिग्रहं गुरुपरिचर्यानिरोधिनं मत्वा पूर्वमामुपेक्षेतैव । अतोऽस्य मदभिलषितं गुरुपरिचरणं तत्र साहाय्यसम्पादनमेव गुर्वानागोचरत्वेन निवेदनीयम् । अतोऽनेन द्वारेण लक्ष्यसन्निधाना पादप्रसारिकान्यान्वेन क्रमेणाभिलषितं सापेक्षिष्यामीत्येवंभूतेन दुरभिप्रायेण साक्षात् स्वाभिमतगोचरत्वेन गुर्वानावेदनं न कृतम् । तथा चोक्तम्—“यस्य यस्य हि यो भावः तेन तेन प्रविश्य तम् । स्वयं तद्भावसंयुक्तः क्षिप्रमात्मवशं जयेत् ॥” इति । अयं च वाक्यार्थः । पूर्वमेवार्थपरिचरणे सहायान्तराभावेन परिशिष्टरशरण्यागतमिमं जनं दृष्ट्वा करुणार्द्रहृदयस्सन् एवं व्यजिज्ञपत् । हे ! लक्ष्मण ! त्वया परिचरणे निजनि-यमनिवर्तने च साहाय्यार्थमेवा परिगृह्यतां जनेन ज्योदयं भविष्यति यदस्या अनाभायादसनापत्वं वचं भवतः साहाय्यलाभ इति मदवनादुच्यतामिति । एतत्सर्वं मया सहैत्यनेन सूचितम् । राम इति ॥ न केवलमाकारत एवाभिरामत्वं किन्तु दयामाधुर्यादिगुणगणविशेषरपीति दर्शितम् । अथ सौमित्रिरनुचितकर्मगोचरत्वेनार्थस्य शपनं न संभवतीति निरूप्य वचसा निषेधे कालविलम्बनसह-मानः विस्तारितपञ्चाङ्गुलस्य हस्तस्य परावर्तनेन निषेधे कृतसमयेन तदभिप्रेतमर्थं निषेधयन्नाह—वास इत्यादिना ॥ हे ! बाले ! आत्महितवेदनासमर्थे । आत्महि-ताशनमेव स्फुटीकरोति—वन इत्यादिना ॥ अत्र यच्छब्देन सह मम अत्यभ्याहारः कार्यः । यस्य मम वने नित्यं निवास इत्यर्थोऽपि सिध्यति । सोऽहं न तव पदमिति वाक्यपर्यवसानम् । अथ हेतुं सम्बोधनेन दर्शयति—सारङ्गाक्षीति ॥ सर्वाङ्गसुन्दरि । सौन्दर्यादिगुणसम्पदा सुर-लोकनिवासार्थया भवत्या नित्यं वने वर्तमानोऽहं कथमनुरागावलम्बनं स्वामिति भावः । यदि वनेऽपि योगयोग्यविषयसम्पद्यो भवेयं तर्हि वन-वासोऽपि नाल्लभ्यते दोषमावहेत् तदपि नैवमित्याह—वनमृगन्याय-

शूर्पणखा—अलीशं अलीशं पदं । एं सो अज्जो अज्जाए सह वत्तदि ।

अलीकमलीकमेतत् । ननु स आर्य आर्यया सह वर्तते ।

लक्ष्मणः—भद्रे ! न जानासि परमार्थतो वृत्तमार्यस्य ।

शूर्पणखा—किं किं ।

स्येति ॥ वनमृगस्य न्याय इव न्याय आचारो वस्येति विग्रहः । क्रीडाभृगव्यवच्छेदनाय वनराभ्येन विशेषणम् । नगरादिषु क्रीडार्थं लालितानां हरिणादीनां स्वादुतमचीरायास्वावो लभ्यते । वनमृगन्यायत्वमेव विवृणोति । यत्स मम परुषतमं मलिनं त्रिवक्ष्यस्नानादिभिरार्द्रांकृतं च वल्कलं वासः । अत्र मुख्यस्व वाससोऽभाव एव वनमृगन्यायत्वमभिब्यनक्ति । वर्षावातातपहिमादिभ्यपि विटपिन आस्पदं गृहम् । अलन्तदरिद्रैरपि विवर्जितं बभूव पर्यमूलफलादि शरीरास्थितिः स्थितिराभ्येन तत्साधनं लक्ष्यते । शृण्या धर्मललेति ॥ वनवासिनां संस्कृतस्वतन्त्रविशेषोऽपि रावनाय न लभ्यते । अपां चर्षीति ॥ त्रिवक्ष्यस्नानेन जलधारावर्षणशीलो जटाना मरः प्रसाधनमलङ्कारः । अत्रापि मुख्यालङ्काराभाव एव वनमृगन्यायत्वम् । उक्तानां वासोगृहादीनामेकस्यैवाभ्ययः वर्षाति मम त्वदनुरागनालम्बनस्य साधयितुं किं सुनस्म्येषाम् । अनेन निर्भलमुकुमारपुङ्गवसासोमपिमपमासादादिस्वादुतमचीरादिमृदुरावयनीयस्त्राभरणाधुपमोगसमुचिताया मयस्वास्नच्छादुग्विभवसम्पन्नो लोकोत्तरसौन्दर्यादियुग्यशाली युद्धवर पवानुरागपात्र भवतीति व्यतिरेको व्यज्यते । ननु यस्मिन्ननुराग उत्पद्यते स परिमार्द्यः उत्पन्नश्च मम भवतोत्तरोऽनुरागः न हि रागोत्पत्तिर्बहिस्पाधीनोपचते । यथोक्तम्—“व्यतिव्रजति पदार्थानान्तरः कोऽपि हेतुः न सन्तु बहिस्पाधीन् प्रीतयस्संभवन्ते ।” इति । अतः किमेतेनावीग्यत्वसमर्थनेन सर्वेषां मया स्वस्वचरणमेव रोचतेतरामत आह—किं बहुना न मम त्वं पदमिति ॥ अस्मिन्नपि साध्वे वासो वल्कलमिलादि हेतुत्वेन सङ्गच्छत एव । शुद्धिपूर्वकमेव महनीयं वासोगृहादिकं परिलज्ज्य वनं मासस्याश्लीकृतत्रयावल्कलादिधारणस्य तत्प्रतिवर्धनमवलम्ब्य वर्णयानस्य मम न त्वं पदं ससर्गोत्पदं न भवतीत्यर्थः । अतः नाम त्वार्थं पदमिति शुद्धिः न स्वत्र विवदामदे

लक्ष्मणः—यावदायस्तीर्णप्रतिष्ठः प्रकृतिमण्डलं गुरुजनं भरतं
न न पश्यति, तावदेकमेव धर्ममवलम्बते ।

शूर्पणखा—जइ एव्वं एत्थ सा किं करोदि ।

यद्येवमत्र सा किं करोति ।

लक्ष्मणः—यदहं करोमि ।

सर्वधामर्षं त्वां न परिगृह्णामि । किं बहुनेति ॥ बहवोऽत्र हेतव उक्ताः
वक्तव्याश्च बहवस्तस्मिन् किं तत्कथनेन कालविलम्बापादकेन । अनेन तत्रिवांस-
नत्वरं प्रस्तुतकार्योत्सुक्यं च दर्शितम् । एतदेवार्थान्तरन्यासेन समर्थयते—

तपोभृतः कः सङ्कल्पजः केति ॥ यथा वार्ताश्रवणमपि परस्परं दुर्लभं
तथातिदूरदेशवर्तित्वम् । अनेन सङ्कल्पजयोः परस्पराम्बयावोग्यत्वं दर्श-
यति । अतः तपोभृत्सामान्यस्य सङ्कल्पजसम्बन्धाभावात्मकेन सामान्येनात्मनः
तत्सम्बन्धाभावः समर्थ्यत इत्यन्तरन्यासता । यथोक्तम्—“सामान्यं वा
विरोधो वा यदन्येन समर्थ्यते । यत्र सोऽर्थान्तरन्यासः साधर्म्येणेतरेण वा ।”

इति । न चात्र विषमालङ्कारत्वं सिद्धसम्बन्धयोर्दोषोर्वानुपपद्यमानताप्रतीतिः
स प्रथमो विषमालङ्कारः । एतच्च केन, वनमित्यत्र वद्वामः । तपसा
रात्रुरित्यनेन भवत्याः परिग्रहो मम तपोमहमावइति वतः अतस्त्वा न परि-
गृह्णामीति दर्शयति । अनेन श्लोकेनोक्तमेवार्थं तपस्विपक्षेणेति वक्ष्यति ।
अलीकमलीकमेतदिति ॥ यदिद मत्परिग्रहस्य तपोविरोधित्वशुक्तं तद-
सत्यमेव । अवधारणार्थं पुनर्वचनम् । अत्र हेतुमाह—ननु स आर्य
आर्यया सह वर्तत इति ॥ यो गुरुनियोगमङ्गीकृत्य तपस्विधर्म-
माचरति सोऽप्यर्थः धर्माधर्मविचारनिष्ठावः नामाङ्कनिषादिन्या भार्गवा
सह नित्यं रममाण एव वर्तते गुरुनियोगं विना आपृक्षेहादेव वनं
प्राप्तस्य भवतो मत्परिग्रहेण तपोविरोधरराङ्कितमपि न शक्यत इति भावः ।
अथ सौमित्रिः पूर्वोक्तमेवात्मनः सम्बन्धानर्हत्वं स्मारयितुं भद्रे इति सन्तो-
षयति । सर्वगुणसम्पन्ने त्वया मत्परिग्रहनिर्वन्धो न शोभन इति भावः ।
भार्यस्य इष्टं परमार्थतो न जानासि इत्युक्ते किं किमिति सप्रमेय तया
पुनः तत्रिवेदयति—यावदिति ॥ अतुर्देशसंस्तरान् तपोधनधर्ममवलम्ब्य
वनवासं करिष्यामीत्येवंरूपा प्रीतिश्च तृणां वनं च तादृशः वियोगपरि

शूर्पणखा—जह् । अज्जं सा उवञ्जरदि तह तुमं चि अहं उव-
अरिस्सम् ।

यथा आर्यं सा उपचरति तथा त्वामप्यहमुपचरिष्यामि ।

लक्ष्मणः—भद्रे ! इदमपि प्रार्थनीयम् । पश्य—

यत्तते यस्य निष्कृत्यै जनस्सर्वोऽपि बुद्धिमान् ।

दास्यं तत्स्वयमिच्छन्ती भुग्धा त्वं मुग्धलोचने ॥१०॥

खिन्नानमात्यमुद्वृत्त्यारोन् गुरुजनं च कौसल्यादीन् वसिष्ठादींश्च विशेषतो
राज्यभारपरिधिर्न भवति च न परवति तावदेकमेवार्थकामानुभवपरहित
धर्ममेव । अथवा गुरुनिबोधानुष्ठानारम्भं धर्ममालम्बते । यद्येयमिति ॥
यदि कामानुभवमुपेक्ष्य गुरुनिबोधानुष्ठानरत एव वर्तते तर्हि सा किं
करोति तस्याभिरतरमपि विवृण्वमानं पृथ्वात्पुरुषार्थादन्यत् कार्यान्तरं न
स्फुरतीत्यर्थः । यदहं करोमि सापि तदेव नान्यदिति वान्यपर्यवसानम् ।
अयमभिप्रायः न खलु भावो भवत्सर्वापि कामानुभवं विना किमर्थं निवृत्तधीति
चोपस्थावकाशोऽस्ति । यतः पतिव्रतायाः पतिपरिचरणमेव परमो धर्मः ।
किञ्च दम्पत्योस्तत्रैव धर्मोनुष्ठानं विहितम् । अनो नायमनुबोधः । यथोक्तम्—
“दानादप्रभृति या नारी कर्मणा मनसा गिरा । पतिव्रता भवेन्नित्यं याव-
दायुः समाहिता ॥ सा भवत्लोकानामोति यथैवाकम्पती तथा । नास्ति स्त्रीणां
पृथग्यशो न ज्ञानं नाप्युपोषणम् ॥ शुश्रूषते यद्गर्भं तेन स्वर्गं महीपते ।”
इति । अथ निराचरी तद्वचनादेव सम्भावसरेण निवेदयित्वात्मकेन साम-
विशेषेण तं वशीकृत्य निजामित्तित्वं साधयितुमध्यवस्थन्ती सीतावद्रात्म-
नोऽपि तावन्मात्रेण परितोषं दर्शयति । यथा आर्यं सा कामानुभवमन-
वेष्टव्यं धर्मवृद्धयैकोपचरति तथैवाहमपि त्वामुपचरिष्यामि । न हि परि-
चरणमात्रस्य तपोविरोधित्वम् येन यत्प्रत्यादिश्येत अतस्तत्तावन्मात्रमनु-
गृह्णात्विति प्रार्थनार्थां नाक्यपर्यवसानम् । अत एव इदमपि प्रार्थनीय-
मिति वदयति । अथ सौमित्रित्वादभिप्रायं ज्ञात्वा प्रत्यादिशति—भ-
द्रे इति ॥ एवंभूतं दास्यानुभवं नाहंसीति समुद्रयभिप्रायः—इदमपि प्रा-
र्थनीयम् ॥ अपिराभ्यो गहांयाम् । “गहांसमुद्ययप्रभराह्वासावनास्वपि ।”
अथ काकुत्स्थिरेव च लक्ष्मणोपेक्ष्य निवेद्योऽप्युच्यते । “निराश्रयोऽप्यतिः प्रार्थः

शुर्पणखा—अज्ज ! किं सिण्हेहो तुलअदि गुणदासाणि ।

आर्य ! किं छेदस्तुलयति गुणदोषान् ।

लदमणुः—(आत्मगतम्) एवं व्याहरन्तीमेनां किमिति प्रत्यादि-
शामि । (विचार्य) भवतु दृष्टम् । (प्रकाशम्) भद्रे ! आर्य-
स्य पर्णगृहप्रवेशानन्तरमत्रमवतीमभिप्रेतस्थाने द्रक्ष्यामि ।

काकुरित्याभिधीयते ॥” उपहासकाकुश्वेयम् । अत्यन्तगर्हणीयमिदं दास्य नैव
प्रार्थनीयमिति तत्पर्यम् । पश्येति ॥ अत्रास्याप्रार्थनीयत्वे मयोप्यमानं हेतुं
सावधानं निरूपयेत्यर्थः । हेतुमेवाह—यत्तत् इत्यादिना ॥ यो दुस्मिन्
जन्तो भवतीव नाज्ञानभूयिष्ठः ॥ अनस्तर्षोऽपि न केवलं कृतेपये जनाः इत्यपिश-
ब्देन गम्यते । यस्य दास्यस्य दैवात् सञ्जातस्य निष्कृत्य प्रतिक्रिया कर्तुं अपादस-
ञ्जातस्य प्रागभावपरिपालनाय च यत्ते । अद्यापि प्रत्यक्षतो यत्तमान एव दृश्यते ।
नात्र प्रमाण्यान्तरं मुग्धमिति भावः । तदिदं सर्वजनानिन्य दास्य न प्रार्थनीयमिति
योज्यम् । अत्र यच्छब्दवशादप्याहृतेन तच्छब्देन यच्छब्दमुक्तोद्देशवाक्यप्रकारो
हेतुत्वेन पराभूयते । यत् एवभूत दास्य अतस्तथापि दास्य स्वयमिच्छन्ती ।
हेतो शब्दा । न केवलं दैवात्मजातस्य तस्य प्रतिक्रियायै न यत्ते । किन्तु स्वयमे-
वेच्छसि चेत्यर्थः । अतस्त्व मुग्धात्यन्तं मूढैव । प्रार्थनानुमितया इच्छया तव
मौढ्यातिशयोऽवगम्यत इत्यर्थः । मुग्धत्वेनेन इत्यनेन तव सौम्यार्थमेव बहुमानयद्
न तदनु रूपं प्रशानैपुण्यमिति गम्येत । किं छेदस्तुलयति ॥ विविधं विशा-
नाति गुणदोषान् । यद्यपि सेहे गुणदोषविचाराभावे निमित्तमेव तथापि तद-
व्याभिचारं द्योतयितुं उक्तवृत्तमारोप्य निशब्देन प्रतिवित्तम् । यदि स्नेहो भवति
सहि गुणदोषविचारो नास्त्येव । यथोक्तम्—“परिजाट्कामुकशुनामेकस्यां प्रमदा-
सेनो । कुणपः कामिनीं भक्ष्य इति तिस्रो विकल्पनाः ॥” इति । यत्र दृष्टराज्ञान-
नेन भेदप्रयोगेऽप्यनुवर्तमानां तां दृष्ट्वा निर्दिश्यमानसत्तन् पुनरपि निवर्तनो-
पायं चिन्तयति—एवमिति ॥ सर्वथा तत्परिचरयमेवाभिलषामीति पुनः
पुनर्याहरन्तीं किमिति प्रत्यादिरामि । यदि तूष्णीं गच्छामि तर्ह्येवा पूर्ववदनुग-
च्छत्येव कृतञ्च भेदप्रयोगः । सामदाने तु नीचजने विफले एव । गुरीयश्चोपायः
स्त्रीधनुचितः अत्र केनोपायेन निवर्तयामीति स्वयमेव निरूप्य निवर्तनोपायगव-
धार्याह—भद्रे इति ॥ प्रस्तापूर्वकं सर्वोपनयमभिधीयमानेऽर्थे विसृज्यजनना-

शूर्पणखा—अह एवञ्च अज्ज ! तस्स पण्णसालस्स पस्सदो एव्व पडियालइस्सम् ।

यद्येवमार्य ! तस्याः पर्णशालायाः पार्श्वत एव प्रतिपाल-
यिष्यामि ।

सत्त्वमणुः—(आत्मगतम्) अस्तु कामं नास्त्यनन्तरायः काल
क्षेपः । (प्रकाशम्) यदभिप्रेतं भवतु भवत्यै ।

शूर्पणखा—अं अज्जो आणवेदि । यदार्य आह्वापयति ।
(इति निष्क्रान्ता)

धर्म । श्रीमद्दीपावनेनाप्युक्तम्—“क्षीणु नमै विवाहे च वृत्तधेः प्राणसङ्केतः ।
गोत्राक्षयार्थे हिंसाया नानुर्गं स्याज्जुगुप्सितम् ॥ ” इति । “आत्मनो भर्म-
नो भ्यस्यते शुभहृत्पि । दोषाय नानुभवो भवतीह न संशयः ॥ ” इत्यनेन
न्यायेनात्रानुवचनस्य न दोषः । भवत्यभिप्रेतं यत्स्थानं तत्रार्थस्य पर्णगृहप्रवेशा-
नन्तरमागत्य इच्छामीति । अत्र भवतीमिति ॥ भवच्छब्देन शुभदर्थनिर्दे-
शाद्व्यभिचीयमानेऽर्थे विसम्मजननार्थम् । अथ निशाचरी प्रावेण पताङ्गशा
अनृतं न भाषन्त इति मत्वा विसम्भमुपगता सङ्केतयति—यावदिति ॥ याव-
च्छब्दोऽप्यवसाये । अपिराश्वो नानयार्थमुच्यते । अनता त्वारिततत्पार्यः पर्णशालां
नीयताम् । अहमपि तस्याः पर्णशालायाः पार्श्वत एव प्रतिपालयिष्ये । पार्श्वत एव-
त्यवधारणेन ततोऽन्यत्र दवीयामि देशे गमनेन न भवन्तं शेरयिष्यामि । काल
विलम्बश्च सति न भवेत् । अहमिदानीमेव गत्वा कार्यान्तराभावात् भवत्प्राति-
पालनमेव करोमि अत्र आगमने कालविलम्बो माभूत् । “एषा भेदकरारणा मामेव
प्रतिपादय वर्तते इति कुरुषवा शीघ्रमागच्छति इति प्रतिपालयिष्ये इत्यनेन दाति-
तम् । अथ सीमार्गं पर्णशालासमीपं छेदितं श्रुत्वा भाविन सधर्मानुपगन्धमुद्रेक्ष्य
तदनुमानं प्रति सशयानः स्वयमेव विभृत्सावधारयति—अस्तु काममिति ॥
यदि सद्बचनानुमतिर्न क्रियते तर्हीदानीमेषापसारयितुं ॥ शक्या । कुत्रे त्वनुमनने-
ऽप्येव दोषः यत्तथाप्यतिपात्त्यादृष्ट्वा मत्तमोपमायास्यतीति । एतदस्तु कामम् ।
काममित्यनेन भाविनस्समर्गस्थानिष्टत्वं सूचयति । यथाह—“अकामानुमतौ काम”
इति । अननुमतेः अनुमननस्य श्लाघ्यत्वं समर्थयते—नास्त्यनन्तरायः
कालक्षेप इति ॥ भाषेयोपरेषात्स्य कार्यस्य कालक्षेपे विग्रह कुर्वाणो हस्यते ।

लक्ष्मणः—(सचिर्मशम्) परीक्षास्पदमेषा । कुतः—

केयं वनं वनचरैरपि दुर्विगाहं

केयं वधूः कुवलयच्छविचोरनेना ।

हेमारविन्दमकरन्दरसोपयोगां

कः श्रद्धाति जलधौ कलहंसकन्याम् ॥ ११ ॥

यतो भाविनस्सर्गस्य विप्लवमावनया स्वरूपमेव सन्दिग्धं यतोऽनुमन्यामह ए-
वानयोक्तमिति भावः । एवं स्वयमेवावधार्यानुमानाति—यदिति ॥ यज्ञ-
वर्त्य अभिहिते तत् भवत्वित्यर्थः । कन्ययानां प्रीयमाण इति चतुर्थी । यदार्थं
आज्ञापयति तत्करोमीति वाक्यपरिसमाप्तिः । अथ प्रथमदर्शनं पञ्चारण्यविहङ्ग-
मितीपत्तजातः तदेव विस्मयोक्त्युक्त्यादिभिः निरुद्धप्रसरस्तन् अनन्तरं तच्छेष्टावचन-
विशेषादिभिः बद्धरसैवो भूत्वा तन्निवर्तनप्रश्रयमचित्तस्यालम्बावसर एव स्वाभि-
वेन यः शङ्काभेदे वनस्थवतिष्ठ इत्यानीं सकलप्रतिवत्तकावगमेन लम्बप्रसाराव-
सर तमेवालम्ब्य निरूपयति—परीक्षेति ॥ अथमभिप्रायः । इदानीं प्रस्तुत-
कार्यान्वेदनाय त्वरमाणैरस्माभिरपरीक्ष्यैव कथञ्चिद् प्रत्यादिष्ट । अतः परमेष्ठा
यत्किञ्चिदभिन्नाय इत्युक्तं सञ्चरन्ती परीक्ष्यैव यथैवमेवास्मत्समीपमायास्यति ।
अत्र हेतुमाह—केदमिति ॥ ये नित्यमेवावसरारण्याः जीवनार्थं मृगयां
कुर्वन्ति तैः समूह्य सज्जदेवदुर्भिननचरैः किरातादिभिरपि दुर्विगाहं दुष्प्रापम् ।
प्रवेश एव तावदराज्यः । किं पुनरवस्थानमिति भावः । इदं पौरतस्सिद्धत्वात् शिभि-
रसमाकीर्णं वनं क इयमेकाकिनी मात्यावधिवासिनरमणीयरत्नभ्यान्तर्गुहनिवास-
समुचिता कुवलयच्छविचोरनेना सर्वाङ्गसुन्दरी वधूः केति दूरवेशसत्त्वेन उभयोक्त-
पादानं तत्सम्बन्धस्यात्यन्तायोग्यत्वं लक्षयति । यत् एवभूते वने एवभूताया
अस्या अवस्थानं ज्ञायते अतः परीक्षास्पदमिति हेतुत्वेन पर्यवसानम् । प्रथमो
विषमोऽप्यलङ्कारः । यदाह—कचिपदातेवैषम्याच्च श्रेयो घटनामिषात् । कर्तुः
क्रियाफलावाप्तिर्नैवानर्थश्च यज्ञवेत् ॥ गुणक्रियाभ्यां कार्यस्य कारणस्य गुणकृते ।
क्रमेण च विरुद्धे वस्तु एव विषमो मतः ॥” इति । यत्रदेव दृष्टान्तेनोपपाद-
यति—हेमेति ॥ हेमारविन्दस्य यो मकरन्दरसः तत्सोपयोगः आस्वादन-
यस्या इति व्याधिकरणवज्जुगोहिः । अथवा हेमारविन्दमकरन्दरसः उपयोगः उप-
जीवनसाधनं यस्या इति विग्रहः । आस्मिन्पक्षे उपयुज्यते अनेनेत्येकं च

एष पूर्वोद्दिष्टः प्रदेशः ।

(ततः प्रविशति रामः सीतया सह)

रामः—देवि ! नगराधिवासात् सविशेष इव वनधाधिवासो मे प्रतिभाति । पश्य—

कारके सद्यामिति यन् । तिमिरहितमातङ्गमकरनकादिभिर्मन्ददूरस्य जलधर्मस्यै
दृश्यमानां कलहंसकन्या को विशसेत् । न कश्चिदपि कलहंसकन्यैवेयमिति
विश्वासं विदध्यादित्यर्थः । अथ दृष्टान्तोऽलङ्कारः । यथाह—“दृष्टान्तः पुनरेतेषां
सर्वेषां प्रतिविम्बनम् ।” इति । एव निरूप्य गन्धर्वान् आर्यनिवासभूमिं प्रत्यभि-
जानाति—एष इति ॥ पूर्वं पर्यशालानिर्माणानन्तरं मयोरिष्टं प्राप्पारेणाङ्गी-
कृतं प्रदेशं यथा । अथवा अत्रैव पूर्वं निर्दिष्टं पर्यशालां कृत्वाऽग्रेवागच्छेति
सङ्केतित इति । रामप्रवेशसङ्गनिसिद्धयर्थमिदं वचनम् । अथ
रायस्य सर्वराजसंभवप्रतिष्ठानन्तरं तदुरमाहमवलम्ब्य वर्तमानं पञ्चदशीं
भयानकपातुधाननिषेधितामाकलयं सञ्जाततर्षानोदितकुण्डलं त्रिशिवाद्यं
राजसर्वैरसङ्कटनाशारभूतं मन्यमानं सौमिलिखी ताभ्यां सह
सम्पद्यगतायां आर्यया गोदावर्यास्तटमास्तां यस्यां तांनिर्माणार्थं
तदमणं नियुज्य तत्परङ्गसम्पर्कशीतलसमीरणसेवनापनीयमानां परपरिग्रमस्तन्
दश वर्षाणि अस्यामि अविपत्तीभिरुत्पत्तितायां निवसत्या अस्यां वन-
वासोऽप्येतावन्तं कालं साकेतनिवासस्तुल्यं यथाभूत् इदानीं पौरतने विजने-
ऽस्मिन्नख्ये निवासो यद्यस्यां जनमिममस्तस्यात् तर्कयमुखाह एतन्नवासा-
भावेनावगम्यैरावकाशत्वात् कुण्डप्रसर एव भवेदित्यालोच्येत्साहाय्येन
सीतायां वनवासाभिरयिनित्वादयम् अयोध्यानिवासात् वनवासस्य काप्यत्व
सनर्धयते—देवीति ॥ पूर्वमस्माकं नगरे निवसता वनवासो मुदूर्नमपि
सोऽनु न रावत्य इति प्रथमोऽभूत् इदानीं वनवासभीष्यन्मुमवतो मम न
केचन वनवासो नगराधिवासस्तुल्य इत्येव बुद्धिस्तयते । किन्तु तस्मादपि स-
विशेष इति प्रतिभाति । इत्युक्तोऽस्तुत्यावगमे । यथा दृष्टाद् गतिं दृश्यमाने
कश्चिद् गीरिष दृश्यते इति । अथ तु वनवासस्य सविशेषत्वनिश्चये सादृश्ये
अस्तुत्येवमिधानं सीताविष्टानुवर्तनार्थम् । यदाकुण्डलेऽस्मिन्नर्थे यस्या
सदा तर्हि मन निश्चय इति इत्युक्तेन चोच्यते । अनेन नावकाशं पर्यन्दानु

उद्यानं वनभूमयः कुसुमितैरुद्धयः पादपैः

शैला निर्भरदासिनो जलधरश्यामा गिरिः कृत्रिमः ।

नद्यः सारसमूर्च्छितौर्मिवलया घर्माभिपेकास्पदं

शीताः शीकरसङ्गमात् सुरमयो मित्रं सरोजानिलाः ॥१२॥

यत्तिलक्षणे दाघिष्यं दशितम् । तदानन्तिनेन वनाभोगदर्शनेन प्रतिभाती-
ति प्रतिभानस्य वर्तमानत्वमुक्तम् । न तु चमयोत्सारतन्मन्विचारमात्रेण । वन-
वासस्य सविरोधत्वमेव दर्शयति—उद्यानमिति ॥ वने वसतामस्माकं कथ-
मुद्यानानुभवसौख्यमिति चिन्ता न कार्या । सर्वो एवेता वनभूमयः उद्यानमेव ।
अत्र वनभूम्यात्मकस्योद्यानस्यायत्तसाध्यायं सर्वदा तत्र निवासलाभश्च विशेषः ।
नागरमुद्यानं वलसाध्यम् । तस्य काचित्कृत्वात् सर्वदा तत्र निवासोऽपि न
लभ्यते । कथं वनभूमीनामुद्यानत्वमत आह—कुसुमितैः ॥ पादसन्निहित-
सारिसरः कुल्यत्वेनान्योन्यावद्वल्लिखतमनिबिडपर्यंशाखोपशारोर्निरुद्धसूर्यमहोभिः पा-
दपेरुद्धतो गन्धो यास्तु ताः । प्रञ्चायसीतलाभ्येतर्थात् सिध्यति । वनवासिनां कथं
क्रीडापर्वतारोहलौक्यानुभव इत्यत्र आह—एते शैलाः कृत्रिमो गिरिः क्रीडार्थं
निर्मितः पर्वतः । अत्राप्ययत्तसाध्यत्वं परिणार्होक्तत्वाधिक्यं च क्रीडापर्वतादिशेषो
विधत्ते । विशेषांतरमन्वाह—निर्भरेति ॥ शैलसम्पत्तमध्यात् प्रतीयमानः
शिलायोगः निर्भरदासित्वे हेतुः । अत्र शिलासङ्घट्टनेन उद्धतफेनैर्निर्भरैरसन्त इव
दृश्यमानाः सन्निहितनिर्भरजलत्वेनातिस्निग्धबीरुदनशालित्वात् जलधर इव
श्यामाः । अनेन श्यामत्वधावस्वयोः सङ्करसंज्ञातेन परमागविशेषेण क्रीडा-
पर्वतात् दर्शनीयत्वमनुक्तम् । शैलारूढानां स्वङ्गनमत्तवीर्यपाशोलाभेन क्षाया-
सम्पत्त्या च अश्वपरिभ्रमविपासाधुपशमः आतपादिषीजामावश्य दर्शितः । प्रावृद्-
काले जलधरेः श्यामत्वमप्येषां संभवति । ननुतेषु गुणेष्वेकोऽपि गुणः कृत्रिमगिरा-
वस्ति । ननु वने कथं ज्ञानार्थं तदकादिलामः अत आह—नद्यः घर्माभिपे-
कास्पदम् ॥ घर्माभिपेकस्य घर्मकाले स्नानस्यास्पदम् । तदाकादिर्माभ्रकाले
हि तदाकादिसलिलं न ज्ञानाय पर्याप्तमिति तत्काल एव ततो विशेषः स्फुटीभवति ।
अन्येष्वुपु नादेयस्य पापस्य भाषित्ये सत्यपि तदकादिसलिलात् विशेषो न
स्फुरति यतस्तदानीं तदकादिसलिलं ज्ञानाय पर्याप्तमिति फलतो विशेषाभाव
भवेति भत्वा घर्मपदं प्रयुक्तम् । अत्रापि पूर्ववदयत्तसाध्यत्वादिविशेषा अभिन्त ५५ ।

सीता—अज्जउत्त ! जाय अहं जीवामि दाव एत्थ एत्थ वसितुं
मे बुद्धी जइ तह ण किलेमदि साकेदे गुरुजणो ।
आर्यपुत्र ! यावदहं जीवामि तावदवैव वस्तुं मे बुद्धिः
यदि तथा न क्लाम्यति साकेते गुरुजनः ।
तदमय —(विलोम्य) अये ! अयमार्यः, अहो ! नु खलु कष्टं
विधे कर्म, नहि नहि मेकेय्या । अम्य ! कैकेयि !

विशेषान्तरमयाह । सारसना सलिलानवासरताना वलाकादीनामिनस्तन
उद्वायोद्गीय धावता पक्ष्वात्मैस्तुङ्गिद्वतमारण्यमहकारिभिर्मूच्छिता द्विगुण वर्धिता
कर्मिबलया वलयाकारेण वर्तमानास्तरङ्गा बाहु । अनेन तटाकादिभ्यो दरांनीयतमात्र
पयांससलिलाल च दर्शितम् । कथं तर्हि वने व्यजनवायोस्सम्भव अत आह—
शीता इति ॥ येन सरोजसम्पत्ता अनिला न मित्र व्यजनवायुः । यथोक्तम्—
‘मित्र व्यजनवायुस्त्वाह’ इति । अत्राप्ययममाध्यत्वादयो विशेषास्तस्मिन् ।
विरोपणद्वयेन पुनरौत्थ सौरभ्य चापर विशेष वनसमारणानां दरांपति ।
सरोजसम्पत्तं कुसुमितपादपसप्तगंध सारम्यदेतु । शीकरसङ्गमे नदीसम्बन्धो
निमित्तम् । अत्र बहुमा पक्षभूमिशेलादीनां उपानक्रीडापक्ष्वादिगावस्वारोप्य विधी-
यमानत्वात् उपानादिवहुत्वमपि वने विशेषोऽस्तिति केचिद्वर्णयन्ति । वनभूमि-
शेलादय सहस्रैश्च एकोपानक्रीडापर्वतादिभावमुपगच्छन्ति । एकवचनान्तोपानादि-
शब्दे नगरगणोपानादिस्थाने तत्त्वेनारोप्य विधीयमानत्वात् । अतो महत्त्वमेव
विशेष न बहुवचनित्यये । अथ जानकी भर्तृवन्निधाननिरस्तसकलमया तदुपपादित-
मेवार्थं सविरोपमनुमन्यते—आर्यपुत्रेति ॥ न केवल चतुर्दशवत्सरानेव वने
वस्तु बुद्धि किंतु यावदहं जीवामि तावत् अत्रैव वस्तु मे बुद्धिः । नगराधिका-
सवनवासयोस्त्वौत्थविशेषे विमृश्यमाने चिरकाल नगरेषु विप्रयुक्तया अपि भ्रम
कदाचिदपि न गृहप्रवेशो रोचत इति एवमर्थेन दर्शितम् । यदि तथा न साम्यति
साकेते भयोप्यायां गुरुजन । तथेति क्लान्तेरनिरागं दरांपति । आदरयादिरादिभ्यो
क्लान्त्या वनवास कर्तुं न शक्येत तादृशी क्लान्तिर्यदि ॥ अविष्णुत्वार्थः । अनेन
न केवल तत्त्वा कर्मैव अर्थेनुसारे किंतु चित्तशुचिरप्यनुसारिणीति दर्शितम् ।
तत्र च सीताया सम्पूर्णस्त्रीयालपण्यल दर्शितम् । यथोक्तम्—“सम्पत्तौ च विपत्तौ
वा मरणेऽपि न मुक्ताते । सा सति तत्र त्रैम भावते पुण्यकर्मणां ॥” इति ।

आर्यैणां शुक्रमुज्ज्वला धृतमभूदापाटलं चलकलं
चिन्त्यस्तं पदमार्यया वृकवधूपादाङ्कपांसौ पथि ।

सन्तापैस्तनुतामुपैति भरतः पर्याकुलाः कोसलाः

वैधन्यं हतमास्थिता त्वमपि ते चिक्रम सर्वद्वपम् ॥१३॥

अथ सीमित्रेद्वारादेवायं दर्शनसमुद्भूतानन्दमन्वतिरेकसमाकुलः प्राह—अयमय-
मार्य इति ॥ अत्र दिवंचन हर्षातिशय चोत्थाति । अथ तरुण एव मणिकुण्ड-
लहेमाङ्गदमुद्रापाभरणध्वजचामरसिंहासनादिपरिष्कृतमात्ममुद्राङ्गुल्यादिपरिवारप-
रिग्रहसमुचितं तदानीं तपोधनाचारजटाचौरधारिण्य मार्यामात्रसहायं दृष्ट्वा कस्या-
द्भीकृतद्वयः चिन्तयति—अहो नु रालियति ॥ यत्र भार्यस्यायं दुरवस्थानुभवः
पूर्वं स्वमेऽपि न निरूपेण अत्र आश्चर्यमेवेद अथैतदवस्थान्तर विपिकृतं मन्यमानः
सोद्वेगमाह—कष्टं विधेः कर्मेति ॥ अनुचितवदनादिष्यत्वात् विधेः
कर्मणः कष्टवत् । अथ तदानीमेवायं वसनदर्शनसमुद्भूतकैकेयिगतेभ्यश्चासनः
पददुष्प्रापारेषु क दुरवस्थाविशेष निश्चित्य तस्य विपिकृतत्वं निषेधति—
नहि नहीति ॥ कस्य कर्मेत्येवायमाह—कैकेय्या इति ॥ कर्मायु-
षज्ञः । अथ प्रसज्जेन तद्विषयविषयसिद्धहेतुकत्वेन सर्वसम्पन्निभमनुःसारातिशयं
पराश्रय तद्वत्कारणत्वेन कैकेयीगतेभ्योऽतिशयेन च तामेव सम्बोधाह—
आर्यैणेति ॥ अन्व ! कैकेयि ! ते यदिदम्—“तन्मे वरदिग्दमाजुतपूर्वमेव
पात्रे विमर्तुं भरतस्तत्र राज्यलक्ष्मीम् । वर्याते निष्ठु चतुर्दश दयदहं वा
सीमिति मैत्रिपुत्रसहितश्च रामः ॥” इत्येवंरूपेण वचनेन मन्वतामुत्तेनाभि-
वेकानिरोधनादिक कर्म तत्पुरस्तथापि । सर्वद्वपमित्यनेन न केवलं परेप मेव
सन्तापकारणम् । किन्तु आत्मनोऽपीति दर्शितम् । सर्वद्वपमेव समवेदते
आदेदेत्यादिना वाक्यपञ्चकेन । अथ तत्र कर्मणः प्रभावाद्देशुज्ज्वला मणू-
जिम्बज्जटा तत्कल पदापाटल वस्त्रजं धृतं च । अमुकस्याः मणिकुण्ड-
लमुद्रादानीनाम ‘पुस्तलघक’ । स्वपुत्रस्य राज्यलक्ष्मीज्ञाभावंमभिवेकानिरोधन-
मेव कर्तव्यम् । तत्र पुनर्यदुपरमाहस्य वनवासोपश्रयं ह्य तत्र निमित्त-
निष्ठः प्रवेशः एव कारणमिति भावः । अत्राङ्गुलरैलागव-कनधारणयोः
समवायवार्थविधानेन निषेद्धमहोत्सवदर्शनार्थं सनायकानां युगपदेव तरुणा-
दिव वरपत्नी महामहोत्सवमूर्तिं चोत्ते । अथ नाम महासर्वदा सर्व

यावदायमुपसर्पामि । (उपसृत्य) जयत्वार्यः ।

रामः—लक्ष्मण ! किमवसितस्तवारम्भः ।

लक्ष्मणः—आर्य ! अथ किम् ।

रामः—तेन हि तस्य मार्गमादेशय ।

लक्ष्मणः—यदाज्ञापयस्यार्यः । इत इतः ।

(सर्वे परिक्रामन्ति)

व्यसनसहिष्णोरायस्य वनवासाम्बर्येन यदिदमार्थायाः शिरीषकोमलाङ्गयाः
वनवासप्रवर्तनासाहसिक्यं तदतीव नेष्टव्यमवेदयतांत्याह—आर्यया वृक्षवृक्षां
पादाङ्गाः लङ्घयन् पदविन्यासनास्तदाकाराः सस्यानविशेषाः येषु ते तादृशाः
पांसवो पसिन् । अथवा तस्यादानामङ्गाभिः कृतास्तदाकारत्वात् पांसवो
यस्मिन् । एतच्च व्याघ्रादिपदविह्वानामप्युपलङ्घनम् । अनेन विरलमनुष्य-
सञ्चारत्वेन मूरसत्त्वसाग्निध्यसारकत्वेन च भयजनकत्वं मार्गस्य दर्शितम् ।
वधूताब्देन पूर्वं सखीभिर्दर्शितमार्गावास्तैर ऋक्षार्थमुद्यानादिगमन इदानीं तस्मान्ने
वृक्षवधस्तथा इति करुणातिशयो व्यज्यते । तादृशे पथि पद विन्यस्तं
यस्य कर्मणः प्रमादादिति शेषः । यदर्थमिदं कृतं तदप्यन्यथैव सजाग-
मित्वाह—सन्तापैरिति ॥ न केवलं राज्यं माद्रियते किन्तु आर्यविद्योगविदु-
विनाशादिहेतुकैः सन्तापैः अनुता कुरावमुपैति । उपगमनस्य वर्तमानाभाभिधानेन
सन्तापानामपयावदनुवृत्तिं दर्शयति । अत्रापि त्वत्कर्मैव निमित्तम् । किञ्च
त्वत्कर्मनिबन्धनैः रामादिदुरवस्थाविशेषैः सर्वं एव कोसलवासिनो जनाः पर्या-
कुला वर्तन्ते । आसनागम्ये त्वमप्यात्मावेन कर्मणा इत्यत्यन्तनिवृष्ट वैधव्य-
मास्थिता । ॥ हि स्त्रीणां वैधव्यादन्यद् अभ्यन्तनिवृष्टमवस्थान्तरमस्तीत्याह—
वैधव्यमिति ॥ अथ रामवस्तीत्याया वनवासामिस्तन्निमुत्पाद्य लक्ष्मणेन कृत-
समुदाचारः पर्यंशालां प्रति गन्धर्वेन मध्येमार्गं तन्मुखरागं विलोक्य तस्य कैके-
यीविवरहेतुत्वमाराङ्ग्यं तदनुनुष्यमानं इव तद्वाक्प्रकारानार्थं कैकेयीवृत्तस्य
कर्मणः उपकारत्वमुपपादयति—मार्ग इति ॥ सरम्भद्वेषितदयस्यानवधान-
माराङ्गभावधानसामार्थं लक्ष्मणेति सम्बोधनम् । नयं कैकेयेन्द्रमुद्रया मात्रा
व्याजेन मुनिवर्गं नीताः । उपरवाक्पगतो मुनिवर्गशब्दोऽत्रापि द्रष्टव्यः । कैकेयेन्द्र-
सुतयेत्यनेनाभिन्नसमुचितव्यापारसंघर्षं तस्यां बहुमानं दर्शयति—मात्रेति ॥ न

रामः—(लक्ष्मणस्य मुखरागं विलोक्य) वत्स ! लक्ष्मण !

मार्गे निर्वृतिमार्गमार्गणपरानाराधयन्तो मुनीन्

स्वैरं सेविततीर्थसिन्धुष्यसो दूरं निरस्ताधयः ।

मात्रा लक्ष्मण ! केकयेन्द्रमुतया व्याजेन नीता ययं

स्वामुत्सृज्य धुरं, मुवो मुनिवनं यातव्यमिदवाकुभिः॥१४॥

केवलं पितृपत्नीत्वेनैव तस्याः मातुस्व अपि तु हितमेरण्यवापि न दर्शितम् ।
तेन च भक्त्यतिशयो व्यज्यते । व्याजेनेति ॥ अमी वीचनश्रीमदान्धाः
स्वयमात्महितं न बुध्यन्ते । बोधिता अपि विषयभोगेच्छया न कुर्वन्त्येष ।
अतो येन केनापि प्रकारेण अमी हिते प्रवर्तयितव्या इति मत्वा भरता-
धिपत्यलाभमात्मकं व्याजमाश्रित्यैव कृतम् । अनेन तस्याः कृतसत्यातिशयो व्य-
ज्यते । नीता इत्यनेन यस्मिन् कर्माणि स्वयमेव, प्रवर्तयितव्या इत्यतः तस्मिन् बलात्
परमेष्ठिण्या प्रवृत्तिः सञ्जाता इति पूर्वं स्वयमकरणात् सन्नापो व्यज्यते । कथं व्या-
जेनेत्यवगम्यते यतो दूरं निरस्तापयोऽभूमेति वाक्यसमाप्तिः । आधिराज्येन दुरि-
तापूर्वं लक्ष्यते । लक्ष्याफलं च तस्याधिकदत्तत्वेनैव लभ्यते । दूरमिरपणेन दुरित-
मिद्वानभूतस्याविधायाद्यानस्यापि निरासं दर्शयति । तेन न पुनः संसारादुत्पन्ना-
भावो दर्शितः । दुरितापूर्वनिरासे हेतुमाह । मार्गे मार्गे स्वैरं तन्वावायादिराज्याद्वि-
न्ताभावात् येषु सेवितं तीर्थभूतानां सिन्धूनां गङ्गायमुनादीनां पयः वै । अद्या-
ननिरासे हेतुमाह—निर्वृतिमार्गेति ॥ निर्वृतिप्राप्तये यो मार्गः अवश्यमनन-
निदिध्यासनादिः तस्य मार्गं तत्स्वरूपप्रकारविचारः तस्मिन् परान् निरतान् मुनीन्
निर्वृतिमार्गज्ञानार्थमाराधयन्तः तेन तदुपदेशवलात्तन्मेव हस्तगतेनाविधानिरासो
दर्शितः । यथोक्तम्—“भिषते हृदयग्रन्थिः क्षिपन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य
कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परानरे ॥” इति । ननु राजा राज्यपरिपालनमेव हि कुल-
धर्मः । अतस्तत्परित्यागेन वनवासो दोषायेव भवेत् । अत आह—स्वामिति ॥
इदवाकुभिरित्वनेनादिराज्यादिचवाकोरारभ्य सर्वेषामेव वनवासाविच्छेदं दर्शयति ।
तेन च वनवासोऽपि कुलधर्म इति दर्शितम् । उत्सृज्यत्यनेन पूर्वं पित्राद्यपेक्षया
राज्यपरिपालनमङ्गीक्रियते । यदा तत्समर्थः पुत्रोऽमाप्तो वा लभ्यते तदा तत्परि-
त्यागेन वनवासमेवादित्यन्ते इति वनवासस्य प्राधान्यं दर्शितमिति । अस्यापि
वपनस्योपानं वनगृहं इत्यस्यैव सर्वराजसर्ववैराद्याह्वलमस्येव । एषादि योऽयं

लक्ष्मणः—सत्यमाह लोकः “न सन्त्यगुणा गुणवताम्” इति ।

रामः—लक्ष्मण ! किं नाद्यापि शान्तस्ते मातरि संरम्भः ।

लक्ष्मणः—आर्य !

मात्रोः प्रक्षयिभिस्तनैस्त्वयि मुदा सम्प्लुतदृष्टयोस्तयोः

तातस्याधुजलैस्समं शिरसि ते हैमात् क्षरन्त्यो घटात् ।

आपस्तत्र वसिष्ठमन्त्रजयिना मन्त्रेण रुद्धा यथा

तां लोकोत्सवकालरात्रिमदयां मन्ये कथं मातरम् ॥१५॥

सर्वराक्षसवशात्सत्योऽर्थः प्रतिशतः तत्रैको लक्ष्मण इव सहायत्वेन निरूपितः । तत्र यदि सोऽपि राक्ष्याभिलाषात् वनवास राक्षसवैरसङ्घटनाहेतुभूतं नाभिनन्देत् ततो भिन्नमतिरूपेण तस्य साहाय्यकमस्विरमापनेकेन मत्वा वनवासस्य भयस्तत्त्व सम-
र्थितम् । अनेनैवाभिप्रायेणोत्तरत्र निर्वन्धेन तत्तत्प्रतिविशेषैः राक्षस्य दोषवत्त्व-
प्रकारेणैव कैकेय्या, अपराधमावप्रतिपादनेन च लक्ष्मणेनैव संवाद कारयिष्यते
अहमेवापराध इति । सत्यमिति ॥ यतः अत्यन्तापकारिण्यामपि कैकेय्यामुप-
वृत्तिशीलत्वमारोपितमतो लोको यदेवमाह तत्सत्यमित्यर्थः । कथमाहेत्यत्र माह ।
गुणवतां जन्तानामगुणा जना न समीति । गुणवन्तः स्वान् प्रत्यपकारिण्योऽपि
उपकर्तृत्वेनैव गृह्णन्तीत्यर्थः । अथ तस्य मातृशेषघातक वचनमाकर्ण्य किञ्चिदज्ञा-
तेर्भ्यः तत्संरम्भोपरामर्श उपक्रमते—लक्ष्मणेति ॥ मातरीति ॥ अपरा-
धिन्वपि माता सर्वथा वन्धैव । नापि मरन्तं प्रति मात्रा किञ्चिद्वरादम् । अत-
स्तादृश्या मातरि संरम्भ इव तावदनुचितः । आतस्यापि तस्य देवमथ बावदनु-
वृत्तिः सात्यन्तमनुचितेति भावः । अथ मातृशब्दप्रयोगेण कुपितो भूत्वा तस्या
मातृभावमनर्हं कर्मणा प्रतिधिषति—मात्रोरित्यादिना ॥ यथा मुदा
प्ररनविभिः स्तनैः सह वर्तमानयोः तयोर्मात्रोः मुदा सम्प्लुतदृष्टयोः सत्योः । यस्य
च भावेन भावतत्त्वमिति मत्समो । तान्स्याधुजलैस्समं हैमाद् यथा शिरसि क्षर-
न्त्यः आपो मन्त्रेण रुद्धा इत्यन्वयः । अथवा स्तनसन्धेन तदिकारस्तन्वं लक्ष्यते ।
प्ररनविभिरित्यनेन प्ररनवभक्तभूतं निम्नन्दनं लक्ष्यते । ततश्च निम्नन्दमानैः
स्तनैरममं क्षरन्त्य इत्ययमर्थसम्पद्यते । कसोरित्यनेन स्तनप्ररनवनदृष्टिविकासा-
दिभिरनुभावः कौस्तु्यावदेव सुमित्राया अपि वारसत्थानिरागो दक्षितः । क्षरन्त्य
स्तनैरेव प्रारम्भापरिमणात्स्यावशिष्टस्य कर्मयो मध्ये विनारागेन दोषादिशयो

रामः--(कर्णौ पिधाय) शान्तं पापं शान्तं पापम् ।

हृते राज्ये भवान् भक्त्या प्रत्याचष्टे स्वमातरम् ।

अहो ! सन्तोषवाह्यानामधर्मैकरतं मनः ॥ १६ ॥

दर्शितः । निरुद्धा इत्यत्रापि स्तन्यैरश्रुजलैश्च सममित्यनुषज्यते । यतः कारण-
भूतदर्पनिरोधेन तेषामपि निरोधो भवति अनेन भर्तृमनोरथमङ्गनिमित्तो दोषो
दार्शितः । वरदितयाभ्यर्चनात्मकस्य वचनस्यानन्यत्रान्यत्वं दशरथकृष्योरेव
निवेद्यमानत्वाद् मन्त्रत्वं वसिष्ठमन्त्राविरोधित्वप्रतीत्यर्थं मन्त्रशब्देन तदुपादानं
कृतम् । वसिष्ठेन प्रयुक्तो यो मन्त्रः तं जयतीति । अयमभिप्रायः । अनुष्ठेयार्थ-
कारानन्दोऽयं मन्त्राणामनुष्ठानाद्भूतं प्रसिद्धमेव माताधिकरणोक्तम्यायेन । अतोऽत्र
वसिष्ठमन्त्रस्याभिपेक्षाद्भूतं सोऽयमभिपेक्षकर्मप्रकारानन्दोऽयं तन्निर्वर्तनाय प्रवृत्त-
स्तन्निरोधविषयेण कैकेयीमन्त्रेण विजितोऽभूत् । अनेन सर्वलोकवन्द्येन वसिष्ठेन
क्रियमाणस्य कर्मणो निरोधान्महदतिक्रमनिबन्धनो दोषो दर्शितः । यथोक्तम्--“इति
मेयांसि सर्वाणि पुंसो महदतिक्रमः ।” इति । लोकास्तत्र वस्तव आनन्दः तस्य
कालरात्रिः संहारदेवता अभिषेकनिरोधस्य निरुद्धार्थेनोक्तत्वात् । उत्सवशब्देन
तदुत्सवमिति आनन्दो लक्ष्यते । अनेन तस्यास्तर्वलोकविदेवास्पदत्वं दर्शितम् । सीनया
सह बोरतरविषमिवाप्तप्रेरणया अदयामित्युक्तम् । एवभूतां कथं मातरं मन्ये वस्तुतो
मातापि सा न मातृश्रद्धया सम्माननीयेति मन्य इत्यनेन दर्शितम् । अत्र रामो
मातुरधिपमसहमान कर्णौ पिधाय तद्भ्रूवयोद्धूतस्य पापस्वोपशममाराधते--
शान्तं पापं शान्तं पापमिति ॥ यदेनमातुरधिपमवयसज्जातं पापं तद्व्या-
न्यतु । तत्रत्वयः आरांसायाम् । तया काशिकायामुक्तं अवनेकतो मेधापस्य
व्याख्यानसमये आरांसायां वर्तमाने वार्धके वर्यनीयः इति । शिवपनमधिप-
मवयमनितमुद्देगातिराधे एवमिति । अत्र किञ्चित्प्रमत्तमुपपन्नं तादृगरयधिप-
स्यात्यन्तमयोऽवयवमुपपादयति--हृत इति ॥ इति दुःखहेतुत्वेन दुःखानुश्लि-
ष्टेन व्यात्यन्तं गर्हणीये राज्ये भवयामिच्छापे भवान् स्वमातरमपि विपत्तिं वपत्
अहोऽतिकटं इति सम्बन्धः । मातरि मत्तिकविज्ञा तं न करोति, रामे पुनः
प्रत्यास्थानमेवोचितं तत मत्ति करोति चेति विपत्तिं वपत्तयावत्वं दर्शयितुं मत्ति-
प्रवृत्तम् । उक्तवाक्यान्तरस्यैवंपात्रे हेतुं उदरपया कृत्वा दर्शयति । सप्तोषो
मन्त्रे परिशेषः अत्रमन्त्रोच्यते तद्वत्तत्त्वं उच्यते । उच्यते । उच्यते । उच्यते । उच्यते ।

पश्य बाल ! पापात्मनः क्षत्रियस्य

साधारणी नयविदां धराणिः कलत्रं

अस्त्राणि मित्रमरयः सहजाः सुताश्च ।

पापात् परस्य पतनं नरकेषु क्षामः

हे चामरे च सितमातपवारणं च ॥ १७ ॥

त्यर्थः । तेषां जनानामलक्षणाभार्ष मनोऽवर्धकरत हि सानृनवादगुर्वधिवेपादितपर
भवतीत्यर्थः । अयं च सन्तोषः श्रयो गुण पूर्वस्मर्गुणोत्कृष्टत्वेनाभिहितः । यथा—
“अकेचनोऽपि सन्तुष्टरोठे सर्वाङ्गविज्वरः । असन्तुष्टोऽसक्तः श्रेयानामोत्सवि
सुरेश्वरः ॥” इति । अथ क्षत्रियस्य राज्याधिपत्ये दोषान् वक्तुमारभते—पश्येति ॥
बाल ! गुणदोषविवेकासमर्थ ! मद्भजन सावधान विचारय । लब्धाधिपत्यस्य क्षत्रि-
यस्य धरणिर्नाम कलत्रं नयविदा साधारणी । भोग्यत्वेन भरणीयत्वेन च धरया
कलत्रत्वारोपः । एकेन केनचिन्नयविदा सादर परिगृह्य भुज्यमाना ततोऽधिक-
मन्य नयवट्फोपायचतुष्टयप्रयोगनिपुण दृष्ट्वा तदैव प्रथम परित्यज्य तमेव पतित्वेन
परिगृह्णाति । स्थैरशीव सौन्दर्यादिगुणातिरागिन पुनस्ततोऽन्यमधिक दृष्ट्वा
इममपि परित्यज्य तमभिभरति । प्रथममेवापरित्यक्त कालानुपयेनोत्कृष्टगुण नयवि-
द्यामित्यविशेषनिर्देशेन क्षत्रिवारमभ्यस्तस्तीकृत्य वैश्य इदं वा-य नयहाभापिकमुपम-
जतीति दर्शितम् । यदा पुनर्नयप्रयोगनैपुण्य बहूना समान भवति तदा भुगपदेव
केनचिद्भोगेन तामनुवर्तते कटाक्षमधुरालापपरशीनालिङ्गनादिभिः गणिकेव बहून् का-
मिनः । एव कलत्रसौख्यस्यादिपरत्नमुक्त्वा मित्रसम्पत्तेरविश्वसनीयत्वमाह—
मित्रमिति ॥ क्षत्रियस्य मित्रमस्त्रायेव । इतरपरिमहत्वापरं चेतद्वचनम् ।
अनेन क्षत्रियस्य वन्धो विमृशवमाने सर्वेषामेवास्त्रव्यतिरेकानां अमात्यमुद्दृष्ट-
त्वादीना वञ्चनशीलत्वेनाविस्तम्भणीयत्वादस्त्रेभ्येवावञ्चकत्वेन मित्रत्व परिशिष्यत
इति दर्शितम् । पुत्रादिसौख्यामाव दर्शयति—अरय इति ॥ लब्धाधिपत्यस्य
क्षत्रियस्य सहजासुताश्च अरय एव न केवलमुपकार न कुर्वन्ति किन्त्वन्यत्रोप-
कारकत्वेन प्रसिद्धा अपि राज्यामत्यन्तमपकारिण एव भवन्ति । क्षत्रिया हि राज्य-
निमित्त आन्तर पितर च निघ्नन्तो दृश्यन्ते । यथोक्तम्—“क्षत्रियाणामय धर्मः
प्रनापतिविनिमित्तः । आजापि आतर हन्याद् येन पौरतर तम ॥” इति । एव
राज्यस्य पुत्रमित्राद्यैहिकफलविरोधित्वमुक्त्वा पारत्रिकफलविरोधित्वमाह—

लक्ष्मणः—नाहं राज्याभिलाषाद्भवामि ।

रामः—किमन्यत्तव कोपकारणम् ।

लक्ष्मणः—विपर्यस्तः क्रम इति ।

रामः—यद्येवमहं तव प्रथममुपालम्भविषयः । पश्य—

इन्द्रकल्पे स्थिते राज्ञि ह्यहपर्यश्रुलोचने ।

अभिपेक्षाय निर्लज्जो यस्मिन्सहासनमास्थितः ॥ १८ ॥

सीता—सद्यं एव भणितं अज्जउत्तेण ।

सत्यमेव भणितमार्यपुत्रेण ।

दिति ॥ परस्य पापाभरणेषु पतनं वर्णाश्रमानुरूप्येण यथाविधि धर्मस्थितिप्रव-
र्तनस्य पापीयसां दण्डवधाना यथाहं दण्डनस्थानीयकत्वात् तद्वत्ता दोषा राजान
प्राप्नुवन्तीति परस्य पापात् प्रत्यवायः । एवं तावदोषवहुलत्वेन राज्यस्यापरिग्राह-
त्वमुक्तम् । इदानीं दोषभूविधेऽपि तस्मिन् यदि वैश्यासङ्गनादाविन तात्कालिक
मुक्तं स्यात् 'तत्तत्तदपेक्षया तदाद्रियेतापि न तु तदस्तीत्याह—साम इति ॥
एतदपि वचनमितरपरिसङ्ख्यापरम् । लभ्यत इत्यनया व्युत्पत्त्या लाभ इति फलमेवो-
च्यते । क्षत्रियस्याधिपत्यफलं किमिति विमर्शो क्षियमाणे श्वेतश्वत्रात् चामराह-
याच्च नान्यवसाधारण्यं फलमस्ति श्वेतश्वत्रचामरदयाविरहितस्य फलस्याधिपत्येन
विनापि सुलभत्वेन न तदर्थमाधिपत्यं प्रार्थनीयम् । श्वेतश्वत्तादेरपि नानन्यसा-
ध्यमुल्लेखित्वमस्ति । उपायान्तरेणाप्यातपनिरोधादिफलस्य साधयितुं शक्यत्वात् ।
अतः पूर्वोक्तदोषदुष्टत्वेन न विशेषतः किञ्चित्फलं लभ्यत इति भावः । अतो यः
क्षत्रियः पूर्वभूतं राज्यमभिलषति स पापात्मिव । तत्रैव राज्याभिलाषेण मातु-
प्रत्याख्यानमनुचितमिति पूर्वश्लोके पर्यवसानं द्रष्टव्यम् । अथार्यस्य शिवापरं वचनं
श्रुत्वा किञ्चित्प्रशान्तसंश्रम्भः राज्ये मत्कृत्यत्वेनोक्तं राज्याभिलाषस्य हेतुत्वं निर-
स्यति—नाहमिति ॥ नाहं राज्याभिलाषात् अभिपेक्षानिरोधस्याद्योक्तत्वं भवामि ।
अथार्यस्य विभित्वादिनां पृष्ठः क्रमविपर्ययस्य हेतुत्वं दर्शयति—
विपर्यस्त इति ॥ विपर्यस्त इव यतोऽरमतपूर्वैरनाचरितस्य क्रमविपर्ययस्य
माता निमित्तमभूत् । अत एव तद्विषयः कोप इत्यर्थः । यद्येवमिति ॥
यदि मयि स्थितवति भरतस्य राज्याधिकारः संश्लेष इत्यर्थं क्रमपक्षो जनगुपाल-

लक्ष्मणः—“वयसा परिणतोऽहं” इति तातस्तथा त्वयि प्रतिपन्नः ।

रामः—ननु भरतः कनीयान् मे ।

लक्ष्मणः—अहमशक्तः श्रुतिर्वा रक्षितुमिति ।

रामः—यावत् ! पश्य—

न कथं रक्षितुं शक्तः पृथिवीमात्मदेवताम् ।

दानयोन्मूलने तेजो यस्य धामपि रक्षति ॥ १६ ॥

स्मरेतुः तर्हि प्रथममहमुपासन्मविषयः अभिषेपविषयः प्रथमं मया क्रममनुसृत्य कृतवाद्य । क्रममहमेव दर्शयति—पश्येत्यादिना ॥ इन्द्रकल्प इत्यादि ॥ ईषदसमाप्तौ कल्पदेश्यदेशीयरः इति कल्पप्रत्ययः । अनेन राज्यभरणासामर्थ्यं न निमित्तं मयि राज्यनिधाने इति दर्शितम् । किं पुनर्निमित्तमित्यत आह—
स्नेहपर्यश्रुलोचन इति ॥ अनेन लक्ष्मणस्य एव मयि राज्यनिधाने निमित्त-
मिति दर्शितम् । राक्षि रक्षित इति ॥ क्रमप्राप्तं राज्यमहोदय जनानुराग-
पातभूते स्थिते सनीत्यर्थः । योऽहं पितुरनुवादं श्रेयस्त्वेन मय्यनान् । क्रममहम-
विगणय सर्वजनममद्य निर्लेषो भूत्वाभिषेकाय सिंहासनमास्थितस्तोऽहमिति
पूर्वप्रधानान्वयः । सत्यमेव भवितुमार्थपुत्रेणैवनेन लक्ष्मणवचनं स्तीताया अप्य-
नभिमतमिति दर्शयति । अथ सौमित्रिरार्षेण समर्थिगमुपासन्मविषयश्च निरस्त्यति—
वयसेति ॥ तात आह वयसा परिणतो वार्धकमुपगत इति सन्निवृत्त्य तथा तेन
प्रकारेण वसिष्ठारिक्तुलगुनिरात्मैस्सह निरूप्य तदनुवादपुरस्सरमभिषेकपूर्वक
त्वयि राज्यं प्रतिपन्नं प्रतिपादितवान् । कर्तारि निष्ठा । अन्तर्भावितव्यवृत्त्य च दृष्ट-
व्यम् । अत्र परस्वत्वापादनस्वस्वत्वनिवृत्त्योर्भावात् प्रतिपादनं व्यवस्यमेव न
दानम् । अत एव स्वयंस्तुक्तम् । अत्रेन्द्रकल्पपदेनाभिप्रेतस्य राज्यरक्षणतामर्थ्यस्य
वयं परिणतिरूपेण निमित्तनापगममभिप्रेत्य वयसा परिणत इत्युक्तम् । तमसि
प्रायमनान्तान् इव रागभ्रष्टो “वयमाधित्वमेव राज्यनिधाननिमित्तत्वेनोक्तमिति
कृत्वाह—ननु भरतः कनीयान् मे इति ॥ अवयमाभिप्रायः । यदि वयमाधि-
न्यं मयि राज्यनिधाने निमित्तं तर्हि भरतमपेक्ष्य मम वयोऽधिकत्वेन मयि स्थित-
वति तस्यापि राज्यपरिग्रहः समुचित एवेति । अथ लक्ष्मण स्वाभिप्रायं विवृ-
णोति—अहमिति ॥ न वयं परिणतिमार्तं मया निमित्तत्वेनोक्तम् । किन्तु तत्कृत
राज्यरक्षणसामर्थ्यं भवत पुनः वयं परिणतिकृतमसामर्थ्यं नास्तीति भावः । अथ

लक्ष्मणः—किन्तु पुत्रस्नेहात्तथा चापत्यं कृतमिति ।

रामः—एष लोकस्वभावः बहुपुत्राणामेकस्मिन् ईषत्पक्षपातः ।

तव किं साधारणो आवृत्तेहः ।

लक्ष्मणः—किं बहुना, सर्वथा तातस्य मरणकारणं सैव संवृत्ता ।

रामः—मा मा । तातं प्रति निरपराधः स गुरुजनः । पश्य—

नियमसलिलं पित्रोर्हर्तुं निरीक्षणवन्ध्ययोः

क्षिपति कलशं तोयांधारे पटुध्वनितं सुते ।

उपसि मृगयां याता राक्षा वनद्विपशङ्कया

रभसमिपुरुन्मुक्तः कालादसूनहरत् स्वयम् ॥२०॥

राघवस्तदुक्तां तातस्य तादृशीमहाकिं प्रतिचिपति—वालेत्यादि ॥ लोकोत्तरप-
राक्रमे पितरि रक्षसमिष्यामां राक्षसानस्त्वमत्यन्तं मूढोऽसीति भावः । पश्येति ॥
सर्वलोके गाढमानं पितुः पराक्रममनुस्मरेत्यर्थः । अतएव देवता मत्वा यदि
‘देवताराधो रक्षसुण्ययोगेन दशरथे गौथः । सर्वदेवतात्मवत्त्वात् राघो मुख्यमेव
वा देवतारवम् । यथाह—“अद्यानां लोकपालानां, गात्राभिर्भिमितो नृपः ।” इति ।
अस्मिन् पक्षे स्वरवामिभावसम्बन्धमभिप्रेत्य बहुव्रीहिः । यत्नं तेन । अनन्तदेवता-
मपि वामवामपि रक्षतीति द्रष्टव्यम् । रक्षतीति सर्वमानभिर्देशेन वयःपरिपत्री
सत्यामपि रक्षसामर्थ्यं दर्शितम् । यत्र क्रममङ्गदोषे निरस्तेऽप्यपितुष्यन् मापरे
दोषान्तरमाभिर्भावति—किन्त्विति ॥ किन्वित्यनेन योक्तिवशान्नेतुकः क्रम-
मङ्गाभावर्यानिष्पद्यानुवादः सूचितः । अस्तु क्रममङ्गाभावः किन्तु तथा पुत्रस्नेहात्
चापलममिलषितलाममुदिश्य संभ्रमेणानुचितं कर्म कृतमिति अतः स एव दोषः ।
अपितरप्यप्यदोषज्ञमाह । एष लोकस्वभावः न केवलमगममातुरेव अपि बहूनां
पुत्राणां मध्ये करिमाद्यिह पुत्रे ईषत्पक्षपातः ईषदधिक इत्यप्याहः ।
अथवा बहवः पुत्रा यातामिति बहुव्रीहिः । बहुपुत्राणां जननीनाभि-
त्यर्थः । भवतु नाम स्त्रीत्वमाकारेण पुत्रत्वाहनिमित्तचापलं किमप्यपि स्त्रीत्वभा-
वः यत्तु रेषकारणत्वाधित्यभिप्रायेणाह—सर्वथेति ॥ सर्वैः मकारिर्वा पूर्वो-
क्तानां दोषाणां तेन तेन प्रकटोपान्यथात्वं समन्वितम् तथा तस्यास्तादृश्य मरण-
कारकत्वामोदे हेतुत्वेन न कश्चिदपि प्रकटोऽस्तीति भावः । अत एव सैवेव-
नन्दकारणत्वनिश्चयः । न हि स्त्रीत्वमन्त्या नर्तयामन्त्यदोषोऽस्तीति भावः ।

सीता—जुञ्जइ तादिसेण विहिणा होदव्वम् । का उण अएणहा
अत्ताणं लोअं अ विणासेदि ।

युज्यते तादृशेन विधिना भवितव्यम् । का पुनरन्यथा
आत्मानं लोकं च विनाशयति ।

लक्ष्मणः—यद्येवमहमेवापराद्धः । प्रसीदत्वार्थः । कथाप्रसङ्गाद्-
विदितान्तरमागतास्मः पर्णशालाम् । प्रविशत्वार्थः ।

रामः—लक्ष्मण ! स्वयाप्येकान्ते परिश्रमोऽपनीयताम् ।

लक्ष्मणः—यदाज्ञापयत्यार्थः । (इति निष्क्रान्तः)

अथ मरणकारणत्वं निषेधति—मा मेति ॥ एवं बोच इति शेषः । गुरुनन
इत्यनेन जेहविश्वासवद्भुमानात्मिका भक्तिः व्यञ्ज्यते । पश्येति ॥ रागदेपरहि-
तो भूत्वा तत्त्वं निरूपयेत्यर्थः । निरपराधत्वमुपपादयति—नियमेति ॥ मुनि-
हृते कस्मिंश्चिन्मुनिवृन्दे एकस्मिन् दिवसे उपसि आमन्त्रे सति निराद्यवन्धयोः
अन्धत्वेन बार्धकेन चाग्रमाद्बहिः पदमपि चलिदुमसमर्थयोरनन्यापत्ययोरात्मनः
विश्वोः । पिता मातुल्यकरोषः । निवमार्थं सलितमाहर्तुं तोयाधारे नद्यां बहुष्पनितं
यथा भवति तथा कलशं प्रविपति सति । ध्वनिबद्धत्वं वनगजराज्ञावीजत्वेनोक्तम् ।
मृगया याता वनं प्राप्य नित्यमेवातिसक्ताः कालविशेषमनानोच्य मृगवां कुर्वता
राष्ट्रा म स्वभ्येन केनचिदनुचरेण । अस्मरित्वा ध्वनिसादृश्यनिमित्तया वनगज-
आत्म्या रमस मेयेन भवितव्यतावलेन लक्ष्यस्वरूपमनवधार्य मुनिहृते इष्टुमुक्तः ।
इष्टुमोचनकयनेनैव शरय वर्षोऽर्धोदावेदितः । तद्वधस्य साक्षादनुक्तिः तादात्मिक
वृष्टान्तमनुमन्दधत्तः कदम्बावैवरादिनि द्रष्टव्यम् । मुनिहृते चन्मुक्तो य इतिरिति
वन्द्यध्वावाहारः । ॥ एवं कालात्काल प्रतिपाल्य तात्सत्यलहरयः । मुनिकुमार-
वर्षेद्युक्तं मुनिराषं द्वारीकृत्य स शरः मरुतेषुः सज्जत इति वाक्यम् । अत्र
मुनिराषे विदुनारादेतुष्टेनोक्ते मुनेश्वर उक्तव्यादिनि मत्वा तदनुक्तिः ।
यत्तत्तात्सत्यादुद्दिष्टेन पूर्वकृतेन स्वकर्मयैवेदमवस्थान्तर सज्जातम् अतोऽत्र न कस्य-
चिदपराधोऽस्तीति भाव इति । युज्यते तादृशेन विधिना भवितव्यम् । का
पुनरन्यथात्मानं लोकं च विनाशयति इति सीतायन्त्रस्य सुगम पदार्थः ।
यद्येवमिति ॥ यः पुनरविशेषतः रात्रेदुष्टनरपविषेण मुनिराषेन विदुर्विनारा-
ष्ट्रकर्मविराज्यः न मत्ता । पत्रेऽद्वानाम्भवा चनवराविभवा मातुष्टाभमः इतः

रामः—(पर्यशालां प्रविश्य सर्वतो विलोक्य सविस्मयम्) देवि !

पश्य पश्य सर्वतोमुखनैपुण्यं यत्सलक्ष्मणस्य । इह हि
धनुर्व्यानिर्घोषैस्सरमसमपास्तं मृगकुलं

कृता पर्यशाला शयनमपि पुष्पैः प्रतिनयैः ।

लताभिर्वेद्याणां पिरचितमभूदासनमिदं

जलैस्सिन्धोः सिक्ता बलिकुसुमभाजो वनभुवः ॥२१॥

सीता—अजउत्त ! कुसुमपल्लवसमिद्धिर्हि परणसालाविभूदिर्हि
कद्विद्यदो पासादयद्दुमाणो ।

अयमपुत्र ! कुसुमपल्लवसमृद्धिभिः पर्यशालाविभूतिभिः
कद्विधितः प्रासादयद्दुमानः ।

अतो यदशानामेषा प्रलपितं तत्र बालोऽयमिति बुद्ध्या दन्तव्यमितिभिर्प्राप्यथा—

प्रसीदित्यार्य इति ॥ अस्याः कथायाः ॥ केवलमसद्विज्ञाननिवृत्तिरेव प्रबोधनं

स्तिस्त्वयमपरोऽस्मान्मिरनिरूपितः मार्गदेशांशानाए तन्निमित्तकेताभाबोऽतीत्याह—

कथामसलङ्कादित्यादि पर्यशालामित्यन्तेन ॥ अथ रामो लक्ष्मणमात्म-

कृतमपराधमुद्दिश्यानुतापयुक्तमालोचय प्रमथो भूत्वा प्रविराट्त्वं इति तदचनमा-

वत्योविरताः सप्रवणपर्यशालानिर्माणादिपरिमन्त्रं तं येरेत्रमनिःस्रसादिमिरा-

लक्ष्य कृताश्चिच्छलमेकान्ते निवृत्तार्थं नियुक्ते—त्यथापीति ॥ अपिशब्देन

आवाप्त्या पर्यशालायां वस्त्रिकालं विस्मयक इति दर्शितम् । गुरुजनसन्निधौ

स्मैरासिद्धमात्ममभिर्लोकम्—यकान्त इति ॥ अथ प्रवृत्तशब्दे विस्मयमीवाशि-

तव्यम्यानशालिनी पर्यशाला इत्या सीता प्रति लक्ष्मणं प्रप्रेतति—देवीति ॥

सर्वत्रोगुण सर्वत्र ब्रह्मं निपुणतश्चेन सदायं संस्मानवाप्नुयामि तदर्थे ।

संकेतापन्न आदर्शगतसतिविम्बवन्निपुणरसायनादिः । तेन यं हितव्यं

वानिरासो व्यस्यते । 'मयं धनुर्वाण्डवधनभूकृतः' इत्यादिमहाकविप्रयोग-

दर्शनात् धनुर्वाण्डप्रयोगत्वाशेषः । आपाम्नं मृगकुलमिति ॥ २-

तानो वायना मृगाणां मयपारवर्धेना-गरायात्मजलीवविश्रान्तावमद्वरादि पदानि

इष्टा पूर्वं भूतस्य क्वापेपरस्य मृगनिरासोऽनुत्तं निश्चिनोर्द्वयमप्ययम् । कदापो-

पेदेत्यस्य आस्वानमत्रापि इत्ययम् । आर्यपुत्र ॥ कुसुमपल्लवसमृ-

द्धिभिः ॥ इत्युपप्रवागेन नमृद्धिः वास्तु जाभिः । पर्यशालाविभूतिभिः

रामः—देवि ! विविक्तं च स्थानमिदम् । सेव्यतां वनान्तमारुतः ।
तथाहि—

अशङ्किता शिथिलय पांसुधूसरं
स्तनांशुकं शुकहरितं शुकालपे ।
विशोपिताधरकमल विसर्पता
तरङ्गितं तथ मुखगन्धवाहिना ॥ २२ ॥

कथञ्चित्तः प्रपरीकृत । आसाद्यद्बहुमान इति ॥ अनेन सीताया वनवासो
भिरुचेरनुवृत्ति आसादादावमाख्या न दर्शिता । अथ सात्त्विकमण्डपरिधानां
दृष्ट्वा कस्याप्रदृश्य प्राह—देवीति ॥ विविक्तं चेति ॥ च रामो हेतौ ।
यत् इदं स्थानं वनशाल द्वार विविक्तं विभज्य अतोऽयं गुणवत्प्रमत्तौ वनात्तमा
रुतो यथेष्टं सेव्यताम् । अत्र न सेवामालं विधेयं तस्यायत्नमाप्यतश्च । अत्रसेवा
प्रकार एव विधेयः । तमेव सेवाप्रकारं दर्शयति—अशङ्कितेति ॥ शङ्कामात्रे
विविक्तत्वं हेतुः । शुकालपे इति ॥ शुकस्थालप आताप सश्वालपो यस्याः ।
न केवलं मधुरया भावित्या जयनानन्दमेव वितनोति । वृत्त-मधुरालापे श्रोत्रान-
न्दमपि वितरयति चाव । अनेन प्रियवदस्तं नाम नायकगुणो दर्शितः । अशङ्क-
गमनसमुद्भूतेनायासेनात्यर्थं विसर्पता विविध निरसरता । विशोपिताधरकमिति
विसर्पणक्रियानिरोपणम् । वनापरो विशोपितो भवति तथा विसर्पता ।
कप्रत्यय तादृशमभर परमतस्तस्य कस्यातिशयं, चातयति । तस्या
अश्वपरिश्रमादिभ्यसनानुभावस्यात्मखेदानिमित्तत्वानुमन्धानेन रेशातिशयश्च
योत्यते । तादृशेन तव मुखगन्धवाहिना मुखोद्गमेन नि रवासमारुतेन । मुख
गन्धवाहिनेत्यनेन नि आसमारुतस्य त्वन्मुखगन्धोद्गहनलाभेनान्येभ्यो मारुतेभ्यो-
ऽतिप्रत्ययवद्व्यतिरिक्तं दर्शितम् । तेन च सीताप्रशमा योनिता । न चास्य शब्दस्य
संज्ञिमात्रपरत्वेनावयवार्थविवक्षा नारताति वाच्यम् । सीताधरस्यापरे वाक्ये प्रती-
यमानायास्तत्प्रशमाया अपरित्याज्यत्वात् । यथोक्तम्—“प्रतीयमानं पुनरन्यदेव
वस्त्यस्ति वाणीषु महाकवीनाम् । यत्तथाभिधानवयातिरिक्तमामाति लावण्यमि-
वदनाम् ॥” इति । एवमनेन नि आसमारुतेन तरङ्गितं तरङ्गवदन्मानम् । अने-
न कम्पातिरायोपपत्तिनेन नि आसाधेस्येनायासातिशयो व्यज्यते । तेन च तस्या
महती विषमपेक्षा दर्शिता । नायकस्य वृत्तप्रसङ्गार्थोक्तनेन रेशातिशयश्च

सीता—जं अज्जउत्तो आणवेदि । यदार्यपुत्र आक्षापयति ।
(निष्क्रान्तौ)

इति शक्तिमद्रचिरचिते चूडामणिनाटके
प्रथमोऽङ्कः ।

सूचितः । तद्वयसनमवगम्य विज्जमयं तां निंयुजानस्य तस्य परस्मिन्वानुवर्तिव-
लक्ष्यं दाषियमस्तीत्यपि दर्शितम् । एवंभूतं शुकरद्वरित् पांशुभूतरितमेतत्
स्तनाशुक् शिपिलेयेति शिथिलीकृतपाराङ्कित भूषा स्वेन वनान्तमार्गत सेवसे-
त्यर्थः । पांशुमसर प्रायसो मध्येकं भवतीति पांशुमसरशब्देनाङ्गावसाने कातोप-
लक्ष्यमपि कृतमिति द्रष्टव्यम् । एतेनान्वद्भुत्वार्थेदिवसमयोज्यत्वमपि हेतुः ।
अत एव महतः भूज्यस्येतिवृत्तस्वामावादिष्कम्भकादिचतुष्टयेन विनाङ्गावतारमा-
भित्य द्वितीयाङ्कारम्भोऽविच्छेदेन करिष्यते । एवं सति द्वितीयाङ्गावसाने मन्त्या-
वर्णनमुपपद्यते । अङ्गावतारश्चैव लक्षितः । “अङ्गावतारस्वङ्गान्ते पातोऽद्भुत्वा-
विभागत ।” इति ।

इत्याश्चर्यचूडामणिभ्याख्यायां प्रथमोऽङ्कः समाप्तः ।

। अथ द्वितीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति ललितसुकुमारवेपा शूर्पणखा)

शूर्पणखा—(सनिर्वेदम्) पुणो वि तं एव्व रामं पतिभावे पसा-
दइस्सम् । जस्स वञ्चणप्पच्चण लक्खणमासादिअ
मूढसमिद्ध सरस्सदी विअ अकिदत्था एव्व णिवुत्तमिह ।
अज्ज वि दाव मए पणसालस्स पस्से मुधा सो अअ
रणो अपुरुसो अधम्मिओ अदक्खिणो सो मणुस्सअंतु
पडियालिदो । अहो ! णु लु मए मन्दभाआए सेल्लो संपा-
दिओ । अहवा एत्तिआह वा तस्स भाअहेआणि जेण
अहं पञ्चादिहमिह । होदु इमस्स पुण्वजस्स सव्वं णिषे-
दिअ पञ्चा जाणिस्सम् । (परिक्रामति)

पुनरपि तमेव रामं पतिभावे प्रसादयिष्यामि यस्य

आक्षय्यंचूडामणिनाटकेऽयमाधो यथागुडि निरूपितोऽङ्कः ।

अङ्को द्वितीयोऽपि यमीरहवा ग्यास्वात्पतेऽसाभिरनग्नचित्तैः ॥

अथ निराचरी मदनमार्गविविशीकृतस्वान्ता, पणसालासमार प्राप्य
लक्ष्मणागमनं प्रतिपालय चिरमवस्थिता तमदृष्ट्वा दैन्यचिन्तेभ्यामप्यसन्तापनिर्वे-
दजडताविषादादिभावपरम्परानरुजितविरहदुःखमवधारवारनिमग्ना जृम्भणदीर्घ-
श्वासादिभिरनुभावैरुपलक्षिता तत्र प्रतिनिवृत्त्य कथञ्चिदीपदाऽमान सत्प्रभ्य किमि-
दानीं मया कर्तव्यमिति सशय्य चिर विमृश्यानन्तरकरणीयं कर्म निश्चि-
नोति — पुनरपीति ॥ स हि पूर्वं लक्ष्मण इव मां वधितवानिति मत्वेद-
मुक्तम् । तमेव राममिति ॥ अभिगम्यगुणैर्गुह्यं न लक्ष्मणवदतिदुर्ध्वम् ।
पतिभावे ॥ पतिभाव निमित्तोक्तः । प्रसादयिष्यामीति ॥ न कठोरहृदय
लक्ष्मणमित्येवराग्नेन दग्धम् । यस्य वचनप्रत्ययेन ॥ लक्ष्मणस्य परिमर्श-
भ्यतीति वचने विभागेन । लक्ष्मणमासाद्य सरस्वतीव मूढसमृद्ध-
म् ॥ भावे मूढशब्दो निष्पन्नः । मोहेनाज्ञानेनाधिकमित्यर्थः । यतः सरस्व-
तीपथे आसादनं मूढोऽप्यभितयवगममात्रम् । यथा सरस्वती वृद्धोऽपि पाल्या
तस्माच्चिरंते त नाभिगच्छतीत्यर्थः । तथाहमपि काष्ठगुह्यानामिह मग्नः

वचनप्रत्ययेन लक्ष्यमासाद्य मूढसमृद्धं सरस्वतीवि-
 अकृतार्थैव निवृत्तासि । अद्यापि तावत् मया पर्ण-
 शालायाः पार्श्वे मुधा सः अकरुणः अपुरुषः अधार्मिकः
 अदक्षिणः स मनुष्यजन्तुः प्रतिपालितः । अहो ! नु सल्लु
 मया मन्दभाग्यया श्रुत्यः सम्पादितः । अथवा एता-
 धन्ति वा तस्य भागधेयानि येनाहं प्रत्यादिष्टासि ।
 भवतु अस्य पूर्वजस्य सर्वे निवेद्य पश्चात् क्षाह्ये ।

कृतार्थैव निवृत्तासि । अष्टाध्यायेति सरस्वत्या योजनीयम् । सरस्वतीवे-
 ल्वनेन सरस्वतीवशात्मनोऽपि विरिञ्चापत्यत्वेनाभिजात्याभिवर्गं दर्शितम् । तेन
 तरोष एव निवृत्तिकारणं नात्यदोः इति धीरितम् । स एव रामः पुनः
 प्रत्यादित्तम् मयैवा वृथा परिनेरितेति कृत्यवाक्यं मां परिमदीभ्यतीति
 तद्बुद्धिमेन वचनविन्यासेन गम्यते । अथ कदाचिदप्यननुभूतपूर्वमवमान-
 प्राप्तिमुदिरय निवेदाभिवर्गमवलम्बमाना सातुगात्र निम्नयति । अद्यापि ताव-
 द्मया पार्श्वशालायाः पार्श्वे मुधा स मनुष्यजन्तुः प्रतिपालित इत्येकं वाक्यम् ।
 सो इत्यादि अदक्षिणो इत्येकदशं वाक्यमप्युक्तम् । एकवाक्यत्वे तत्पुनरु-
 पपाठं भवमसहाय । अद्यापीति ॥ सदेतत्तमप्यनिकृष्यापि निरुक्तं
 प्रतिपालित इति दर्शितम् । मनुष्यजन्तुरिति ॥ जननमावृत्तिः
 दुःखभूयिष्ठः प्राणिनिर्गो अन्तुरित्युच्यते । यतोऽयं भागधेयाभावात् स्वपु-
 नतत्तुल्यं देहि अगो अन्तुरेति भावः । योक्तम्—“एवान्तमेव हि धर्मं
 मृषां जम्, मुषेदिशम् ।” इति । अयोमयगत्रेतातुराग्रेण कोलायमाना सा पुनरपि
 स्वमयं प्राप्ताभावाकारणं पुरविचर्यापारकम्यमुपेया नेत्यनवपार्थं परिर मया
 रामाभिगमनमारब्धं तत्तावनवः किं मे म स्वादित्वासायुग स्वपदेव तत्प्राप्तापि
 सदनपरयानुभूतरोषानुत्तरयेन निश्चिनोति—अकरुण इति ॥ यतो वनमये
 एकाकिनी शरणागता मां परित्यज्य सदेतत्तावेनापाकम् अतोऽहस्य पशव-
 मिति मयाकरुण इत्युक्तम् । अगत्ववादिरेनापादिह इत्युक्तम् । एतमानि-
 भिजायां अपुरुष इत्युक्तम् । वतः पवनइशानममये वाहमात्रेताप्यनभिन-
 द्यो गणवान् अतोऽप्य द्वादिपदेतोऽपि माग्राणि मत्तःपदेव इत्यु-
 क्त् । अत इतिवर्धं परकइन्दानुवर्तितम् । वनस्य तदमय एवभूतः अतो राप-

(ततः प्रविशति रामः सीतया सह)

रामः—वैदेहि ! विदूरे सर्वं विस्मयनीयतया ध्रूयते । पश्य—

शैलायामिभिरम्बुवाहनिचहृच्छायैस्त्रियामाचरैः

सेव्या पञ्चवटीति मे मतिरभूदुद्वेलकौतूहला ।

मेवानेवभूतमुपगम्य प्रमादविष्यामीति वाक्यपर्यवसानम् । एव पूर्वदृष्टेन क्षमा-
नेन लक्ष्मणस्यानधीनत्वं मन्यमाना गान्धर्वासमीरणसंनर्तितस्य निरदानलस्योपरा-
मोपायमपर्यवन्ती सन्निवेदयामानमवजानाति । अहो ! नु रत्नित्यभ्यवसमुदायो
दुराभ्रसामर्थ्याधिस्तायां वर्तते । यतो मया रत्नं संभूतं मन्दैव निर्माणै-
वाहमिति । मन्दत्वमत्र विषेयम् । रत्नरश्मिरेण दुःखातिरायो लक्ष्यते । अनेन
रत्नसमुत्पद्युःखवत् सर्वदानुश्चिरसञ्ज्ञत्वमप्रतीकार्यत्वं च दर्शितम् । अथ
निशाचरी प्रतापितो राम एव मदीय रत्नं मूलनपक्वरिभ्यस्तोति विविन्ना-
त्मनो निर्माण्यत्वं निषेधति—अथवेति ॥ पक्ष्यावृत्तावपराशब्दः । पक्ष-
न्तरं परिगृह्णाति—एतावन्ति वा तस्य भागधेयानि येनाहं प्रत्या-
दिष्टास्मि ॥ वाराहोऽनधारणे । येन यस्या वैकोक्यनाथस्य राक्षसस्य सहो-
दरी सर्वाभिलषणीयसम्बन्धाद् प्रलास्यता । अतस्तस्य लक्ष्मणस्य भागधेय-
मेतावदेव नाधिकं लक्ष्मणमिवित्यर्थः । एवं रामपरिग्रहप्रत्यारायात्मनः स्मरस-
न्तापोपशममाशङ्क्य लक्ष्मणात् सजातस्य मानमङ्गत्व वा काचिद् प्रतिक्रिया
कर्तव्येत्यव्यवस्यति—अथत्विति ॥ अमुष्य लक्ष्मणस्य पूर्वजन्तु रामस्य सर्वं
प्रावादेराप्रकार निवेद्य पश्चात् शास्थामीति वानयार्थः । अनेन वचनविषयासे-
नैवभूतस्तस्या दुरभिप्रायो गम्यते । सर्वधानृतवचनेन मा वञ्चितवन्तं दुरात्मानं
लक्ष्मणमुदिरित्य प्रतिपरिमवः कर्तव्य एव । स यदि प्रत्यादेराप्रकारनिवेदनात्
पूर्वमेव क्रियते ततस्तद्वेत्तकेन कोपेन रामो न मामङ्गीकरिष्यत इति प्रथमं तन्निवेदन-
मेव कर्तव्यम् । पश्चात् ॥ रामो यदि मां परिग्रहीष्यति ततः क्रमेण तं वरीकृत्य
तयोः परस्पर प्रेम्णमापाद्य प्रतिपरिमवं करिष्यामि । यदि सोऽपि, लक्ष्मणवन्मा-
मवजानीयात् ततः तापुमावपि प्रति यत्किञ्चिदकल्याणं कर्माचरिष्यामि ।
तत्किमिति पश्चाद्विरूप्य शास्थामीति । अथ राक्षसः सीतया सह परेरा-
तामाधिष्ठाय वनान्तमावृतसेवापनियमानाऽपरिश्रमो भूत्वा वातुषानदर्शनोत्सु-
कस्तन् मयङ्करानेकरावससमाकीर्णत्वेन श्रुतां वज्रपदीमतयाविधां दृष्ट्वा समु-

सयं देवि ! चिरोचितामुपनयत्युद्यानयोग्यां श्रियं

श्रोतुर्विस्मनीयवस्तुविषयाः शैलाटवीसागराः ॥१॥

सीता—अज्जउत्त ! अत्थि मह वि कोदूहलं यणत्तरुप्पवुत्ताइ

अच्चरिथाइ . पच्चा अन्तेउरणिच्चवासस्स पुणो पुणो

कहअमाणए विहायं उप्पादेदुं ।

आर्यपुत्र ! अस्ति ममापि कौतूहलं यनात्तरप्रवृत्तानि

आश्चर्याणि पश्चादन्तःपुरनित्यवासस्य जनस्य पुनः पुनः

कथ्यमानस्य विसयमुत्पादयितुम् ।

इमभ्यस्त्वस्त्वेलगिरिशिखरनिवेशिताया लङ्काया अपि पूर्वं विस्मयनीयत्वेन युगा-
या अतयाविषयमुत्प्रेक्ष्यामीयायाः पराक्रमरातेरनुरूपपरिपन्थिनामाभावमा-
राङ्गयापरितुष्यन् प्रस्तुते विषयविशेषे अनुभूतस्य अवयवाननुरूपदर्शनात्मकस्य
धर्मस्य सीता प्रति सामान्यनिष्ठत्वं प्रतिपादयति—चैदेहीत्यादिना ॥ यस्य
मदभिलषित तस्य तदुद्दिश्येष्टमनेन सह व्यवहारो दृष्ट भूतसीता मलेतत्रि-
वनेन राक्षसदर्शनैस्तुल्यातिशयो गम्यते । विदूर इत्यनेन ग्रहणस्यानन्तरमेव न
विसबाधः किन्तु चिरोत्थेनेति दाशितम् । एतदेवोपपादयति—शैलेति ॥ पञ्च-
षटीति ॥ पञ्चषट्का एव घोरमस्त्रसमास्तीर्यत्वेन युगाया कौतूहलहेतुत्ववति
विशेषप्रतिष्ठापनामाचरे सेव्येति युगाया । सेव्येति ॥ सेवनयोग्यत्वाविधानेन ते-
षामन्यतो भवामात्रेण स्वैरुपप्राप्तमात्र दाशितम् । श्रियामाचरैरिति ॥ सर्व-
प्राप्तिनामुपरिनिष्ठोत्तमराशीतत्वेन दीरात्म्यातिशयो व्यस्यते । पुनरपि
शैलायामभिभूतत्वादिनवद्वन्द्वप्रतिरिति विशेषणत्वेन कौतूहलातिशयहेतुत्वमा-
वेदितम् । अना-वेषा जनानां भवातिशयनिमित्तत्वेन मित्रस्यैवभूतराक्षम-
वयस्य चरेतकौतूहलहेतुत्वमुच्चमानमपरिष्येयानुमायाव मराटरवता चैतर-
योतवति—एता विस्मयनीयत्वेन युगा । इयं अविस्मयनीयत्वेन इतर-
माना । चिरोचितां निरपरिविक्रमिलत्वं । उद्यानयोग्यां श्रिय-
मुपनयति बुद्धिसाक्षिणि प्रापयति । उद्यानयोग्यादिशब्देन पञ्चषट्का न
केवलं पञ्चषट्कप्रधानमूलमेव विस्मयनीयत्वं किन्तु स्वरूपभित्तवर्तीति दाशितम् ।
पञ्चषट्कसदृके अटवीविशेषेऽनुभूतं अवयवाननुरूपदर्शनात्मकं धर्मं सामान्य-
निष्ठत्वेन सर्वराशेर्नोक्तं विदुषोति—श्रोतुरिति ॥ विषयस्य अप्रपराधी ।

शर्पणया—(उपसृत्य) जेदु जेदु अज्जो ।

जयतु जयत्यार्य ।

राम —सुन्दरि ! किं दृष्टव्यया लक्ष्मण ।

शर्पणया—आ दिट्ठो । आ दृष्ट ।

राम —किं धृत तेन मे वचनम् ।

शर्पणया—सुव एव । धृतमेव ।

राम —किमिति तेन त्व प्रत्याख्याता ।

शर्पणया—तवस्तिधर्मेण अज्ज उयअरन्तस्स मे किं तुप
समाधिभङ्गस्स णिमित्तभूदाप त्ति ।

तपस्विधर्मेण आर्यमुपचरतो मे किं त्यया समाधिभ
ङ्गस्य निमित्तभूतयेति ।

अत्र मागधराण्यराक्षसवधदेशपत्तकालेन स्वपराक्रमाननुरूपत्वमात्मनोपरिचोषो
भ्य पते । अत्र कविना सवराक्षमवपदस्तुक्स्वार्थकाम नुरक्षस्य धर्मोत्पत्त्य
नाट्यनन्तरं हेतुभूत पर्यायालोचिनात् अरम्भसङ्कोचवन्धविशेषेण कर्षा
शेन सह निबद्धः । तत्र एव तत्समवयवलयो मुखसधिरप्यमिरित इति
शेदम् । “स्त्वोदिरस्तु तद्वत्तुवै ज विस्वायनेवथा ।” इति बीजलक्षणम् ।
‘अ’-सुखमात्रमारम्भं जललाभाय भूयसे । मुखं बीजमस्त्यसिनानार्थ
रसमभवा ॥ इत्यारम्भमुखसङ्कोचलक्षणम् । सर्वत्र बीजारम्भमुखमभानाम
जातिभेदेनोद्भवाभावात् उदाहरणत्वेन । अत्र एव दशरूपक-वाक्यानि लक्ष्मण-
“बीजारम्भादाहरणोऽयं मुखसंयुतारण्यमनुमत्तम्” इति । आपेयम् ।
पश्चात् वनवासानन्तरं वनान्तरप्रवृत्त्याध्यायार्थं हि आश्वमेधराक्षसवधोत्तरादि पुन
पुन कथयत्या समान्तरपुराणित्वात्सत्यं जनस्य विम्वयमुप दायितुं पुनरुक्तम
रत्नत्वेन । अत्र पुराणित्वात्सत्यत्वेन कदाचित्पुनरुक्तवस्तुदर्शनाभावेन तद्वत्
वर्णनस्योपपत्तिरादौ दर्शितम् । पुन पुनरिति वचनस्य धीन पुन्य प्रत्ययस्यैव
पुन्यमपेक्ष्यति । अत्रोपायैरुक्तवत्तरादौ गम्यते । धनदुःखं भवति । न देवस्य
मम विरम्भन वचनार्थ-शेन एव बीजलक्षणेन सङ्गर्भे किञ्च तन्निवेदनेनापि पुनरा
दिना आरम्भ विरमयेत्यारम्भेति । अत्र तावत् स्वराक्षसमन्त्रसमीपं प्राप्य कृत
समुदापतो उगगतस्वरवापनमवधे कथं शिष्टोऽप्यत्रात्र भवेदोऽप्य साधारितो भूत्वा

रामः—(सस्मितमात्मगतम्) तस्यानेन वचनेन भवितव्यम् ।

(प्रकाशम्) भद्रे ! पुनरपि भवतीं परिश्रमपथे नियोदयामि ।

शूर्पणखा—मा मा एवञ्च अजेण भणितुं । एतत् एव वसमा-

णा अजपादाह अहं उवाचरिस्सं ।

मा मैवमार्येण भणितुम् । अत्रैव वसन्ती आर्यपादाव-
हमुपचरिष्यामि ।

सीता—एसा खु तवस्सिणी अजउत्तं अहिकारिअ उप्पण्णेष
सिण्णेषु अत्तणो गुणपक्खपादं विभावेदि ।

एषा खलु तपस्विनी आर्यपुत्रमधिकृत्योत्पन्नेन केहेन
आत्मनो गुणपक्षपातं विभावयति ।

रामः—(शूर्पणखां विलोक्य) भद्रे ! तवायं व्यवसायः मयापि

सहस्रमण्डितप्रभादेगमिमिष प्रवागमनं ज्ञानप्रपञ्चज्ञानं इव तत्प्रकाशगुणसंज्ञा
सादरं परिपृच्छति—सुन्दरीति ॥ लोकोत्तरसौन्दर्यादिगुणसम्पन्नाया भवत्याः

परिमृष्टाभावो न घटते यतस्तस्माददरानमेव प्रवागमननिमित्तत्वेन शङ्कपत्रं हस्ता-
शयः । दरागमेव सत्कालं न तज्जलमि-वभिषायेत्याह—हृष्ट इति ॥ तमिषमभिषाव

ज्ञानप्रपञ्चज्ञानं इव पृच्छति—श्रुतमिति ॥ भवत्पूर्वकं मद्बचनं तदर्थं मुञ्चाने-
नाङ्गीकृतं किमिति भावः । मुनयेवेत्येवराष्ट्रेण स्वचिन्त्य प्रत्याख्यातस्य प्रकार

पृच्छति—किमिति ॥ केन प्रकारेणोक्तं । अथ सा प्रत्याख्यानप्रकारं निवेद-
यति—तपस्वीति ॥ तपस्विनां धर्ममवलम्ब्य नित्यवार्तेगुणपरतो मम किं त्वत्वा

समाधिभङ्गस्य निमित्तभूतयेति । अनेन वातो बहद्वलमित्यत्रोक्त एवार्थोऽभिहित
इति ज्ञेयम् । अथ रापत्रं प्रत्याख्यानप्रकारमवरोधेन मुष्टौ भूत्वा तद्वचनं मनसा

क्रापेत्—तस्येति ॥ अनया मद्बचनेनात्मपरिग्रहे विवर्तयितेऽपि तद्वचनं मनो
न परिगृह्णातीति सहस्रमण्डितेन विश्वासेन पूर्वं मयेवा तद्वचनमभिगमनात् निगुह्या ।

इतः सचैव वागमिति हर्षं । तस्येति ॥ वागम्यमनुति उन्मर्गं एवमवगच्छति
मायस्य । अनेन वचनेनेति ॥ सवागमिभङ्गस्य निमित्तभूतां एव न परिगृह्णा

मीति सद्वचनेणादृष्टात्प्रसरेण । न तु मद्बचननिव दृष्टात्प्रसरेण । तस्य
सुन्दरीति ॥ तस्य वचनप्रकाशनेनैव वचनम् । अथ तत्प्रवेदकमर्थोक्त इति वदन्ति

प्रार्थनीयः । किन्तु—

साक्षात्कृत्य समित्समिद्धमनलं यस्या गुरोराज्ञया
हस्तं दत्तमजात्मजेन मुनिना धर्मार्थमालम्बितम् ।

समाप्तिः । अथ "प्रकारं ता लक्ष्म्याप्रत्याख्यानेन स्मृत्या एव भूत्वा नियतत्व-
मपरित्यज्यैव प्रत्यादिशति—पुनरपीति ॥ ईदृशपरिश्रमानर्हामपि भवतीं गत्य-
न्तराभावात् पुनरपि परिश्रमपथेऽभिच्छन्नपि विनियोक्तुमारभे । अत्र लुटा नियोग-
प्रारम्भो दर्शितः । तेन च नियोगानर्हत्वं सूच्यते । अयमाशयः । त्वदिधानामङ्ग-
नाना सपत्नीकपुरुषपरिमहोऽतिदुष्पहं अत एव पुनरपि परिश्रमपथं नेतु त्वामा-
रभ्यते । ईदृशात्सर्वोऽयं परिश्रमस्तुल्योदर्यत्वात् सोढव्य इति । अथ निराचरी
भूयोऽपि लक्ष्मणाभिगमनं नियोज्यमाणमाज्ञाय तन्निषेधति—मा मेति ॥ भार्ये-
त्येव भविष्य मा मा व्यवसायः कियतामिति योजनायम् । लक्ष्मणाभिगमनहेतुकं
पूर्वमनुभूतं दुर्वत्साविशेषमनुस्मृत्य मा मेत्युक्तम् । यदि लक्ष्मणाभिगमनं निबो-
धतुमारभ्यते तत्कदाचिदपि न करिष्यामाति भावः । तर्हि किं करिष्यस्यत्यत
आह—अतैव त्वत्तमीप एव नित्यं वसन्ती अहमर्थपादस्य पादाभुपचरिष्यामीति ।
नाहमतः परमन्वयं गच्छामीति भवत्पादपरिचरयादग्न्यत् न करोमि चेति भावः ।
अथ राघवं तस्या आश्रमपरिग्रहनिर्वन्धमवगम्य नित्यमसिद्धं साम्नीयं प्रियंवदत्वं
चापरित्यज्यैव गन्धारया वाचार्थतः प्रत्यादेशपर्यवसायिन्या प्रत्यादिशति—
मद्रे इत्यादि ॥ व्यवसायशब्दे व्यवसीयत इति कर्मव्युत्पत्त्या व्यवसितवचनः ।
योऽयं मया सह सवासः त्वया व्यवसितवत्सन् मा प्रति प्रार्थ्यते स मयापि प्रार्थ-
नीयं प्रार्थयितुं योग्यः न तु प्रार्थ्यते इति भावः । प्रार्थनायोग्यत्वे हेतुं समुद्रया
दर्शयति—मद्रे इति ॥ सौन्दर्यादिसम्पत्तिं विवृण्वमानाया भवत्या सह सवासः
प्रार्थनायोग्य एव न सन्तु तादृश भवत्या किञ्चिदप्यवचमास्ति येन प्रार्थनायोग्यत्व
न स्यादिति भावः । एव तर्ह्येव जनोऽविलम्बमनुगृह्णातित्यादिवाह—किन्त्व-
ति ॥ यद्यपि भवत्या सह सवासे सन्निधियोग्यता च विषय एव तथापि किञ्चिदु-
परोधो भवति । कः पुनरुपरोध इत्यत आह—अक्षरं पदं जिगमिषोरिति ॥
एतद्देशेणत्वेनोपात्तमपि विषयतया व्याख्येयम् । अनेनाकाङ्क्षाभाव एवोपरोध
इति दर्शितम् । पदशब्देन पद्यते गम्यते इति कर्मव्युत्पत्त्या लक्ष्माभिधीयते । यत्

साप्येषा पदमक्षरं जिगमिषोर्वन्धाय मे कल्पते ।

सन्नाहोऽयमतः परं सुवदने ! चिन्त्यस्त्वया चिन्त्यताम् ॥२॥

सर्वविधास्थाने, मद्भेद प्रतिपाद्यते । अथवा जन्माद्यस्य यत् इत्यनेन न्यायेन जगदु-
त्पत्त्यादिस्थानत्वात् ब्रह्मण पराशब्दाच्च्यत्वम् । यद्यपि ब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वेन निर्वि-
कारत्वेन च विद्यारथानगम्यत्व जगदुत्पत्त्यादिकारणत्वं वा पारमार्थिक मास्ति तथा-
प्युपनिषदर्थविचारजन्यस्य ज्ञानस्य ब्रह्मनिष्ठत्वात् भारम्माधिकरण-न्यायेन जगतो
ब्रह्मविभक्तत्वाभ्युपगमाच्च तद्व्यवहारो घटते । न चरति विकुरुते इति अक्षर जन्मा-
दिविक्रियारहितमित्यर्थः । निरयमिवि भावः । यतस्तत्त्वज्ञानान्तरान्तराद्यतमकस्य
स्वरूपस्याप्युपलब्धम् । बाधाहोऽय प्रपञ्चः दृश्यत्वात् शुक्तिरजत्ववदित्यनुमानेना-
त्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्य भेदप्रपञ्चस्य भिन्नत्वादात्मनश्च स्वप्रकाशत्वेन दृश्यत्वामा-
वात् सत्यरूपत्व ज्ञानरूपत्व सुखरूपत्व च सुखमहमश्वासमिति सुप्तोदिततस्य सुखा
नुमवपरात्मशस्याप्यनुपपत्त्या सुखत्वपरममेवास्पदत्वादन्यवशत्वेन सर्वशेषि-
त्वाच्च प्रवक्ष्यम् । सत्यज्ञानाद्युपनिषद्ब्रह्मवेद्योऽपि सुखारिरूपत्वमात्मनोऽपि ज्ञापते ।
अपनिषदस्तु पुरतस्तत्त्वान्नानादैवात् न क्षिप्यन्ते । जिगमिषोरिति ॥ जीव
मद्भेदयन्तिष्ठेन ज्ञानेन नाह मनुष्यः मद्भेदाहमिति प्राग्विषयभाविमनुष्यत्वापत्त्या-
सनप्रतिषेधेनात्मनः, पूर्वोक्तलक्षणब्रह्मत्वावधारणमेव ब्रह्मप्राप्तिः । तानिमां ब्रह्मप्रा-
प्तिमिच्छतो मनः स्वरूपमिह कथं स्यादिति भावः । उक्तेयं विस्मयजननार्थमाह—
सन्नाहोऽयमिति ॥ अयमिति प्रत्यक्षदृश्यमानपर्येशालनिकासजटादलकतादि-
धारणाधारमकः सन्नाहप्रकारोऽत्र विधेयः । यत् पदार्थमाकमध्वरपदगमनवाच्या
भवति अत एव तदनु रूप सन्नाहोऽभ्याभिरवलम्बित इत्यर्थः । ननु यथा सीतया
सह संवास निर्वृत्तिमार्गमितोषी न भवति तथा मया सह संवासोऽपि तदिरोषी
न भवति अत आह—सेति ॥ अन्वयेन पराश्रित सीतया विशेषं दर्शयति—
साक्षादिति ॥ अहं गुणराज्याज्जात्मनेन मुनिना साहितो भूत्वा समिसमिद्ध-
मनसं साक्षात्कृत्य यस्या दणं हस्तमालम्बिषीलन्ययः । धर्मार्थमित्यनेन परिणय-
नस्यानुरागपूर्वकत्वं निरस्तं न तु कामफलत्वं तस्यानर्ननीयत्वात् । न च विरा-
हस्य मोक्षपरिपाचितं तस्यामिव मोक्षस्वैवातिदे । तथा च मनुनोक्तम्—“अस्या
नि प्रीत्यपाकृत्य मनो गोपे निवेशयेत् । मनसाहं गोचं तु सेवमानं पश्यत् ॥
अर्थात् विविधदेहान्पुत्राद्योत्पाद्य धर्मतः । इष्टं वा च राक्षसो यद्वैयनो गोपे

शूर्पणखा—जइ एव्वं ण सक्कुणोमि अण्णदो ममिदुं । एत्थ
एव्व चसमाणा जीविअं परिचइस्सम् ।

निवेशेपत् ॥ अनधीत्य द्विजो वेदाननुत्पाद्य तथात्मवान् । अनिष्ट्वा चैव महीस्तु
मोक्षमिच्छन् प्रजल्यथः ॥” इति । किञ्च “आश्रमादाश्रम गच्छेत्” इत्यादिना
“गुरवे ॥ वर दत्त्वा स्नायीन तदनुशया । वेदव्रतानि वाचार नीत्वाप्सुभयमेव वा ॥
अविष्णुनमस्तुभ्यो लक्षण्या शिवमुद्वेष्ट ॥” इत्यादिना च विहितत्वादुद्वाहस्याव-
श्यकत्वात्परम् । मोक्षार्थेना धर्मानुष्ठान कर्तव्यमेव जीवनं निमित्तोक्त्य विहितानां
नैमित्तिकानामग्निहोत्रादीनामकामनया कृतानां दशपूर्णमासादीनां चोपासदुरित
क्षयान्त करणगुह्यादिसमर्पणद्वारेण मोक्षरोपत्वात् । नचानुष्ठानार्थस्याग्निहोत्रादि
कर्मानुष्ठानं संभवति तस्याग्न्याधानानर्हत्वेनानभिवात् । तस्मादर्थानुष्ठानरोपत्तेनापि
पारेष्यतमवश्य कर्तव्यमेव । “गुरोराज्ञयेति ॥ धर्मार्थोऽपि निवाहः पितुराद्यैव
ह्यन न स्वाच्छन्दनेत्यर्थः । अजात्मजेन मुनिनेति ॥ अननात्मत्वुलीने
कुण्ठगुह्या वमिष्ठेन विना ॥ विहितकर्मनुष्ठानपूर्वम् । अतो मयापि तेन विना न
किञ्चिदनुष्ठेयमिति चेति तम् । हस्तं दत्तमिति ॥ “हरस्तं चौरदण्डमारु”
इति, स्मृत्या कन्यकाया अदत्ताया हरये दोषपरमरादष्टमित्युक्तम् । तत्र हस्त-
दानेन कन्यादानमेवाभिप्रेतम् । यतः पाणिग्रहणमेव कन्यकाया आदानेन तेन
दानस्यापि हस्तमवानतया निर्देशः कृतः । दण्डमित्यत्र अनकावनिधालेनेति
योग्यतया सिध्यति । विगरे सति अ-इत्य दातृत्वानर्हत्वात् । यथोक्तम्—“पिता
पितामहो भ्राता सकुलवो जननी तथा । कन्याप्रदः पूर्वनारो प्रकृतिरयः परः परः ॥”
इति । यत्पुनः पुरोहितकर्मक रात्रकन्यायाः स्मृत्या हस्तदानं विहितं तदा राजानन्दे
नेत्युपाहारः । तस्मिन्पक्षे पूर्वमेव मन्त्रोच्चारणपूर्वकं दत्तायाः कन्यकायाः
पाणिग्रहणकाले हस्तभोग्यपयन्तुहस्तमपिप्रापयमात्रं दानम् । न हि हरनाश्रय
स्वस्तत्वाभिप्राये परस्वत्वापादनं वा समवति । अत्रामजेन मुनिना हस्तं दत्तमिति
केरिदाहुः । तदुक्तं उपयन्तुपुरोहितत्वेन तस्य सन्निधौ सत्यपि योग्यत्वाभावात्
न च प्रापन्यासस्य बोधत्वं प्रशान्त्यस्य निधानाभावात् । न च दातृपुरो-
हितभारोपेत्य तस्य विधिकिरणम् । एकैस्त्वेव विधेर्गोणमुत्पद्येदेन निषेधभेद-
प्रसङ्गदिव्यनमिदूरमनेन । अत्र दत्तमित्यनेनेव विवाहस्य मुख्यत्वमपि दाते-
रन । तथा च सप्तमे—“जान्ते विवाह आहूय दीयते स्तन्यनरुणा ।

यद्येवं न शक्नोमि अन्यतो गन्तुम् । अत्रैव वसन्ती
जीवितं परित्यज्यामि ।

तज्जः पुनस्तुभयतः पुरुषानेकविंशतिम् ॥ यद्वस्त्रास्त्रिणे, देव आदायार्पणं गो-
दयम् । सह धर्मश्चर्यतामिस्तुक्त्वा यदीयतेऽर्थिने ॥ स कायः पावयेत्तज्जः पट्-
वद्भूतान् सदाश्रया । आमुरो हनिष्यादाज्या गान्धर्वसमयाग्निमधः । राक्षसो
शुद्धहरणात् पेशावः कन्यकाञ्चलात् ॥” इति । तस्मादुक्तप्रकारेण परिगृहीता सैषा
सीता न केनचिदपि हेतुना बन्धाय भवितुमर्हति । तत्परिमहस्तु पूर्वोक्तानां
धर्माध्वन्यगुरुनियोगादीनामभावात् दोषार्थैव मवेदिति भावः । ननु यथा सीता
परिगृहीता तथैव गुरुनियोगादिपूर्वकं यथाविध्यं जनोऽपि परिगृह्यतामि-
त्यत आह—सैषापि मे यन्धाय कल्पत इति ॥ अपिचिरोपे । वर्तमा-
नसमीध्वे वर्तमानवदेति प्रत्यासत्ते भविष्यदर्थे सट् । यद्विशब्दः शङ्काघोतना-
र्थः । कल्पत इत्यनुबन्धः कर्तव्यः । तथा चायमर्थः सम्पद्यते । उक्तेन प्रकारेण
अक्षरपदमाप्स्यनुकूलापि सैषा सीता बन्धाय भविष्यतीति वक्ष्य महती शङ्का
तस्य कथमन्याङ्गनापरिमहः त्वात् । विरोपतोऽदयमर्थे राक्षसा दृश्यमानाया,
अविदितकुलनामधेयायाः स्वरिण्यास्तत्र परिमहोऽक्षममधर्मावैव भविष्यतीति
भावः । यतो मदीयमवस्थान्तरमीदृशान् अतः परमन्यदेव चिन्त्यम् । अथवा
योऽयं भया सह संकासो व्यवसितः जनोऽन्यदेव चिन्त्यम् । तस्मैवदपि मदीयं
हितं स्वयैव विचिन्त्योपदिश्यतामिति पुनरप्यनुबन्धमाशङ्क्याह—त्वया चिन्त्य-
तामिति ॥ एतदपि भया न चिन्तनीयं को काश्मिभगति तत्कदाच-
नरादौ ॥ भवति वै वा नाहमिव मुमुक्षुरित्यभिप्रायेष्वाह—सुखदने
इति ॥ अथ निराचरी तदुक्तिचिन्तितं साधारणप्रत्यादेशमाकलय्य निवेदेषामर्थ-
विषादादिविवशीकृतत्वान्ता भेदप्रयोगेणादृष्टोपशङ्कामनकेन सं वराकितुमारम-
ते—यद्येवमिति ॥ यद्यपः पर कर्तव्यं कर्म मयैव चिन्तयित्वा कल्पनोप-
मिनि तर्हि तन्निरूप्यावधारितमेव अहं भवदगुणगुणपारानिगतिता भवत्सकारा-
दन्यत्र गमनं श्रुति न शक्नोमि । अनाराक्षिरेव हेतुः । एतन्निरूप्य कल्पितम्
एतत्तु विगृह्यमाणवधित किं तदित्यत आह—अत्रैव निवसन्ती जी-
वितं परित्यज्यामि ॥ त्वदीयकाक्यतेरात्मभाराया कानिचिदितामनैव

सीता—अज्जउत्त ! ख खु दाव उवक्खणीओ से ववसाओ ।

आर्यपुत्र ! न खलु तावदुपेक्षणीयोऽस्या व्यवसायः ।

रामः—भद्रे ! भूयोऽपि लक्ष्मणाभिगमनार्थमेव भवतीं प्रार्थये !

शर्पणाया—संदं पावं, संदं पावं, अज्जस्स वञ्चणं पमाणीकरन्तीए मए अपहत्थिदो इत्थिआसमुदाआरो ।

शान्तं पापम्, शान्तं पापम्, आर्यस्य वचनं प्रमाणीकुर्वत्या मया अपहस्तितः स्त्रीसमुदाचारः ।

रामः—भद्रे ! मा मैवम् । एष सनातनो धर्मः । पश्य—

निवृत्तामि । यदि पुनस्तत्र लम्बने तर्हि कुलास्पदमात्मानं मरुपुरतः एव परित्यक्तवामि लयः । अथ सीता तस्या मरणव्यवसायमाशायं पर्वकुलद्वर्या तस्यामनुग्रहं प्रार्थयते । आर्यपुत्र ! न खलु तावदुपेक्षणीयोऽस्या व्यवसाय इति ॥ यत आर्यपुत्रनिवृत्तनोऽस्या जीवितपरित्यागव्यवसायः अत एव अभिमनसम्पादनेनानुगृह्यतामिलयं । अनेनात्रैव नाम स्त्रीपाशुण्यो दाशित्यं । यद्योक्तम् “स्त्रीया रीतात्रैवादिषुक्” इति । अथ रामस्तस्या अत्यन्तापसरणमशक्यं मन्यमानः तादात्विकानुबन्धापाकरणार्थमाह—भद्रे ! इति ॥ सर्वगुणसम्पन्नावास्तव्यं साहसकर्मनिर्वन्धोऽवन्तमनुचित इति भावः । लक्ष्मणाभिगमनार्थमेवेत्येवराभ्युदयेन नात्यन्तं त्वां दूरीकरोमीति धोतिनम् । प्रार्थये इत्यनेन लक्ष्मणेन सह सवास आत्मनोऽप्यभिमत इति वा प्रत्यवगमयति । शान्तं पापं शान्तं पापमिति ॥ आशंसाया निष्ठा । इत्यमत्यन्तं देवानुभयानिमिषं पापं शान्तवित्त्वर्थः । आर्यस्य वचनं प्रमाणीकुर्वत्येति ॥ पूर्वमप्रमाणत्वेनानुभूतमप्यार्थस्य वचनं श्रुत्वा प्रमाणत्वेन मन्दमानवेत्यर्थः । हेतुगर्भं चैन्द्रशेखरम् । मया स्त्रीसमुदाचारोऽपहस्तितः ॥ अस्य मन्त्रि योगानुष्ठानरूपेदानीं स्त्रीसमुदाचारपरित्यागः सक्रमनिष्ठ तावन् जनसिद्धमेव इह तु जनद्वये सन्दिग्धं चेत्त्वर्थः । अत्र विरक्तं प्रत्यनभिसरत्येव स्त्रीसमुदाचारत्वेनाभिप्रेतम् । अथ दारारविशान्नपदि तस्या अभिप्रायमभिसरत्यमाश्चमयद्यत्वेनोक्तमिति इत्या तस्य योग्यता समर्थयते—एष इति ॥ एषः काला मिव प्रत्यभिसरणं नाम धर्मस्मनाशनं उत्कृष्टं एव । कथमुत्कृष्टत्वमत्र आह—पश्येति ॥ अत्र मयोच्यमानं हेतुं सावधानं निरूपयेत्यर्थः । परदेवस्य उत्तरार्थेन समर्थः ।

अभिसरणमयुक्तमङ्गनाना-

मिति तव सुन्दरि ! मा स्म भूद्वितर्कः ।

ननु पतिमगमत् स्वयं नदीनां

सरिदपि शम्भुजटामुहूर्तमाला ॥ ३ ॥

शूर्पणखा—अज्जपादेसु परवसा अहं किं ए करिस्सम् । (आ-
त्मगतम्) होदु, जइ सो जणो दाणिं वि पच्चादेसपरुसो
म अन्तरेण भवे, पच्चा अहं सहस्रं एव्व अत्तणो पंकिदिं
पडिवज्जिस्सम् । (इति निष्क्रान्ता)

आर्यपादेसु परवशाहं किं न करिष्यामि । भवतु, यदि
स जनः इदानीमपि प्रत्यादेशपरुषो मामन्तरेण भवेत्,
पश्चादहं सहजामेवात्मनः प्रकृतिं प्रतिपत्स्ये ।

शम्भुजटामुहूर्तमालां सरिदपि नदीनां पतिं स्वयमगम-
दिति ॥ अयमभिप्रायः । सर्वाङ्गनानामुत्तमा पातकिनोऽपि सद्यःस्पर्शतमोवेषण
पुनाना गङ्गापि मुक्तसञ्चयलभ्यनिवासात् सुरलोकात् जगदीश्वरस्य जटादवीं प्राप्य
तेनं लालितापि ततो महीतलमासाद्य बहुपत्नीकुमुदार्चनमपि शरावार स्वयमेवान्य-
गमदिति प्रसिद्धमेव । अतोऽङ्गनानामयं धर्म उच्छिद्य एव । ततश्च अङ्गनाना-
मभिसरणमयुक्तमिति योऽयं तव वितर्कः, स मा स्म भूत्
सुन्दरीति ॥ अस्मिन् जगत्प्रेक्षिकमुद्योतार्थं की-वा तदर्थः एव सौन्दर्यादिगुण-
गणपूर्णा स्वयमेवाभिसरन्ती मवतीमवलोक्य औदासीन्यमवलम्बेतेति भावः ।
अत्राङ्गनाविशेषनिष्ठेनाभिसरणेनाङ्गनासामान्यनिष्ठस्याभिसरणस्य समर्थनादर्शना-
रण्यासोऽलङ्कारः ॥ ३ ॥

अथ निशाचरी लक्ष्मणाभिसरणमनिच्छन्त्यपि तच्चित्तानुसरणार्थमनुमन्यते ।
आर्यपादेसु परवशाहं किं न करिष्ये इति ॥ आर्यस्तेष्वपराधीनाह-
मत्यन्तदैन्यात्तद्वमपि निरर्कं प्रत्यभिसरणं करोमीत्यर्थः । एवं मायावलप्रदक्षितेन
रूपवेचित्रेण बहुविधैः सामयैर्देहेदविरोधैश्च रामलक्ष्मणयोः सत्त्वभ्रशमापाद-
यितुमसमर्थां समीष्टमावावमानप्राप्त्यादेर्विगन्धनेन न्यम्भूतरागेण देवेण कटुपी-
डितमानसा भयोऽपि लक्ष्मणकृतकमात्मनः प्रत्यादेशमाराध्य स्वयमेव तत्प्रतिभियां

सीता—अज्जउत्त ! एं तवस्सिणीं बालिअं पञ्चादिसंतेण अज्ज-
उत्तेण अर्थं दाव जणो उक्कएठाभाअणं किदो ।

आर्यपुत्र ! ननु तपस्विनीं बालिकां प्रत्यादिशता आर्य-
पुत्रेण अर्थं तावज्जनः उत्कण्ठाभाजनं कृतः ।

रामः—देवि ! न संसर्गमर्हति कुटुम्बिनां अनर्गलः स्त्रीजनः ।

सीता—जइ एव्यं अविस्ससणीओ जणो किस्स हेदुणो कुमार-
स्स समीपे पेसिदो ।

यद्येयम् अविश्वसनीयो जनः, कस्य हेतोः कुमार-
स्य समीपे प्रेषितः ।

रामः—देवि ! तया सह कुमारस्य सम्बन्धः कुतः । ननु तस्याः
प्रत्यादेशव्यपदेशः ।

निर्धारयति । भवतिवति मानसनिश्चये । स जनो तत्पक्षो मामन्तरेण वदित्य-
वदानीं प्रत्यादेशो पक्षो भवेत् । सम्भावनायां लिङ् । ५६ परिग्रहप्रत्यक्षयोरेव-
सरोऽवश्यमासी । तथापि प्रत्यादेशस्यैव समर्थ इत्यर्थः । अत्र हेतुः—स इति ॥
तच्छब्देन पूर्वांशुभूतिर्निरूप्यत्वमपि पराश्रयते । इदानीमिति ॥ पूर्वं रामप्रसाद-
नदुराराभा प्रत्यादेशप्रतिक्रियामकृत्स्नैव प्रतिबिम्बता इदानीं तु तथा न करोमीति
भावः । पश्चात् प्रत्यादेशानन्तरमेव । आत्मनः सहवां प्रकृतिं प्रतिपत्स्ये ।
तत्तत्र प्रत्यादेशस्य कल उत्पद्य एव दर्शयिष्यामीति वाक्यस्य पर्यवसानम् । अत्र
कविना भाविनः स्वरूपधारिण्याः स्वरूपगताः प्रेरास्य सूचनं कृतमिति मन्त-
व्यम् । अथ तस्या निष्क्रान्ताया सीता तत्प्रत्यादेशं प्रति अनुत्तापमवलम्ब्याह—
आर्यपुत्रेति ॥ तपस्विनीं बालिकामित्यनेन स्त्रोत्ररक्षयातिरागो व्यज्यते ।
प्रत्यादिशतेति ॥ प्रत्यादेश उत्कण्ठायां हेतुः । उत्कण्ठा व्यसने भयं जनो
व्यसनस्य भाजनं कृतः । तस्या अनायायाः प्रत्यादिष्टायाः अतिरोचनीयमवस्था-
न्तरमालोच्य मम महत् व्यसनं जायत इत्यर्थः । अथ तस्यास्तत्त्वावरोधनेनानु-
तापमुपगतयति—कुटुम्बिनां गृहखानात् । अनर्गलः ॥- अर्गलशब्देन
कुटिरुत्तिसिद्धा मर्षादा तत्पक्षे । तन्मुनूय इत्येतत्तः मध्यरथस्वभावः स्त्रीजनो
न संसर्गमर्हति । गृहस्थानां स्त्रीणां परिग्रहस्य निषिद्धत्वात् अनर्गल्य सप्तमं रो-

सीता—हा ! कुमारेण पञ्चाखिदे का उण से गई ।

■ । कुमारेण प्रत्याख्याते का पुनरस्या गतिः ।

रामः—(सीतां निरीक्ष्य) देवि ! तिष्ठतु सर्वम् ।

चरणनलिनसाध्यं यानमाहार्यमम्मः

शयनमवनिपृष्ठं मण्डनं स्नानमात्रम् ।

तव तरुणि ! तथापि त्वं श्रिया चक्षुषी मे

हरसि पुरमयोध्यामावसन्तीवि चित्रम् ॥ ४ ॥

कम् । अथ सीता लक्ष्मणेन तस्याः परिग्रहमाशङ्कधाह—यद्येवमिति ॥
यथैवमविश्वसनीयो जनः, केन हेतुना कुमारस्य समीपे प्रेषितः । कुमारो ग्रहमिव
तस्या निर्गलत्वं छात्रु न शक्नोति । निरोपत. पुनस्तयात्मपरिग्रहार्थमार्पणनिमित्तो
विश्रुतिरिति निरर्थस्तत्पराङ्मुखा विनीतयात् । अतोऽवश्यं कुमारस्य तथा सह संसर्गो
भविष्यत्येवेति भावः । देवि ! तथा सह कुमारस्य सम्बन्ध इति ॥ कुतः
करमाकेतोः । न कश्चिदपि हेतुरस्ति । आत्मभार्या राज्योपभोग च परित्यज्य
मत्परिचर्यार्थं वने प्राप्तस्य स्वेरिणीपरिग्रहः शङ्कितुमपि न शक्नोति इति भावः ।
अनु तत्समीपप्रेषणस्य दोषहेतुत्वाभावेऽपि किं प्रयोजनमत आह—नन्विति ॥
तस्याः प्रत्यादेशव्यपदेश इति ॥ प्रत्यादेशार्थं व्यपदेशः, प्रत्यादेशव्यप-
देशः । तत्समीपप्रेषणात्मक व्याजमामित्य तस्याः प्रत्यादेशः कृत इति यावत् ।
अथ जानकी पुनरप्युत्तमाङ्गनाभरणं हृदयमार्दवेन उमाभ्यां प्रत्यादिष्टापास्तस्याः
गत्यन्तराभावमालोच्य सानुतापमाह—कुमारेणापि प्रत्याख्याते ॥ भावे
निष्ठा । प्रत्याख्याते कृते । का नु स्वस्यस्या गतिरिति ॥ अथैवमपनी-
ताध्वक्षमत्तया पर्ययात्तानिवासेन च मायानिष्ठान्वरीप्रत्यादेशेन कृतार्थतदानव्य-
धिसरसन् सीताया अनसूयावरप्रभावसमुदित कान्तिमहिमानमालोक्य विस्मयो-
त्सुख्यविनशीकृतवदन्तो भूत्वात्मीय तदवस्थान्तर सीतां प्रति निवेदयति—
देवीति ॥ अन्यत्सर्वं तिष्ठतु । न निरूपणीयमित्यर्थः । इदं तु कथमिति
निरूपणीयमित्यर्थात् सिध्यति ।

किं तदित्यपेक्षायामाह—चरणेति ॥ हे ! तरुणि ! तस्याः पूर्वमुखाया-
दिगमनमपि शिबिकादिसाध्यं तस्या एव तवेदानीं कष्टकृते शर्करिते दधीपसि
मार्गे यानं चरणनलिनसाध्यं नलिनवत्पुन्दरकुमारभ्यां सहज धमत्वेन साध्यम् ।

सीता—(आत्मगतम्) किं शु शु शु जाणादि अज्जउत्तो रों
महरिसिपदिणीए अणुसुआए अस्समे मं विसज्जअन्तीए मए
दिण्णं वरं तुह भत्तुणो दंसणपहे सच्चं मएडणं भविस्सदित्ति ।
किन्नु खलु न जानात्थार्यपुत्रः ननु महर्षिपत्न्या अनसूयया
आश्रमे मां विसर्जयन्त्या मे दत्तं वरं तव भर्तुर्दर्शनपथे सर्वं
मण्डनं भविष्यतीति ।

(नेपथ्ये) तिष्ठ तिष्ठ पिशिताशने ! तिष्ठ ।

रामः—(आकर्ण्य) अये ! लक्ष्मणस्येय स्वरः ।

सीता—हं तो एवम् । हं तस्यैव ।

(ततः प्रविशति लक्ष्मणः स्वरूपधारिण्या शूर्यसूत्रया
निष्कोशेन निस्त्रिशेन च)

लक्ष्मणः—तिष्ठ तिष्ठ पिशिताशने ! तिष्ठ ।

तथाहार्यमग्नोमात्रं न रिग्धात्रादि । तथा शयनमवनिपृष्ठं केवलैव भूमि ।
तथा मण्डनमपि स्नानमात्रादभ्यक्षुलेपनापि दुर्लभम् । अत्र तदभ्यसनानु-
भवस्यात्मस्नेहनिमित्तत्वमनुसन्दधतस्तस्य तस्या स्नेहप्रवृत्तेरतिशयो गम्यते ।
यद्यप्येतत्सर्वं ग्लानिनिमित्तं न शोभानिमित्तं तथापि अयोध्यां पुरमावसन्तीव
मे चक्षुषो मिया हरति विषयान्तरेभ्यो निवर्त्यन्ति करणेन सहाय्यतादात्म्यं भवति
इति यच्च पक्षवत्त्व-त चित्रमाश्रयम् । असत्यपि शोभाकारणे शोभात्मकस्य
कार्यस्य दृश्यमानत्वात् आश्चर्यहेतुत्वम् ॥ ४ ॥

अथ जानकी, स्वयमेव तत्कारणं विवृणोति—किन्नु खल्विति ॥
अवधारयति । न जानात्थार्यपुत्रोऽनसूयानुग्रहमिति वाक्यपरिसमाप्तिः । तमेवा-
नुग्रहमाह—नन्विति ॥ महर्षिपत्नीत्यनेन महर्षिदेव निग्रहानुग्रहात्कत्वं
दारीवम् । मां विसृजन्त्या गमनार्थमनुजानानवा वनवासाभ्यगमनादिनिवन्धनां
शोचनीयामवस्थांमवलोक्य स्ववमनुशोचमानया एवभूताया भगव्या दशने भर्तु-
रात्मस्नेहनिमित्तमेवा न्यसनमनुभवन्तीत्यनुगापो मा नृदिति दयापरवत्त्वानुसूयया
वर दत्तमेव । ननुवधारणे । तच्च भर्तुर्दर्शनपथे सर्वं मण्डनं भविष्य-
तीति ॥ एतच्च कविना सप्तमेऽङ्के लक्ष्म्या ज्ञानवयाधिरमबाधेनाराद्विभोका-

रामः—(आकर्ण्य दृष्ट्वा) लक्ष्मण ! किमिदम् ।

भीमदंष्ट्रमरणोर्ध्वमूर्धजं -

शैलवर्ष्म जलंदोदरच्छवि ।

ताटकां हतवतस्ततोऽपि मे

रूपमेतदवश्यं भयावहम् ॥ ५ ॥

सीता—(ससम्भ्रमम्) अज्जउत्त ! धारेहि धारेहि दाणिं रक्खसिं ।

आर्यपुत्र ! धारय धारयेदानीं राक्षसीम् ।

रामः—देहि ॥ न भेतन्यम् । किं न दृष्टपूर्वं त्वया चित्रमिच्छौ
पिशाचिकारूपम् ।

सीता—हिअअ ! किं एदं । एवं एत्तो अज्जउत्तो । अज्जउत्तसखा-
हस्स तुह किं पडवेयणं ।

हृदय ! किमेतत् । नन्वेव आर्यपुत्रः । आर्यपुत्रसमा-
धस्य तव किं प्रवेपनम् ।

पवादस्य रामस्य तददीनसमये अभिचारनिश्चयोत्पादनद्वारेण वक्ष्यमाणस्याद्विप्रवे-
शान्ध, बीजादेनोपाधितमिति ज्ञेयम् । अथ रामश्च सौमित्रैरात्मना प्रत्यादिष्टां
राक्षसीं स्वरूपधारिणीमवलोकात् कुविनस्य तिष्ठ विष्टेत्यादिकं सख्यगर्भं नेपथ्ये
क्रियमाणं वचनमाकर्ण्य तदनुमारेण दत्तदृष्टिः निखिराहस्तेन लक्ष्मणेन सह रत्नं
प्रविष्टा भयदूराकारा ताम्रवलोक्य साविस्मयमाह—किमिदमिति ॥ तस्यमान-
वस्तुस्वरूपमिदं मायमेतद्वानुशङ्कम् ।

अथ तापसोऽप्यवधार्य तत्स्वरूपं साविस्मयं वर्णयति । एतद्रूपं ताटकां
हतवतोऽपि मे ॥ ततः ताटकायाः अभिक भयावहमिति । यद्यपि तस्मात्
दूरपमाना राक्षसी न तस्य भयमावहति ताटकापि वा पूर्वं न भयहेतुरासौत् ।
तथापि तस्या अत्यन्तं भयदुर्लभं प्रतिपादयितुं लोकावस्थानुसारं तामनोऽपि यथा-
बुद्ध्यावभाषयति । इतरथा शैलागामिमिरित्यनेन, वृषेण सूत्यामिति, बर्हिःमायेन
च धौकेनस्य शोकायास्तज्जतिः स्यात् । पीरोदात्तगुणो महासत्त्वता च भज्येत ।
अवशमिति ॥ रूपविशेषणम् । ईर्ष्यातोषादिभिरवशं परवराभित्वयं । भयदूरा-
त्वमेवोपपादयति—भौमेति ॥ शैलवर्ष्म जलंदोदरच्छविः विशेषणद्वयेन

स्पर्शणा—दिष्टिआ बुभुक्षिताया मम तावत्सपिशिताशनजाद
 णिद्वेदाय सञ्च एव उवणदाइ सिणिद्धसुउमाराइ
 भक्करूपाइ । आं इमाइ सादिअ सीदं अज्जलावणस्स
 उपाअणं करिस्सम् (इत्यभिधावति)
 दिष्ट्या बुभुक्षिताया मम तावत्सपिशिताशनजातनिर्वेदायाः
 स्थयमेवोपनते स्निग्धसुकुमारे भक्षरूपे । आं इमे खा-
 दित्वा सीतामार्यराधणस्य उपायनं करिष्ये ।

यथाशक्यं दरीनेन कौतुहलातिशयो व्यन्यते ॥ ५ ॥

अथ सीता राक्षसीदरिनेन भयपरवरा सप्तभ्रममाह—आर्यपुत्रेति ॥
 आर्यपुत्र ! वारय वारयेदानीं राक्षसीमिति ॥ इदानीमेव वारय भवत्या
 वारये कालातिपातो मा भूत् । यतोऽस्मदभिमुखमेव त्वरिततरमावच्छति । अथ
 सीताभयोपशमनार्थं तस्या अस्मरता प्रतिपादयति—देवीत्यादिना ॥ किं
 न हृष्टपूर्वं त्वया चित्रमितौ पिशाचरूपमिति ॥ चित्रमिच्छित्तवि-
 शाचरूपवद् दृष्टदृष्टि रूपमत्यन्तमस्मरमित्यर्थः । अथ सीता आर्यपुत्रसन्निधाने
 भ्रातृमनो मयानुपशममनुचित मन्वमानात्मदृढबन्धवत्यन्त परीकृत्य तद्वन्तमेतान्-
 भयमारोप्य दृश्यमभिधिपति—हृदयेति ॥ किमेतत् । नन्यार्थपुत्र एषः ।
 आर्यपुत्रसनाथस्य तय किं प्रवेपनं साधनमिति । अथ निशाचरी
 प्रणयमुत्तमद्वय द्विभ्रममायेन अजीह्वलामानावावमानप्रापवादिनिबन्धनेन राक्ष-
 सत्वमण्यगोचरेण क्लोभप्रकर्षेण निवशीकृतास्मा तद्व्यवहारप्रतिक्रियाववसावेन
 हर्षमासमवलम्ब्याह—दिष्ट्या इति ॥ अत्र हर्षस्य क्लोभोपसर्जनत्वादप्राधान्यम् ।
 एतावन्त काल दुर्लभवल्लुगोचरस्य दुराराया महादुःखावमन्वापनुभूतम् । इदानीं
 मम तस्या दुराराया अपगमेनेतावत् सुखं सञ्जातम् । अनेनैव हेतुना मम
 मुहूर्तान्तराद्यपि निर्भिन्न स्मृत्यन्तित्यप्यवस्थिति । बुभुक्षिताया तावत्सपिशिताशन-
 जातनिर्वेदायाः मम स्निग्धसुकुमारे दे राक्षकुमारसरसके भक्षरूपे प्रसक्तो
 भवौ । प्रसक्ताया रूपमिति रूपव्यत्ययः । स्थयमेवोपनते सर्वत्र प्राकृतत्वात् बहु-
 बचनान्तत्वम् । तावत्सनाथारिषयायाज्ञानां पश्यमानां पिशिताश्वशनेऽप्यनेन
 दुरासादत्वेन च यतो निर्वेदो जातः तेन तर्थासत्तानोपेक्षयादमिशानोपपन्न

रामः—एवैषा

गगनमुत्पतति क्षितिमण्डले

भ्रमति धावति तिष्ठति जृम्भते ।

नखमुलैरसिचर्माभिरम्बरे

जलमुचां शकलीकुस्ते कुलम् ॥ ७ ॥

सीता—अजउत्त ! वारेहि वारेहि दाणिं रक्कासिं ।

आर्यपुत्र ! वारय वारयेदानीं राक्षसीम् ।

रामः—देवि ! न भेतव्यं न भेतव्यम् ।

शून्यमन्तररविन्दलोचने !

यन्त्रमेतदपरं न राक्षसी ।

लीढमीपदधुना भयायुधै-

रार्तनादमयनौ पतिष्यति ॥ ८ ॥

अथ रामोऽपि तच्चेष्टाः सकीकुटं प्रत्यर्चयति—एवैषेति ॥ दिवंचनं पूर्वसत्रातराक्षसदरौनोत्पन्नस्य तस्य तद्वर्तनकौतूहलातिशयं बोधयति । निगदभ्या-
ख्यातः श्लोकः । इह भीमदंष्ट्राभाकारविशेषाद्यामुत्पन्नभ्रमणादिवेष्टाविशेषायां
भान्वेषां भवेत्पुत्रेण रिक्तानां कौतूहलहेतुत्वं तस्य महासत्त्वतायावेदयति ॥ ७ ॥

अथ सीताभिवावन्ती राक्षसीं दृष्ट्वात्वर्तं भयविवरता भूत्वा तद्वारणं प्राद्वेयते—
आर्यपुत्रेति ॥ इह शून्यलोकाद्वेष्टाभिर्बीभ्रसरसो दर्शितः । तत्कार्यं च भवा-
नकरतः सीतागणैरुत्तरपन्दनमुखशोषणद्वयकम्परोमोदमादिभिरनुभावैर्मय्युक्तो
दर्शितः । उक्तं हि मुनिना—“विकृतमुखमस्वदर्शनसंभ्रामारण्यशून्यगृहगमनात् ।
गुह्यपथोरपराधात् कृतकश्च भवान्को देवः ॥ नात्रमुपप्लुटिभेदैरुत्तरपन्मादिबी-
जयोर्देवैः । संमुखशोषणद्वयपन्दनरोमोद्भूतैश्च भयम् ॥” इति ।

अथ रामसीतायां भयमुपक्रमयन् असारतां तस्या उपादयति—
देवीति ॥ अरविन्दलोचने । यथा न राक्षसी किन्तु यदपरं यन्त्रमेवाचेतनं
दार्वादिनिमित्तं तिर्यग्भनुष्पाणाकारं चेतनभ्यापारकौशलवशेन भ्रमणादिविलासात्पदं
यन्त्रमित्युच्यते । इह राक्षस्याः भयद्वारेष्टाविशेषयोगे सत्यपि यन्त्रवदेव भवेद्गु-
त्वाभावं दर्शयितुं यन्त्रत्वमारोपितम् । अपरमिति ॥ यद्यपि परायणभ्यानां रम्भो
यन्त्रान्तरैर्म्योऽस्य स्वापचम्पापारत्नेन भेदो विद्यत इव तथाप्यस्य यन्त्रावान्तर-

लक्ष्मणः—प्रसीदत्वार्थः । अहमेवैनां प्रतिब्रजामि ।

(इत्यन्तरं प्रविशति)

शूर्पणखा—हजि, अद्यादिदं खु एदम् । भक्षरुपाइ मे परकमंति ।
हा धिक्, अंत्याहितं खल्वेतत् । भक्षरुपाणि मे
मन्ते ।

लक्ष्मणः—आः त्वामद्य विद्वेभ्यो विभज्यामि ।

शूर्पणखा—इमे दाव पुण्वं कठोरद्विअमं एकन्ते आदिस्सं ।
इमे तावत् पूवं कठोरद्वदयं एकान्ते आदिप्प्यामि ।

लक्ष्मणः—एष गृहीतोऽहम् । अये । प्रमत्तोऽस्मि ।

मेदत्तमेव न स्वयन्स्वमित्यभिप्रायः । अत्र प्रकृताया राक्षस्या निवेदेनान्यस्य
समवेतादपहोतरत्वात् । यथाह—“यकं यक्षिषिष्वाप्यत् स्वप्यते सा स्व-
इतिः ।” इति । यन्मन्त्रेशोपपादयति—अन्तःशून्यमिति ॥ सत्यवत-
श्चैत्यमित्यर्थः । एवमत्यन्तमसारद्वेनस्मादपि स्त्रीस्वयारुह्यतेन चापेक्षत एव
अयं जायते तदा पठदन्वयेन निवारयाम इत्याह—सीढमिति ॥ ममापुत्रै-
र्यद्दीर्घेभ्य न तु ख्यमणि तैर्मन्त्रैश्चमं जातो दुःखविभुरो आरो यस्मिन् पाने
तथा भूषाभुनैवावनी इति यति यतस्तरवाच भेत्तव्यमिति । इह कविता बीमस्त-
कायेण विरोधिना भवेन वीरसत्त्वादेनः सर्वराक्षसबीमताहस्यावाधो दक्षितः ।
यथाह—“मिहैरमिहैर्यो मायेकिम्विष्यते न यः । आत्मनावं मयस्वन्वात् स
स्यापो लवयाकरः ॥” “शृङ्गारबीमस्तारत्ते तथा बीरवसानको । पीडागुणो तथा
हारककर्षो वैरियो मित्रः ॥” इति ॥ ८ ॥

हा धिक्, अंत्याहितं खल्वेतत् । भक्षरुपाणि मे पराकमन्त
इति ॥ अत्र लक्ष्मणस्य गृहीतः खण्डस्त प्रमत्तो भूत्वा तरेवासमानं सत्त्व-
यतेनामघातृत्वं लोकोत्साह—आ इति ॥ आ इति कोपे । “मातु स्वात्
कोपवीर्योः” इत्यमरः । अवेदार्थमेव त्वां विद्वेभ्यो गृह्यदेभ्यो विभज्य
ददावीत्यर्थः । अत्र रौद्ररसो भाविनः कस्यरसस्य कारकत्वेनाचरंदातभृङ्गी-
मुक्कणप्रभिरनुगृहीतैर्योऽप्यादिभिः अविनाशिमिह विरिद्यो दक्षितः । इमे
तावत् पूवं कठोरद्वयं एकान्ते आदिप्प्यामीति ॥ अयमभिप्रायः ।
सामादिभिराभ्युपगाना नरा दत्तेन कं नोपमाना इत्यने । तत्र प्रकृतं

रामः—तिष्ठ तिष्ठ ।

मुनयो न वयं कृतागासि

त्यज संरम्भमिदं धृतं धनुः ।

कुरुणाविमुखाः शिलीमुखाः ।

सततं राक्षसि ! राक्षसेषु नः ॥ ६ ॥

नीयमानोऽसौ यदि प्राणमयाद्रामायात्यति तर्हेन न भक्षयामि । मय कठोर-
हृदयत्वेन दण्डेनापि न साध्यो भविष्यति ततोऽनेन निर्विघ्नं सुखीभामपनयामि ।
यद्विधे पुनरस्मिन् अनेन क्रमेण रामेऽपि दण्डप्रयोगः कार्यः । यदि सोऽपि
न ब्रह्मायात्यति, ततोऽनुनपदवीमनुयापयामि । सर्वधानवीर्युपपद्ममद्य न
कल्पेभ्यम् । तदिदं सर्वमेकान्त इत्यनेन दर्शितमिति वेदितव्यम् ।

अपान्तर प्राप्य राक्षसी निरुन्धान तथा गृहीतं किञ्चित्प्रमत्तमालक्ष्य
सरोजमाह—तिष्ठेत्यादिना ॥ ६ ॥ राक्षसि ! कृतागासि कृतापराध जनमुद्दिश्य
वयं न मुनयः । यथा मुनयोऽराक्षेः तपोमङ्गमयाद्रा मुष्माभि कृत ॥ तमपराध
क्षमन्ते वयं तु न तथा क्षमामहे । सद्य एवापराधिना तत्कृतं दण्डयाम । वत्सव-
गामिनीं स्वादृशां निग्रहोऽस्माकं कुलधर्म एवेति भावः । तस्मादिमं संरम्भं त्यज ।
अयं संरम्भोऽस्मात्तु अकिञ्चित्कर एवेत्यभिप्रायः । इदं धृतं धनुरिति ॥
येन राज्यभ्रष्टाः वनं प्राप्य जटावस्कुलधारिणो भूत्वा त्रिषु कन्यायेन इतरत
सद्यन्तं किं कुर्वन्तीति मत्वा संरम्भं मा कृथा । कृतापराधानां स्वादृशां सद्य
वयं निग्रहायेदं अनुभूयमेव, आयुधप्रहणोपचयापि न कातवितव्य इति भावः ।
किञ्च पूर्वमेव धर्मरियायन्तरावनिरितेषु सर्वेभ्यः राक्षसजातीयेष्वानुद्वेरा वयं भद्रो
राक्षसजातीयत्वेनैव भक्ष्या निग्रहाईत्यं किं पुनर्मेदं त्यजामि सतीत्यभिप्रायेणाह—
करणेति ॥ निरारानीमुखा राक्षसेष्वविरोधनिर्देशात् राक्षसजात्युपपत्तिषु
मर्तेषु श्रीरामपुत्रादिष्वपि सततं कुरुणाविमुखा इति । शिलीमुखा एव राक्षसेत्यर्थं
विमतिरनु पर्याप्ता । तथा बहुत्वस्य च शिलीमुखात्वमेव पर्याप्तम् । बहुनामापि
तेषामेकान्यात्मना न स्वर्भाईत्यमिनि योऽप्यित्युपपन्नं कुरुणाविमुखा शिली-
मुक्षेत्रोपेतम् । उभयत्रापि बहुजननाम्तोऽस्मच्छब्दः अत्यन्तो गौरवं बोधयति ।
अनेन वचनविन्यासेन निगूढादङ्कारत्वं नाम चोरोदात्तगुणो गम्यते । यथाह—
“महासरोऽतिगम्भीर, क्षमाधानविद्यमान, तिष्ठते, निगूढरूपगो, चोरोदात्तो,

सीता—घातिस्सं । प्रयतिष्ये ।

(उभौ परिक्रामतः)

रामः—(परिक्रम्यावलोक्य) अये !

जगतीधरधातुसान्द्रमम्भः

सरितः सर्पति किन्तु काननान्तम् ।

तरुणारुणकान्ति लोहितं तु

च्युतमुत्पातपयोधरोदरेभ्यः ॥ १२ ॥

(ततः प्रविशति लक्ष्मणः)

लक्ष्मणः—(सानुक्रोशम्) इन्त ! धिक्मां स्त्रीव्यपदेशिनीं प्रति
प्रथममुद्यतात्नम् । अथवा नेदमनुशयस्थानम् ।

भूमिकम्पं च दृष्ट्वा लक्ष्मणेन पातितः तामाश्रय सञ्जातानन्दः तदन्वेषयार्थं,
सीतामनुनयति—अग्रे ! इति ॥ पूर्वं भया भातुस्तेहेनैकाकिनीं त्वामुत्सृज्य
गन्तुमुपाक्रमि । तदा भवती यदि मां श्वनारविष्यत्तदा महानपनयोऽभविष्यत्,
अनोऽत्यन्तं समीचीनैव तव प्रेषानुदिरिति सम्पुद्बधिप्रायः । इक्ष्मणलक्ष्मणेति
भयोपरामनार्थम् । यत इदानीं लक्ष्मणेन भूमिकेन भवितव्यम्, अतो लक्ष्मणमनु
उदिरय गच्छाव इति । घातिस्सं प्रयतिष्य इत्यर्थः ।

अथ दूरत एव राक्षसा अभिसमरं हचिरप्रवाहमालोक्त्वान्वया समावयन्नाह—
जगतीधरधातुसान्द्रम् पर्वतस्थेर्षाद्गुभिः सान्द्रं अत्यन्तं कलुषाकृतम् । अत
प्रातिरक्तमम्भः कर्तुं । सरित उद्भवात् पर्वताद्रिर्गच्छन्त्या नद्याः । काननान्तं
कर्म । पर्वतमधोऽधो वर्तमान वनमध्यं सर्पति किन्तु । अत्र सर्पत्यत्र वर्तमानाव-
निर्देशेन प्रवाहरूपेणाग्मसीऽभिसरत्तस्याविरतिर्दक्षिता । अथ तत्समीपमुपगम्य
हचिरमिति विज्ञाय तत्कारणमुत्प्रेक्षते—उत्पातपयोधरोदरेभ्यः जगद्दिनाश-
मूवकानां मेघानामुदरेभ्यश्च्युतम् । तरुणारुणकान्ति बालादित्यसमानकान्ति ।
लोहितं किन्तु इति ॥ १२ ॥

अथ लक्ष्मणः आगतानमुद्धृत्य मध्येगगनमुत्पतन्त्वास्तस्याः पूर्वं मायाकृत-
विलासादिभिरात्मानं विलोभयन्त्या वैरूप्यकरणेनैव समुचितो दण्ड इति मत्वा
कणैर्द्रव्य नासिकां च विलूय निपात्य स्वयं मुर्वं प्राप्य कृते कर्मणि सानुक्रोशः आ-
नुशापो भूलाह । धिक्मामिति ॥ लोति व्यपदेश शब्दमात्रमस्मात्सीति

दृष्ट्वा तस्याश्च दौरात्म्यं ज्ञात्वा भ्रातुश्च निश्चितम् ।

न्यस्तमस्त्रं निशाचर्याः कथञ्चित् कर्णनासिके ॥ १३ ॥

यावदार्यमुपसर्पामि (उपसृत्य) जयत्वार्यैः ।

रामः—(सहपंमालिङ्ग्य)

समुच्छ्वसिहि चेतस्त्वं कुशली लक्ष्मणोऽधुना ।

रेमे बनेऽपि येनाहमयोध्यामावसन्निध ॥ १४ ॥

(भूयः परिष्वज्य) कुमार ! क सा राक्षसी ।

लक्ष्मणः—(आत्मगतम्) किमिति वक्ष्यामि । (अधोमुखस्तिष्ठति)

(ततः प्रविशति साकन्दा शूर्पणखा)

शूर्पणखा—हा अज्जलावण ! हा अज्जकुम्भअण्ण ! हा अज्जन्नि-
भीसण ! परित्ताअहि परित्ताअहि मं तापसव्याजपडि-
च्छण्णणं मणुस्साणं अघिण्णआदो ।

हा आर्यरावण ! हा आर्यकुम्भकर्ण ! हा आर्यधि-
भीपण ! परित्रायस्व परित्रायस्व मां तापसव्याजप्रति-
च्छन्नयोर्मनुष्ययोरयिनयात् ।

स्त्रीभ्यपदेशिना । अनेन स्त्रीशृणा नामार्जवमार्दवादीनामभावो दर्शितः । अत्र
राक्षसीमिति विशेष्यमभ्याशङ्कम् । यद्यपि जातितः कर्मणश्च कूरुतमायामत्याम-
रप्रयोगो न धर्मविरोधभाववति तथाप्यस्य स्त्रीविषयत्वेनापरोक्षेष्टत्वाद् दैन्यापाद-
कत्वमिति भावः । अथवा आत्रा यदनुतिष्ठसितं तदेव मयानुधिनमित्यनुराधो न
कर्तव्य इत्यभिप्रायेणाह—अथवेति ॥

निश्चितं निश्चयः राक्षसीदमनाध्यवसाय इति यावत् । स्त्रीत्वकृत्या जुगुप्सका
कथञ्चिदित्युक्तम् । कर्णनासिके ॥ कर्णौ च नासिका च कर्णनासिकम् ।
“इन्द्रश्च प्राणितुषेतेनाज्ञानात्” इति इन्द्रस्यैकवाक्त्वात् एकवचनात्तत्त्वं नपुंसकत्वं
च ॥ १३ ॥

अथ रामो लक्ष्मणमतिङ्गयानन्दविवरो भूत्वात्महृदयमेव परीहत्याह—
समुच्छ्वसिहीति ॥ सर्वत्र हृदयं परीहृत्योक्तिभ्यां चेषं बोधयन्ती तात्रिमितहर्ष-
शोकावतिराय बोधयति । हे ! चेतः ! अधुना समुच्छ्वसिहि । यतो लक्ष्मणः कुशली,

शार्पणखा—(लक्ष्मणं गृहीत्वा) इन्द्रि, लहृइ गिरिसिद्धराइ ।

हा धिक्, लघूनि गिरिशिखराणि ।

(लमुत्पत्य निष्क्रान्ता)

रामः—(सशोकम्) देवि ! किमद्यापि स्त्रीस्वभावं न मुञ्चसि ।

साध्वसेन सह धैर्यमास्थिता

मुञ्च मां हरिणमुग्धलोचने ! ।

सूर्यमुत्पतति वर्त्म वार्युचां

राक्षसी भुजगृहीतलक्ष्मणा ॥ १० ॥

सीता—अज्जउत्त ! को मं रक्खदि ।

आर्यपुत्र ! को मां रक्षति ।

रामः—कुमारः केन रक्ष्यते ।

सीता—ए तस्स इत्थमहं आउहं ।

ननु तस्य इत्तगतमायुधम् ।

वृद्धमतः ॥” इति । अत्र गौरवमयिन असाहस्य राक्षसीदुर्भाषादरंजितमुद्गुह्यस्य
मतिगर्वभूतिप्रदर्शनादिभिः । अनुभावैः पौर्वं नीयमानस्य रसतया हरिणविरहभ्याः ।

तथा च—“कारपात्त्वच कार्याणि व्यभिचारीणि यानि च । रत्नावेतरथाविनो
लोके तानि केनाप्यकाङ्क्षयोः ॥ विभावाश्चानुमादाश्च कथ्यन्ते व्यभिचारिणः ।

व्यतस्त तैर्विभावैः स्वर्गा भावो रसः स्मृतः ॥” इति ॥ ६ ॥

लक्ष्मण गृहीत्वा लमुत्पत्याहेत्युत्तराक्रिया । लघूनि गिरिशिखराणि ॥

अस्य गौरवमयेत्य गिरिशिखराणां लघुत्वमित्यर्थः ।

अथ नमोमार्गमुत्पतन्त्या राक्षस्या गृहीतं लक्ष्मण सीतां च भवविहरामा-
लोक्य सविषादमाह—देवीति ॥ हरिणमुग्धलोचन इत्यनया समुद्रया तदानीं
मथानुश्चिदंतीता । अद्यापि लक्ष्मणवैभवरंजनेन विषादे कर्तव्येऽपि स्त्रीत्वमात्र
स्त्रीत्वकृतं भयं न मुञ्चसि । अत्रमोचनस्यावरयन्तत्वं दर्शयति—येन यथा राक्षसी
भुजगृहीतलक्ष्मणा भूत्वा वार्युचां वर्त्म नमोमार्गं तूर्यमुत्पतति यादुरेन वेगेन
मद्राणानां न गोचरीभवति तथा गच्छतीत्यर्थः । अतो धैर्यमास्त्रेव साध्वसेन
सह मां मुञ्च ॥ १० ॥

अथ सीतामनुहाताक्षयमर्था अवावेवशां राक्षसीमन्तर्हितां वातपच लोच-

रामः—(सविषादम्) आयुधेन किं प्रयोजनं राक्षसीभुज-
गृहीतस्य ।

धिगहं मानुषं जन्म वसुधामात्रगोचरम् ।

राक्षसी लक्ष्मणं हत्वा तिरोऽभूत् पश्यतो मम ॥ ११ ॥

सीता—(सविषादम्) हृदापि मयि अज्जडत्वं पट्टिवन्धमाणापि
कुमारो हि अश्लेषं कारितो ।

हृतया मयार्यपुत्रं प्रतिबध्नत्या कुमारो हृदयशल्यं
कारितः ।

रामः—(शरमुद्धरन्) कस्य नु खलु दिव्यास्त्रसौपा विषयः ।

(नेपथ्ये) हं ! पादिदम्हि, अज्ज ! सरणं सरणं ।

हं ! पातितासि, आर्य ! शरणं शरणम् ।

रामः—अये ! स्त्रीस्वरश्च । कुतोऽयं भूमिकम्पः । नूनं पातिता
लक्ष्मणेन राक्षसी ।

सीता—अहं वि तं पव्य तक्केमि । अहमपि तदेव तर्कयामि ।

रामः—भद्रे ! हस्तमवलम्ब्य मामनुगच्छ, यावद्दहं लक्ष्मणमन्य-
च्छामि ।

विषादादिविधुरो भूत्वाह—धिगिति ॥ अहं मानुषं जन्म भिक्षुं अत्यन्तं क्रूर-
यामि । “उभयसर्वतलो.” इत्यादिना द्वितीया । कुत्सने हेतुमाह—वसुधेति ॥
वसुधामात्र गोचरं आस्यः सञ्चरन्त्यस्तान् वसु तत्पश्येत्कम् । वसुधामात्रगोचरत्वे
अन्मनः कथं कुत्सनीयत्वमित्यत्र आह—राक्षसीति ॥ राक्षसी परवशो मम
पश्यन्तं मामनादृत्य । “वशी धानादरे” इति वशी । लक्ष्मणं हत्वा तिरोऽभूत् ।
यतो वयं दुष्टराक्षसीवत्समस्यो अपि मनुष्यत्वेन गणनयोग्यमनाराकषा तूष्णी-
मालाहे भवोऽतिभिन्नामिदं मनुष्यजन्मैव ॥ ११ ॥

अथ सीता आत्मश्लेनार्थपुत्रप्रयासप्रतिबन्धेन लक्ष्मणस्य व्यसनमुत्प्रेक्षयानु-
तापमवलम्ब्याह—हृतया मया आर्यपुत्रं प्रतिबध्नत्या कुमारो हृदय-
शल्यं कारित इति ॥ मनोभयोरपि राक्षसीकृतकलक्ष्मणहरणानिमित्तं दुःखं
तद्दर्शनसमयमादिनो हर्षस्य पोषकतया निवद्वमिति ज्ञेयम् । अथ लक्ष्मणेन
पातितया राक्षस्या अहं पातितासि आर्य ! शरणमित्याक्रन्दितमाकषयानन्तरमेव

रामः—लक्ष्मण ! पश्य पश्य—

सन्ध्याकृष्ण सलिलवाहपरम्परेव

शैलस्य घातुरसघूसरितेव मिथिः ।

बालातपप्रणयिनीव तमालवीर्यी

सन्दृश्यते सरसलोहितताम्रमूर्तिः ॥ १५ ॥

लक्ष्मणः—(स्वगतम्) दिष्ट्या कुत्सनीयं कर्मदमार्थः स्वयमेव
परिच्छिनत्ति ।

रामः—लक्ष्मण ! युक्तं कृतं त्वया । ननु वधस्थाने स्त्रीसमेष एव

अहं देव बनेऽपि अयोध्यामावपन्निव रेमे । “उपान्वधादुतः” इति कर्म-
संज्ञा ॥ १४ ॥

आत्मकृतस्य कर्मणः कुरितस्वमालोच्यारभोमुखत्वमुत्तराधानं च । अथ
न राघवीत्यनेन सूचिताया राघव्या रौद्रव्यापारकार्यभूतं कस्यचरुं दर्शयितुं दिष्टाव
मनेऽं प्रसूयति—ततः प्रविशतीति ॥ हा आर्यरावण ! हा आर्य-
कुम्भकर्ण ! हा आर्यविभीषण ! तापसन्त्याजप्रतिच्छन्नयोर्मनुष्य-
योरेयिनयान्मां परित्रायध्वमिति ॥ हासम्भो दुःखातिशये । अत्रा-
सन्निरितानामपि रावणादीनामाह्वानं दुःखस्योन्मादतया परित्यजति दर्शयति ।
यथाह—“श्रेष्ठस्येष्टविद्योवात् त्वादुग्माश्चिचविस्रः । जनताशमिषातामैर्नोचानां
कष्टावमयः ॥ अस्मन्मप्रतापार्थेर्षते विकृतेरसी । भावोऽयं रसोपापम्”
इत्यादि । विकृतैर्विकारेरनुभाविः । तापसादिति धर्मरूपेण व्याजेन प्रतिच्छन्नाविति
विग्रहः । अभिषम्भेन तापसवेवेद्य सर्वप्राणिनो बभूवित्वा निमग्नोरित्यर्थः ।
अनितपशब्देन तत्कार्यभूत आयुषप्रहारो लक्ष्यते । अथ राघवः सकृन्दिताम्रवर्णं
दत्तदृष्टिस्तं परान् वृत्तवती भूत्वा सीमिन्नि प्रति तात्पर्यं दर्शयति—पश्येति ॥
परम पश्येति द्विर्बलनं कौतुहलातिरावं धीवनि ।

इष्टमेव सद्रूपं वर्णयति—सन्ध्येति ॥ अस्मिन् शब्दे एषा राघवीत्यप्या-
हार्थम् । एषा राघवी सरसेन तत्कालविःसृतादित्यन्तं द्रवीभूतेन लोहिणेन
ताम्रा मूर्तिर्वस्यालवाभूता सन्दृश्यते । एवंभूतेषा सन्ध्याकृष्ण सलिलवाहपरम्परेव
मयति । सलिलवाहशब्देन मेघानामुपादानं कातिमानमभिप्यनक्ति । सलिलवह-
नभाते तथा दूरवसानत्वात् । परम्पराशब्देन गहस्वमौल्य च दर्शयति । सति-

दण्डः ।

सैषा शूर्पणखा नाम वसन्ती दण्डके वने ।

खरदूषणयोज्येष्टा रावणस्य कनीयसी ॥ १६ ॥

इति श्रूयते ।

शूर्पणखा—सुमरह सुमरह मणुस्ता तुम्हाणं अविण्णं, तस्स

फलं अज्जप्पहुदि दन्निस्सह ।

स्मरतं स्मरतं मनुष्यी ! युवयोरविनयम्, तस्य

फलमद्यप्रभृति द्रक्ष्यथः ।

इत्या अयं दृष्टान्तः । अथ वेदनातिरावकृतपाराकत्या तावच्च एवासीनायाः उप-
मानान्तरमाह—शैलस्येति ॥ पानुरत्नेन पूषरिता शैलस्य भित्तिरिनासीना
दृश्यते । अथ सादप्राचुर्वेणासितुमप्यराकत्या तत्काल एव शयानाया उपमानान्तर-
माह—द्यालेति ॥ शयानेपा बालानपप्रणयिनी बालातपसम्भृता तमालवीवीव
दृश्यते । इहोपमानाना भेदेन तस्या वेदनातिशयेन प्रविबर्णं शयनासनरिषयिषु
भ्यानिवृत्तिर्घोष्यते ॥ १५ ॥

दिष्टयेति ॥ कुत्सनीयस्य कर्मणः स्वयमनभिधानादर्थः । स्वयमेव
परिच्छिन्नति जानाति अत्रोऽस्माभिर्न वक्तव्यम् । अथ लक्ष्यं स्त्रीविषयरास्त्रप्रहार-
कृतया लज्जबाधोमुखमाकाशाय तामपनेतुं तस्य येत्यर्थं समर्थयेन—युक्तमिति ॥

अथ मुनिवचनाच्छुनपूर्वा तामार्वरावयेत्यादिप्रलपितं श्रुत्वा प्रतिजानाति—
सैपेति ॥ या शूर्पणखा नाम रावणोऽयं सैषेत्यन्वयः । अथ समुत्पानुमव-
कार्यस्य स्मरणस्यानुवर्तमानत्वात् अथस्य वर्तमानतया निर्देराः । तस्मिन्मरणानुभूत्या
च तद्विषयाया अनुवृत्तिर्दर्शिता । अत एव च्छेलकौतुहलेत्युक्तम् । खरदूषणयोज्येष्टा
रावणस्य कनीयसीत्यनेन सोदरीन्यकारहेतुकस्तेषां वैरानुबन्धो दर्शितः । सर्वराजस-
वधोत्साहस्य लज्जप्रसरतया कृतार्थता व्यन्यते । अनेन उच्यते प्रतिपाद्य-
यादि प्रतिनायवृत्तान्तः तदिष्टकम्पकस्यः खरदूषणादिनक्षत्र कविना ध्वजितः ॥ १६ ॥

अथ निराचरी सैषत्यादिनात्मानमात्मसम्बन्धिजनगौरवं च ताभ्यां विदितं मन्य-
माना सगर्वमाह—हे ! मनुष्यी ! युवयोरविनयं स्मरतम् स्मरतमिति ॥
अविनयराभेदेन तत्कार्यं वैरूप्यकरणं लक्ष्यते । तस्य फलमद्य द्रक्ष्यथ
इति ॥ अथमभिप्रायः । अनेन मद्वैरूप्यकरणेन किमपि न भाविष्यतीति मत्वा

लक्ष्मणः—आः अपेहि तावत् ।

शूर्पणखा—शरदूषणाय मे इमं श्रवत्यं दंसइस्सम् । (निष्क्रान्ता)
शरदूषणयोः मे इमामवस्थां दर्शयिष्यामि ।

सीता—अज्जउत्त ! अज्ज उच्छसिदग्धि । अहवा इत्थं षडिभये
रक्खसीहिं वणप्पदेसे तह लावण्यवती सुउमारगत्ता
सीमंतिणी कहं विअ वत्तदि ।

आर्यपुत्र ! अद्योच्छसितास्मि । अथवा इत्थं प्रतिभये
राक्षसीभिर्वनप्रदेशे तथा लावण्यवती कुकुमारगात्रा
सीमन्तिनी कथमिव वर्तते ।

(रामो लक्ष्मणमीक्षते)

लक्ष्मणः—(कर्णे) एवमिव ।

सीता—अज्जउत्त ! किं कुमारो मन्तेदि ।

आर्यपुत्र ! किं कुमारो मन्त्रयते ।

रामः—देवि !

घक्त्रेण स्फुरिताधरेण शफरप्रस्पन्दिना चक्षुषा

मध्येन स्तननम्रितेन पृथुलेनारोहचक्रेण च ।

स्वेरासिका मा कृपायाम् । अनेन कर्मणाधिरेणाप्रतिकार्यं महद्वयसन भविष्य-
त्येव, अतोऽयमपिनवोऽनुस्मर्तव्य एव, अनुरमरणाभावे तन्निवारणाय पूर्वमेव वानो
‘ने स्वात् तरमादस्य कर्मयो श्वसमानुबन्धित्वमनुस्मृत्य पूर्वमेव तदुपशमनार्थं
वधाराति यतेयाम् नत्वननुष्ठाप्य सहसा श्वजेनागत्य किञ्चिद् करिष्याम इति ।
'शरदूषणयोर्मैऽवस्थां दर्शयिष्यामीति ।' 'अनेनाहुन्त. शार्तिहृषं धचि-
तम् । अयं राक्षसा निष्क्रान्ताया सीता समावस्थाह—अद्येति ॥ अथ उच्छु-
सितास्मि । अथवेति ॥ यमाश्रितो न कर्तव्य एव कुन इत्यत आह—राक्षसी-
भिरीक्षणीभिरपि इत्थं अनेन प्रकारेण प्रतिभये वनप्रदेशे तथा लावण्यवती मुकु-
मारगात्री एकाकिनी कथमिव वर्तते इति । 'रामो लक्ष्मणमीक्षते इति ॥
मया निशुक्ता त्वत्पदीयं प्राप्ता' सा किमकाषादितोषलाभिप्रायः । आत्मज्ञानं तस्या
'लक्ष्मणसमपि प्रेषयन्मुक्त मन्वमानो वावा न पर्यपृच्छत् ।

अथ लक्ष्मणेन तद्वृत्तान्ते निवेदिते किं कुमारो मन्त्रयते इति सीतया पुरो

समीदं चकितं पदे पदगतं न्यस्तं यया लीलया

सा जाता भयकारणं तव विधेः शक्त्या द्विपो रक्षसाम् ॥१७॥

सीता—अलिश्रं अलिश्रं पदं । असीरुमलीकमेतत् ।

रामः—ननु लज्जमणः कथयति ।

रामस्तद्वृत्तान्तं निवेदयति—यन्त्रेणेति ॥ यया पूर्वं मायाबलेन दर्शितया
लातया लीलाविलासादिमाधुर्यदिशि शरिरारम्भैः स्फुरितापरेण वक्त्रेण च
राकरप्रस्पन्दिता चक्षुषा मोनय प्रस्पन्दिषु शीलमस्येति त्रयाविधेन चक्षुषा
च । स्तननम्रितेन मध्वेन च पृथुनेनारोहचक्रण जघनमण्डलेन च सह वर्णमानया
समीदं चकितं पदे पदप्रमाथमदरेण पररात्र पशानां पदमासानां शत न्यस्तं
कृन्मिल्यम् । सैव विमुक्तमाया स्वरूपं प्राप्तं तव भयकारणं संपाता । विधेः
शक्त्येति ॥ योऽयं भावाबलेनारमयिष्यार्थबोधनार्थं आचारं यच्च स्वरूपं
प्राप्य सा लज्जमणं गृहीत्वा नमोमार्गमगमत् पुनर्लक्ष्मणेन तस्या वैरूप्यकरण
इत्तं तदिदं सर्वं विधेः शक्त्या प्रयोजित्वा प्रयुक्तमिति साध्यमप्याहस्य बोधनीयम् ।
इतरथा राक्षस्या भयकारणतत्त्वसमनमात्रे विभिन्नशक्तिर्हेतुः स्यात् तथानुचितम् ।
कस्य हेतोर्विधिवैवमकरोत् अत्र आह—रक्षसां द्विप इति ॥ “कर्तृकर्मणो
कृति” इति नमर्थेति पट्टी । लज्जमणिप्राप्य । राक्षसादिराक्षसपक्षिणा विलोकां
विले वयासहमानेन विभिना लज्जाविवाहिनीं निराचरि जनस्यान प्राध्यात्मान
प्यपोप्यावापिनो निमित्तान्तरेण वनमानीयानेन प्रकरोत्यात्माभिस्तया वैरूप्य
कारयता राक्षसादिनिशाचराद्यामश्मश्रेचर महदैरमापाचारमाभिः सर्वराक्षसगुल
समुन्मूलयेतुमिच्छा इति इत्यनेन वैरानुबन्धिना कर्मत्यागुचोपेत इति । इह
शैलापमिमिरित्यत्रोदितस्यैतदुवाचस्व राक्षसवैरनिवृत्तनाशनेन विच्छेदे प्रसक्ते
तदविच्छेदकारणनिमित्ततया बिन्दुनाम द्वितीयायंप्रकृतिर्निबद्धा । यथोक्तम्—“वीजं
विन्दुः पतङ्गा च प्रकटी कर्ममेव च । अथप्रकृतय एव कषादेहस्य देतवः ॥ भवा-
न्तराधैविच्छेदे बिन्दुरभ्येदकारणम् ॥” इति । आप्यारा च कार्यस्य वृत्तौवाहरणेन
दारीता । यथोक्तम्—“अथावपावराद्वाभ्यां आप्यारां प्राप्तिमवव ।” इति ॥१७॥

तरिदं परिहासवचनं मया मीठया अनैकमर्थकनेत्यभिहितम् । अत्र

एव ननु लज्जमणं कथयतीति परिहासवचनत्वं तस्य प्रतीयते ।

सीता—हं तस्मिन् जने मे विस्मयो आसीत् । अञ्जउत्तेण साहु
शिवारिदो ।

हं तस्मिन् जने मे विस्मय आसीत् । आर्यपुत्रेण साधु
निवारितः ।

रामः—वत्स ! लज्मण ! कथं त्वया पूर्वमुपलक्षिता सा ।

लज्मणः—(सस्मितम्) सर्वत्र दाक्षिण्यात् दोषं न पश्यत्यायं ।

कथमौप्यमग्नेश्च्छापते ।

रामः—सत्यमेतत् ।

दाक्षिण्यमृद्धी जनता शठानां पशयतिनी ।

स्वयमुद्धर्तुकामानां लतेवोऽभिमतकण्टका ॥ १८ ॥

हमित्यनुनापकार्यभूतो बाधोऽनुनापः । तस्मिन् जने विस्मय आसीत् यत् तत् पटमि-
त्यर्थः । आर्यपुत्रेण सर्वत्र दाक्षिण्यं दातुं न पश्यत्यायं । अत्र पूर्वमेव
लज्मणमुपलक्षितो वरनस्याः प्रत्याख्यानप्रकारः शपनीयत्वेनापीक्षितः स तावद्व्यो-
धेनालम्बावसरो भूत्वा मनस्यवृत्तिं तमेव तावद्वचनप्रसारं कथने—कथमिति ॥
त्वया सा कथं केन प्रकारेणाविश्वमनीयत्वेनोपलक्षिता दिश्याता न केनविधि-
प्रकारेणाविश्वमनीयत्वं प्रतिमाप्तव्यम् । तत्त्वेन तस्या सावयवादिगुणपरिपूर्णा
हतिता । तस्या सावयवादिगुणमप्येतस्यावेतिविधौ भूत्वा यत् प्रत्याख्यानमकृत्वाः
तदत्यन्तं समीचीनमिति प्रशंसपरत्वेन तदायं व्याख्येयम् । न अत्रपरत्वेन । अत्र
एवोपरं न दत्तव्यं । विदितदीरात्म्येनापि रामेण स्वदेशेन तदेतस्यापरिहाना-
देव साक्षात्प्रत्याख्यानमकृत्वा यथा सा स्वस्वमपि प्रेषिता इति तद्वचनं प्रत्याख्यानोऽ-
पवाधायः सूचितः । लज्मणः पुनस्तन्मित्रमभिप्रायवञ्चनान्नः तस्मिन्माह—
सत्यमेति ॥ दाक्षिण्यमत्र पर्यन्तद्वानुक्तवत् । सर्वत्रोपेन तन्मित्रेण दाक्षि-
ण्यं यत् एव दुर्भिक्षेण लोभेण यत् मरेदिति दाक्षिण्यम् । दाक्षिण्यादेव यथा आ-
द्यात्म्यात्म्यानि न कृतम् । न तस्या दौष्टम्यापरिहानादिनि कारणः । यत् आ-
मेरवेण्ड दाक्षिण्यं वरमादिद्वयं एव विदितदीरात्म्यायाः तस्यात्म-साक्षात्प्रत्याख्यान-
पारेण मत्प्रदीपप्रेषणेन वा न कथमेवमत्र दाक्षिण्यादेव—कथमिति ॥

अत्र लज्मणं दुर्भिक्षेणोपलक्ष्य दाक्षिण्यादेव दोषमनुवर्तमानं साक्षात्प्रत्या-
ख्यानं समर्थते—सत्यमिति ॥ जनता जनगणैः दाक्षिण्यादेव दुष्टः जनगणैः

सा खलु स्त्रीसामान्यान्नाभिमन्तव्या । दुष्करं खलु त्वया कृतम् ।
(लक्ष्मणः अघोमुखास्तिष्ठति)

सीता—अज्जउत्त ! दासिं वि रफससीं पेक्खामि विअ ।
आर्यपुत्र !-इदानीमपि राज्ञसीं पश्यामीव ।

राम.—

त्रिभुवनरिपुरस्या राघवः पूर्वजश्चे-
दसुतम इति नूनं विश्रमः कार्मुकस्य ।

राज्ञाना दुर्जनानां स्वयमेव बराबरीं यरति । स्वयशब्देन बराबरये प्रयत्नापेक्षां वारयति । उद्धर्तुं कामानां पश्चादिव-धनार्थं सतीहरणार्थमुपगतानामुक्तिभतरुपरका निस्तर्गत कण्टकरादिना यथा स्वयं बराबरीनां कण्टकोपक्षेदनादिप्रयत्नेन विना मुमूहा भवति तथेत्यर्थः ॥ १५ ॥

आदिष्टमानेऽपि दाक्षिण्ये तस्या प्रत्यादेशो दुष्कर एवेत्यभिप्रायेणाह—
सा एतन्नि ॥ खलुशब्देन प्रसिद्धिवाचिना तस्या अन्यस्त्रीभ्यः सौन्दर्यादि-
भिर्यद्वातं विशेषं प्रसिद्धत्वेन दर्शयति । स्त्रीसामान्यादित्यवयवनेहेतुः न तात्रिषेधे ।
एवा या काचन स्त्रीति स्त्रीसामान्यप्रदया यदवयवमन भवेत् तस्यानर्हा लोकोत्तर-
सौन्दर्यादिगुणैरत्यन्तं क्षापणीयत्वात् । अतो यदेवभूतायास्त्रया प्रत्याक्षयान् कृतं
तदिति दुष्करमित्याह—दुष्करमिति ॥

अथ रूपसंज्ञावैरूप्यकरणमेव यथा प्रतिज्ञातस्य सर्वराक्षसवधस्य परमं द्वार
स्यात् तथा निरूप्यावधारयति—त्रिभुवनेति ॥ अस्या राघवः पूर्वज-
श्चेदिति ॥ अस्या इत्यनेन वैरूप्यकरणं राक्षसां दोषाभ्यं च पराभूयते ।
यद्यथा निग्रहो वा तर्जनभर्त्सनादिकं वा कृतं तत्र कालवशेन कार्यान्तरभ्यावेदेष्ट
वा तस्य विस्मरणमपि सम्भवेत् । वैरूप्यकरणं तु स्वमतेभ्यां रावणेन नित्यं द्रष्टुं
शक्यते । अत्र तद्वर्तनसमुत्पत्त्यै वैरस्यानुशुचिरवश्यमाभिनीति भावः । एषा
वैरभूतदोषाभ्यामोदोसीन्वयवशब्दोऽयम् । यथास्मात्तु महान् वैरातुवन्धो रावणस्य
अविभ्यति तथा यत्रिष्यते इत्यपि दर्शितम् । पूर्वज इत्यनेन कनीयस्यां वास्त-
व्यातिशयो दर्शितः । तेन तद्विचारदर्शनेऽभ्युपगम्यमानरता बोध्यते । त्रिभुवनरिपुरित्य-
नेन यो मुनदपरां दम्बरेपैषाकरमात् त्रिलोकीनिवासिनां जनानां पांदा करोति स
यधनात्मसोऽहोवैरूप्यकरणं सोऽहं राज्ञसीं विं दर्शितम् । वैरूप्यशब्दोऽयं लोकप्रसिद्ध-

सीता—अज्जउत्त ! पेक्ख पेक्ख दिवसक्खअपाटलेहि किरणेहि
उद्धरिअ रत्नखसीए लोहितकदमं पाअवसिहराए
लिंपदि यिअ मअय सुज्जो ।

आर्यपुत्र ! पश्य पश्य दिवसक्षयपाटलैः किरणै
रुद्धृत्य राक्षस्या लोहितकर्दमं पादपशिखराणि
लिम्पतीव भगवान् सूर्यः ।

राम.—एष परिणतो दिवसः । घत्स ! लक्ष्मण !

खड्गं निधेहि शिथिलीकुरु कार्मुकज्या-

मङ्गैरपां घिरजसामवगाहनाङ्गैः ।

अन्तर्नियम्य मरतः पारिधत्यं मन्त्रान्

सायन्तनं नियममद्य यय चरामः ॥ २० ॥

दनयविस्मयनिक्रमाद्ये । उत्साहभूत्स च दयारण्यदानयोगात् त्रेधा विनाश मति
गर्वधृतिप्रहर्षा ॥” इति । आर्यम् स्त्रोके निष्प्रतिपत्त्य सर्वस्वोपपत्त्य साध्यत्वं
प्रतीतिं प्रारब्धस्य कार्यस्य नियतातिर्नाम नृपत्वस्यापि दरीता । यथाह—“अपा
याभावत माप्तिनियताति सुनिश्चिता ।” इति । आर्यपुत्र ‘इदानीमपि राक्षसीं प्रेक्ष
इवेति नववासनानुवृत्तिर्दरीता ॥ १९ ॥

आर्यपुत्र ! प्रेक्षस्व प्रेक्षस्वेति द्विवचन कौतुकातिशय बोधयति । भगवान् सूर्यं
दिवसक्षयादयो पाटलैरतिरक्तैः अथ एव भूप्रदेशमुखसूच्य मध्येगगनमुद्रतैः किरणै
रुद्धृत्य राक्षस्या गभिरकर्दममुद्धृत्य पादपशिखराणि लिम्पतीव । क्रियेतप्रेक्षेयम् ।
प्रकृतस्याप्रकृतत्वेन समावनमुपेक्षा । सा च नातिशुष्यन्क्रियादभ्यासाप्रवृत्तानामभ्य-
वसोपत्तेन चतुर्धा भवतीति ।

अप रामरसाय सन्ध्यामासत्र,भाले,वय सौमित्रिसीताभ्या सह वत्कालविहित
कर्म निर्धारं लक्ष्मण प्रति परिषन्धविषयसन्नाहनिमोचनायाह—खड्गमिति ॥
यदेतत् खड्गनिधानकार्मुकज्याशिथिलाकरणाविधान गोधागुलिद्वयचरिसन्नाहान्त
रविमोचनस्याप्युपलक्षणम् । निरवसा विगत रजो दोष यामवश्च याम्यस्ता. विर-
जस । पागुपाद्विवेनार्पा स्वच्छता दरीता । एतस्वच्छता तावद्विशुष्टा-उराणा-
मप्युपलक्षणम् । निर्दोषत्वेनापि तीर्थत्वेन पावनत्वं दर्शितम् । स्वर्शमात्रेण सद्य एव
शौद्यादिशुष्यसम्बन्धत्वेनातपाश्चर्यामादिसमुत्पन्नपद्धारिणोर्ना दीर्घत्वेन राक्षसीदरीत-

‘लक्ष्मणः—यदाज्ञापयत्यार्यः । (तथा करोति)

राम—एष एषः—

• रथचरणायुधस्य चरणेन हतो रमसा-

अमस इव च्युतो नमुचिरस्त्रकणैः क्षरितैः ।

प्रतिनवबन्धुर्जाविकुसुमच्छविभिः सविता

शशिमुखि ! दिङ्मुखानि किरणैररुणीकुरुते ॥२१॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे)

इति श्रीशक्तिभद्रविरचिते चूडामणिनाटके द्वितीयोऽङ्कः ।

सभाषणस्पर्शनादिजनिताशुद्धिनिरसनसमर्थाणां गोदावरीसम्बन्धिनीनामपानवगाह-
नेन । ‘कर्तृकर्मणोः कृति’ इति कर्मणि षष्ठी । आर्द्ररक्तैः सहिताः सन्तः । वयं
महतोऽन्तर्निगम्य । “ऊरुस्थोत्तानचरणसम्ये न्यवेतरं करम् । सप्तानं किञ्चिदुन्नम्य
मुखं विष्टम् चौरसा ॥ निमीलिताद्यः सत्पत्यो दन्वैर्दन्तानसंस्पृष्टम् । ताशुर्वाचला-
निष्ठश्च शङ्कतास्यः सुनिरचलः ॥ सन्निरुध्येन्द्रियग्राम नातिनीचोच्छिन्नतमः । दिगुणं
त्रिगुणं वापि प्राण्यायाममुषकमेव ॥” इत्यादिना मुनिभिरुपादिष्टेन मार्गेण चतुर्द-
शमुपनाम्न्यस्तर्भागे यशमुपनीव मन्त्रान् प्रणवव्याहृत्यादीन् परिवर्त्य सावर्तनं जप्त्वा
सायन्तर्भं नियमं सायंकालेऽवश्यकर्तव्यत्वेन विहितं कर्म चरामः अनुतिष्ठाम इति ॥२०॥

अथ राममुनेन कविः सन्ध्यावर्चनमाभित्याहुं समापयति । एष दिवसः परि-
श्रुतः अनन्तितया इत्यर्थः । हे ! शशिमुखि । सविता प्रतिनवबन्धुर्जाविकुसुमाना
द्यविरिध् ज्यविर्देवा ते अतिरक्तेः किरणैः दिशां मुखानि अरुणीकुरुते । अत्र मुख-
शब्देन प्रतिष्ठासमानमारमवलम्बमालोभ्य कोपेनारुणीकृतवदना श्वेतुरमेवा व्य-
ज्यते । यथा पूर्वं वेवासुसहस्रामे नमुचिर्नामावेवाशोऽसुरः रथचरणायुधस्य
चक्रायुधस्य दैत्यैः रमसात् क्रोधात् सुदर्शनेन शिररिक्त्वा चरणेन हतो म-
वितो रमसाद् वेवात् नमताः च्युतः सन् पतनसमये क्षरितः क्षरितैरस्त्रकणैः दिङ्मु-
खान्मरुणीचकार तथावमप्यरुणीकुरुते इति । उपमाप्रानुहारः ॥ २१ ॥

इत्याश्चर्यचूडामणौ व्याख्याया द्वितीयोऽङ्कः ।

अथ तृतीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति धर्मवानृषिकुमारः)

ऋषिः—तिष्ठतु चिराय दिवसकरान्वयो यं विभूषयता रामेण
परदूषणकर्मधारां यातुधानकेतुमर्तो जनस्थानतो यमस्थान-

आश्रयंचूटामणिनादकेऽवमहो द्वितीयेऽपि यथामनीषम् ।

भ्याकायेयो चित्रकषासमेतमङ्ग तृतीयं विवृणोमि शक्त्या ॥

अथ कविना नीरसानुचितपरदूषणादिषण्णस्तुजातं सूचयितुं विष्कम्भकं प्र-
थमं निरूप्यते । मुनिकुमारवृक्षनापञ्चाम्नां मध्यमपात्राभ्यां प्रयोजितस्यास्य विष्क-
म्भकस्य शुद्धत्वमवसेषम् । तदिदं सर्वं नाट्यवेदमिन्द्रिभिहितम्—“द्विधा वि-
भागः कर्तव्यः सर्वत्रापीदं वस्तुनः । सूच्यमेव भवेत् किञ्चिद् दूरयं आभ्यमथापरम् ।
नीरसोऽनुचितस्तत्र संसृज्यो वस्तुविस्तरः ॥ दूरवस्तु मधुरोदात्तरसभावनिरन्तरः ।
अर्धोपक्षेपकैः सूच्यं पञ्चभिः प्रणिपादयेत् ॥ विष्कम्भचूलाकाङ्क्षास्वाङ्कारतात्प्रवेशकैः ।
वृत्तवर्तिष्यमायानां कथाशान्ता प्रदर्शकः ॥ सक्षेपपार्यस्तु विष्कम्भो मध्यपात्रप्र-
योजितः । एकमेककृतः शुद्धः संक्षेपो नीचमध्यमेः ॥” इति । अथ कश्चिन्मुनि-
कुमारोऽभ्यस्तममस्तविषयतां प्रविष्टवृक्षम् । सन् परिचिद्धमहादेविपीलिकान्तसंता-
पितनस्तमात्रो विषयनिरपेक्षो भूत्वा वीर्णानि सेवमानो मध्येमार्गं सौमित्रिकवृक्षात्
रामेण कृतं खरदूषणयोस्तदधिष्ठितस्य वतस्य च वयमाद्याय पदतिपर्यटनपरिधानोऽ-
प्यानन्दपर्याकुलो भूत्वा दधुवीर मनसाभिनन्दन् तत्सम्पन्निवता तदरास्यैवाशि-
वमारासे—तिष्ठत्विति ॥ अयं दिवाकरान्वय एवमेवेदमप्युदय मातः दि-
रकाल निवपदममतिष्ठामित्यर्थः । अगुमेव रामेण कृतं परममुपकारमभिप्रेतं
तदुत्पादिस्थानस्य दिवाकरान्वयस्याप्याराधनादः कृतं तमेव आत्मीकरोति—यमि-
ति ॥ यं दिवाकरान्वयं विभूषयता विशेषेणालङ्कुर्वता । यथा रामेण दिवाका-
न्वयं उज्ज्वलोऽभूत् न तथान्येन केनापि भूषेण रामेति यावत् । तथाभूतेन
रामेण सर्वा एव वनमृगयः न केवलं जनस्थानमेव मदिषानामपि कौमारे वयसि
स्थितानामपि स्त्रैस्तज्ज्वारप्रभा कृता- तीर्यवात्राभ्यागृतस्य सर्वेभ्येव वचनदेशेषु स्त्रै-
रसज्ज्वारलामात् । वनमृगय इत्यनेन सन्तोषातिशयो व्यज्यते । अयं स्त्रैस्तज्ज्वार-
मत्वं वनमृगमौनामत्तमाह—खरेति ॥ खरदूषणौ कर्मधारां नाविकीयसाः सा ।
तेनां प्रति नियन्तव्यात् कर्मधारत्वादेः । यातुधानकेतुमर्तीमिति ॥

वर्तिनीं कृतवता कृताः खलु भाद्विधानामपि स्वैरसञ्चारक्षमा
वनभूमयः । साम्प्रतं नूनं रामाश्रयाद् राक्षसजीवितरसज्ञा
मृत्युजिह्वा लङ्कामपि लेदि । (किञ्चिद्वत्वा) तत् क नु खलु
तीर्थयात्राश्रमं विगमयामि । (परिक्रम्यावलोक्य) अत्रास-
—अनाश्रमेण भवितव्यम् । तथा हि—

केदुराश्रो ध्वजे कूपके च वर्तते । ध्वजेन नित्ययोगात् केतुमतीति सेनायास्सञ्चा ।
यथाह अमरसिंहः “ज्वलिनी बाहिनी सेना” इति । तथा कूपकेन नित्ययोगात्
पोतस्यापि केतुमतीराश्रयत्वम् । स्मर्यते च नित्ययोगे मनुप्रापय ।
“भूमिगन्धाम्रसंनान्न नित्ययोगेऽतिरापने । संमर्गेऽस्तिविचारा भवन्ति मनुवादव ॥”
इति । तथा च राश्रदक्षेऽस्त यातुधानसेनाया पोतत्वात्पेनिकन्धनतया रूपकालङ्का-
रशक्तता प्रतिपद्यत इति ज्ञेयम् । । जनस्थानतो यमस्थानवर्तिनीं कृत-
वतेति ॥ यदि यातुधानसेना रामेण जनस्थानतोऽपसारिता वनान्तर्गते लङ्कापुर-
वा गता स्यात्, अतः पुनरागमनसङ्ख्या स्वैरसञ्चारो न संभवेत् । यतः सा धमस्था-
नवर्तिनी कृता अतः पुनरागमनभयाभवेनाश्रमश्रुतिं सत्यं स्त्रीवालवृद्धानामपि
स्वैरसञ्चारो भवतीत्यर्थः । ननु खरादूषणादिभ्यो बलवचनेषु दशमीवादिषु जीवस्य
कथं स्वैरसञ्चारतामः अत आह—साम्प्रतमिति ॥ अवमर्थः । सर्वत्राप्रतिहत-
भवेरापि मृत्युजिह्वा एतावन्त काल राक्षसजीवितरसोत्सुक्यपि राक्षसादिभयादलम्भ-
तः प्रसरत् तदर्थं कञ्चनामयमेवमाणा साम्प्रतमिदानीं रामाश्रयात् रामाभिधानं
लौकोत्तरगुणसम्पन्नमाश्रयं लब्ध्वा । ‘त्यन्तोपे यञ्जनी’ । अथवा रामस्याश्रयात्
‘आश्रयणात् । “कर्तुं कर्मणो कृति” इति कर्मणि षष्ठी । राक्षसजीवितरसज्ञा ॥
‘राक्षसाणां जीवितरसमनुभवन्ती । पूर्वं राक्षसापिहितत्वेनाभिन्तनीयामपि लङ्कां
लेदि यथा स्वाय मध्वापमसेनाम्नादवति एव निशिष्टावयलाभादयत्नेन निष्प्रति-
बन्धं विनारायिष्यतीति । अनेन अन्येन कविना सर्वराक्षसवधोत्साहस्य बीजभूतस्य
खरादूषणभयेनावान्तरमयोज्ञेन निष्पेदे प्रसक्ते तदनिन्देदाव कदिना द्वितीवार्ध-
मकृतिनिबन्धेति ज्ञेयम् । यथाह—“एवमोरिष्टु तदेतुर्वाचं विस्तार्यतेकथा । अवा-
न्तरार्धविन्धेदे किन्दुरप्येदकारणम् ॥” इति । अथ तीर्थयात्रापरिजनापनवाव रतित-
प्रदेशामन्विष्य । किञ्चिद्वत्त्वैव । सिङ्गमागतधर्मास्तरादिनिरामयासतिमनुवाच
सन्तुष्टो भूनाह—अत्रेति ॥ अत्र नदीतीरे आजयेयाञ्जनेन नस्तिभम् ।

दर्भैः सैकनमण्डलानि सरितः श्यामानि मन्त्रास्तुतैः-

रभ्यासात् कलमाह शालिनि शुकी वाभ्यानि वैरानसैः ।

ऊघो मातुरपास्य मां प्रति जटाचीराजिनप्रत्ययात्

नीवाराञ्जलिभिर्भृता मुनिसुतैरायान्ति ताला मृगाः ॥ १ ॥

अत्र न शृणोमि स्वाध्यायम् । (ध्यायन्) न पश्यामि होम-
धूमम् । भवतु, प्रविश्य श्वास्ये । (प्रविश्यावलोक्य) इवमा-
श्रमपदमचिरोत्सन्नमिव दृश्यते । तथा हि—

कृत इत्यत आह—दर्भैरिति ॥ सरितः सैकनमण्डलानि नद्याः, सिकता-
मयानां प्रदेशानां समूहाः मन्त्रास्तुतैः मन्त्रवशाच्चर्यं यन्तपूर्वकमास्तुतैः दर्भै-
रश्यामानि । अनेन मन्त्रार्थाया पञ्चपष्ठानुष्ठानतात्पर्यं-दर्शितम् । चिन्तामुरमाह—
शालिनि महीरुहे स्थिता शुकी, वैरानसैस्तृतीयाश्रमस्थैः मुनिभिस्तद्वाभ्यासात्-
नित्यमेवातुसस्वरचर्यसदृकपादिविशिष्टाभ्यापनाध्ययनश्रवणपूर्वकाम्यासजनितादवधार-
याधेतोः स्वयमेव वाभ्यानि कलमाह उच्चारयति । कलराभ्येन मुनीनामुच्चा-
रणात् शुकीसमुच्चारणस्य स्वरचर्याद्यनोपेन विशिष्टस्यैव सतो नादमायुष्येणाधिक्यं
दर्शितम् । अनेन विद्याभ्यासजनिताविद्यानाधिक्यमावेदितम् । अन्धारेण सिन्धेनाम-
मासिचिमनुमिनोति । बला मृगाः अत्यन्त बालत्वेन स्वयं दृष्टादिमद्ययाःसमर्था
हरिणादयो मातुरूपोऽपास्य स्तन्यपानसमयं भव मुनिकुमारकुतोऽलालनानातिशय-
समुद्भूतेन जेरेन सवत्सीरमम्बूषोभारमुत्सृज्य जटाचीराजिनप्रत्ययात् जटाचीरा-
जिनैः कृतात् विशासात् मदङ्गस्थब्दाचीराजिनादिदर्शनेनापरिचितचरेऽपि मयि
परिचितचरमुनिकुमारमुद्रया सज्जागात् विशासादित्यर्थः । सज्जातोऽमुद्रया भूत्वा मा
प्रत्यायान्ति । अत्र हेतुः—मुनिसुतैर्नीवाराञ्जलिभिर्भृता इति ॥ अनेन
वाक्येन कुमारस्यापि दयालुत्वं दर्शयताम्येषां दयालुत्वातिशयो दर्शितः ॥ १ ॥

एव बहिरङ्गभूते चिन्तेराश्रमास्तचिमनुमाव तदनन्तरमन्तरङ्गमूतस्वाध्यायाद्य-
नहोमधूपाधनुषलभ्येन जेलायमानमानसो भूत्वाह—अत्रेति ॥ मन्त्रुराभ्यः
करिष्यमाणकर्माध्यवसाये । यथाह—“भवतान्तरनिर्णये” इति । अथ प्रविरयावलो-
क्य मुनीनामदरानेन तत्कालवृत्तकर्मानुष्ठाननिन्दामृतकुतगन्धापुपलभ्येन च मुनिभि-
स्तत्कालकृममाश्रमाया परित्यागमनुमिनोति—इदमिति ॥ अभिरोत्सन्नमाचरेण
विनष्ट विनष्टा पुरित्वादिबन्धविविनाशास्वापारे उपचारेऽथैवमुक्तम् ।

विस्तृजति हुतगन्धं वेदिरास्तीर्णदर्भा

न जहति बलिभूमौ पदपदाः सौहृदय्यम् ।

इदमपि तरुशाखाचक्रवाले विपक्वं

द्विगुणयति पिशङ्गं बल्कलं पल्लवानाम् ॥ २ ॥

अत्र हि कश्चिद् विद्यते चेदाह्वयामि । अहमतिथिः कोऽत्र भोः !

(नेपथ्ये) इत इतः स्वागतमतिथये ।

ऋषिः—न शून्यमिव ।

(ततः प्रविशति याचासम्भारन्यापृतो धृजतापसः)

धृजः—इत इतः स्वागतमतिथये ।

विनाशचिह्नाद्येव दर्शयति—विस्तृजतीति ॥ इयं वेदी गार्हपत्याहवनीय-
योर्मध्ये उत्स्रातः आकीर्णदर्भैः भूपदेशो वेदिः । यद्यपि हुतगन्धविसर्जने वेदिनं
साक्षात्कर्त्री तथाग्याहवनीयसामीप्याद् वेद्याः तत्सारोपेक्षैवमभिधानं सङ्गच्छते ।
पदपदाः बलिभूमौ तत्कालानुष्ठिभूतवज्रायां भूमौ सौहृदय्यं सुहृदयत्वं हृदयसौख्य-
मिति यावत् । बल्यर्पचन्दनकुसुमादिपरिवलनध्वास्वादोदिसंभूतमानन्दं न
जहति । किन्तु नुमबन्धेवैलम्बः । तरुशाखाचक्रवाले विपक्वं बल्लारिमिरत्नार्भूततां
संभावयितुं तद्वत्तां शाखासमूहे विपक्वमवस्थितम् । अवस्थापनं विना तदसंभवात्
तदाक्षिपति । सर्वभूतमिदं बल्कलमपि कर्तुं पल्लवानां पिराङ्गं कर्म द्विगुणयति ।
गौरीचनसदृशो वर्यः पिराङ्ग इत्युच्यते । अत्र गुणमात्रपरम्परायं रागः । अत एव
वदस्य शुक्ल इतिवत् पल्लवानां पिराङ्गमिति गुणिना सम्बन्धो दर्शितः । बल्कलगतस्य
पिराङ्गिजः पल्लवेषु संक्रमयाद् द्विगुणत्वम् । बल्कलमित्येकवचनं सामान्यैकावाभि-
प्रायेत्येति हेतुम् । इह बल्कलानां नूतनत्वेनानिर्विचरशोषितत्वेन च संभूतः पिरा-
ङ्गिमातिशयः आश्रमस्य तत्कालपरित्यागानगमे लिङ्गं भवति ॥ २ ॥

अत्र कश्चिद् विद्यते चेत् आह्वयामीति ॥ आह्वानेन तज्ज्ञात्वामीति
पर्यवसानम् । अयं दर्शनीयं मारीचाश्रमं प्राप्तमाकर्ण्य सद्भवान्मुनिषु निर्गतेषु कश्चिद्
तापसो पार्थक्यतयाराधन्या विलम्बमानो बालार्थं दण्डासनकमण्डत्वादिसंभारोदह-
नभ्यापृतः सहसा मुनिकुमारस्याह्वानमाकर्ण्य—इत इत इति ॥ श्वास्तन्तुदेन
संभ्रान्तमानसेनाप्यतिथिगोचरः समुपचरो भोजिमत्र श्वेतदण्डगम्यमानं तत्रत्यानां
ऋषीणां विपूनातात्पर्यातिशयमावेदयति । अत्र दर्भैरित्यत्र अपपक्वे भूतवक्त्रे च तात्पर्यं

श्रुतिः—तपोधन ! भवन्मात्रावशेषं ब्रह्मभोगमाश्रममहं पश्यामि ।

वृद्धः—अयं तावत् पौलस्त्यबन्धोर्मास्तीत्यश्रमः ।

श्रुतिः—श्रूयते स काशिकसुतेभ्यो रामशरोच्छिष्ट इति । किं स एव ।

वृद्धः—अथ किम् । अस्ति रावणमगिनी शूर्यशुखा ।

श्रुतिः—तिष्ठ, तपोधने रामशासनात् सञ्चरतो लक्ष्मणस्य

दर्शितम् । इदानीमतिथिपूजाक्रमके अनुष्ठयते च अद्वादर्शिता । एवं पञ्चयष्टानुष्ठा-
नपरत्वमथस्ननेन मन्थेनावेदितं भवतीति । अयाश्रमस्याधिरोत्यत्रावे हेतुं जिज्ञासमान
आह—तपोधनेति ॥ भवन्मासं भवानेनावरोधः अवशिष्टो यस्मिन् । अव-
रोधराशेन पूर्वं सन्निहितानामेवेदानीं निमित्तान्तरादसन्निधानं दर्शितम् । तेन
तन्निमित्तजिज्ञासा सूचिता । ब्रह्मभोगश्च तस्य बहुमुनिजनसद्भावाद्देवं गमयति ।
इदाममस्यैवंभावे किं निमित्तमिति प्रश्ने वाक्यस्य पर्यवसानम् । अथ तन्निमित्त
वक्तु उपेक्षातत्त्वं केचान्तर प्रश्नोति—अयमिति ॥ तावच्चन्द्रेण प्राथम्य-
बाविना परचादपि बहु वक्तव्यमस्तीति सूचितम् । पौलस्त्यबन्धोरिति ॥
ततः सक्कोष इत्यादिना वदवमायस्य रावणकर्तृत्वस्य मारीचाश्रमममनस्य बीजत्वे-
नोक्तम् । अवमित्यनेनाश्रमस्यासन्नत्वेन तत्रत्यवृत्तान्तपरिज्ञानसौकर्यं दर्शितम् ।
श्रूयते इति ॥ स मारीचः कौशिकसुतेभ्यः रामशरोच्छिष्ट- श्रूयते इत्यन्वयः ।
कौशिकसुतेभ्य इत्यनेन समानवयस्कत्वेन तेः सह रक्षितंभाषणसंभावना दर्शिता ।
उच्छिष्टराशेन ववा भोजता भुज्यमानस्यौदनादेरेकदेशं प्रस्तरादिदोषमिमवा
छेदयते तथा कर्त्तव्यमायुष्युवाङ्मादिराद्यत्वेन रामशरेण भवचापनं पर्यवशय-
युरेधित इति दर्शितम् । श्रूयत इति वक्तव्यनिर्देशः अवयवकार्यस्य तदुत्तमजाव-
मस्य कौशिकमुवाचि दर्शयितुं कृत इति ।

किं स एवेति ॥ किं स एव भवता मारीचः इत्यर्थः । अयं
वृद्धाश्रमस्तद्वचनादेव मारीचस्य रामभयात् तत्रस्थितं तेन विदितं ज्ञानानः तत्क-
थनमुपेत्य दशप्रोवरक मारीचाश्रमप्राप्तिनिदानभूत शूर्यशुखवृत्तान्तं वक्तुमारभते—
अस्तीति ॥ जिज्ञेयत्वेन गतिनिश्चितबाविना वचनोपरितोषयते । एतन्मा बोध
इति पाठः । तपोधने रामशासनात् सञ्चरतो लक्ष्मणस्येत्यनेन कविना राम-
लक्ष्मणयोः सह प्रवेशाभावाविमर्शं दर्शितम् । अनेनैव लक्ष्मणेनाभिधारयमानस्य

मुखादेव श्रुतं शूर्पणखाविरूपकरणं स्वरूपसुवधम्,
ममापुर्वो मारीचवृत्तान्त एव ।

पृष्ठः—ततः संक्रोधो रावणः भारीचस्थाश्रममागतवान् ।

भ्रूषिः—ततस्तवः ।

बृद्धः—ततः “त्वं मृगरूपेण रामं विलोभ्य दूरीकुरुष्व, तावदहं
सीतां स्वीकरिष्यामि” इति बहुशस्तेन स निर्वद्धः ।

अपिः—ततस्ततः ।

बृद्धः—ततस्तदानीं रामगौरवं बहुधा व्याहृत्य मुहूर्तं तूष्णीं
समपद्यत स भारीचः ।

अपि।—सदृशमनुष्ठानमस्य । तत्तस्ततः ।

बुद्धः—ततः सक्रोधो रावणः

रचयन् भृकुटीः महस्य कोशा-

दुददासदिसिमुन्मयूखरेखम् ।

विपत्तीभवति स्म यस्य धारा

सममैरावतदन्तिदन्तकोशैः ॥ ३ ॥

पुष्टामययादिलामावसत्प्रतिरपि दर्शितः । ममापूर्वं इति ॥ बोधः मारी-
चरवामम शपनेन मारीचश्चाप्तोऽवगुप्तकान्तः ॥ दशार्धः । अविदितचर-
त्वादभिनव इत्यर्थः । ततः सकोध इति ॥ अरूयवयमयागतर भवता
आत्ममनिनीरेक्यकरणात् अरूयवयवभाष हेतोः सर्वे भ इति । तावदिति ॥ मा-
मायावलपतिगृहीतविचित्रमूर्तरूपेण सीतासविभाष त्वया रामो दूरीकृतो भवति
तावदित्यर्थः । बहुश इति ॥ बहुशो निर्वन्धेन निरुद्धे कर्मणि प्रत्यावृत्तम-
नुमननिर्गम्यते । तदेवामनुमननप्रकारमाह—रामगौरयमिति ॥ सहश-
मिति ॥ यदिहमात्रमाविभेदेन निर्वन्धे दृष्टेऽपि परवृत्तनायक्यात् कर्मणो
निर्वर्तन इव तत्तदपरिहारात्मकस्यानुष्ठानस्यत्यन्तं सहशमनुरूपमित्यर्थः ।

तत इति ॥ सग्रेष्मन्तर्गं यदुपा स्याद्विरामो रसमयसादृश्यमिच्छेतामपराध-
राज्यः सकोपो भूरास प्रहस्य रामो रसमयि-दमपरं वाच्यं तद्वर्तिह्य मन्मथान-
व प्रहरेण जालेनाभिधिष्य भुङ्क्ते रासमो रसमयम् । भुङ्क्तेति भूमेः विधा-
वितेषा । यद्यपि परममुनिना—“भूमे नृपमुच्यते भुङ्क्तेति विद्विषा ।”

ततस्ततः ।

वृद्धः—ततस्तस्मादितो राखणदूषितादुद्विग्ना निरगच्छन्निष्-
मिनः । दृश्यते ननु त्वयापि मे गमनत्वरा ।

श्रुतिः—यदेवं साधयतु भवान् । अहमितो गच्छामि ।

वृद्धः—बाढम् ।

(निष्क्रान्तौ)

विष्कम्भकः ।

(ततः प्रविशति रामः सीतया सह)

रामः—(निमित्तं सूचयन्) देवि ! अयमद्य

आक्रान्ताः किन्तु बालो भरत इति परैरुत्तराः कोसला मे

स्वर्गं शोकातिभारान्मम जनकसुते । किन्तु धाता जनन्यः ।

विरोभूतो भवति तदान्वेषामय भावो विनष्ट इति प्रतिमासी भवति । पुनस्तस्य
हेतोरपगमे सति स्वकार्यं परहितं कुर्वन्त्यः फलेन सह जायेत परमकथेन
वधनमरणादिना सहाभिभ्यज्यते । कथाभिन्नतो सत्यामेवां सहजो भावो न
विनष्टः किन्तु अत्र एव एतावन्तं कालमवस्थित्य इत्यवगम्यत इत्यर्थः । अत्र ना-
यत्र इत्यनेनाभिधक्तिर्लक्ष्यते । अत्र दुष्टान्तः । यथा बीजानां लक्षणः दृष्ट-
त्वाभिसर्गत एव बीजोऽनभिभ्यक्तः सन् अङ्कुरादिकार्यं कुर्वन्त्यः परमकथेन
मोक्षादिना सहावगम्यते । अत्र केन वि हेतुनेति न दुष्टान्तो बोधनीयः ॥ ४ ॥

यत् माटीवद्वृत्तमभिधाय तत्रोदनस्य राखणदूषितत्वं तत्रोदनागामसन्निधाने
हेतुमाह—तत् इति ॥ यत् चेत् मरान् कुतो नागारिति शोक, लवकाशय
इत्यत इति । साधयतु भवानिति ॥ यतो भवतोऽपेक्षितो वरममुदायादि-
भानस्य वा ममाभिधायिप्रहरण वा नायमवसरः । अत्र. साधयतु शब्द गन्ध-
विन्दुर्थः । अहमपि शोभनमन्यत गाताप्यधममनन्यामत्यर्थः । इव कवि शूद्र-
विष्कम्भकेण पृथु अरद्वयवर्षं राखणस्य संशयारयोः यत् च वृत्तिभ्यन्तरेण वभिजे-
गात् माटीवरण म. वाप्रयोगं च सूचयित्वापुनः अहमारभते—ततः प्रविश-
तीति ॥ निमित्तं सूचयन्निति ॥ आनेष्टव्यं वायव्यादि विमि-
थमनितव्यारोहार्थः ।

देवि ! जनकसुते भवानिति । इति तन्मूढवचनं कालमवस्थित्य इत्यवगम्यत इति ।

रक्षोभिश्छन्नमन्यैः खरवधरभसाद् वर्तते किन्तु माया
यामो यामाप्ति ! बाहुः स्फुरति तव शिखावन्धनस्यैकबन्धुः ॥

सीतायाः प्रसादा क्रियते । अनया प्रसादया प्रणयातिशयो व्यज्यते । अयं च प्रणया-
तिशयो भाविनो विरहदुःखस्य पोषकता प्रतिपत्स्यते । अथेदानीं यामो बाहुः भूयो
भूयः स्फुरति षष्ठस्ततोऽस्माकं किञ्चिदनिष्ट अवश्यम्भाषीति मन्यमाने । तत्र
पितरि स्वर्गं गते मयि च दूरस्थे परेरिष्यन्त्येभिभिः । बालो भरत इति ॥
इतिराधो हेतौ । भरतस्य बालत्वात् । तं परिभूय मे उत्तराः कोसला- भ्राता-
न्ताः किन्तु । बालो भरत इत्यनेन षष्ठ्यन्तेनास्मच्छब्देन च पूर्वभूतानिष्टराक्षार्या
भ्रातृलेहो राज्याभिलाषश्च निमित्तत्वेन गम्यते । न चास्य बचनस्य इति राज्य इत्य-
नेन विशेष इति वाच्यम् । तस्य सौमित्रेमांशुगोचरसुरम्मनिरासमात्रपरत्वात् । इतरया
चतुर्दशवर्षानन्तरं राज्यप्राप्तिरपि न घटेत् । अथ भरतस्य बालत्वेऽप्यराक्तिर्न
राहित्यं राक्षसे । अस्माकं च वनं गतानां चतुर्दशवर्षेरेषु दिना एव सप्तसरा
अवशिष्यन्ते । अत इदानीं भरतस्य बालत्वमप्यपकृतप्रापमेव । अस्माकं च
राज्यप्रवेशकालोऽविरेखं वर्तिस्यते । अत परेरिदानीमुत्तरकोसलाक्रमये चिन्तापि
न क्रियेतेति मन्यमानो मातुलेहेनान्यदनिष्टमारक्षते—स्वर्गमिति ॥ मन
जनन्य इत्यविरोधनिर्देशेन कैकेयीसुमितयोरपि कोसल्यायामिव भक्तिकेहादीना-
माभिषयं गम्यते । शोकातिभारत्वात् मर्त्यविद्येनेनास्मद्विप्रवासेन च अनित्यस्य
प्रतिषेधं वर्षमानस्य दुःखत्वातिशयेन भरणात् स्वर्गं गताः किन्तु । अथैतावन्त
कालं दुःखं सोद्वावतिष्ठमाना मम अनन्दः इदानीमवसितप्राये मम वन-
वाससमयेऽस्मद्भार्याभक्त्यामवलम्ब्य जीविषुर्नेति मत्वा निश्चान्तरवारारक्षते—रक्षोभि-
रिति ॥ कर्तृनिर्देशः क्रिया विनानुपपन्नमानस्तामाक्षिपति । तत्तरचात्र माया-
विरोधवदया क्रियमायेति पदं दृष्टव्यम् । अत्यधतोऽस्मान् परिगविषुमसद्वैरन्ये
रक्षोभिः खरवधरभसात् खरादिवचसन्जातान् कोषात् छत्रं परोधीभूय क्रियमाया
माया वर्तते किन्तु । राक्षसमायाप्रभावप्रभव यत् किञ्चिदनेष्टस्माकमनेन
सूच्यते किन्तु । तथापि तव शिखावन्धनस्यैकबन्धुरित्वेन मायाहेतुकस्य व्यसनस्य
सीतानोचरवाराक्षा व्यज्यते । अत्र शिखाराधनेन केतुपारो लक्ष्यते । बन्धनराधनेन
सान्द्रतयान्धोन्म दृष्ट संस्तित्वावस्थितः समुद्रोऽपिधीयते । न तु नहन् रत्नविन-
शिरोरुहनिदम्बनं तव मूर्धंजन्मना उच्छ्रवस्तुसुमनम्बनं सुरभिकेशवन्धनमित्या-

सीता—अज्जउत्त ! खं तवो एव्व संति अमङ्गलस्स ।

आर्यपुत्र ! ननु तव एव शान्तिरमङ्गलस्व ।

(ततः प्रविशति मारीचः)

मारीचः—(सत्तिन्तम्)

बन्धुकेहो नु पापस्य जन्मनः प्रभुता नु मे ।

अपहस्तितसमूहं यन्मयेदमनुष्ठितम् ॥ ६ ॥

अथवा किं बहुना ।

रात्र्याभिधानस्य परस्य पुंसः शरव्यमापाद्य शरीरमेतत् ।

रक्षांसि सखाणि यमस्य लोकं प्रविश्य पूर्वं प्रतिपालयामि ॥ ७ ॥

दिशस्मिन्नेव नाटके तथा प्रयोगदर्शनात् चोन्निव्यातिरेकाद्य । मदीयसाम्राज्यनि-
पादिन्याः तत्र शिष्याकण्वनस्य केशकलापरस्य सर्वद्वौदहनदानेनाममभूत्वात् एक-
बन्धुः प्रधानभूतो कण्वः । दक्षिणबाहोः सर्वमनालपूरयाग्निदेवोपकर्तृत्वम् । अथ
सूहनेनाम्बुपकर्तृत्वात् लोकोधिकमिति भावः । इह राज्ञा नाम अविचारी
दर्शितः । यथाह—“अनन्यप्रतिभा राज्ञा परकीर्यंयुःश्वदुनर्थात् । कपतोपादेवी-
पादिरस्य बर्हस्तरान्वता ॥” इति ॥ ६ ॥

आर्यपुत्र ! ननु तव ययामङ्गलस्य शान्तिः शान्तिकरमित्यर्थः ।

मारीचोऽनिपद्यन्निव भवितव्यताकत्वात् रात्र्यनुविद्योगमप्रीत्यस्य रामं बन्ध-
विमुमुक्षुतः सानुतापमाह—मया यदिदं रात्र्यव्यवसायक कर्मागुणिमनुशीलने ।
रान्तः पुष्ट शक्तिवद् वर्तमाने निष्ठा । अपहस्तितसमूहमिति क्रियाविशेषणम् ।
पूर्वं मया नीचजनेन दुर्लभमपि वस्तुतोऽनुष्ठानं नाम सदृष्टमहीकृतं तदपहस्तित-
वस्तुतादवधत्तं यदिवलयचोक्तम् । तत् वस्तुकेहः किमु । बन्धुकेहस्य कारणभूत-
वस्तुष्ठाने अर्थे समाधोषादेवमुच्यते । ये पापस्य जन्मनः पापमात्रिण्यभिव्यक्तस्य
पापार्थं जन्मनः प्रभुता शक्तिः किमु । ममातोषादेवमुक्तम् ॥ ६ ॥

अथानुशीलमानस्य कर्मणः केवलकृत्यवगम्य प्रमत्तो मूखार—अथवा
किं यजुनेति ॥ सदृष्टवस्तिथ्यागदिनिबन्धनानुगतेनाज्ञिते कर्मणि कारयन्निवरा-
य विमिश्रेण मयमपचयित्वे । अथवाहम्यः पचान्नस्यपरिमहे ।

अपहस्तितम् ऊर्ध्वम् । अतोऽपहस्तितम्—हस्तोत्थितम् ॥ अहमेवमपरीक्षम् ।
शरीरतापदेव विनर्तितानेन तस्मिन्मनात्मा वर्तितः । रात्र्यभिधानस्य रात्र इति

तत् क नु खलु रामाश्रमः । यत्र सपत्नीकं रामं विचित्रमृग-
रूपेण विलोभयामि । (निष्क्रान्तः)

(ततः प्रविशति लक्ष्मणः कवचधरः)

लक्ष्मणः—“एतद्वृषणवधादुद्धृतकण्टकं जनस्थानमासीत् ।
अतो यथास्य युष्माभिराश्रमपदानि सनाथीक्रियन्ताम्”
इत्यार्यशासनात् विज्ञापितानां मुनिवृषमाणामनुग्रहाल्लब्धं
कवचमकालेऽपि धारयामि । अपि च तैर्दत्तमार्याभ्या-
मलङ्कारणीयम्—

यहामि मायापिशुनं रिपूणां

शरीरयोगे सति चार्यमाणम् ।

आश्चर्यभूतं मणिमंशुमाला-

गूढं सरलं च कराद्गुलीयम् ॥ = ॥

संशमाश्रेणाद्यानामन्यभ्रान्ति कुर्वीत्यस्य परस्य पुंसः श्रीनारायणस्य शरव्यमायाच
वचनारमकरवापि कर्मणः । फलभूतेन तच्छरलस्यतापादनेन भवः पर्यवसाविरमिति
भावः । पूर्वमेव धमस्य लोकमपरसम्भाव प्रविश्यान्त्यानि रक्षासि प्रतिपालयामि ।
इह शरीरादौ विरमिन्तः दाशरत्नौ भक्त्यनितेको रावणादिष्ववदुमानरच क्रमेण
व्यवस्ये । सपत्नीकं रामं विलोभयामीति ॥ सीताया अपि विलोभनेऽ-
भ्यवसायो दर्शितः । रामभित्तवेन शत्रुनिर्णय एव विलोभने हेतुः नारायणः
प्रदेव इति दर्शितम् ॥ ७ ॥

अथ लक्ष्मणः एतद्वृषणवधानन्तर रामनिर्गोमात्मुनीनुपगम्यार्यशासनं
विज्ञाप्य तैराश्रमे दत्त कवचमवमुष्मार्याभ्यां दत्तमद्गुलीयकं ब्रूहामणि
वादाय प्रतिनिर्बन्मानः शर्षानिहतेन ताम्रवस्त्रां निरूपयति—एतरेति ॥ उद्धृतक-
ण्टकमिति किङ्कर् । यथाभरतिहः “युद्धमे लुद्रतामौ च रोमस्ये च कण्टकः ।”
इति । युद्धसमय एव कवचधारणस्वौचिलात् अकालेऽपीत्युक्तम् । अकालपारथे
हेतुः—मुनिवृषमाणामनुग्रहाल्लब्धमिति ॥ अनेन तद्भक्तिवैरस्यमपार-
येन्द्रादप्रसङ्गाकालेऽपि कवचधारणहेतुरिति दर्शितम् । -

अपि चेति ॥ तैराभ्याम्वार्यापि आर्षाव च दत्तमाश्रयभूतं मणिं ब्रूह-
मणि सरलं कराद्गुलीयं च ब्रूहामणिलक्षणः । विशेषान्मुमयत्र साधारणानि ।

यावदार्यमुपसर्णामि । (उपेत्य) जयत्वार्यः ।

रामः—(विलोक्य) दिष्टया लब्धानुग्रहो लक्ष्मणः । लक्ष्मण ! किं दृष्टव्यया स घन्धो जनः ।

लक्ष्मणः—दृष्टः प्रत्येकं समूहतश्च । यथोक्तं विज्ञापितश्च ।

रामः—(आसनादुत्थाय) किमाज्ञापयन्ति परापरविदः ।

लक्ष्मणः—आर्य ! श्रूयताम् ।

“क्षतजकणिकापातात् सन्ध्याघनच्छुवि रक्षसां

नृवर ! सलिलं गोदावर्या न नो नियमक्षमम् ।

विषमिततला देवी विश्वम्भरा च समन्ततो

घरणिघरसङ्काशैस्तेषां कलेवरसञ्चयैः ॥ ६ ॥

भंशमालागूढ परितः प्रसूतरेः रश्मिसमूहैरक्षमं अथ एवालङ्करीयमत्यन्तमलङ्क-

रण्ययोगं न केवलमलङ्करणमेवानयोः प्रयोजनम् । परमं प्रयोजनान्तरमप्यस्ती-

त्याह—धार्यमाणं अलङ्कितमाणम् । आभ्यामलङ्कृताङ्गपोरार्यश्रीमोर्निर्वा-

रिपूणां शरीरेषु योगे संस्पृशे सति तेषां आवापिशुनं आवायूचकं मायेवमिति

ज्ञानस्य हेतुभूतं तन्निवर्तकमिति यावत् । “ विशुनौ क्षतच्छुचौ ” इत्यमरः ॥ ५ ॥

दृष्टः प्रत्येकं समूहतश्चेति ॥ प्रथमं प्रत्येकं दृष्टानां पुनः संभूय मायो-

परात्मनोपायभूतचूडामयवादिनिष्पत्यर्थं चिन्तामावेदयति—परापरविद इति ॥

परास्तुल्यं परमज्ञं अपरं तदवर्षावीनं अनिघास्वमज्ञानं तदुपव विदमतीति परापर-

विदः । आर्य ! इत्याज्ञापयन्तीति सम्बन्धः ।

आज्ञापनप्रकारमाह—क्षतजेति ॥ हे ! नृवर ! लोकोत्तरपराकमादिगुणसम्प-

न्नतया सर्वेषामेव मूर्धा मेढ्र ! यदिदं यवता लक्ष्मयमुखेन यथास्वमानमपेदेभवरत्नं

निवेदितं तदाप्यन्तमुचितमेव किन्तु कतिपयान्वाहान्वादीत्य तद् करिभ्यामः । यतो

गोदावर्याः सलिलमिहानीं नोदरमाकं नियमयमं नियमराभ्येन इतिकर्तव्यत्वादितिः

कालविशेषैर्मन्ताविशेषैश्च नियतानि निषवत्यस्तानमग्नयवद्वर्षादीनि निषवन्त

इत्यनया व्युत्पत्त्याभिधीयन्ते । तेषां न क्षमं अनुचितमित्यर्थः । अत्र हेतुः रक्षसां

क्षतप्रकणिकानां घनिरविन्दूनामपात्रादिति । कषिरविन्दुसंनिक्षेपज्ञाने निक्षेपं

सन्ध्याघनमप्यतीति । इत्यन्तरमाह—विषमितेति ॥ यतश्च देवी विश्वम्भरा

परादिघरसङ्काशैः कर्षतसमानैस्तेषां कलेवरसञ्चयैः समन्ततो विषमिततला अज्ञात-

ततः कतिपयाहमप्रस्था एव धयं भद्रमुखमार्शीभिर्वर्ध-
याम” इति ।

रामः—अयमनिर्यन्धविषयो राशिः । (उपविशति)

लक्ष्मणः—प्रसीदत्वार्यः । (दर्शयत्याश्चर्यचूडामणिमद्भुताङ्गुली-
यकं च)

रामः—(दृष्ट्वा सविस्मयम्) आश्चर्यमाश्चर्यम् ।

सीता—अचरे अचरं । आश्चर्यमाश्चर्यम् ।

रामः—किमाह फलं स वन्द्यो जनः ।

लक्ष्मणः—आर्य ।

मणिमंशुकेसरितमद्भुताङ्गुलीयकं

कलधौतसिद्धमपि धारयन्ति ये ।

समवाप्य तानवशमाशु मायिनः

प्रकृतिं यजन्ति सहसा क्षपाचराः ॥ १० ॥

निम्नोक्ततरुणा । अनेनाशुभिः स्वैरसमाश्रयित्व च वशिष्ठम् ॥ ६ ॥

यत्तु धर्मं तत्तु तस्मात् कतिपयाहं कतिपयान्पदानि अप्रस्था एव भद्रमुख मार-
शीभिर्वर्धयामः । अनन्वयेषामन्वयेन कल्पेन रामप्रसातापि तैः कृतेति द्रष्टव्यम् ।
अयमनिर्यन्धविषयो राशिरिति ॥ अथ राशिराजः समूहवाची प्रकरण-
वलात् मुनिसमूहं वर्तते । उच्यते आचारणमुखापी र्गर्भे श्रुते वनेऽश्वेन समूहवाचिता
मुनिसमूहरोषावानात् राशिराजस्वैवमर्थत्वं निधीयते । अवयविभावः । यावत्
गोदावरीः तत्तीरप्रदेशानां वा शुक्तिर्विन्ध्यनि तावद्भूमय स्थित्वा भवन्तिः सर्वे गमि-
ष्यामीति निर्वन्धमकृत्यैव त्वं प्रत्याया इति वत्तदत्यन्तं समीचीनमेव । यतो मुनीनां
समूहो निर्वन्धक विषयो न भवति । अथवा राशिराज्येन येषादिकाले कदेरावाचिना तद्गत
कातसामान्यं लक्ष्यते । तथा याव कालो निर्वन्धविषयो न पूर्वोक्तप्रकारेण गोदावरी-
तीरप्रदेशानां निवस्त्योन्मत्तत्वाभावादित्यर्थः सम्भरयते । किमाह फलं स वन्द्यो
जन इति ॥ अद्यचीरापरिणामस्याक्रमतश्चिकित्सावोचितत्वात् तन्मातृफलत्वमनयोने
संभवतीति अभिप्रेत्य फलान्तरप्रत्ययः कृतः ।

तदुक्तं फलमाह—मणिमिति ॥ ये नरा एव केतराः सम्जाता भवेति
मंशुकेसरितम् । “तदस्य सम्यक् तारकादिभ्य इत्च्” इति इत्च् । एतदुक्तं-

इति । प्रसीदत्वार्थः न महर्षिंशासनमुपेक्षणीयम् ।

(पुनरुपनयति)

रामः—लदमण ! कवचस्य किमाह फलमसाधारणसुखार्थी वर्गः ।

लदमणः—शरेभ्यो मर्माणि रक्षतीति ।

रामः—यद्येवम्, आनय प्रतिगृह्णामि सिद्धार्थानां प्रीतिलता-
कुसुमम् । (आदाय चूडामणिं सीतायाः शिखापारो यद्वा
आत्मनः कराङ्गुलिमङ्गुलीयेन योजयति)

सीता—(सत्तन्ममवलोक्य) अजडत्त ! किं एदं अपरं अर्थात्तम् ।
आर्यपुत्र ! किमेतदपरमाश्चर्यम् ।

रामः—लदमण ! पश्य पश्य रूपपरिवर्तनं वनान्तरस्य ।

लदमणः—आर्य ! पश्यामि ।

कस्य किन्तु कुतस्त्यन्तु केनेदं वीप्यते वनम् ।

अनश्चिद्युदापातपरीतैरिव पादपैः ॥ ११ ॥

विशेषणं सरलं च कराङ्गुलीयकमिदमुक्तमाह । तस्मात्पूर्वं मणिं कनकीतिसिद्धं हेज्ञा
सिद्धिमुपपन्नं अङ्गुलीयं च धारयन्ति । मणिनो मायया रूपान्तरं प्रतिपन्नाः
कथाचर्याः तान् समवाप्य सत्पुरुषानु गद्देवावरा मायया बहुविधातिमितेष्वने सावदि
प्रकृतिं स्वस्वं तज्जन्ति शर्वतन् कलमाहेति । शेषमुन्नेयम् ॥ १० ॥

असाधारणं नित्यं सुखमर्थयत इति असाधारणसुखार्थी । सिद्धार्थानां
प्रीतिलताकुसुममिति ॥ सिद्धः अर्थः परमपुरुषार्थो वेदा वे सिद्धार्थः ।
अङ्गुलीयार्थो कुसुमवस्तारेण कान्तिप्रकर्षोऽनङ्गुलीयवत् च स्यान्नो वमो निमिषम् ।
तत्कारणत्वेन पुनः प्रीतिर्लगावधारोपितम् । रूपकमवलङ्कारः । पदार्थः—“अमे-
दप्राधान्य आरोपः आरोपविषयानपहने रूपकम्” इति । अत्र भारीयेन साक्षात्प्रभावा-
सादितविलस्यरूपेण स्वेतेजःपटलसमुद्योतिने रामाभिहिते वनमन्त्रेण सीता सहसा
वनस्य वर्णभेदमवलोक्य सत्तन्मममाह—आर्यपुत्र ! आश्चर्यमूतचूडा-
मण्यादेरपरमाश्चर्यं दृश्यते किमेतत् ॥ अत्र रामो विनोदं लदेव
लदमणाय सकीदृकं दर्शयति—पश्य पश्येति ॥ आर्य ! पश्यामीति ॥
२६ अङ्गुलीयकमिदं इत्येतत्पश्य २७ लदेव इत्येतत् प्रेरणा रूपेण इति ॥

दर्शकमुन्नेयं दृश्यमानगोचरत्वेन समुचीकमानम् विज्ञातः विशेषमात्र—

(नेपथ्ये मुमुंराशब्दः कियते । सर्वे ससम्भ्रमं विलोकयन्ति)

रामः—

पथि जलमुचामुत्सर्पिण्या रुचा गतिविध्रमा-

दनिमिषपतेरातन्वानं शरासनमद्भुतम् ।

रजनचरणं रत्नग्रीवं हिरण्यविग्रहं

तरुणि ! तरुणं वीक्षस्वारान्मृगं मृगलोचने ! ॥१२॥

कस्येति ॥ प्रथमदर्शनसमय एवाभिषारितवत्त्वाकाराभिर्विकल्पमापाद्यमान किम्वित्पत्नेन दर्शितम् । अथ दूरयमानस्य दृष्टेभ्यः तेजस्तमान्येन कृतमवधार्य तद्दिशं निशसते—केनेति ॥ केन तेजोविशेषेण कर्त्रा इदं वन दीप्यते । अथ सम्बन्धिविशेषनिर्णयार्थं बाधनत्वात् वेद्याविरोधज्ञानस्य तेजः प्रभादसम्बन्धिगीचरा निशस्ता करोति—कस्येति ॥ दाषामिसौदारमिनीदिग्भजनसन्निधानादीनामन्य-
तमस्य कृतमहर्देदं तेज इत्यर्थः । अथ निपुण विलोकर सम्बन्धिविशेषपरवस्तुदन्वे-
षयार्थं तेजःपटलादायमानापादानभूत दिग्विशेष निशसते—कुतस्त्यमिति ॥
वन दिशानदि—पादपैरिति ॥ सहिगमित्यप्याहार्यम् । कथमृतेः अनभविषु
वापागपरीतैरेव प्रभाप्रभागतोरनतिभेदात् तत्प्रभाया आपात एव विद्युत्वापात
शयुच्यते । तेन परीनेरुलितैरेव । उत्प्रेक्षात्रालङ्कार ॥१३॥

अथ दृष्टोत्कर्तनसमयसमुत्पद्यमुमुंराशब्दमाकलयं तदनुसारेण सर्वे दृष्टदृष्टयो
विचित्रकथं तं मृगमाश्लेष्य विस्मयमुपागमन् । तत्रापि राम सीता चोदिरय मरीचिन
मायायाः प्रयुज्यमानत्वात् तयोस्तस्मिन्प्रत्यन्तमौत्सुक्यमभूत् ।

तत्र राम-सीतायै तं शुश्रूष्यनापूर्वंकं दर्शयति—पथीति ॥ इ ' तरुणि !
परिपूर्णचौवने ! इदानीं तव कारय्य समुचितविधानुपवेन सफलकर्तुमवसरो जात
इति भावः । सीतालोलोचनबोमृगगोचमभावमर्थमनुभूय सम्बोधयति—मृगलोचने !
इति ॥ भारद् दूरे स्थित तरुण यौवनोदयेन रमणीयदर्शनं कायेनमृग वीक्षत्य ।
तया दूरयमानेऽपि तस्मिन् पुनर्दर्शनविधानं तस्यात्यन्तदूरवत्वेन दर्शने सादर-
रामनुवृत्तिं चोत्पादयितुं कृतं सामान्यनुदधास्य दर्शने नाभादरः कर्तव्य इति भावः ।
कथमृत् जलमुचा पथि अन्तरिक्षे उत्तारिण्या कथं मसरन्त्या नितरिषामरनउत्प्रेक्षा
रुचा कान्तपानिनिमिषपतेरिन्द्रस्य शरासनमातन्वानमेन्दं षनुर्दि सितरषामरवत्तवर्णत्वेन
प्रसिद्धम् भवत् पवाद्भुतम् । अथवाद्भुतमिति शरासनविरोधम् । रेन्द्रधनुर्विधान-

सीता—अज्जउत्त ! अभुददंसणबहुरसो खु वणणिवासो ।

आर्यपुत्र ! अद्भुतदर्शनबहुरसः खलु वनानिवासः ।

रामः—देवि ! किमस्मिन्नस्त्यादरः ।

सीता—अज्जउत्त ! जस्स उज्जाणे अश्रं मिओ पाडिवसदि, तस्स किं अपरादि इदीदि ।

आर्यपुत्र ! यस्योद्यानेऽयं मृगः प्रतिवसति, तस्य किमपरामिः श्लाघिभिः ।

रामः—ममाप्येष एव मनोरथः ।

सीता—अपि एणम अश्रं मिओ अज्जउत्तहत्थम्भासं गच्छे ।

अपि नामायं मृगः आर्यपुत्रहस्ताभ्यामं गच्छेत् ।

रामः—यदि सजीवो न गृह्येत, ततः सावयवेनास्य चर्मणा वा एतातिशयभाजनं भविष्यामः ।

करणभूतम् । शोभा यथा वर्णवपामिका मयति तथा दत्तवति—रजतेत्यादिना ॥ रमतमये चरये यस्य तम् । अनेन शोभना भावतस्वीजमुत्तम् । रजप्रौढम् ॥ रतशब्देन मरुत्कारकमभिधेयं मरुत्कमयी प्रायमिति वदयमावत्तात् मरुत्कमयी प्रीदा यस्य तम् । अनेन काप्तेः स्थाननानिधितं दर्शितम् । हिरण्यवनिप्रहमिक्तेन काप्तेः स्वतन्त्रहेतुर्दर्शितः ॥ १९ ॥

अथ सीतापि मायाप्रभावेन सम्प्राप्तोत्सुका भूत्वा—आर्यपुत्र ! यस्येति ॥ आर्यपुत्र ! दत्तवतीनेऽयं मृगः प्रतिवसति योऽयं मृगस्तत्प्राप्तये निशयो न समुचितः अतः कतञ्चिद् दृष्टो नमराद् स्वेरस्य शर्षं निवेदयन्नेन अनेनैव विभि-
प्रोद्योऽनुच्यते । तस्य किमपराभिः श्लाघिभिर्नि बहुवचनेन भूवमोनामपि समुद्रानामनेनेकेन तुल्यकथनं नास्तीति दर्शितम् । ममार्याति ॥ करवन्ति राज्ञो नगरे वर्तमानो रजविरोधोऽयमिति यद् त्वया निरूपितं ममाप्येष एव मनो-
रथो दिनर्क इति यावत् । अत्रि नायायं मृगः आर्यपुत्रहस्ताभ्यामं गच्छेत् । प्रार्थनायां तिष्ठ । इत्यप्राप्तप्रार्थनया सीतायाः कथनं सत्यमेव यद्वचनमि-
त्रमिति दर्शितम् । यदि सजीवो न गृह्येतेन ॥ अत्र एतत्प्रकारेण महा-
बहान्ते बर्षे करिष्यामि त्वयापि दारि न तन्मेव गच्छेत् मयापुनर्गच्छेत् एतत् सत्य-
मेव चर्मणा वा । वाशब्दः समुच्यते । रज-विशेषभाजनं भविष्यामः । अनेन

लक्ष्मणः—आर्य ! अपि नामेय राक्षसी माया न स्यात् ।

रामः—अस्मिन्नुभयथापि यत्नः कर्तव्यः ।

परमार्थमृगोऽयं चेत् सिद्धयस्यस्या मनोरथः ।

परीक्ष्यो व्यक्तमस्माभिरत्र मायामृगो यदि ॥१३॥

लक्ष्मणः—प्रसीदत्यार्यः । (प्रस्थातुमिच्छति)

रामः—तिष्ठ, ननु रक्षणं देव्यास्तवाधिकारः । अपि च,
अभिगम्य मुनीन् घने घने विनिवृत्तस्य विदूरवर्तिनः ।

धूमवारि ललाटमण्डले तव बध्नाति कुमार ! जालकम् ॥१४॥

निर्वन्धेन मारीचस्याभिदेवताप्रतिपत्तिक्रमवलेन दारारणेविष्ठाकर्त्तव्यापि क्रमेण प्रकषो दर्शितः । अथ लक्ष्मणो मायावलेन सजातमृगान्निरपि मारीचस्य त्विष्टविजोभनमुरित्याभिसम्भानामाशादभ्याघातविष्ट सन् तत्तत्र निरूपयति—
अपि नामेति । इह नञा रहितमेक वाक्यम् । पश्चाच्चम इत्येव योमना । अपिनामराब्दं राहुष्याम् । सभावनायां लिङ् । अयमर्थः । अपि नामेय राक्षसी रक्षसम्बन्धिनी माया स्यात्, दूरवमानस्यास्य राक्षसमायात्वे सम्भावना विद्यते । तत्तद्भाषस्तु न निश्चेत्तु राक्षसते सम्भावनाया सद्भावेन व्याप्त्यभावात् । अतो दूरवमानस्यास्य राक्षसमायात्वज्ञान निर्वयवराहाकुलीकृतत्वेनेव सम्भावनागोचरस्तु ज्ञान निक्षयात्मक इति विवेकः । सम्भावनामेव काकुत्स्तावेन मया द्रवयति—नेति ॥ अतो सम्भावना न किं विद्यते विषय एव अतोऽस्य राक्षसमायात्व नात्यन्तमतङ्गतम् । तत्तरचाविरवसर्नापत्वादस्मिन्नौत्सुक्यं न सुखोदकमिति शब्दः । एव लक्ष्मणेन निवृत्तिमभिप्रेत्याराद्धितस्य मायामृगत्वस्य रामः पुनरौत्सुक्यातिरागेन प्रवृत्ति-हेतुत्वं समर्थयते—अस्मिन्निति ॥

अचेति ॥ अत्र घने यदि कश्चिद् राक्षसो मायामृगरूपमवलम्ब्य वर्तते तर्ह्यप्यपरीक्ष्यः शक्य निश्चितमेतदित्यर्थः ॥१३॥

अथ लक्ष्मण मायामृगप्रवृत्त्यर्थमिच्छन्त निवारयन्नाह—तिष्ठेति ॥ रक्ष-
सनिम मुनिजनः पीड्येतेति शब्दः ।

अभिगम्येति ॥ इह कुमार ! विदूरवर्तिनः शोऽस्तु त विदूरे वर्तमा-
नान् मुनीन् घने घने प्रत्येकमभिगम्य । अनेन मुनीनामन्योन्यं च विदूरवर्तिन
दर्शितम् । विनिवृत्तत्वेत्यनेन अन्तरा विममागमो दर्शितः । एवमूतस्य एव लला-

लक्ष्मणः—भवतु, ननु यथोक्तानुष्ठानं गुरुजनानुवृत्तिः ।

रामः—लक्ष्मण ! धनुस्तावदानय, यावदयं न दूरीभवति ।

लक्ष्मणः—यदाक्षापयत्यायः । (धनुरुपनयति)

रामः—(धनुर्युद्धात्वा निष्क्रान्तः)

लक्ष्मणः—हन्त ! न स्वन्तोऽयमारम्भः । अयमयं मृगः,

मरतकमयीं ग्रीवां साचीकरोति पुनः पुनः

तृणममिनयं जिह्वाग्रेण स्पृशन्निव धावति ।

अमति परितो वृत्तानुचैरधोऽपि च दृश्यते

नमयति धनुः कोपादार्ये तिरोभवति स्थले ॥१५॥

हा ! हन्त ! चतुर्पोर्ण गतिस्ततः परम् ।

दमयते भ्रमवति कर्तुं इदानीं जालक कोरक वर्तते । यथाभरतिह — “कोरको जालक तंने कलिकां कोरकोऽखियाम्” इति । यतो मार्गभ्रमभावा स्वेदमिन्द्रव इदानीमपि कोरकाकारेण वर्तन्ते अतस्त्वामस्मिन् कवैषि न क्लेशयामीत्यर्थः ॥१४॥

अथ लक्ष्मण आत्मनोपर्वात् भगुरादाय मायासूत्रमनुगच्छन्त राममालोक्य सविषादमाह—हन्तेति ॥ अपमारम्भ इति ॥ अपमारम्भो न स्वगत अशोभनपरिधाय इत्यर्थः ।

अथ मायासूत्रस्य विविधावस्थाः परमं विस्मयविशेषनिबन्धीकृतमनतो भूत्वाह—अयमयं मृग इति ॥ पुन पुनर्मरतकमयीं ग्रीवां साचीकरोति साचीकृतानुगच्छन्तमयं पुन पुनरीकृत इत्यर्थः । पुनः जिह्वाग्रमभिनय दृष्ट ररत निव भवति । १६ पूर्वाधे दाशरथेशिनश्चलितोभवाय मारीमेन मुग्धमनोहररत-पम्पुगम्भमात्रे दक्षित इति व्यज्यते । उत्तरखानयन्तेन कोपादित्यनेन पूर्व प्रदृष्टार्थं गद्यान् प्रवत कृत इति गम्यते । उत्तराधायमर्थ सम्भवते । आर्ये प्रदृष्टार्थं प्रवतमाने वृत्तान् परितो भ्रमति । “अभित परित समवर्तिनकषाहाप्रतिवागेऽपि” इति शितीया । उच्चैरधोऽपि च दृश्यत इति ॥ अथस्मिन्नस्यास्य प्रदृष्टार्थं प्रवतमाने आर्ये उच्चैरधोऽपि च दृश्यते, अथ तद्प्रदृष्टार्थं प्रवतमानेकत्ववृत्तित्वात् कोपादार्ये तन्निप्रदृष्टार्थं भगुर्नमयति । राश मन्वावाकर्षमात्रवति स्थले तिरोभवति वक्ष्ये न इत्यर्थः इति यावत् । अनेन मारीचत्वेन दूरस्थानीयैव राशिर राश्यात् नेष्याधीत्यभिप्रायो व्यज्यते । अनेन लक्ष्मणस्य कथं सर्वदृष्टपरामर्शसर्वस्य मृगमात्र इत्येवमाद्यन्तं

सीता—हं यश्चण्डालोऽपि अदिकन्दो अज्जउत्तो ।

हं नयनगोचरमतिनान्तः आर्यपुत्रः ।

(ततः प्रविशति रावणो रणेन शर्पणराया सूतेन च)

रावणः—

मयि जीवति मानुषादयाता

विपद् मे सहजा शुचं जहातु ।

अपमृद्य पतिं हरामि सीतां

तुरगान् सूत ! जयेन चोदय त्वम् ॥ १६ ॥

रावणता वा नोपायासीदिति चिन्ता विरमयश्च व्यज्यते । तिरोभवमेव युगत्वा-
समावनाबुद्ध्या विषदश्च व्यज्यते ॥ १५ ॥

अथ मायामृगेण तत् दूरीकृतमार्यमपरयन् सरोक्तमाह—हा ! हन्तेति ॥

तथैव सीतापि शोकममाकुलमानसा भूत्वाह—हमिति ॥

अथ दशमीं च सीताशुण्णयाकर्षणनितेनानुरागेणारमभगिनीवैरूप्य
वरणजन्ति क्रोधमवमान चोद्धव विनृम्भमायेन निवशीकृतमानसो दारारधि
परशुरामजयाचपदानश्रवणेन हर्षेण मन्वमानो मायाप्रयोगेण त वञ्चयित्वा जासकी-
मत्तमात्कर्तुं कृतनिश्चयोऽनर्हीकृतसङ्ग्रामसन्नाहो भगिनीसुतमात्रसहायो रणेन
मातुलाभम प्राप्य नामाप्रयोगनिपुणं त सीतासमायात् राम दूरीकर्तुं निशुञ्च
रामतपोवनं प्रति नमसा मञ्चन् आत्मस्वामिनोऽपचक्षुत्तिमनिच्छन्ता सूतेनासम्पर्क
बोधमानत्वादश्वानां मन्थरगमनमालक्ष्य सीतादर्शने क्षणीयासमपि कालविलम्ब
मसहमान आत्मगत स्मरचापल निगूणावमानमेव सीताहरणहेतुकत्वेनारोप्य सुत
सुनिवेदं रथचोदनाय नियुङ्क्ते—मयीति ॥ हे ! सुत ! यतस्त्वमत्यन्त मूढ
इव मन्दमेव तुरगान् चोदयसि । अतस्त्वं मदीय नूतनमवमानविशेष जानन्नपि
फलतो न जानास्येव । अतस्त्वां तस्व गौरव बोधयामि—एषा मे सहजा साक्षात्
सहोदरी । न तु राक्षसाकीयोऽय कश्चित् परिवारजनो वा सोदरो वा
अहीनपराक्रमे सुरासुरविजयिनि मयि जीवत्येव मानुषात् न ॥ सुरासुराणामप्यत-
मत्मात् कर्षेनासच्छेदरूपां विपदमसात् । ईदृश्या विपदोऽपि निग्रह एव वरमिति
भाव । अत एषा सद्य प्रतिक्रियादर्शनात् एवभूतविपत्प्राप्तिहेतुकां शुचं दुःख
जहातु । का पुन प्रतिक्रिया बयास्या शुचं परित्यागो भवेद् । अत आह—

सूतः—यदाज्ञापयत्यायुष्मान् । (रथं चोदयति)

शरपणखा—अञ्ज ! मा मा संरम्भकमेण । कदर्थिदमहेन्द्रविक्रम-
स्स अञ्जस्सं कइं सो माणुसो विसम्भो भवे । जइ उब्बे
एण सा जीविअं एं परित्तजति तइ सीदं हत्थे करि-
स्सामो । एं सा तस्स पाणा ।

आर्य ! मा मा संरम्भकमेण । कदर्थितमहेन्द्रविक्रम-
स्पर्यस्य कथं स भानुषो विषयो भवेत् । यथोद्दे-
गेन सा जीवितं न परित्यजति तथा सीतां हस्ते करि-
ष्यामः । ननु सा तस्य प्राणाः ।

अपमृयेति ॥ अहं राममपमृष द्रुवे निहत्य सीतां इत्यादि । यदि सीतासमये
रामेण सह द्रुवं क्रियेत, ततः सा बालमयद्रुवद्रुवदंशनादेव प्राणान् परित्यजेदिति मत्वा
मया रामो दूरीकृतः न स्वप्तामभ्योदिति सूतं अभिर्मा च बोधयितुमेवमुच्यते ।
ननु कथं रामं द्रुवं न मन्यमानस्यापमृशेति प्रतिज्ञा घटते एषा मम मगिनी प्रायेणा-
नपगतारामणोपशमुरागैव प्रायेण वर्तते । अत एव स्वयमेव तद्वधं निषेत्स्वतीति
मन्यमानस्येदं वचनमित्यविरोधः । अत एव भूतमवमानं अथमन्वप्रतिजुर्वन् न सोढुं
शक्नोमि अतस्त्वं दुरगान् जवेन चोदयेति बोधनीयम् ॥ १६ ॥

अथ शरपणखा प्रणयतिशयेन रानवासन्यविचारविशुद्ध सीतारहितं तं रामं
धरोकर्तुमप्यवस्थन्ती निमित्तान्तरेण तद्वधं निषेधति—मा मा इति ॥ संरम्भ-
कमः संरम्भस्य क्रमणं प्राप्तिः संरम्भस्य कुतो न कर्तव्यत्ववत् भावः—कदर्थि-
तेति ॥ कदर्थितो निन्दितो महेन्द्रो येन सा कदर्थितमहेन्द्रः । तादृशो विक्रमो
पस्य साः तथोक्तः । तस्यार्थस्य कथं स भानुषो विषयो भवेत् । अतोऽपि विक्रमस्य
विषय इति सिध्यति । असमानविषयो हि विक्रमोऽवमानमेव पुष्पाति ॥ माम-
मिति भावः । न केवलं राममपेनावमान एव अपि तु दृष्टविषयोऽपीत्यभिप्राये-
त्याह—अहेति ॥ यथा सा अहेगेन द्रुवातिशयजनितेन जीवनविषयेण विरागेण
जीवितं न परित्यजति तथा तेन प्रकारेण राममहत्वेत्त्वेभिप्रायः । रामहननाद-
न्यदपि वद् विवोगकारणं संमान्यते तदपि परिहर्तव्यमिति दर्शयितुं तथेति सामान्ये-
नोक्तम् । अत एव रावणो मावारांमो भूत्वा सीतामपहरिष्यतीति हस्ते करिष्याम
इति । “नित्यं हस्ते पाशानुपबन्धने” इति पतिसंज्ञया हस्तेऽहम्भस्य भावोऽप्राप्ति-
रिति ।

सूतः—(आत्मगतम्) हताः स्त्रियः पापे कर्मणि परिदृष्टान-
तिशेरते ।

रावणः—(मुहूर्तं ध्यात्वा) युक्तमभिहितमनया । सा सीता नाम,
युधि सरमसं हत्वा रामं यलान्मायि गृहति
स्वयमनुचिता भर्तुः शोकादसून् न किमुज्झति ।
अपि च मनुजं हन्तुं रामं स्पृशन्ति किमायुधं
त्रिदशविजयश्लाघापात्रीकृता मम बाहवः ॥१७॥

प्रयोगः । रामस्य हननात् सीताहरणमेव तत्कृतस्यापराधस्य साधर्म्यस्य प्रतिक्रिये-
त्याह—ननु सा तस्य प्राणा इति ॥ सर्वभूतेषु स्वस्वत्वेन विक्रमायोग्येषु
जीवन्मृतत्वापादनमेव समुचितं प्रतीकार इति भावः । अथ सद्यस्तस्या दुरमित्राय
रावणादधिकं धन्वनापाटव्यं च तद्वचनादालस्यं सनिर्बन्धं श्रिय एव सामान्येनो-
पालभते—हता इति ॥ यतः स्त्रिय पापे कर्मणि परिदृष्टान् पापकर्मानुष्ठान-
प्रदर्शने पदं पुनरुक्तमिति शेरते । पापकर्मानुष्ठानप्रकारदर्शनाभिप्रायात् तानतिराज्यं
वर्ज्येति इत्यर्थः । अतो हेतोरत्यन्तं दुष्ट एव । मुहूर्तं ध्यात्वेति ॥ श्रद्धांशुया
तथेत्यनेन सामान्यतो रामहननादन्यस्यापि सीताया उद्वेगकारणस्य यो निरासः
कृतः तद्विषयं ध्यानं रामहननाकरणस्य तद्वचनात् पूर्वमेव निश्चितत्वादिति हेतुः ।
अथैवमेव स्वरूपप्रकारानेन मया बलात्कारेण गृह्यमाणा सीता परिचयाभावात्स्व-
होद्वेगेन प्राप्यान् परित्यज्यत्येव । अतः स्वरूपमाच्छाद्यैतां हरिष्यामीति निश्चित्य
तद्वचनमभिनन्दति—युक्तमिति ॥ अनया यद् शमेण सह शुद्धमवमानावह
तद्वच सीताया जीवितपरित्यागहेतुरिति चाभिहितं तत्पुनरुक्तमिति परामिप्रायानुसारेणो-
च्यते स्वमते तस्य सिद्धत्वेनावक्तव्यत्वात् । रामवधादन्यदप्युद्वेगनिमित्तं वर्जनीयमिति
यदभिहितं तत्पुनरुक्तमित्येतत् स्वमतानुसारेणोच्यत इति शेषः ।

पतदेव विदूषोति—युधीति ॥ युधि सरमसं सज्जोष राम हत्वा एवमेव स्वरूप
प्रकारस्य मयि बलात्कारेण क्षीर्णं गृहति सति । सीता नाम सौन्दर्यादिगुणैः सीतेति
सर्वलोकप्रसिद्धा । अनेन प्रणयातिरायेन तत्पीडनेऽनिच्छा सञ्चिता । सा भर्तुः
शोकात् ॥ इत मर्तार विषयीकृत्योत्पन्नशोकात् । त्यन्तोपे पञ्चमी धक्त-
व्या । अपाददृष्टपूर्वमदाकारदर्शनबलात्कारादिकनिष्ठमशोकादिभिरेव स्वयमेवा-
सून् न किमुज्झति । वज्रमेव । अत्र हेतुननुचितेति । असंज्ञातमत्परिचया इत्यर्थः ।

सूतः—आयुष्मन् !

तनुभिः सवेद्युभिरश्रुवर्षिभिः

नयनैर्मनोभिरनवस्थितैरमी ।

अतिशायिनोऽपि हरितां स्तलन्ति ते

रथयाजिनो नमसि हेतुना विना ॥ १८ ॥

उक्तप्रकारं वर्जयित्वाप्यथा गृह्यमाणा सञ्ज्ञातपरिचया सा महतो नान्ध्यत इति भावः । यत् एवं गृहीता सा मायाश्च परित्वजति अतो रामहननं कदाद् ग्रहणं च न वर्तव्यमिति वाक्यपर्यवसानम् । तथापि रामहनननिषेधः परमब्रह्मसारेण । रथमेव तस्य प्रसङ्गाभावात् कदाद् ग्रहणस्य प्रसक्तत्वात् स्वमेवेत्यादि निषेध इति विवेकाः । अथ सर्वेष्वप्यथा पश्चादुक्तस्य सीताहरणप्रकारस्य प्रथममनुवाद सीता-हरण एव तत्पर्यवशमवति । रामवधस्यावमानावहात् एषां करोति—अपि चेति ॥ मे यादृक् इति ॥ ज्ञातव्यः 'कुरुत्वपिरास्तेन' कदाचूतेषु वायुषु वर्त-तामिधानं रामहननप्रसङ्गे यादृक् यथावसामागच्छित्पुत्रा एवाभ्येष्टं तदर्थं निषे-धयन्ति मम तन्निषेधप्रसङ्गोऽपि न भवति, यथावात्यादिभिः समुचिते कर्मणि कृते राज्ञो गौरवमित्यामनो गौरवं योऽवितुं कृतम् । मनुजं राममिति ॥ मनुजं राममिति पराक्रमशालिनमपि मनुष्यं प्रतिबोधितेन न परिगृह्णति । किं पुनर्भे-द्वरसमानवृत्तिमगमानवृत्तिं तस्यग्रहं राममिति भावः । इन्द्रियायुधमेव न गृह्णन्ति । दूरे च हननप्रसङ्गः । अथ हेतुः—प्रियदृशयिजयदलाघापाप्री-कृत्येति ॥ १७ ॥

अथ एत-रवामिनियोगोपमानानां वाहनायाममुवाशरीनु यन्मेनामव-प्रसिद्धानिहृष्यकानालोच्य प्रमदात् संयम्य सीताहरणात् स्वाभिने निवर्तयितुं निरे-दयति—तनुभिरिति ॥ "एषां मतेन वायुष्मान्" इति लघ्यानुसारेण युष्म-दभ्येनाम-तत्तुं कृतम् । ते अमी रथयाजिनो रथे निपुणाः अरथाः हेतुना विना तनुभिः शरीरेषुभिः सञ्ज्ञैरवयवैरश्रुवर्षिभिर्नयनैर्मनोभिरनवस्थितैरमी भूत्वा रजन्ति । न-ववायुष्माणि तनुकथाप्रपातविनिमेषमयानुसारिहेतव इत्येव-मिति भावः । तनुकथाप्रसङ्गे इत्येव इति अमी रथमेव दर्शिताः । नभस्योदयेन स्वप्ननिमित्तस्य निम्नोन्मन्नादिरमाणां दर्शिताः । इन्द्रोदयसमयेऽप्यपि अत्र-हेतुकम् एव-वनाशीनां निवात्येति—हरितामिति ॥ हरितां शृङ्गं रथनां अ-

राघणः—सूत ! यातव्या रामपर्यशाला न कैलासः ।

सूतः—आयुष्मन्नधिकारनिरपराद्धोऽहम्, अतः परमायुष्मानेव प्रमाणम् । एष मुञ्चामि (आत्मगतम्) प्रथमं साध्वाचारं पश्चात् प्रग्रहम् । (चोदयति । सर्वे रथवेगं निरूपयन्ति) (प्रकाशम्) आयुष्मन् ! पश्यतु रथवेगम् ।

तोयोद्गारे कदम्बकं जलमुचामायाममापद्यते

घण्टाः स्तम्भितशृङ्खलाश्चपलतामुज्झन्ति मूकैर्मुपैः ।

कर्णान्ते जपतीव चामरमिदं संस्तम्भितं धायुना

सूर्यं स्वामुपसर्पतीव पुरतो यातव्यमिच्छायशात् ॥१६॥

एत सञ्चरतामतिशयिनः भरवगुणैस्तानतिक्रम्य वर्तमाना इत्यर्थः । इह रघुना-
दोनां हेतुशून्यत्वाभिधानमुपपातशापनार्थं कृतमिति ॥ १८ ॥

अधिकारनिरपराद्ध इति ॥ उपपातशापनमात्रं ममाधिकारः । कृतं च
तद् इत्यधिकारे निरपराद्धोऽहं विद्यापनात् परं यत् प्रवर्तनं निवर्तनं वा तत्रायुष्मन्नेव
प्रमाणं निषामकः बाह्यमित्यर्थः । साध्वाचारमिति ॥ पापकर्मानुष्ठाने सहाया-
करणं नाम साध्वाचारः तं प्रथमं मुञ्चामि । पश्चात् प्रग्रहं मुञ्चामीत्यनुषङ्गः ।

रथवेगं वक्ष्यति—तोयेति ॥ पयोगभाषा जलमुचा कदम्बकं रघसङ्घट्टनेन
तोयोद्गारे भूत्वा सप्त एव रथवेगसमीरयानुविधानादायाम् दैर्घ्यमिवापद्यते प्रा-
प्नोति । तथाश्वाणां वक्ष्यतेऽङ्गारभूता घण्टा रथवेगेन स्तम्भितशृङ्खला स्तम्भिता
आधारभूता शृङ्खला यासां ता अत एव मूकैरुपरतरनेनैर्जुलैर्जुलैश्चपलता क-
म्पमुज्झन्ति । रथवेगातिशयजनितविरमयानन्दस्तिमितः इव निरशब्दमवति-
ष्ठन्ति इति चेतनत्वघातकैर्मुखादिशब्दैर्घोषितम् । धायुना संस्तम्भितमिदं चामर-
मरवानां कर्णान्ते किमपि रहस्यं जपतीव मन्त्रयत ॥ अमात्य इव राज-
कर्णान्ते इति कर्णान्ते जपनीत्यनेन बोधितम् । तथा पुरतोऽग्रतो यातव्यं
प्राप्यप्रदेशः कर्णं इच्छावशात् भवता यं प्रदेशः अतिदूरे वर्तमानं कथंचित्प्रयन-
गोचरं तन् प्राप्यत्वेनेत्येव इच्छया समकालमेव तस्य भवतासादित्वात् न तत्र
गम्यत इति निश्चीयते । इच्छानन्तरमेव व्यापाराणां सम्भावात् । अतो मन्यामहे
प्राप्यदेशं एव स्यात् सूर्यं आयुर्हिस्यामनारम्भात् पूर्वमहमेव तत्र वञ्चामीति मवा-
स्वतिततरं स्वामुपसर्पतीव । उभयत्रापि क्रियोत्प्रेषालङ्कारः । अग्रहृतगतगुणक्रिया

शर्पणसा—सखं एव सूदो मतेदि । अज्ज ! आअव्हं राम-
तपोवणं ।

सत्यमेव सूतो मन्त्रयते । आर्य ! आगता. स्मो राम
तपोवनम् ।

रावणः—क च ते व्यसनमूलस्य रामस्य प्राणसमा ।

शर्पणसा—ए एसा सा । नन्वेपा सा । (अङ्गुल्या निर्दिशति)

रावणः—(सीतां विलोक्य सविस्मयम्) इयं सा वैलोक्यसुन्दरी
सीता नाम । अहो ! चित्रमहो ! चित्रम् ।

इन्द्राणीमहमप्सरोभिरनयं कारागृहे गण्यतां

संहारो जयता विशो दश मया स्त्रीणां दृष्ट पुण्यके ।

कैलासोद्धरणेऽपि वेपथुमतीमद्राक्षमद्रे, सुतां

दृष्टेतासु न रूपमीदृशमहो ! चक्षुभिरात् सार्थकम् ॥२०॥

(भित्तवन्धादमकृतत्वेन प्रकृतत्वाभिमान उत्पद्येति ॥१६॥)

क च ते व्यसनमूल राम इति पर्यनुयोगावरण्यात् सीताहरण एव तादृशं
तदर्थेने कामविलम्बसविष्णुत्व च दर्शितम् । ते व्यसनमूलस्वेत्यनेन सीताहरणस्य
तद्व्यसनेनोपगमनार्थेन बोधयति । प्राणसमेत्यनेन तत्त्वां इत्याद्यां तन्मात्रां एव इति
भवतीति व्यन्यते । अथ स तथा दर्शितां रामविलोक्य कान्तितावययसौकुमार्या
चक्षुषवत्समुत्पात्त्यां विरमयानन्दान्यां चातिमत्त्वप्रभावन अदिनेन च साप्यसेन विव
शीकृत तां प्रत्यभिमानादि—इयमिति ॥ सेवयित्वनन नवयदर्शनवोविसवा
यानावो वरिष्ठ । वैलोक्यसुन्दरीति ॥ वैलोक्यसुन्दरी इत्येव सा-नेत्यर्थः ।

त्रैलोक्यपदरीत्यनेन स्वतिकमुत्सेनोपपादयति—इन्द्राणीमिति ॥ अह-
मप्सरोभि सह इन्द्राणीं कारागृहे गण्यतां इदृशतामनयम् । गणनमत्र ज्ञान विव
धिव न सङ्गवानम् । तेन तदिदमेवो दर्शन लक्ष्यते । समूहावरणान एव हि सह
रौन लभ्यते कमल दर्शनाच्च सहदर्शन एव सङ्गानां गुणविशेषाणां तादृश
स्फुरीभवति इति मतेऽनुभ्यते । तथा दश दिशो भयता महा दशरथेनापीमुपन
स्यापि ग्रहण इत्यम् । तत्र तत्र मनोहरदर्शनानां आपां पुण्यके सहस्रं लक्षं
दशैव आदरयामिति वाच्यम् । इति । यथा-नेत्यन्तदुद्धरणार्थमात्रे च
मुतां भगदीवटी कैलासोद्धरणसमवद्भाष्यम् । वेपथुमतीमित्यनेन दशमस्य स्फुरण

(सङ्कल्पपर्याकुलो भूत्वा) सम्प्रति हि,
पानाद् रूपरसायनस्य बहुधा सन्तर्पयन्ती मनो
जाता नेत्रपरम्परा फलवती धीरेतरेयं मम ।

अस्याः पल्लवकोमलां तनुमिमामालिङ्ग्य कृत्स्नामहं

निर्वेदयामि कदा नु विंशतिममून् वीरव्रणाङ्कान् भुजान् ॥२१॥

शृण्वन्—(आत्मगतम्) फलितो मे कामो ।

फलितो मे कामः ।

राघवः—(सदमलं विलोक्य) अयमपरः कः ।

अथेति । यत्र ईदृश रूपं तासु त्रैलोक्यनिवासिनीषु न दृश्यते, अत इयमेव त्रैलोक्य-
सुन्दरी । ईदृशमित्यन्तेन वाक्येन विस्मयहेतुप्रवर्णनात् तद्वनन्तरमहो । इति विस्मया-
नुभावो दर्शितः । चक्षुश्चिरात् सार्धकमित्यनेन परमानन्दानुभवो व्यज्यते । चक्षुरित्य-
नैकारमुद्देश्यगतत्वादिविचित्रम् । चक्षुरित्युदिरस्य सार्धकत्वस्य विषयत्वादुद्देश्यत्व
रसमेव । चिरादिति ॥ जगत्, प्रसूत्येवेदृशरूपादंशानादुक्तम् । सार्धकत्वेऽपि
दृष्टं तासु न रूपमोदुरामित्येतदेव हेतुः ॥२०॥

सङ्कल्पेति ॥ अभिलाषानन्तरं कामिना सङ्कल्पो भवति । यथाह “नयन-
शीति प्रथमं विष्णुसङ्कस्ततोऽयं सङ्कल्पः ।” इति ।

चक्षुश्चिरादित्यनोक्तमेवार्थं सङ्कल्पाविशेषत्वेन सीवस्कारमाह—पानादिति ॥
ममेव नेत्रपरम्परा । परम्पराशब्देन नेत्रबहुलत्वापि साफन्य सूचितम् । रूपरसा-
यनस्य रूपं सौन्दर्यं तदेव रसायनम् । रूपस्य रसायनत्वारोपं पानोचित्यार्थं कृतम् ।
बहुधा पानात् प्रकारबचनत्वापि भाष्यव्यस्य लक्षणवाङ्मत्यर्थत्वं द्रष्टव्यम् । बहुकृत्य
पानान्मनः सन्तर्पयन्ती । हेतोः राज्ञः । मनस्मृतिहेतुत्वात् फलवती जाता । सङ्कल्प
प्रकारमेव दर्शयति—अस्या इति ॥ विंशतिमित्यनेन युगपद् कृत्स्नालिङ्गनसी-
कर्म दर्शितम् । वीरव्रणाङ्कानित्यनेन वीरकामिन्य स्त्रिय इति व्याख्येन सीताया
अलिङ्गनं प्रत्यानुकूल्यं व्यस्यते । निर्वेदयामि सुखविष्यामीत्यर्थः ॥२१॥

एव राघवः सन्नातरमरचापलो भूत्वा सीताहरणे कारुणिलम्बमसहमानो रवि-
द्विडासपान्मतो दण्डुष्टिः सञ्चाहवन्तः सौमित्रिं दृष्ट्वा महतीं राज्ञामवाप्य मगिनीं
परिदृच्छति—अयमिति शब्दोक्तिः सामान्येन कृतं प्रश्नः । पुनर्विशेषनिर्धारणार्थम् अयं
कृतम् इति । राघो वा लक्ष्मणो वाऽप्य कश्चन तदीयः सहचरो वेति भावः ।

कवचिततनुः पृष्ठावापी ददज्यशरासतो

निभृतममितस्तिष्ठन् सीताभयं कतमोः युवा ।

शूर्पणखा—(कर्णे) एवम्. विश्व । एवमिव ।

राज्यः—

बहह । रामयाञ्चके रामः शूरैः किल ताटका-

मसिफलमयं प्राप्तस्त्वां प्रत्यहो ! बलिनो नराः ॥२२॥

(नेपथ्ये गर्भराशन्ः क्रियते)

(नेपथ्ये) अहो ! अवधिशेषः ।

सीता—अज वि दाव अजउत्तेय अयुगच्छीअदि सो मित्रो ।

अद्यापि तावदार्यपुत्रेण अनुगम्यते स मृगः ।

रावणः—कस्यायं स्वरः ।

शर्पणला—अज्ज ! तस्स रामस्स । आर्य ! तस्य रामस्य ।

[illegible]

अथ तथा अथ लक्ष्मण इति वाच्यते महर्षिः सत्यं श्रुत्वा सावदात्मनिधिपति ।
 इहैवेत्यपवाहः । इहायथा मांसेन देतुः । यथोक्तम्—“इत्येवमपि मांसेन गन्तव्यं
 नैव्यमगुणः । दोषोक्त्यवधानमुत्तीर्यगुणोपेक्षितानि च ॥” इति । लक्ष्मणस्य
 कर्मणो राक्षसकर्मण्युक्त्यं दर्शयन् प्रथमं रामस्य कर्मणोपेक्षितानम् । अथ
 न्यायान् रामः प्रथमं चतुर्थं च लक्ष्मणं बहुभिः शरीरेष्वभिनिर्वादात्तद्विषयम्
 विषयं तादृकं रामवचनेन कृतम् । अथ पुनर्भाषासम्बन्धं । अथ भिन्नं प्रश्नः ।
 अहो ! यस्मिन् नरा इति ॥ इह शरीरेष्वभिनिर्वादात्तद्विषयम् । अथ
 भिन्नाभाषासम्बन्धं । अथ न दोषः । अथ न दोषः । अथ न दोषः ।

[illegible]

रावणः—(पराधृत्यावलोक्य) अयं तपस्वी रामः । (इति मोह-
मुपगतः)

सूत —(आत्मगतम्) सत्यं मारीचवचः । रामो नाम,
न पुमान् पुण्डरीकाक्षो न च मुग्धेन्दुशेखरः ।
आविर्भूतमयोध्यायामेकं रत्नोद्गमौषधम् ॥२३॥

इति ।

रावणः—(सूतं विलोक्य) सूत ! भीत इव त्वमाकारेण ।

सूत.—आयुष्मन् ! सत्यं भीत एवाहम् । सम्प्रति वयं मनुष्या-
रामो राक्षस इव ।

शूर्पणखा—अञ्ज ! इयं से आदि आहरणेण जोलदा कहां विअ
सोहदि ।

आर्य ! इयमस्या आकृतिराभरणेन ज्वलता कथमिव
शोभते ।

मारीचस्य वचनप्रकारं दर्शयति—रामो नामेति ॥ रामो नाम देवो
नारायणो मधेश्वरो वाऽवतीर्थ इति सर्वे वदन्ति । अहं त्वम्यया मये, रामो न
पुण्डरीकाक्ष आविर्भूतः मुग्धेन्दुशेखरश्च न । अवोधावामेकं मुख्यं केनाप्यनिवा-
र्यवीर्यं रत्नोद्गमौषधमेवाविर्भूतम् । इह पारमार्थिकस्यापि देवत्वस्य निषेधेन
रामस्य रत्नोद्गमौषधसमर्पनं राजमहानं सन्देहाभावमाविभावस्य तदेकप्रयोगत्वं
आवेदयितुं कृतम् ॥२३॥

सम्प्रति वयमिति बहुवचनेन न केवलं मम भयं जायते किन्तु भवतोऽपी
त्वमिमांशो व्यस्यसे । रामो राक्षस इवेति ॥ राक्षसान् दृष्ट्वा मनुष्याणां
भयं दृष्टम् । आयुना तद्विपरीतम् । भवतोऽस्मदपेक्षया रामस्य राक्षसत्वं तदपेक्षया-
रामाकं मनुष्यत्वमित्यर्थः । अथ शूर्पणखा रामस्य गम्भीरमहिमानं परंपुरतोऽपि दरा-
शिवस्य साध्वसमनुभावैरात्मस्य सीताहरणाभिप्रेतिमाशङ्कमाना रामोऽपि कृत-
ान्वितवर्तयितुं सीतागतमनुरागं बोद्धोषयितुं सीतागतानुष्ठानानुत्प्रास्यति—इयमिति ॥
अस्या इयमाकृतिराभरणेन विनाप्यत्वन्तं शोभमाना पुनराभरणेन शोभति कथमिव
शोभते । अलङ्कृताया अस्यारशोभा न परिच्छेत्तुं शक्यत इत्यर्थः ॥

राघणः—किमात्ररणैरस्याः । पश्य—

यस्य नैसर्गिकी शोभा तत्र संस्कारमर्दति ।

कः कलां शशिनो मार्ष्टि कौस्तुभः केन रज्यते ॥२४॥

सूतः—आयुष्मन् । किञ्चिद् वस्तुकामोऽस्मि ।

राघणः—कथं कस्ते परिहारः ।

सूतः—

इमां गम्भीरचारित्र्यां पश्यामि पतिदेवताम् ।

राघणः—कथं त्वमवगच्छसि ।

सूतः—

यदनेन घने धीरा रमने वन्धुनिःस्पृहा ॥२५॥

अथ दशमीषः पुनरपि मीमांसे विलोक्य स्वमन्त्रितो भूत्वा—किमिति ॥ रज्यत इति ॥ एवं कियत इत्यर्थः ॥२५॥

किञ्चिद् वस्तुकामोऽस्मीति ॥ स्वामिन इति हितमप्यस्याप्रिय सहसा न वक्तव्यमिति प्रथमं निवेद्या दर्शितम् । कस्ते परिहारः तस्या वद दिवसि तत्क-
थनार्थं किं परिहारयोग्यम् । न ह्यस्य कश्चिदप्यस्मिन्पते । अतिरहस्यमपि मम भगिन्या भोक्तव्यमेवेति भावः ।

इमामिति ॥ इमा पतिदेवता पश्यामि । पतिरेव देवता परयाः सा पतिदेवता । देवताशब्देन न केवलमस्याः पतिवोचनानुराग एव, ऐश्वर्यसाक्षर-
हृमानात्मिका भक्तिरपि प्रवर्तते तद्वोचनं विधत्ते इति दर्शितम् । अत्र यत्र गम्भी-
रमपरिच्छिन्नमनस्यपनिवृत्तासाधारण्यं चारित्र्यं परयाः सा । अनेन विषयान्तरने-
रेष्य दर्शितम् । अत्र एवमूढता अवता वलात् गृह्यत्याचार्येण विषयिकोदुत्तेज-
दशमीमपरामर्शे प्रतीतिरप्येते । न तु तदर्थानेन वर्णिष्यते तथा वैदिकसाहित्य-
रोभाद् भक्त्यामभिनिवेशो न शुभोदकं इति भावः । अथ कथमिति प्रो हेतु-
माह—यदिति ॥ वन्धुनिःस्पृहेत्यनेन ऐश्वर्यवन्धो वन्धुनां पुनरपि शुभस्य न
इति न्यायेनात्यन्तदुर्लभ्येति स्पष्टमावश्यकदिनेभ्यस्तत्तमजस्रं दर्शयितुमभि-
हितम् । यत्र इत्यनेन प्राप्तेरवरसन्निधाने नास्या दुःखहेतुकोऽपि छीनसाधारण्य-
मेति दर्शितम् । प्रीत्येवमेवास्या वनाद्गृहीतायाः विषयार्जनमतिरिक्तं विमर्श-
कं न शक्यत् इति बोध्यते ॥२५॥

रायणः—मन्दात्मन् ! ननु स्त्रीणां विशेषानुपलभ्य सन्तोषिणी
बुद्धिः । पश्य—

मरुतकतटे मन्दाकिन्या मदङ्गनिषादिनीं
कनककलिनोद्गन्धीन् स्वर्गानिलान् प्रतिगृह्णती ।
भयपरघशे दत्तापाङ्गा महेन्द्रपरिमहे
मनुजमयधूयेषा कामं मया सह रंस्यते ॥ २६ ॥

अथ दशमीवस्तद्वचनसञ्चित सीताहरणस्य निष्पन्नोन्नतत्वं निराकरोति—
मन्दात्मनिति ॥ अल्पबुद्धेः ! तत्कालवृष्टमेकं प्रमाणाकृत्य सप्तज्जातिगतस्वभाव
न जानासीति भावः । स्त्रीणां बुद्धिविरोधान् पूर्वमनुभूतेभ्यो भविष्योऽत्यन्तं विशि-
ष्टान् भाषानुपलभ्यानुभूय तः कथं एव सन्तोषिणी ननु । प्रसिद्धी ननु । पति-
मतास्त्वप्यहृत्यारेणुकादिषु अस्य प्रतिदत्त्वाए । अत्र विविच्यत एव स्त्रीद्वयेः तत्स्व-
भावतामवगमयति । पश्येति ॥ यत्र एवं स्त्रीस्वभावः अत्रोद्भूत्या अवधानम-
ग्रहरयेत्यर्थः ।

इदानीं राज्यभ्रष्टस्य वनं प्राप्तव्यात्यन्तमलिनस्य रावत्याङ्गे निपत्यैषा मया
स्वर्गं नीता सती त्रिलोकीरी अनर्थाभरणानुलेपादिसमुत्पन्नलक्षैः वीरामेतर मामु-
पलभ्य मदङ्गनिषादिनीं अभिष्यति । न तु तदा मदङ्गात् कदाचिदप्यवरोह्यमा-
काङ्क्षतीति । विनिप्रत्ययेनाङ्गस्वितिस्त्वभावता दर्शिता । अनेनालम्बनविभावस्य
महिमा दर्शितः । वदीपनविभावानां देशिष्टयमाह—मन्दाकिन्या इत्यादि ॥
अनेन मन्दाकिन्यारत्नघोरप्रदेशस्य च भूगताम्बो नदीम्यस्तघोरप्रदेशाञ्चानर्ध-
समवस्थलीगतत्वेन कर्दमादिसमुत्पन्नकालुष्याभावात् मरुतकमयत्वेन च विरोधो
दर्शितः । कनककलिनोद्गन्धीन् स्वर्गानिलानित्यनेन नलिनानां कनकमयाव तत्त-
त्पकात् सन्तानराक्षिससङ्घाच्च समीरयानां परिमलातिशयाच्च वनसमीरेभ्यो
विरोधो दर्शितः । एव मनुभ्यवगंस्तोकदुर्लभान् पदार्थाननुभूय मनुजमयधूय ।
मनुजमित्यनेन कृत्रियत्वनिमित्तराज्यमोगावभावे दर्शितः । अवधूयेत्यनेन राम-
गतानुपगपारित्यागो सच्यते । कामं मया सह रंस्यते ॥ काममि-
त्यनेन रमयस्य रायविरहदुःखमिश्र तत्पदमणीयवदार्थसम्पत्त्या पर्याप्तत्वं दर्श-
यम् । मयपरघश इत्यादिना सीतायां निजप्रपञ्चाचात्करयेनात्मनि बहुमा-
नाभिव्य षोडशम् ॥ २६ ॥

सीता—(निमित्तं सूचयन्ती) कुमार ! आसन्नं विश्व असौ-
हर्षं भावि दक्षिणा दार्ढ्यं मे अस्मी मन्तेति ।

कुमार ! आसन्नमिव अशोभनं भावि दक्षिणमिदानीं मे
अक्षि मन्त्रयते ।

सदमणः—आर्ये !

दायादसाधारणवस्तुवन्ध्यं

वनान्तमस्माकमुपाश्रितानाम् ।

अशोभनं नाम किमन्यवस्था

यत्र श्रियस्तत्र ननु द्विपन्तः ॥ २५ ॥

सीता—कुमार ! इसिपदिर्णाणं यदखादो सुदं मय अस्थि
यिस्सुदो विसदिभुजो तुम्हेहि हृदणं खरदूषणाणं वादेति ।

कुमार ! अपिपक्षीनां वदनात् भुतं मयास्ति विभुतो विश-
तिभुजो ध्रुवाभ्यां हतयो, खरदूषणयोर्भातेति ।

अथ सीमिव सीतया आसन्नं दिव हस्तादिनाभिहितं दक्षिणादिरूप-
हेतुकमशोभनं निरख्यन्नाह—आर्ये ! इति ॥ दायादानां साधारणं यद् वस्तु
साध्यव्यवसायि तेन वन्द्यं रक्षितम् । वनान्तं वनमवमुपाश्रितानामस्माकं किम-
शोभनं नाम किमन्यवस्थानं न भविष्यति । यत्रैकस्मिन् इत्येव वदनामभिलाषो
भवति तत्रैवाशोभनम् । इह तु बहुजनप्रभिलाषात्पदस्य परतुनोऽभावात् अशोभ-
नमस्मत्तम इत्यर्थः । यद्यपि दायादिव्योऽप्येवमपि एतदभ्यामभिलाषो विपन्नमिष्ट-
मेव तथाप्यस्माकं ताया निवदं आत्मशक्त्यैव सुपरिहरात् दायादसाधारणत्वमेव वस्तु-
नो विपक्षेणैवोक्तम् । अतोऽत्र पूर्वं रामवचनेन परास्मिन्वाचोऽपि वास्तव्येण
रिक्तं कैश्रीगन्तव्यमिष्टोप-
हृदमीमशोभनराज्यवचनेन समुद्भूतं इति गम्यते ।
उक्तमेव विशेषं वैश्वदेवमात्रेण प्रसिद्धत्वेन सामान्येन समर्थयते—अन्यथा
इति ॥ अथवाशब्देन मयांश शब्देन चामिणीयते । भिवो हि सायेव पित्री
वदेते वा पुत्रमनुजं वाभिरवच्छति अतो निर्धर्यता । यद्यन्तर्हि त्रिषा प्रसिद्धमेव ।
अत एव प्रुता, भिवो यत्र भवति तत्र रिक्तोऽपि णु । मनु यस्मिन् ॥ २० ॥

अथ सीमिविषया एकारभ्यानेतावद्वेद्येन निरुद्धेन अक्षि सीता प्रसिद्धे-
रेव अशोभनमुच्यते । इतीति ॥ अपिपक्षीनां वचनामभा सुतर । युष्मा

रावणः—दिष्ट्याहमनया श्रुतपूर्वः ।

लक्ष्मणः—आर्ये ! अलमस्मादुद्वेगेन ।

रावणः—किं नु खलु वक्ष्यति ।

लक्ष्मणः—न बाहवः प्रमाणं पौरुषस्य । पश्य—

येन सोऽयमपि रावणो जितः

तं सहस्रभुजमर्जुनं मुनिः ।

होमसाधनविधानकर्मणा

व्यच्छिन्नत् परशुनेध शाखिनम् ॥२८॥

भिर्हृतयोः खरदूषणयोर्भ्रातेति ॥ अनेन वेरहेदुर्दशितः । विद्युत्-
त्रिलोकीविषयसर्वस्वरूपराक्तमादिभिः प्रतिक्रियासामर्थ्यं दर्शितम् । अहमेवभूतात्
रावणाद् मयमाराङ्ग इति वाक्यसमाधिः । अथ रावण आत्मन सीतया श्रुतत्वा-
दिविशेषबलात् गुणपरिपूर्णत्वेन अवयव तदनुरागहेतुं मन्थमानः हर्षानिरायमाल-
म्ब्याह—दिष्टयेति ॥ अलमस्मादुद्वेगेन भवेनेत्यर्थः । भयाकरणे हेतुमाह—
नेति ॥ पौरुषस्य पराक्रमशक्तेर्बाहवः । इह बहुत्व विवक्षितम् । बाहूना बहु-
त्वमित्यर्थः । न प्रमाणं नियामकम् । यो परमात् बाहुभेरधिकः ॥ तस्मात्
पौरुषोत्कृष्ट इति निश्चयो नास्तीत्यभिप्रायः ।

पक्षरेवोपपादयति—पश्येत्यादिना ॥ येन पुरन्धराद्वोऽपि जिताः, सोऽयं
विशतिमुनः रावण येन कार्यवीर्येण जिताः, मुनिर्भार्गवः द्विमुनः सैन्यादिनिरपेक्षः
एक एव सहस्रभुजं त कार्यवीर्यं आत्पुत्रमित्रामात्यचतुरङ्गवाहिनीपरिश्रुतं बाहुसह-
स्रपुत्रानेकराक्षकदम्बक होमसाधनविधानकर्मणा होमसाधन समिदादि तस्य विधान
मन्त्रसूक्तं वेदनादिसंस्कारकरणं तदेव कर्म व्यापारो यस्य तेनैव परशुना व्यच्छि-
नत् । अनेन मुदञ्जममायुषान्तरमपि नोपात्तम् । किं पुनः सैन्यादि । अतस्त-
द्विजये पौरुषमेव केवलं कारणमिति चोक्तम् । शाखिनमिचेति ॥ इतिमत्ययो
शूत्रि वर्तमानः शाखानां बहुत्वमवगमयति । तेन भुवसहस्रस्थाने शाखासह-
स्रयोगो चोत्पद्यते । यथा शाखिनः शाखाः प्रथमवो विच्छिन्नास्ति तथेत्यर्थः । अनेन
शाखिनः ज्वेद इव निरस्तत्वं कायंभीरुज्वेदने रामस्य चोदितम् । सोऽयं पर-
शुराम पुनरप्येवावलेन विविध इत्येतत् सीतया विदितमिति मत्वा नाभिहितम् ।
अतो न रावणोद्वेगव्यम् । इह लक्ष्मणस्य स्थिरत्वं नाम धीरोदात्तशुभो दर्शितः ॥२८॥

रावणः—स्मर मनुष्य ! तवेदं वचनम् ।

(नेपथ्ये) हा ! लक्ष्मण ! ।

सीता—हं अज्जउत्तस्स विअ सरो ।

हमार्यपुत्रस्येव स्वरः ।

लक्ष्मणः—आर्ये ! किमार्तस्वरमार्यः करोति ।

सीता—तुवं किं तक्केसि । त्वं किं तर्कयसि ।

लक्ष्मणः—भायेति ।

रावणः—अहो ! धृष्टः खल्वेषः ।

सीता—पालिश ! तत्रो पि रक्खिदण्डो ।

पालिश ! ततोऽपि रक्षितव्यः ।

लक्ष्मणः—कथं रक्ष्यो रक्षति ।

(नेपथ्ये) किं विलम्बसे ।

सीता—खला ! भादुणो आपणस्स अज्जन्दिदं उवेक्खमाणं

अथ रावणो लक्ष्मणस्याऽन्वागम मगर्भवन्नमवाकर्ष्य सरोषमाह—स्मरेति ॥

मनुष्येभ्योऽनेन मनुष्याणां तन्मोहदृष्टिवात्तज्जगति निषण्णस्य प्रतापदे चावधर्मस्य राज्यभरादिति मोऽभावे दर्शित । तदेव वचनं स्मरेति ॥

अयमभिग्राह्यः । अस्माभिर्विवेकात् कलवध्मो रावणोऽभिहित इति अनुस्मृत्यास्माभिर्निधास्यमानादपसनादात्मान रक्षितुं महान् यत्नं कियताम् ।

तथाप्यस्मदभिधेयफलं दरीयिष्यामीति । अथ जानकी रामेण निहन्वमा-

नस्य मायाबलेन रामरूपं प्राप्तस्व मारीचस्य लक्ष्मणं धीतासविषाद् दूरिकर्तुं हा ! लक्ष्मण ! इति विलासवचनमाकर्ष्यं अविषादपाह—इमिति ॥

भातो दुःखविशः तस्मै स्वरं चार्तस्वरं । धृष्ट इति ॥ अस्माकुलपरंपरत-

न्मित्र इत्यर्थः । कथं रक्ष्यो रक्षतीति ॥ अयमभिधानं परिहृय भवत्कार्यं

स्थाप्यतो भवभासकित्तुदार्पणस्य प्रमाणापरिधानादेव । यदि चार्तस्थान्यतो भव

भवेज्जाम तथापि नाहं रक्षितुं शक्नोमि । वदार्थेण दुस्तथा वरं तदिन्द्रादयोऽपि

साधयितुं न शक्नुवन्ति । किं पुनरहम् । तस्मान्मम न रक्षित्वमिति । अथ

जानकी पुनरपि ॥ विलम्बसे इति परिदेवनमाकर्ष्यं सरोषं पश्यदमाह—

अस्तेति ॥ खल ! कठोरदृष्टः ! मगवतो पृथिवी आपन्नस्य परम् अस्त्वं गणस्य

तुमं कदं भगवदी पुहुवी सहेदि ।

खल ! भ्रातुरापन्नस्याक्रन्दितमुपेक्षमाणं त्वां कथं
भगवती पृथ्वी सहते ।

लक्ष्मणः—आर्ये ! किं त्वया तथैवेति निश्चितम् ।

(नेपथ्ये) किं न शृणोषि लक्ष्मण !

सीता—सुणाहि लक्ष्मण ! किं ए तुराग्रसि । हृदि, अणन्तर-
गामिणी इत्यिच्छां लब्ध्वा । ए तु अहं । एतत् तं एव्य ।
शृणु लक्ष्मण ! किं न त्यरसे । हा ! धिक्, अनन्तर-
गामिनी स्त्रीणां लक्ष्मीः । न खल्वहम् । एकं तमेव ।

लक्ष्मणः—(कर्णां पिधाय) शान्तं पापं शान्तं पापम् ।

अपि मां विजल्पसि गभीरधियां

प्रथमा सती यदपिचार्यं बला ।

तदुपस्थिता तव विपन्नियतं

परिवर्तते प्रकृतिरापदि हि ॥२६॥

भ्रातुराक्रन्दितमेव कर्म श्रूयमाणमप्युपेक्षमाणं स्तोकमपि विकारमनापन्नं त्वा कथं
सहते । इदमकाङ्क्षितेन लक्ष्मणस्य गरीयस्त्वमभिप्रेत्य प्रसोदम्बलमुक्तम् । यथाह—
“दीनगोचरदयापरिहीनं यस्य मानसमतीव कठोरम् । तेन भूमिरतिमारवतीय न
द्रुमेर्न गिरिभिर्न समुद्रैः ॥” इति । अथ पुनरपि हा ! इतोऽस्मीति बालावयाक-
र्यं विशीर्येहदया मर्मशृङ्गिर्मर्माङ्गैः सौमित्रिमभिधिपति—लक्ष्मण ! किं निरावृते
तत्पार्ष्णरक्ष्यं प्रायनाह्वाया रान्वर्थाक्षिप्ता च मत्परिविपुषा च कारणं मन्दे ।
तत्रैकमेव लम्बते, यतः स्त्रीणां मध्ये लक्ष्मीरिवानन्तरगामिनी न खल्वहम् । अहं
तनेकमेवानुगच्छामीत्यर्थोऽस्ति स्मिति ।

अपि मामिति ॥ आर्ये ! इति सम्बोधनं पश्यन्त्यन्यथाव्यञ्जनिताभिर्वेदाक्ष-
कृतम् । मूढे ! इत्यादिसम्बोधनं तु ज्येष्ठभावायामववाहमिति अतः परं सर्वत्र
लक्ष्मणप्रत्ये सम्बोधनाभाव इति शेषम् । एतावन्तं कालं गभीरधिया प्रयत्ना सती
गभीरा सत्त्वविनयधैर्यादिभिरपत्तिच्छेदा दौर्बुद्धिशुचिः यासां तासामरुन्धत्यनसूया-
दीनां प्रथमा सत्त्वादिधीर्बुद्धेस्त्याग्योऽनेका अवन्ती । सतीति वर्तमाननिर्देशेन सत्त्वा-
दिगुणानां निगन्तरानुवृत्त्या नैसर्गिकत्वं दर्शितम् । तथामृता स्वामिदानीं चेत्या-

रावणः—मूढ ! त्वं न जानीषे सम्पदुपस्थिता वनवासपरि-
क्रिष्टायाः ।

(नेष्ट्ये) हा ! दूतोऽस्मि ।

सीता—मुग्ध ! सुणोहि लक्ष्मण ! अहं तव पुरतो मरिस्तं ।
पश्चात्तिरासो दारिण्यं मादुणो सञ्चासं गमिस्तसि ।
मूर्ख ! शृणु लक्ष्मण ! अहं तव पुरतो मरिष्ये ।
पश्चात्तिराश इदानीं भ्रातुः सकाशं गमिष्यसि ।

लक्ष्मणः—

अविचेकमनाचेष्ट्यमदाक्षेप्यमनूर्जितम् ।

धिगहं जन्म नारीणां यन्मामेवं प्रभाषसे ॥३०॥

हिराक्षिता भूतानिचार्य परशुरामत्रयाभिभरनुभूतमप्यार्यस्य पराक्रममनुस्मृत्य
छेदेष्वपि भयमाराङ्ग्य मामपि जन्मनः प्रवृत्तिं अथ वाक् शुक्लभूषावद्वीर्यमपि
मामेवं विजल्पसि अविधिपति पतवः स्तो हेतोस्तव काचिद् विपदुपस्थिता नियत
निश्चितम् । अत्र ईदृमाह—भाषयासञ्चाया प्रकृतिः स्वभावः परिवर्तते अथवा
भवति हि । हिराक्षो हेतो ॥२६॥

अथ दशमीवः सीतां प्रति सफल मानुसस्य मायाप्रयोगमभिनन्दयति सौ-
मित्रिं तदनायचक्षितमात्राय स प्रति सनिर्देशो भूत्वा तेनापि मामिर्यादिप्रसाधित-
मर्थं निराकरोति—मूढेति ॥ इदामिमुह्यकरणमवशकलरूपयोः 'सन्तोषनवच-
नयोवपादान रावणस्य लक्ष्मणगोचरनिर्देशादिकृत चापलातिरायमभिभवति ।

। अथ सौमित्रिस्तव पुरतो मरिष्ये पश्चात्तिरासो भूत्वा इदानीमेव
आदुसकारं गमिष्यसीति वाक्यजेषां निहतः सनिर्देशमाह—अविचेकमिति ॥
पतरस्य मामेवं विवेकादिरस्य प्रभाषणे अत्यर्थमपलपसि ततो नारीणां जन्म जातिं
धिकम् । जन्मराज्येनैक्यसमवायात् स्त्रीत्वजातिर्निरूप्यते । स्त्रीविशेषे जानतायामनु-
भूतमर्थमविचेकादि स्त्रीजातिनिष्ठत्वेन समर्थयते अविचेकमित्यादिविशेषणजन्यत्वेन ।
पूर्वदृष्ट-वाप्यलिङ्गशरोनेदं युज्यते इदं न युज्यत इति युक्त्यायुक्तविभागश्चान्नं विवेक
यदस्त्व भार्गवत्रयादिभिरनुभूतमार्गस्य पराक्रम न प्रवेपि अतः स्त्रीणां जातिरेव
विवेकविधुरोति भावः । करिष्यमाणस्य कर्मणः आगामिनीं परिणामिवभारविर्गुं वा
पूर्वमेव चिन्ता तदवेक्षणम् । अत्यर्थमेवेष्टययोग्यमावेत्स्वम् । यनस्त्वं आदिमर्जन-

सीता—तुवं दाव साहु होहि । त्वं तावत् साधुर्भव ।
लक्ष्मणः—

मायाविधेयवपुषां नवचैरभाजां
विश्रामवेश्मनि बने रजनीचराणाम् ।
आशां गुरोरगण्यन्नविवेकलोला-
मेकाकिनीं कथमहं भवतीं त्यजेयम् ॥३१॥

निमित्तमात्मनो भाविनीं महतीं विपदं न किञ्चिद् विभावयसि भतः स्त्रीणां नाति-
रेकावेक्षणशक्येति भावः । दाक्षिण्यं परच्छन्दानुवर्तित्वं यत् आर्षेणात्मरक्षार्थं नियु-
क्तस्य मम हितोपदेशात्मकं तत्त्वावबोधकं च वचनमनादृत्य स्वाच्छन्द्येनात्मसमी-
पान्मा विसर्गयितुं साहस कर्मे विधीर्यसि भतः स्त्रीसामान्यमेव दाक्षिण्यहीनमिति
भावः । ऊर्जित सखबलं तेन रहितमनूजितम् । अनेन चापल्यगुणो दर्शितः ।
यथाह—“चित्तस्याविकृतिः सत्त्वं विकृतेः कारणे सति ।” इति ॥३०॥

त्वं तावत् साधुर्भवेति ॥ भवासाधुरत्वं विपरीतलक्षणया प्रतीयते । यथा—
“उपहृत बहु तत्र किमुष्यते मुजनता प्रविता भवता परम् । विदधद्दीदृशमेव सदा
सते ! मुमुक्षुमारब्ध ततः शरदां शतम् ॥” इत्यत्र ।

अथ सौमित्रिः परुषवचनश्रवणसमुद्भूतेन निर्वेदेन गमनं प्रति कोलापमान-
त्वान्गो भूत्वाह—मायेति ॥ अहमेव भवत्या परित्यक्तोऽपि कथं भवतीं बने
त्यजामि । त्वत्सकाराण्यमम प्रयास्य तव परित्यागं यत्र संभवतीति त्यजामीत्यनेन
दर्शितम् । अन्तःपुरेऽपि पतिव्रतायाः पत्या वाग्वधादिभिर्वा सहैवावस्थितिः समु-
चिता । तत्र मनुष्यसञ्चारशून्ये बने परित्यागः कथमौचित्यपदवीमधिरोहतीति वन
इत्यनेन दर्शितम् । न केवलमिदं वनं मनुष्यसञ्चारशून्यम् अपि तु क्रूरराया राक्ष-
सानां निवासनं चेत्वाह—रजनीचराणां विश्रामवेश्मनीति ॥ विशेषेण
पुनरिदानीं खरवधादिसमुद्भूतेन वैरेण विद्वान्वेषियो वर्तन्त इत्याह—नवचैर-
भाजामिति ॥ आमाया विधेयवपुषीन् वपुषेणां ते मायाविधेयवपुषः । अनेनात्म-
त्सन्निधानेऽपि तेषां मायाप्रयोगो दुष्परिहर एव किं पुनरसन्निधानं इति दर्शितम् ।
अविवेकलोलांमिति ॥ यतः पूर्वमविवेकात् दृष्टमात्रे शृगे विलम्बमुपगम्य
स्वमर्तां प्रत्यादिष्टः इदानीं तु युतमात्रं विलापवचः प्रमाणीकृत्यात्मरक्षणार्थं नियुक्तं
मामपि परित्यजसि भवो महानविवेकः चापलं चेति भावः । एवं सीतायाः भवत्य-

सीता—समाधी रक्षति इत्थिआश्रयं न बाणा ।

समाधी रक्षति स्त्रीजनं न बाणाः ।

लक्ष्मणः—देवा शास्यन्ति देवाः साक्षिणः ।

सीता—होदव्यम् । भवितव्यम् ।

लक्ष्मणः—(प्रणम्य) नमस्तुभ्यम् । (निष्क्रान्तः)

शूर्पणखा—अज्ज ! पेक्ख पेक्ख । आर्य ! पश्य पश्य ।

सीता—अविशाम अज्जउत्तेण लक्खणो सक्रमिस्सदि ।

अपि नामार्यपुत्रेण लक्ष्मणः सक्रंस्यते ।

(नेपथ्ये) सीते ! त्वमपि मामुपेक्षसे ।

सीता—हं, अधराणां खु अहं अज्जउत्तं सरेण अणोसामि ।

(प्रतिष्ठते)

हम्, अधन्या खल्वहं आर्यपुत्र स्वरेण अन्वेषयामि ।

रक्षणीमावमुपपाद्यामनो रक्षितृत्वावरमकल दशंयति—आह्वामिति ॥२१॥

समाधी रक्षति स्त्रियो न बाणा इति ॥ समाधिराधेन विरक्ष्य

स्वैर्यं लक्ष्यते । स्त्रीराधेन पतिव्रता विवक्ष्यन्ते । पतिव्रतानां रक्षय पातित्रयवर-

णमेव न वैतदबाणसाध्यमित्यर्थः । देवा शास्यन्तीति ॥ पुर्वाष्टादुल्लङ्घयास्या

परित्यागे मत्तापि ममापराधो न भवति अस्या निर्वन्धेन क्रियमाणत्वादित्येतदत्रा

सन्निधानाद् देवा शास्यन्तीत्यर्थः । देवाः साक्षिण इति ॥ परिष्कृताया अस्या

वृत्तान्ते देवा, साक्षियो भवन्तिवत्यर्थः । होदव्यमिति ॥ मद्भूतान्ते देवैरेव साक्षि

भिर्मन्त्रितव्यम् अन्येषा साक्षित्वानर्हत्वाद् । यतो देवा दिव्येन चक्षुषा मानसीमपि

प्रवृत्तिं जानन्ति इतरेषां च तदवगमात्तामस्यार्थाद् । अनेन मानसस्यापि पातित्र

त्यस्य स्वैर्यं दर्शितम् । इह सीतयामिहित समाधे रक्षितृत्वं देवानां साक्षित्वं च

सप्तमेऽङ्के सौमित्रिणा सत्त्वलेनानुभूय सप्तचित्तो ममेत्यत्र प्रशंसिष्यते । अपि

नाम लक्ष्मणः आर्यपुत्रेण सक्रंस्यत इति ॥ अपिनामशब्दो देवप्रार्थ

नायाम् । अथ माहीनस्य ह्य । सीतेत्यादिमायापरिदेवनमाकर्षणं रामसमीपं गन्तु-

मिच्छति—इमित्यादिना ॥ इमिनि लोकसमुत्थो शम्भोऽनुमान । स्वरे-

णेति ॥ यस्यां दिशि स्वरं श्रूयते तत्रां दिशा गत्वान्विष्णुमासीत्यर्थः । अथ

रूपंशुखा भागच्छन्त्या सीताया इत्ये पातित्रयप्रभावाभ्यन्दावमानं दशमीवमा-

शूर्पणखा—अञ्ज ! पेक्ख पेक्ख अवलीदञ्चंतं रञ्चणं सञ्चं एव
गच्छन्ते ।

आर्य ! पश्य पश्य अपनीतयन्तुकं रत्नं स्वयमेव गच्छतु ।

रावणः—जायमुपेक्षाकालः । रामरूपेणैनामर्धपथे प्रतियधामि ।

शूर्पणखा—सुदुष्ट अञ्जो मणादि । अहं वि दाव रामं सीता-
रूपेण निवृत्तिपथे विलंबइस्सम् ।

सुष्ठु आर्यो भणति । अहमपि तावद्रामं सीता
रूपेण निवृत्तिपथे विलम्बयिष्ये ।

रावणः—यादम् ।

शूर्पणखा—इदो, परं किं मय कर्तव्यं । (निष्क्रान्ता)

इतः परं किं मया कर्तव्यम् ।

सूतः—आयुष्मान् । किं मयेदानीं कर्तव्यम् ।

लोक्य तत्र प्रेरयति—पश्य पश्येति ॥ अपनीतयन्तुकं अपनीतो यन्ता रचको
परमाद । अनेन क्त्वा हरणे प्रतिवन्धाभावो दर्शित । रत्नमित्यनेन तस्या भवद-
हरणीयत्वमावेदितम् । स्वयमेवेत्यनेन न केवल रचितुरेवात्मनिधानम् अपितु सहा-
यक्यापीति दर्शयति—गच्छदित्यनेन ॥ कालानिपाते सत्येवा रामसमीपमेव
गच्छेत् । अत्र इदानीमेवैवा हरणीयेति दर्शयति—अर्धपथ इति ॥ पयोऽर्ध
इति विग्रहः । षष्ठीतत्पुरुषसमासः । “अवपूर्वम् पश्यामानो” इति सप्ताष्टान्दोऽ
प्रत्ययः । “राजदन्तदिषु परम्” इति अवर्तमानस्य पूर्वनिपातः । अयं निरावरो
रामरूपेण ज्ञातुं सीताहरणीयमममिन्य स्वयमपि तत्र साहाय्यकं कर्तुमुपाय
तत्प्रकारं निवेदयति—सुष्ठु इत्यादिना ॥ निवृत्तिं प्रत्यागमनं तदर्थः पन्था
निवृत्तिपथः । इदो परमिति ॥ एवमेव महति कार्ये आतुं साहाय्यकरणा-
दन्वयं किं मया कर्तव्यं न किमपीत्यर्थः । अयं सूतः आत्यन्ता किमिदानीं मया
कर्तव्यमिति घृष्टेन दशग्रीवेण मायावलेन सीमित्रिरूपमवलम्ब्य रक्षाभिरुद्धो भूत्वा
जानक्या भयमर्थमाशङ्ग्य प्रकाशं तद्विस्मयजननार्थमेवमुत्तरप्रेत्याश्रयः सनिर्वेद-
माह—इदमपीति ॥ इदं कुलखीनञ्चलात्मकं कर्माणि मया कर्तव्यमासीत्, न
देवत सारथ्यमेवेत्यपि सन्देहमुन्वयार्थः । अथवा अपिशब्दो गद्यायम् । आसी-
दिति ॥ भूतभावे लट् । अनपतनत्वं न विवक्षितम् ।

रावणः—(कर्णे) एवमिव ।

सूतः—यदाज्ञापयत्यायुष्मान् । (आत्मगतम्) अहो ! बलवान्
मर्तृपिण्डः । इदमपि मया कर्तव्यमासीत् ।

(रावणो रथादवतीर्य रामरूपेण सीतायाः पुरतस्तिष्ठति)

सीता—हं, अज्जउत्तो । जेदु अज्जउत्तो ।

हम्, आर्यपुत्रः । जयत्वार्यपुत्रः ।

रावणः—देवि ! इत इतः ।

मायायलेन घलिनां छण्दाचराणां

जिह्वातले करतलोदरि ! घर्तमानाम् ।

त्वां लक्ष्मणः कथमुपेक्षितवान् कथं त्व-

मित्थं गतासि मृदुना चरणद्वयेन ॥३२॥

सीता—हं, अधण्णाए मए उपालब्धो कुमारो किं ति मन्तेदि ।

हम्,अधम्वयामयोपालब्धः कुमारः किमिति मन्त्रयते ।

अथ मायाप्रभेन रावणरूपमवलम्ब्य रघोनाथः सीतायाः पुरतस्तिष्ठन्
देवि ! इत इत इत्युक्त्वा तस्या आगिमुखं सम्पाद्य रामरूपेण बचनेन निष्क्रम्य-
पादयति—देवीति ॥ करतलोदरि ! मया त्वदवधारं निगुक्तो लक्ष्मणस्त्वां कथं
केन हेतुना उपेक्षितवान् । उपेक्ष्यामहेति दर्शयति—छण्दाचराणां जिह्वा-
तले घर्तमानामिति ॥ छण्दाचरकृतस्य हरणनिघट्टादेरयत्नाप्यर्थं
प्रतिबन्धाभावं च दर्शयितुं तस्या जिह्वातले घर्तमानत्वमारोपितम् । यथा
जिह्वातले घर्तमानमयत्नेन निष्प्रतिबन्धमास्त्वायं प्रवर्तते तथैवैवः । छण्दाचरस-
त्कारण्ये योऽयानुपलम्बविरोधं परिहरति—मायायलेनेति ॥ अनेनैव हरि-
देव्यश्लाघाध्वारहेतुरपि दर्शितः । एवं लक्ष्मणेनोपेक्षाधारण्य पर्यश्लाघाम-
वरणममेव समुचितम् । तदनुत्तरा एवमपि कथं केन हेतुना हन्यमेकाकिनी निर्वर्ध-
नमप्यं गतासि । मृदुना चरणद्वयेनेत्यनेन दराधीनस्य मत्प्रविशसारकास्या
अतिकोमलमिदं चरणद्वयं कान्तारपर्यटनसंसारमनुभवितुं न समुचितं अत्र इदानी-
मेवेतां रघुमारोप्यारमाय वनसम्भारजेरालम्बोपशामीति मुद्रितानेवते । रघुनी यदादा
शिराज्जे नृतेतज्जातिजि वत्तवत्तिरथादिअन्नेदं लक्ष्मणेनैव अन्ते ॥३३॥

अथ सीता स्वहमेव लक्ष्मणोपासक्यमुद्देशानुगतमवलम्बमाना विप्रराशि-

रावणः—नूनं विप्रलब्धासि मायामृगस्वरेण ।

सीता—अज्जउत्त ! कर्हि सो माआमिओ ।

आर्यपुत्र ! कुत्र स मायामृगः ।

रावणः—पथि विप्रतिपन्नः स्वयमेवागमिष्यति ।

(नेपथ्ये) अयमयमागच्छामि ।

सीता—हं, अज्जउत्तस्स विअ सरो ।

हम्, आर्यपुत्रस्येय स्वरः ।

रावणः—मन्ये पूर्वमपि स्वरसादृश्येन वञ्चितासि ।

सीता—एं तेण कुमारो वि मए उपासद्धो ।

ननु तेन कुमारोऽपि मयोपालन्धः ।

हमिति ॥ हमिति विवादजानेनैव कामूपोऽनुनायः । अथ दाशरथ्योरागमनम
 कालं स्मृत्वा ह्येते तदुक्तं । अत्रोक्तं । प्रतिवचनशान्तात्पूर्वमेव सीतागमने कालं
 तदानीं विमृश्य विदितमिव भावयन्नाह—नूनमिति ॥ मायामृगस्वरेण वज्रां
 विप्रलब्धा वञ्चिता ममि । कण्ठभूतस्यापि स्वरस्य कर्तृत्वाभिधानं वञ्चने सौ-
 क्यं बोधयति । अथ कौतुकेन मायामृगस्योदन्तं पृच्छति—कर्हि सो इति ॥
 अथ दाशरथ्यो यमिर्काश्चिदभिधाय निम्नम् जनयति—पथीति ॥ ॥ मृगो येना-
 गाद्रामहमन्वगाच्च ॥ वनप्रदेशं पथिराभ्यन्तरेण गमनापारतयोपाशीयेते न तु छुण्यो
 मार्गः । तस्मिन् वनप्रदेशे एव । अनुगमनमप्ययं धेति यावत् । स मृगो विपनिपन्नः
 अभिमन्य प्रहृत्य प्रति प्रातिकूल्याचरत्यत्र विप्रतिपतिः तथैतिरोधानमेव निरो-
 दितवान् न गृहीत इत्यर्थः । निरोधानमाक्रमनामहये मायामृगस्तेनावगमे च हेतुः ।
 निरोधानाम्मायामृगत्वमवगम्य प्रतिनिवृत्तोऽस्मीति अर्थाद्भवति । ननु माया-
 मृगरवेत् स इत्यन्य एव तत् कुतस्तस्योपेक्ष्य कृतमत्र आह—स्वयमेवागमि-
 ष्यतीति ॥ अतो यदा स्वयमेवागमिष्यति तदा तदर्थं करिष्यामि इदानीं तु
 निरोधिनस्य तस्य मुञ्चन्त्याग्निधावागमनमारुह्य समुपेक्ष्य तूर्णं प्रतिनिवृत्तेऽस्मीति
 भावः । अथ रावणो रामस्य मातीचरस्य भावापरिवर्तनहेतुकं सीमितिर्नोक्तयोः
 शोकातिरागमुपेक्ष्य तदुपशमनार्थमयमयमागच्छामीति समुदोक्तिं वचनमाकर्ष्य
 सज्जनं सीतायाः शराव विवादं बोधयत्यत्राह—मन्ये इत्यादिना ॥ अथ
 सीता विरगन्मुपगता त्वां लक्ष्म्य कथं नुवेति नित्यस्य बोधस्यावसरमाप्तमु-

(रावणः सूतं वीक्षते सूतोऽपि लक्ष्मणरूपेण रथमसन्दिग्धं ।
गृहीत्वा रावणमुपसर्पति)

सूतः—प्रसीदत्वार्थः । रथमारोहत्वार्थः सपत्निकः ।

रावणः—लक्ष्मण ! किमिदम् ।

सूतः—आर्य ! समाधिचक्षुषा भरतस्य परचक्रभयमुपनतं
दृष्ट्वा तूर्णं युष्माभिरमिगन्तव्यमिति तपसा रथं निर्माय
मह्यं दत्त्वा घनान्तरेष्वन्तर्हितस्तपस्विजनः ।

सीता—(आत्मगतम्) जुज्जइ । खं पुब्बं वि से हृत्थे दिण्णं परं
अवरिअचूडामणौ अन्धुवकुलीअमं अ ।

युज्यते । ननु पूर्वमप्यस्य हस्ते वृत्ते आश्चर्यचूडामणिः
अदभुताकुलीयकं च ।

उत्तरमाह—णमिति ॥ अथ रघोनाथेन निरीक्ष्यमाणेन नियुक्तः सतः सीतानि-
रूपमनलम्ब्य रथमारोह्य विराड् रावणमुपगम्यात्मना नियोज्यमाणे कर्मणि
अननुमतिमाराधमान इव प्रथम प्रस्ताव प्रार्थयते—प्रसीदत्विति ॥ अथ
सूतेन रघोरोक्षे निवेदिते उत्कारणमजानान इव दृष्ट्वा—लक्ष्मणेति ॥
उत्तरमाह—आर्येत्यादिना ॥ समाधिराभ्येन योगोऽभिधीयते । योगाभ्यास-
जनितसत्कारसङ्कलेन चक्षुषेर्मयः । योगिनो हि योगाभ्यासपरात् दिभ्येन
चक्षुषा देशकालादिबिभर्कमपि ज्ञान-तीति काणादा भाहुः । भरतस्य परचक्रभ-
यमुपनतं दृष्ट्वा न तूत्पमानम् । अनेन हेतुना तूर्णमपि यन्तमनिसुष्यते ।
तूर्णमभिगमने वषायाऽपि तैरेवानुगृहीत इत्याह—तपसा रथं निर्माय
मह्यं दत्त्वेति ॥ कुत्र स तपस्विजनो वर्तते इति चोपरत प्रसङ्गं निवृत्त्यादि—घनान्त-
रेष्वन्तर्हित इति ॥ रथानीमितो वदात् घनान्तराणि प्राप्त म सुनिश्चनोऽरमप्रय-
नपथमतिक्रान्त इत्यर्थः । ज्ञान-जो पूर्वमाकाङ्क्षाः किञ्चित्कथं छद्मिनेव भरतस्य
परचक्रभयमाकर्ण्य प्रत्ययितारचयंचूडामणिनिर्माणदानादिदृष्टान्तेन अनुनीता रव-
निर्माणवम तप प्रभाव स्वानुग्रहोन्मुखस्य च युक्त मन्थने—जुज्जइ इत्यादिना न
कस्तवाभिप्राय इति ॥ किं तव मतमित्यर्थः । खं मणं धीत्यादिः
रथो व-यः । अथ दशमोऽङ्कः सीतायां रथमारोहितायां लखिणरं रथ मोदयिदुः
नियुक्ते—तूर्णमिति ॥ अथ अभ्येकार्येण रथे तूर्णं चोदिते सीता निश्चितवन्-॥

रावणः—देवि ! कस्तवाभिप्रायः ।

सीता—ए मयि हि हर्षिद्वयो मरदस्स वेसणणासो वन्दणं
गुरुअणस्स अ ।

ननु मयाप्येष्टव्यो मरतस्य व्यसननाशो घम्भनं
गुरुजनस्य च ।

रावणः—लक्ष्मण ! प्रथमं देवीमारोहय रथम् ।

सूत.—यदाशापयत्यार्यः । (रथमारोहयति)

सीता—विट्ठिआ रक्खसचंचणाको मोइदा भविअ गच्छामो ।
(सहर्षमारोहति)

विष्टया राज्ञसवञ्जनान्मोचिता भूत्वा गच्छामः ।

रावणः—प्रसन्ना देवी, लक्ष्मण ! तूर्णं चोद्याभ्यान् ।

सूत.—यदाज्ञापयत्यार्यः ।

रावणः—(आत्मगतम्) राम इति

मयि बुद्ध्याप्यसन्दिग्धमिमां न स्पृष्टुमुत्सहे ।

अहो ! तत्पूर्वदृष्टानां कष्टः स्त्रीणां समागमः ॥३३॥

(ततः प्रविशति रामः सीतारूपधारिण्या शूर्पणखया सह)

मात्मवशमुपगतामवलोक्य महम्मदनचापलमुपगम्य परिरम्भसमुत्पन्नोऽपि पाति-
मत्यप्रमादवर्जितेन साध्वसेन लम्बध्वापारो भूत्वात्मनस्तामवस्थांमुदिरय विरम-
यमान स्वयमेव विवृणोति—राम इत्यादिना ॥ राम इतीत्यस्य स्तोत्रगणेन
बुद्धयेत्यनेनान्वयः ।

अहमिदानीं राम इति मयि मत्प्रोचरणां बुरूपा हेतुना, सन्दिग्धमनुत्पन्नान्धरा-
ज्ञातेरामपि इमा मत्पुत्रो वर्तमानां प्रतिबन्धामवेन सुखस्पर्शमपि न स्पृष्टु-
मुत्सहे । स्पर्शानर्पमुत्साह एव तावत् कर्तुं न शक्यते । दूरे स्पर्शमिति भावः ।
अहो ! इत्युत्सादानुत्पत्तिहेतुकमारचयमिति पूर्वार्थेन सम्बन्धः । अथ स्वयमेव
निरूप्यानापरेति हेतुत्वेनावधारयति—तत्पूर्वेति ॥ तदेव पूर्वकाय यथा
भवति तथा दृष्टानामित्यर्थः । तत्पदभेदेन वक्ष्यमाणतया बुद्धिरथ दर्शनं परामृ-
त्येव । प्रथमदृष्टानां स्त्रीणां समागमः कष्टः अतिप्रयत्नसाध्यत्वात् इत्येवम् ।
अथ ॥३३॥

रामः—देवि ! स खलु जाल्मो राक्षसो ममेपुपतनान्तरमेव मे
रूपं गृहीत्वा पतितः । ततस्तमुपेक्ष्य तव वृत्तान्तपरि-
ज्ञानार्थं तूर्णं निवृत्तोऽस्मि ।

शूर्पणखा—(आत्मगतम्) अघं दे देवित्तणम् । अघं ते देवीत्वम् ।
आकाशे रथस्था सीता—चिराञ्च खु खो पिअसहीं वणत्थलीं
विसज्जिअ गन्तव्वं ।

चिराय खलु नः प्रियसखीं वनस्थलीं विसृज्य गन्तव्यम् ।
रावणः—देवि ! कृतमनेन । ननु द्रक्ष्यासि 'नन्दनातिशायिनीं
नगरोद्यानश्रियमेव ।

अथ राम सीतारूपधारिणीं निराचरीमन्तोष्य विभ्रममुपगम्याह—
देवीति ॥ स खलु जाल्मो राक्षस इत्येक वाक्यम् । ॥ कनकमृगरूपेणास्माभि
पूर्वं इदं स करिवज्जाल्मो दुष्टो राक्षस इत्यर्थः । अत्र खलुवाह—ममेत्या-
दिना ॥ अत्र स इति द्रष्टव्यम् । तस्य सहसा मद्रूपधारिणीं केनचिद् राक्षसेनानेन
मवित्तव्यमित्यनुमितमित्यर्थः । तव वृत्तान्तपरिज्ञानार्थमिति ॥ तव माया
कृतं नयमारुह्येति वाक्यम् । अथ राक्षसी देवीति सम्बुद्धमात्मकतस्य मायाप्रयोगस्य
व्यञ्चनात्मकं फलमनुभूय स्वयमेव सहर्षमाह—अघमिति ॥ देविसखामिति ॥
यदिहमसीताया मयि सीताबुद्ध्या देवीति देवीत्व आन्त्या प्रकटयामिति शेषवृ-
द्धम् । तत्रेऽयं महद् दुःकृतं यत्र एवनिधया व्यञ्जनया शुश्रूषितपहतनीयां वन्दु-
भिरचानिशोचनीयां दशानुपगमोऽमीति भावः । अथ निराचरीं राक्षसात्प-
सादिहेतुकान् सेदोद्गमैवययोदीननुभावानालक्षणावधासमन्वयनाह—देवीति ॥
कविमतेनेदं सत्त्वयैवेत्येवमेव । अम कृत इति ॥ इत्यर्थमुक्तो मया व्यञ्जयारित्वाद्यमुक्त-
मेनेति वाक्यम् । अथ निराचरी सान्तर्हातं वर्धयानुरूपमुक्तव्याह—सञ्जामिति ॥
तद्व्यञ्जनार्थमेव रूपान्तरं प्रतिपन्नमिति भावः । अथ सीता स्वपमाह—चिराय
खलु नः प्रियसखीं वनस्थलीं विसृज्य गन्तव्यमिति ॥ १२ वनस्थल्या
प्रियसखीधारिण्ये प्रियसखीसहमविगमयोर्वया हर्षलोको भवत्स्वया वनस्थल्या
अपि सत्रमविरहपेक्षेति दर्शितम् । अथ रावणो वनस्थलीविवोगत्रुं रा वरराम-
वमाह—कृतमिति ॥ अत्रात्यर्थेऽयं स्पष्टमेव । अथ रथे नयोमार्गमभिरुद्धं वन-
स्थलीं दर्शनशोभनलक्षणादभोददृष्टाद्विबोनीं स्पष्टतामदपि तन्वचोक्तं महतीं राक्ष-

सीता—(अथो विलोक्य) तद्द । हं, अज्जउत्तो ।

तथा । हम्, आर्यपुत्रः ।

रामः—आकाशे सीताया इव स्वरः । (इत्युदीक्षते)

शूर्पणखा—अज्जउत्त ! पेक्ख पेक्ख तव पडिक्किदिं इत्थिअं अ
ममाइदिं आदरिसे विअ पेक्खामि ।

आर्यपुत्र ! पश्य पश्य तव प्रतिकृतिं स्त्रियं च
ममाकृतिमादर्शं इव पश्यामि ।

रामः—सत्यं सीता परपुरुषगोचरे न तिष्ठति । ध्रुवमियं चञ्चना-
सीता मायारामपार्श्वे । यथा सौऽहं न भयामि तथा
सीतायि न भयति ।

सीता—हं, अधण्या अहं अज्जउत्तं परमत्थं ए जाणामि ।

हम्, अधण्याहम् आर्यपुत्रं परमार्थं न जानामि ।

मुपेत्ताह—हं, अज्जउत्तो इति ॥ अथ राक्षसी रामं सीतास्वराद्गुप्ताकारेण
दक्षदृष्टिमवलोक्य सीतामात्रदर्शने रामस्यात्मगोचरा भावासीताशङ्कोदीपादिति
मत्वा मायाराममपि सह दंशयति—अज्जउत्तेति ॥ पश्य पश्य तव
प्रतिकृतिमिति ॥ प्रथमं मायारामं दक्षितवत्यात्मगोचराद्द्वौघ्यस्यावकाशो
निरूप्यते । स्त्रियं च ममाकृतिमादर्शं इव प्रेक्ष इति ॥ अत्राकृतिराभेदेन
प्रतिकृतिरेवामिप्रेष्यते । अथ दक्षराक्षिकमयोत्तहावलोकेनेनासज्जनराक्षसैरी भूत्वाह—
सत्यमिति ॥ परपुरुषगोचर इति ॥ गोचराभेदेन गोचरोकरणयोत्प-
पुरोवदिदेतो लक्ष्यते । परेषां पुरुषाणां पुरत इति बावत् । न तिष्ठति ॥ अत्र-
स्थानमेव न करोति किं पुनः स्वैरासिकादीति भावः । यत् एवमती ध्रुवमपि वज्र-
नार्छता वधनार्थं प्रदर्शिता मायासीता मायारामपार्श्वे तिष्ठतीति ध्रुव निश्चितोक्त्यर्थः ।
ननु मायारामसन्निधौ सीतायाः परपुरुषगोच्यमावात् स्वैरासिका युज्यते । सत्यं
मनितन्यतावलाचदानां रामस्यैवभूता मुदिर्न सज्जतेति भ्रूयः । अत्र मवितन्यताव-
लादेव दृष्टान्ताकाशे प्रमाणीकृत्य मायामसीतात्व निश्चिनोति—यथेति ॥ ह्रमिति ॥
यत् आर्यपुत्रं परमार्थं न जानामि । अनिश्चितपरमार्थैव सत्त्वा मयान्यतरेण सह
गम्यते च अतोऽहमज्ञानमप्येत्यर्थः । अथ दक्षप्रीवः सीता शङ्काकुलमानसामा-

देवि ! किं शक्नोषि मामनुगन्तुं यावदहं लक्ष्मणमन्वि-
च्छामि ।

शूर्पणखा—कहं वि अहं अणुगमिस्सं । भीदं हि रक्खसवंचणादो ।
कथमप्यहमनुगमिष्यामि । भीतास्मि राक्षसवञ्चनात् ।
रामः—देवि ! इत इतः । (उभौ परिक्रामतः)

(नेपथ्ये)

सकामा भव कैकेयि ! कौसल्ये ! न गतिस्तव ।
यत्तिशाचरबाणेन सुतस्ते मर्मणि क्षतः ॥३५॥

रामः—इन्त ! तदेव संवृत्तम् ।

(पुनर्नेपथ्ये)

सत्यवादिनि ! धर्मिष्ठे ! पुत्रि ! सागरवाससः ।
अमङ्गलानां नारीणां कथं त्वं देवि ! गण्यसे ॥३६॥

विलम्बनिमित्तमुत्प्रेष्यते—सत्येति ॥ तत्र ह्यस्य परिवर्तनेनाऽपवाक्येन म-
दीयस्त्वावलम्बनेन कुमारे विप्रपन्नं वक्षिणमिव परयापि मन्थे । अगः परयापि
गत्वा द्रव्यामि । देवि ! किं शक्नोषि मामनुगन्तुमिति श्लक्ष्णपरयापि वासस्य माम-
नुगच्छेति निषेगे तात्पर्यम् । त्रिगुणदत्त्वादेव प्रत्यक्षपरयापिभित्तम् । अत्र एव या-
वदन्विष्यामीति प्रतिवचनदानात् पूर्वमेवाभेदपाप्यवसायः कृतः । कथमप्यनु-
गमिष्यामि भीतास्मि राक्षसवञ्चनादिरक्षणेनानुगमनमनिष्टमिति गम्यते ।

अथ सौमित्रि ! सहसा मातावलाक्यम्बिनं शपथं - मन्थोप विप्रयति—
सकामेति ॥ पञ्चावन्तं कार्यं समसायानन्तरमाहं ह्येव राक्षसातिशङ्का मरणाः
कामो न परिपूर्णः । इदानीं तु मरणा परिपूर्णकामा मरेत्यर्थः । अथ कौसल्यः
गण्यन्तमामावमात्रोच्य कष्टपापेवसायां सम्भोष विप्रयति—कौसल्ये !
इति ॥३५॥

इन्तेति ॥ यदेवास्मामिर्निरूपितं तदेव संवृत्तमिति ॥

अथ सीताया अपारे लोकमगरे निवस्यमानायाश्च लोकानुगमनमग्रां सती-
त्य विप्रयति—सत्येति ॥ ३६ ! देवि ! सत्यवादिनि ! इति ॥ अथ-
पुत्राय एव इव भूते इति वदन्त्यामिह तच्छपथेन ह्यस्य सम्बन्धेन वदन्

रामः—यावदयमात्मपरित्यागं न करोति तावदेनमुपसर्पामि ।

(ततः प्रविशति बाणोद्धरणव्यापृतो लक्ष्मणः)

रामरूपप्रच्छन्नो मारीचश्च)

लक्ष्मणः—(सकरुणम्) आर्य ! गुरुविधेय ! त्वदायत्तं मे जीवितं
हरसि ।

रामः—(स्मितं कृत्वा) लक्ष्मण !

मुञ्च मायागतं दुःखं पश्य मां तव पूर्यजम् ।

लक्ष्मणः—(विलोप्य सक्रोधम्) आः राक्षस !

पूर्यजं चापि मे हत्वा मामप्यभिगतोऽसि किम् ॥३७॥

तिष्ठ तिष्ठ क वास्यसि (जङ्गमुत्कोशयति)

मायाबुद्ध्या आवेरुष्य लोका कृतेत्यनुगोऽनेन व्यस्यते । अमहानां मारीच्या मध्ये त्वं कथं गच्छसे भवता वैषम्यमासौ न करिष्येति हेतुर्दृश्यते । आत्महृतेन वा पूर्वं पितृपितामहादिभिः कृतेन वा दोषेण जनानाममहल भवति । तत्र पूर्व-
हृददोषाभावं दर्शयति—सागरधाससः पुत्रीति ॥ यनो भवतो सागरवा-
ससो भगवत्या बभ्रुमत्याः पुत्री अतः पूर्वकृतदोषानुप्रवेशः शङ्किद्वयमपि न शक्यते ।
आत्मकृतदोषाभावं दर्शयति—धर्मिष्ठे ! इति ॥ न अरुन्धत्यादीनामपि तादृशी मर्तुशुभ्रादिकुलस्त्रीधर्मनिष्ठा मादृशी भवत्या इति भावः ॥३६॥

आर्य ! गुरुविधेयेति ॥ स्वधर्मस्य प्रजापरिपालनादेः परित्यागेन शुर्वधीनतया कृतस्य वनवासस्य फलमेतदिति भावः । अपवा गुरुतर विधेयं कर्तव्यं पुत्रोत्पादनादि दृश्य स गुरुविधेयः । अथत्रयमनपाकृत्येदानीं तव गमन-
मनुचितमित्यभिप्रायः । त्वदायत्तं मे जीवितं हरसीति ॥ इह शोका-
तिशयेन स्वयमेव यन्त्रीविनस्व निर्गमन तथाप्यस्य प्रयोजकत्वमारोप्य प्रलापः
क्रियते । इदानीं त्वं मे जीवितं हरसीति यत् तदत्यन्तमुचितमित्यर्थात् सिध्यति ।
यतो मे जीवितं त्वदायत्तं त्वदधीनमतस्त्वयि जीवत्येव मया जीवितव्यं
नान्यथेति भावः ।

अथ रामो लक्ष्मणस्य अममपनुदन्वाह—लक्ष्मण ! मुञ्चेति ॥ माया-
शब्देन मायाशरीरं लक्ष्यते । मायाशरीरहेतुकं दुःखमिति यावत् । अथ लक्ष्मणो
राक्षसपुत्रस्य संश्लेषाह—राक्षस ! पूर्यजमिति ॥३७॥

वित्तिताद्री विलपसि कथं तिष्ठसि ध्यानमूका

धीरे ! धैर्यं तव सह मया निर्गतं निर्गतेन ॥३४॥

शूर्पणखा—अहं वीजं संवृत्तासि पेक्खामि ।

आर्यपुत्र ! तव व्यसनस्याहं वीजं संवृत्तेति पश्यामि ।

रामः—मा मैवम्, कं न वशीकरोति स मायामृगः । किं नु यत्तु

नाथापि निवृत्तो लक्ष्मणः ।

शूर्पणखा—अहं वि तं पब्ब तक्केमि ।

अहमपि तदेव तर्कयामि ।

रामः—तस्य रूपपरिवर्तनेन कुमारं विप्रलब्धमिव पश्यामि ।

निःश्वासैः अन्तर्गतसंवापहेतुकत्वेन प्रमाणाधिकैरुष्माद्यमात्रैः निश्वासमास्रैः
विलपयसि ग्लानिं प्रापयसि । किं कस्य हेतोः । जपापाटलमित्यनेन जपाकु-
सुमनदेन रमाया शोचनीयत्वमपरस्य दर्शितम् । तथा नेत्राभ्यां कुक्षयोत्स-
विन्दूनजलं सृजसि किम् ॥ तथा वित्तिताद्री विवराकरचरणामवयवा
भूत्वा विलपसि परिदेवन करोषि । अथ किमित्यनुवक्तुं कर्तव्यम् । अन्तराध्या-
नेन चिन्तया मूका रिष्टमितोर्ध्वनयना तिष्ठति । अथ रावणेन पृष्ठया निराचर्या
अन्तरा कवचमदृष्टाङ्गाप्रसरमुत्तरा द्वाभ्यामीदृशं चिन्तया व्याकुलत्वं दर्शितम् ।
मया मृगप्रवृत्त्यर्थं निर्गतेन सह तव धैर्यं निर्गतं कथमित्यत्रानुवच्यते । मन्त्रि-
नानामन्तरं तव धैर्यप्रते किं कारणमित्यर्थः ॥३४॥

आर्यपुत्र ! तव व्यसनस्य मामामृगप्रवृत्त्यर्थं वापारहेतुकत्वात्प्राप्तम् ।

अहं वीजं संवृत्तेति ॥ निवार इति वाक्यपूर्ववृत्तानम् । इह सीताविशोगहेतु-

कस्य व्यसनस्याहं वीजं संवृत्तेत्यन्तरमभिप्रेतम् । मा मैवमिति ॥ न

केवलं तव निर्वैष प्रवाज कारख किन्तु समौत्सुक्यमपीति भावः । ननु युक्तं

कीदृशत्वेन चापलेन मम तद्विषयमौत्सुक्यं मयादृष्टं तु तदनुवृत्तमेव अत आह—

कमिति ॥ स. मायामृगः । तच्च भेदेनानुभूतो मायाकृतवैविध्यप्रकार भौत्सुक्यवहे-

तुत्वेन परादृष्टः । कं न वशीकरोति ॥ अत्यन्तं धीरमापि वशीकरोत्येवे-

त्यर्थः । अथ राक्षसी किं नित्यादिना लक्ष्मणानामनकारणचिन्तापर राक्षसाल-

स्याह—अहमपीति ॥ अहमपि तदेव लक्ष्मणानामनकारणमेव चिन्तयामि ।

अनेन ध्यानमूका किं तिष्ठतीत्यस्योत्तरं दत्तमिति शेषम् । अथ रामः स्वमेव

रामः—(उपेत्य) लक्ष्मण ! पश्य पश्य । (इत्यङ्गुलीयं दर्शयति) ।

लक्ष्मणः—(विलोक्य सलज्जमात्मगतम्) नेदं राक्षसा जानन्ति ।

(अघोमुन्नस्तिष्ठति)

रामः—लक्ष्मण ! पश्य फलमङ्गुलीयकस्य ।

(मारीचं पादेनोद्धृत्य विलिपति । मारीचः स्वरूपमेव गृह्णाति)

लक्ष्मणः—आर्य ! पश्यामि ।

प्रकृतिं प्रपद्य सहजां तथोद्धृत-

श्चरणेन तामरसपाटलविषा ।

नमसो जवेन सह संभृतैर्धनैः

पतति क्षितौ पतनचूर्णिताचलः ॥३८॥

शूर्पणखा—(सशोकमात्मगतम्) हं, मणुस्ता खु बलवन्तो ।

हा ! हतो गुरु मारीचो । (रोदिति)

हम्, मनुष्याः खलु बलवन्तः । हा ! हतो गुरुमारीचः ।

अथ रामेण सस्मितं वरितमङ्गुलीयकं दृष्ट्वा विलम्बः मानन्दो भूत्वा
सलज्जमाह—नेदमिति ॥ यत इदमङ्गुलीयकं राक्षसा न जानन्ति अत्रोद्भवः ।
मायामयत्वं न वदत इति वाक्पयैवमानम् ।

अथ तपोधनैरभिहितमङ्गुलीयकस्य फलमनुभवितुं मारीचस्य मायागुपश-
नयितुं चायं चरणेनोत्थितं तदेवमवलोक्य सविस्मयमाह—आर्य ! पश्यामी-
त्यादिना ॥ तव तामरसपाटलविषा चरणेनोद्धृतः । तामरसपाटलविषेऽनेन
तामरससमानशोभेन सद्दृष्टिकोऽनेन चरणेन शुक्लरक्तनिरक्षोदेहोद्भूतं प्रयतः
सौमित्रैर्भित्तमयोर्विशो घोरयते । तदेवमेव लोकोत्तराक्रमस्य तव चरणेन ननु
हस्तेन । अनेनोद्धृत्य प्रयत्नलाभं दर्शितम् । उद्धृतः न तु काञ्चितो निरततो वा ।
अनेन प्रयत्नसाधनयोरत्यन्तेऽप्यूर्ध्वदेशप्राप्तिवद्यथैव कार्यस्य मशतो दर्शनेन निश्चय-
तिरायो येत्यते । राक्षसदेह इति विरोध्यमप्याहार्यम् । वदत्यसमकालमेव सहजां प्रकृतिं
राक्षसरूप प्रतिपद्य जवेन मेघमार्गं प्राप्य तत्कालसंभूतिर्धनैर्मैषैः सह जवेन नमसो नमो-
मार्गात् पतनचूर्णिताचलः धनवेन चूर्णितः पर्वतो येन सः तथा भूरा विदो पयतीति ।
अथपकारणमासीदित्यत्र भूतकाये लब्धं । अनघतनत्वं न विदधिमम् ॥३८॥

अथ राक्षसस्य बलवत्तत्वं मायोपपन्नमिति चालोक्य भवविषादादिभिरसा

लक्ष्मणः—अस्य दर्शनादेव नः प्रत्ययकारणमासीद् अह्नुर्लपिकं
राक्षससंशये रूपप्रयत्नितेनुरिति ।

शूर्यण्मा—को णु णु मे गमणस्म उपायो । (विभादं रूपयति)
को नु खलु मे गमनस्योपायः ।

रामः—देवि । किमप्यपि शोकं न मुञ्चसि ।

(हनि अश्रुसंमार्जनं करोति । शूर्यण्मायाः स्वरूपमेवासीत्)

शूर्यण्मा—हं, अयसिदं म्नि । हम्, अयसितास्मि ।

रामः—लक्ष्मण ! किमिदम् ।

लक्ष्मणः—आर्य ! इदमिदमस्याः,

नीलोत्पलाकृतिमपास्य रथाङ्गरूप-

मापद्यते नयनयुग्ममियं तनुम् ।

आलूननासिकतया विवृतान्तमूलै-

र्वन्तैः सारिद्धिमयितेय सितैर्मृणालैः ॥३१॥

आस्यया कृतमिदं व्यसनम् । (रक्तमुत्कोशयति)

मातृलक्ष्मणोदनेन शोकाकुला च भूत्वा गमनोपायं विनियति—को
णु णु इति ॥

अथ लक्ष्मणो राक्षसेय कृतश्रममार्जनाया राक्षसाः स्वरूपवातिप्रकारमवगो-
चराह—आर्य ! इदमिदमिति ॥ दिवंधन विमवावेशं चोत्पति । अस्या
इदं यवता प्रवृत्तमान नयनयुग्मं नीलोत्पलाकृति नीलोत्पलचन्दनोदरमाकारमपास्य
रथाङ्गरूप रथाङ्गवत्स्य चक्ररूप रूपमङ्कुरवक्षिण्णविपुलरूपमाकारमापद्यते
प्राप्नोति । नयनयुग्मस्यानुमार्जनमप्ये सात्वात् स्वरूपमानत्वात् प्रथमं प्रकृतिभाव-
प्राप्तिदरीनात्पूर्वं लक्ष्मणानं कृतम् । न केवलं नयनयुग्ममेव अस्या इदं तनुम्
विमथिता सारिद्धि कुर्यते । यथा पूर्वं निर्मलनला नदी मत्तमतद्वजेन कटुशीक्षि-
माशान्मया भवति तथेत्यर्थः । अपि च यथा विमथिता सारिद्धि इत्येतन्नो मत्तद्वजेन
विचित्रैर्मृणालैर्वलपिटा तथेवमप्यालूननासिकतया आमूलं लूना नासिका परयाः ॥
तपोक्ता तस्या भावः आलूननासिकता तपो वेतोः विवृतान्तमूलैः विवृतः भग्नोऽप्र-
मूलं च येषां तेः । दंष्ट्रभिरुपलब्धिता दूरयत् इत्यर्थः ॥३६॥

। एवं प्रकृतिमापन्नं तं शूर्यण्मा विभाव कुपितो भूत्वाह—आ इति ॥

राम.—शृणु,

नयनविषये मायासीतां विदश्यं विलोभनं

मम धृतवता मिथ्या रूपं विधाय च लक्ष्मणम् ।

त्वरितगतिना सद्यः सीता त्वया न तु वञ्चिता

नियतविधवाचारा दाराञ्चिरं तव वञ्चिताः ॥३०॥

इति ।

इदानीमेवाज्ञापयन्तु । इदानीमित्यनेन गमने स्वरा बोध्यते । सानुक्रोश इति ॥

अन्यस्य क्रोश पर्यतोऽनन्तरमेव साधुतया उद्भावापत्तिः अनुक्रोशस्तेन सहित इति पाठः । भट्टेति ॥ नीचैर्जनैरुत्तमो जनो नाटके भट्टेत्यभिधातव्यम् ।

अथ राघव शृण्विति श्रवणे सादरत्वमाश्रित्य सन्दिशति—नयनेति ॥ मम नयनविषये विलोभन मायासीता च विदश्यं मम रूप धृतवता मिथ्याभूत लक्ष्मण च विधाय तत्त्वरितगतिना त्वया सीता न वञ्चिता । तव दारा एव चिर वञ्चिता इत्यन्वयः । इह विलोभनशब्दो विलोभयतीति श्रुत्यस्त्वा कर्तृवचनं मम प्रकृत्य-
वत् तू मायानृगे पयवद्वपति । तत्रैव नयनविषये मायानृगं मायासीता च विद-
श्येत्यवमयो लभ्यते । इह पाठक्रमः पूर्वकृतकर्मानुसारेण बोध्यते । सद्यस्त्वरितग-
तिनेत्यनेन श्रीरुधर्म चापनं प्रकटयता त्वया विलोकोविदवञ्चनिना कीर्तिरपहस्ति-
तेति दर्शयति । इह सामान्यतो वञ्चनामुद्दिश्य तस्याः, सीताकर्मकस्य वास्तवं न तु
वञ्चितत्वेन निविध्य तस्याः दशमैवदारवर्मकस्य तव दारा वञ्चिता इत्यनेनारोप्य
विधीयते । सीतावञ्चनात्मकस्य कारणस्य दारवञ्चनात्मककारणं प्रति अभ्यभिचा-
रित्वावगतिराशुकारित्वावगमरचारोपफलम् । तथा चापमर्थं सम्पद्यते । अरम-
द्वञ्चनापूर्वकं कृतमिमांसीतावञ्चनामात्मवञ्चनापूर्वकं इति दारवञ्चनामेव मन्द-
स्य । अचिरेणैव सीतावञ्चनाहेतुकायास्तवदारवञ्चनाया अवसरमाविराष्ट । तस्मा-
द्विष्य न सीतावञ्चना । दारवञ्चनात्यरूपं स्पृष्टीकरोति—नियतविधवा-
चारा इति ॥ अचिरभाविना त्वद्वेषेन नियतः अवसरमावी विधवानामाचारो
यासा ता तथे क्ता । विधवाचारस्तन्मामर्थ्यादेव त्वया पुनर्भितादिभि सह आत्मापि
वञ्चित इति गम्यते । इहान्तं सतामपि शोकादीना राघवस्यानुपलक्षितत्वात् धीरो-
दासगुणो गम्भीरमाहिमा दर्शितः । यथाह—“गम्भीरं यत्प्रभावेन विद्वारो
नोपलक्ष्यते” इति । महान्तमपराधं कृतवत्या राघवस्या दयानाकारत्वात् समावृत्त

लक्ष्मणः—शूर्पणखे ! इदमपि मद्बन्धो ब्रूहि ।

अपि बन्धुषु नार्थिता वरं

किमुतारातिषु तां दधाम्यहम् ।

युधि रावण ! मे सवान्धवो

मुनये देहि मुहूर्तवर्शनम् ॥४१॥

चाबेदितमिति गम्भीराभिप्रायकत्वेनाविकल्पनत्वं च गम्यते । तथा सीता स्वदेवा-
दिना ग्रन्थेनोत्साहरथायिप्रभवस्य वीररसस्यानुभावा मतिगर्वभृतिप्रदर्शनेन प्रका-
रयन्ते ॥४०॥

इति शब्दस्य सन्देराभित्यनेन सम्बन्धः । अयं सहस्रयोऽपि किञ्चिदूनरस्य
सदृशैरिति न्यायेन रामदेसीयत्वात् तत्त्वभावमनुविधत्त सन्निराति—शूर्पणखे !
इत्यादिना ॥ इदमपि मद्बन्धो ब्रूहीत्यत्र तत्र निष्कषार्थमित्यनुपपद्यते ।

तत्र मुदं वाचमानः सीमित्रिः प्रथमं वाचनायाः निकृष्टतमत्वं प्रतिपादयति—
अपीति ॥ इह जनानां इतरे जनालोभा भवन्ति—बन्धवः उदासीनाः शत्रव-
रथेति । तत्र ये स्वस्यामीष्टं प्राणैरपि सम्पादयितुं सर्वदेवैस्तद्वन्ते ते तत्र बन्धवः ।
तत्र च शत्रुषु बन्धुनिषेधोक्तव्यं क्रियमाणा भविता वाचकता वक्ष्ये तेषामा-
न्तमिष्टैव रयात् न च विकला भवति तथापि भविता न वस्तुतस्तु बन्धुनिषेधः ।
वाचना हि स्वरूपत एव वाचकस्य दैन्यमावहन्ती न केनचिदप्युपाधिना लज्जिता
भवतीत्यर्थः । ये वस्त्वानिष्टं सम्पादयितुं सर्वदेवैः शान्तिं ते तत्परात्ततः । किमु-
तारातिषु क्रियमाणाभिः । तस्या निकृष्टतमत्वमवाप्स्यमेवेत्यर्थः । महिषासो
तामरातिनोचरामत्यन्तनिकृष्टमभिः विदधामि । सर्वत्र हि वाचनायाः उभयं
कारणं वाच्यमाने वस्तुनि भवितावातिशयः वाचनां विना कारणान्तरेण तस्या-
तामरेण । इह च वाच्यमानं वस्तु मुदमेव । अतस्तदभिप्रायातिशयं बोधक्यो
वाचना नायकस्य वीरत्वमेव पुष्पाति । तथा यदि शत्रुभूतस्य रावणस्यापि मुद-
मभीष्टं भवेत् ततो वाचनां विना सुखमेवेति वाचनदेव शत्रुत्वस्य मुदं ज्ञा-
मुक्त्वावावदय बोधकते । अवाप्स्यमेवेति—युधीति ॥ हे ! रावण ! यत्र त्वमसह-
वासोत्प्रेषितमवसम्प्य सीतामपहृत्य कथितोभूतो वर्तते अत्र त्वान्तवादात्मि-
राहूतोऽपि पुद्गलमात्मनं न प्रकाशयतीति मन्त्रायेह । अत्र वस्तुवाच्यमव-
सम्प्ये—युधि मुदं निमित्तीकृत्य पुद्गलमिति वक्ष्ये । स्वान्धवः शत्रुपुत्र-

शूर्पणखा—भादुर्यो मे कलहो उच्छ्रवो ।

भ्रातुर्मे कलहः उत्सवः ।

लक्ष्मण —आ अपेहि ।

शूर्पणखा—एसा ख उव्वदिदे हि । (निष्क्रान्ता)

एषा खमुत्पतितस्मि ।

राम —लक्ष्मण ! धञ्चित्ता वयम् ।

कनकदरिणः केय भूमि कचेत्यधिचारयन्

अपि निशितधी रामो रामावच प्रतिपन्नयाम् ।

मात्स्यवन्धुवाचकस्य विचारवृत्तौ मूला । मुनये मुनिशब्दाक्षिपवणस्नानात् मुनय
धर्मयोगात् लक्ष्मणे गौत । अनेन एतावत् बाल त्रिवक्त्रहृन्नामकलमूलादारा
दीमुनिधर्मं कुवाण्डनम्भस्तयुद्धे मयि युद्ध याचमाने बालतामशु धर्मस्तयुद्धस्य
विलाकीविमर्शिनस्तत्र तद्दानमस्य प्रमत्तावतमिति खेदवत् । मे इत्येकवचनेन
सकाशेन राक्षसेन सह युद्ध सहाया तरापेक्षा वार्यते । मुहूर्तमित्यनेन सकाशवत्स्य
तस्य बधे कलत्रैर्ध्वं निरस्यत । दशानमित्यनेन दर्शनमव त्वद्ध्वं धनिबन्ध दृष्टस्य
तव जीवन दुलभमेवेति धेत्यत ॥४१॥

भ्रातुर्मे कलह उच्यते इत्यतः प्रतिकर इत्यर्थः । अतो न याचिनोऽप्येवेति
भावः । अथ शूर्पणखायां गतायां सहजानामस्तस्मैर्ध्वं निरस्यतामीवादिन् गुणानु
सूच्य विजृम्भमात्रे शोकावमान नुतावविषाणादिभिर्भिभूना भूत्वा च—लक्ष्मण !
धञ्चित्ता वयमिति ॥

अपारमना मातामूलैर्भेन इति स तापरित्यागमनुस्मृत्य तन्निमित्तत्वायरासो
दुःखपरिहरत्वम लोच्य महान्तमनुगायमुपगम्य सविचारमाह—कनकेत्यादिना ॥
अहं कृतधियामिति हास्यः आसम् ॥ कृता अर्धनीत्यादिशाखायां
वधारणसंस्कृता धीर्देशात्ते कृतधियः । बहुवचनन तया स्तेरभ्यवहारं सन्तुष्टाव
स्वान् यदा मयि तदति दर्शयति । तत्र शिक्षायां कृतधियामतच्छब्दवच्य भ्यस्यनमेव
समुत्पन्नादित्यर्थादुदासीनतामिति गम्यते । इति हास्यो अविधायमाति वक्तव्ये
यदिदं मविभ्यति हास्यत्वे तदा भूतत्वमारोपितं तदर्शयति वस्तुनीय निरस्तान्दग्ध-
त्वमप्रतीकार्यत्वं च ज्ञोतवति । अनेन सीताहरणकृतमपहं दशानीमेव दरा
मीव इत्या सीताया मत्याहरणेन मयापहं शक्तं पत्रास्मि । इदं तस्मदपनयहे

इति कृतधियामासं हास्यः कृतं कृतचिन्तया

प्रभवति कुतोऽनर्थः प्रज्ञा न चेदपथोन्मुखी ॥४२॥

युक्त हास्यरूपमयशाऽप्युच्यते निष्प्रतिबन्धमावस्थ आगत्येवेत्यनुशासितशयो
 व्यज्यते । हास्यताप्रकारमेव दर्शयति—रामो निश्चितधीरपि कमक-
 हरिणः क इयं भूमिः क चेत्यविचारयन्नेव रामावचः प्रतिपन्न-
 धानिति ॥ निश्चिता युक्तयुक्तविचारपटीयसी चौर्यस्य सः निश्चितधीः ।
 आपराधोऽपरोपे । वनवमयानां मृगस्थां हेमाद्रिकूटादौ दिव्यप्रदेश इव सभ-
 वात् मनुष्यसम्पन्नश्च प्रदेरो कुत्रापि न ते सन्निदधने । अतो न परमार्थबुद्धे-
 र्यानन मज्जिम्यम् । विशेषतः पुनरियं भूमिः मायाविभिर्निर्दिताचरैरभिष्टिता ।
 अतः केनचित्प्रमायारूपेण राक्षसेन अवितम्बमितिदृश इगूलधियामपि सुगमजितं
 विचारमकुर्वन्नेव । अत्र कमोमी मादृश इतिवदविचारयन्निवत्प्रसज्यप्रतिषेधे
 नन् । इतिराष्टस्य प्रकृत्यर्थेन विचारस्य संबन्धः नमः प्रत्ययार्थेन करणेन ।
 तथा चेति विचारमकुर्वन्निवत्प्रकृत्यर्थेन । समासेऽप्यवधारणस्य प्रतीयमानत्वात्
 मामर्थमसत्येव । विमोहवक्तव्यार्थोभिधानशक्तिर्हि सामर्थ्यमिति शाब्दिक्य अभि-
 दधति । इति न केवलमीदृशा विचारो न जातः विन्तु रामायाः सीताया वच-
 माय मृगमायाभ्यर्थनाश्च वचन प्रतिशङ्कान् अनुरागचपली भूत्वा गृहतरणिना-
 श्रीकृतवान् । प्रियावचनं प्रवाणीकृत्य मायावृणप्रदत्तार्थं प्रवृत्तः साधु बाधितोऽ-
 भूदिति तात्पर्यार्थः । मतिरतिशब्दः प्रवृत्तिमप्यभिदधाति । यथा—“प्रतिवृत्ति-
 रतु गौरवे । मातौ प्रवृत्तौ प्र गृह्यते प्रतिमाह्वानयोरपि ।” इति । एवमात्मनोपम-
 हेतुकत्वं सीताहरणरसोऽप्येव कृत महान्मनुष्याय मतिमत्तया विवृण्व निष्प्रत-
 म्प्रमाहनिरोधिन आवधार्य सत्त्वलेन तत्रियच्छति—कृतमिति ॥ कृतचिन्तया
 चिन्ताराधेन तद्विशेषोऽनुगायो लभ्यते । कृतं कमोदिरवानुगायेन कृतमसत् ।
 निषेधे कृतमिदमवयम् । करिष्यमाणं कमोदिरपि चिन्तेव कथं पुनरावृत्त्यवका-
 मनेन बोध्यते । इह स्वमिचारिभिर्मनिबिन्नादिमिहरीपितृस्य रथादिनः अस्त इव
 वीरसत्त्वा परिणतिर्दृष्टेति चेदिदम्यम् । अत्र मतिमत्त्वमेव भूतोऽपि विवृण्व
 सीताहरणा-कृतवानर्थस्य देवप्रयुक्तत्वमवधार्य आत्मनो मन्त्रिषीत्येव न कृत्य
 निश्चय एवावधारणार्थं कथ्यमानोऽस्मान् एव मया अनुगत इति कृत्य-
 ताव प्रति अनुगतमवस्थामात्रोऽनुगायत्वमिति वास्तव्यवस्थामिति उक्तम् परि-

लक्ष्मणः—आर्थ ! अचिलमिश्रतमिदानीं यत्नः कर्तव्यः ।

रामः—घादम् । मच्छ्याग्रतः ।

लक्ष्मणः—यदाष्टापयत्यार्यः । इत इतः ।

(निष्क्रान्तौ)

इति शक्तिभद्राधिरचिते चूडामणिनाटके तृतीयोऽङ्कः ।

हरति—प्रमथतीति ॥ यदा जययो-मुखा न चेत् कुनीडनर्थः प्रमथात् ।
अयमशब्देनातिशयोक्त्यो लक्षणे । प्रयायां तद्दीमुत्पन्न प्रयावर्तुका मनोवाक्यमया-
मनिष्टोपाये प्रेरणा । अनर्थस्याभिष्टयातिः । यत्र यत्रानर्थस्तत्र तत्र प्रयायाः
अपयोऽमुखावन् इत्यनर्थस्य प्रयाया अपयोऽमुखावन् व्यापकम् । तदर्थं वर्य विधि-
रनर्थवापादविमुक्तिरिति तस्य तदर्थं प्रथमं प्रय वैपरीत्यं जनयति । अतो मम प्रया-
वैपरीत्यं विधिहस्तमेवेत्यनुगाहनेशोऽपि कर्तुं न सप्रचितः । तद्व्यवस्थान एव
मवाप्नुतापः कृत इति ॥४२॥

अथ लक्ष्मणोऽपि सहजैरोगरमस्यादिभिः रोगावमानविषादादीन् विनि-
वश्य भीरो भूत्वा सीतान्वेषणे दशम्विनिमये च मदान्मध्यवसायमहाकुत्सार्थ-
स्यापि तदभ्यवमार्थं द्रवयति—तदिति ॥ यतोऽस्याकं दशम्विषय सीताप-
हृतेति शत्रुविरोधावधारणं सज्जात तत् ततो हेतोः । अविदिते शत्रुविरोधे यत्नः
कुर्वेऽपि निर्दोषात्वाभिष्फल एव स्यादिति भावः । इदानीमिममेव चणमारभ्य
दशम्विनिमूलने सीताया प्रयाहरणे च यत्नं कर्तव्यः । अचिलमिश्रमिस्वनेन
प्रारब्धस्य यत्नस्य निरन्तरानुवर्तनं विधीयते । विनम्यो नाम कर्मण उचितकालान-
नुष्ठानम् । इह प्रारब्धस्य यत्नस्य आवास्तृकतया तस्या वा असाध्यत्वमुद्धिक्त्वयो-
पेक्षया वा कर्मान्तगुणानेन वा यदन्तरा अकरणं संप्रवृत्ते । तदवा न
भवति तथा यत्नः कर्तव्य इत्यर्थः । नाद मच्छ्याग्रत इत्यनेन यत्नस्य प्रारम्भो दर्शितः ।
यत्नप्रकारस्तु यत्रमेऽङ्के नातिनः इत्येत्यस्य स्फुटीमभिप्रेति ।

इत्याद्यर्थचूडामणिनाटकनिवृत्तौ तृतीयोऽङ्कः ।

अथ चतुर्थोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति रावणो रथेन सीतया सूतेन च)

रावणः—लक्ष्मण ! तूर्णं चोदयाश्वान् ।

त्यजतु भरतो भारं विश्वम्भराविषयं क्षणा-

न्मुदितमनसः पश्यन्त्यो नो भवन्तु चे मातरः ।

इयमपि पुरीमासाद्य स्वां निशाचरगोचरे

चिरमगवने जातं दुःखं जह्यातु तपास्विनी ॥१॥

आश्वयं चूडामणिनाटकेऽस्मिन् अङ्कस्तृतीयो विवृतः कथञ्चित् ।

व्याख्यास्यतेऽस्माभिरनन्यचित्तेरङ्कस्तुरीयोऽपि शुभप्रसादात् ॥

अथ तृतीयेऽङ्के सावरोषतयोपवाच्यं प्रतिनायकेतिवृत्तमास्मिन्नङ्केऽभिधीयते । अथ
एव विश्वम्भारिचतुष्टयमनादृत्य “अङ्गावतारस्त्वङ्गान्ते पातोऽङ्कस्याविभागतः ।”
इति लघितमङ्गावतारमाभित्याङ्क प्रवारयते । अथ दशमोऽङ्को दूरीकृते रावणे सप्त-
कृतमदनचापलः सन् मनेरथपरिकाशितलङ्काप्रवेशसमनन्तरमाविष्टुविषजानकीत-
म्भोगाकुष्टमानसतया लङ्काप्रवेशं प्रति महतीं त्वरामवलम्ब्य छां बेगेनाश्वोदयितुं
निपुङ्गो—लक्ष्मणेति ॥

अथ सीताप्रत्ययार्थं विप्रगमने विध्याभूतानि निमित्ताः तत्रायवाह—त्यज-
त्विति ॥ भरतः चलात् चलाकालनिदेनारम्भपुरप्रवेशेन विश्वम्भराविषयं भारम् ।
द्विषं रथावरणप्रगाथक मावजाते विभर्ति इति विश्वम्भरा । अनेन तस्या दुर्बलं
घोरमते । सेव विषयः कर्म यस्य सः विश्वम्भराविषयः भारो भरतः ततश्च विश्व-
म्भरामरणमित्यर्थः सम्पद्यते । पूर्वमस्मिन्निर्दिष्टात् कृतं विश्वम्भरामरणमपि त्वनष्टम् ।
■ केवलं परब्रह्ममयमेवेत्यर्थः । नः पश्यन्त्य इति ॥ बेगी रावा । भरत-
शेनमातरो मुदितमनसो नः पश्यन्त्य इत्यपि योग्यम् । तपस्विनीयं
सीतापि स्वां पुरीमासाद्य निशाचरगोचरेऽगवने चिरं जातं
दुःखं जह्यातु ॥ तपास्विनीत्यनेन तपोऽर्चयवासादिभिः शोचनीयता दर्शिता ।
इयमित्यनेन सेव शोचनीयावस्था प्रत्यक्षतया दर्शयामिनयेन निर्दिश्यते । अविश-
राम्भः सगुण्ये । निशाचरगोचरे निशाचराद्यामारुढे सुबेलगिरी निवेशिता
लङ्कापुरीमासावलयमर्षो शक्याभिप्रायानुसारेण गम्यते । अन्यत्र निशाचरगोचरे-
रावणे अगाध दनादि चागवन्तः । सर्वे दग्धा रक्षितया शङ्कररक्षादिभ्यः

सीता—अज्जउत्त ! मा मा एव्वं । तपोवणे एव रमदे मे बुद्धी ।

आर्यपुत्र ! मा मैघम् । तपोवन एव रमते मे बुद्धिः ।

सूतः—(आत्मगतम्) शान्तमुदारं चास्याक्षेतः । न वञ्चनामर्ह-
त्येषा ।

सीता—(आत्मगतम्) किं सु गु एदं पिअं च सुणोमि हिअअं
च सन्तप्पदि ।

किन्तु खल्विदं प्रियं च शृणोमि हृदयं च सन्तपति ।

रावणः—(कामावेशं निरूप्य) केन खलु विधिना मनुष्यस्त्रिय
मन्तरेण मन्मथापूर्धिकां त्यजामि ।

वक्राव । तेषु चिर चिरकालनिवासेन जाय दुःख जहातु दुःखमपहाय पथाकाम
सुखमनुभवतिरपथं ॥१॥

आर्यपुत्र ! मा मैघमिति ॥ एतावन्त काय वनवासैव दुःखैरौऽपि
नाभूदित्यर्थः । अत्र परमपि तपोवनवास एव ममाभिरुचिरित्याह—तपोवण इ-
ति ॥ शान्तमिति ॥ शान्त-न चेतसः, सत्यगुणशान्तिवत् भौदार्यम् निरुपाधिक
सन्तोष यत एवभूतमस्वास्वतेत अत एवा न वञ्चनामर्हति वञ्चनानर्हता अस्या
कृतेषु व-चना न शुभोदकां भविष्यतीति भावः । अथ जानकी खुनायेन विद्युक्ता
रक्षोवरासुपगता वर्तमानाभिव महती विपदा सञ्चयता देवेनोत्पादित हृदयसन्तापमा-
लक्ष्य सत्कारणमपश्यन्ती विचिन्तयति—किं न्यसि ॥ किन्तु खल्विदं प्रियं
च शृणोमि हृदयं च सन्तपतीति ॥ उभयत्र प्रयुक्तश्चरार्थो वाक्यार्थयो
परस्परविरोधो द्योतयति । यथा स्नेहरच निमित्तसम्यक्चेरचेति विप्रतिषेद्धमित्यत्र ।
कामावेशं निरूप्य अभिनायेत्यर्थः । अहं केन विधिना स्पर्शनातिहृतादीना-
मन्यतमेन केन कर्मणा । मनुष्यस्त्रियमन्तरेणेति ॥ मनुष्यस्त्रियमिति जाति-
प्रधानतया सीताया अभिधानं जातितोऽप्यभिलाषस्याननुभूतयोपरत्वमावेदयति ।
अनुभूतगोचरादननुभूतगोचरोऽभिलाषः प्रकृष्ट सम्भ्रम जनयतीति समोगत्वराजनित
चापलमेनेन पोतयेते । मनुष्यस्त्रियमन्तरेण विषयीकृत्योत्पन्नमिमां मन्मथापूर्धिकां
कामस्यापूर्वा वृत्तिमुत्कण्ठामिति यावत् । त्यजामि इदानीमेवोपशमयामि । भोग
विनाशयत्वादुत्पद्यता, केन विधिनेत्युपमोगस्य वरस्यत्वमुक्तम् । इह चापलास्यो
धीरोदतगुणो दर्शितः । अत्र यत् स्वामिनो चूम्नयदीर्घरवासादिभिरनुभविरेव-

सूतः—(रावणं निरीक्ष्य आत्मगतम्) अहो नु खलु कामो निर्म
र्यादः । ततः खलु,

अपि नियमिनो दारान् साधून् धीरमवेक्षते

पुलकसुहृदा भूयो बाहुद्वयेन विजृम्भते ।

श्वसिति मुहुर्त्युष्णं दन्तच्छेदेन हतत्विषा

किमपि किमपि व्याजेनायं व्रवीति करोति च ॥२॥

सीता—(आत्मगतम्) किं खु खु अवरो विश्व दीसइ आचारेण
अज्जउत्तो ।

किन्तु अत्यपर इव दृश्यते आकारेण आर्यपुत्रः ।

शैत महम्मदनचापलमात्रस्य सविषादमाह—अहो इति ॥ अहो नु खल्वित्यभ्य-
समुदायो विषादे । निर्गता मर्यादा विषयविवेकहृता-यवस्था यस्यात्स निर्मर्यादः ।

कामश्च निर्मर्यादस्तमुपपादयति—अपीति ॥ अथ नियमिनो दारान् धीर-
मवेक्षते । अवेक्षणेन निहिते काले स्वधर्मानुष्ठान नियमस्तेन नित्ययोगाभिमयी ।
इह प्रकरयन्सात्वा राग पर्यवस्यति । अपि रघुपतेर्दासानित्यपि सुकरो सन्दर्भे निव-
मिन इति रामस्याभिधानं तस्य नियमैर्नित्ययोग्योक्तयितुं कृतम् । तेन तद्वारि-
ष्यस्यात्यन्तमशुभावमावेष्टये । सापुत्राभ्येन पातिव्रत्यमभिधीयते । तथा चाह—
“सती साध्वी पतिमता” इति । दारशब्दस्य नियमेन पुल्लिङ्गत्वात् बहुवचना
स्तत्वाच्च तदिशेषशरय सापुत्राभ्येनैव तथात्वम् । धीरशब्दो धैर्यगुणवाची ।
अधीरशब्दोऽधर्मशब्दवच्छिरोभिनि चापले वर्तते । गुणवाचिनः शब्दा गुणिभ्यनि
वर्तन्ते इति अर्धरमित्यवेष्टयक्रियाविशेषणम् । तथा च सचापलमवेष्टये इत्यप
सर्पस्मर्यते । अवेष्टयसमये अथ कथंभूत इत्यत आह—पुलकेति ॥ पुलक-
श्चासौ युद्धश्चेति पुलकसुहृदः । पुनर्को रोमाञ्चः । तस्य सुहृत्समवेष्टयसमये
साधव्यांशरोष्यते । नानादृशानान् दबनितेन रोमाञ्चेनोपनाधिग इत्यर्थः । अथ
तदौशनान्तरमानिहनावयोगजनित विप्रलम्भप्रकारमाह—भूय इत्यादिना ॥
अथ भूयो भूय प्रसास्तिन बाहुद्वयेन विजृम्भते । अथ मुहुर्मुहुर्त्युष्णं स्वसिति
तदा कथंभूत इत्यत आह—दन्तच्छेदेनेति ॥ अत्युष्णं रक्षणमाह्वयमाह्वय
इति नष्टा त्विन् यस्य तेन दन्तच्छेदेन सहित इत्यर्थः । अथ किमपि किमपरपटापर
व्याजेन व्रवीति कलिञ्चिरकरोति । चपलानां कामिना स्वभावोऽप्यत्र वर्तते

रावणः—(आत्मगतम्) भवत्वनया तावत्स्पर्शसुखमनुभवामि ।

अहो नु खलु बलवानसंस्तवः । तथा हि,

अपि वासवारणस्य वक्त्रे

मदकल्मापितकर्णचामराग्रे ।

अनिवारितविक्रमः करो मे

दयितां स्पृष्टुमलं न तापसस्य ॥३॥

अथ केन विविनेति विचारित कर्म निर्धारयति—मयत्थिति ॥ अमयेति करणे वृत्ताया । तावत् प्रथममनया करणभूतया स्पर्शसुखमनुभवामि पश्चादालिङ्गनाविमुक्तमिति भावः । अथ सीता आत्मप्रियेऽदृष्टपूर्वं मदनाभिराकृत जाह्नवातिरायमालरूप साराङ्कमाह—किं गु र्यु इति ॥ आकारो नैव नञ्वादीना चपलो व्यापारः । अथ दशग्रीव स्पर्शनार्थमुच्छिष्टमानोऽपि सीताया पातिप्रत्यमहिम्ना सञ्जातेन साध्वसेन स्तब्धव्यापारो भूत्वा सनिवेदमाह—अहो इति ॥ असस्तवो अपरिचयः तेन तत्कार्यं साध्वस लक्ष्यते । बलयानिति ॥ प्रगल्भतावैदग्ध्यप्रभृतिभ्यो गुणैर्भ्योऽपरिचयकृत साध्वस बलवचनम् । अहो असंस्तवस्य बलवचनत्वमतिकष्टमिवार्थः ।

तदेव दर्शयति—अपीति ॥ यतो मे करस्तापसस्य दयिता स्पृष्टुं नालम् अतो बलवानस्तव इति बोध्यम् । करणभूतस्यापि करस्य स्पर्शनं प्रति कर्षत्वाभिधानमात्मना व्यापारितोऽपि करः स्पर्शने ॥ रावतो जननीति चोदयितुं शक्तम् । न राषवस्येत्यपि सुकरे सन्दर्भे सञ्चियत्वहेतुद्वयस्य पराक्रमादेरभाव दर्शयितुं तापसस्येत्युक्तम् । तेन तद्व्यामयो चोत्पद्यते । मे कर इत्यनेनैव सूचितं करत्वान्यत्र अप्रतिहतत्वं दर्शयति—अपीति ॥ वासववारणस्यापि वक्त्रेऽनिवारितविक्रमः अभिमुख्यगतान् शत्रून् वारवतीति वारणः स च योगरूढया गजे वर्तते । अनेन गमानामप्यादिभ्यः शत्रुनिवारणसामर्थ्यातिशयो चोत्पद्यते । निरोधतः पुनर्गन्तानां प्रधानभूतस्य वासवेन शुद्धार्थं सञ्चेदितस्यैरावतस्य परिपन्थिनिवारणसामर्थ्यमुत्कृष्टतमं भवतीति वासववारणस्येत्यनेन चोत्पद्यते । अत्रभूतेनैरावतेनापि मदीयकारविक्रमो न निवारितः । मदकल्मापितकर्णचामराग्रे ॥ मदात्मसा कल्मापितं रावतीकृत कर्णाय चामराय च वस्य तत् तथेकम् । अनेन मदावस्थाप्रतिवचनभूत्वाच दर्शयति ॥ ३ ॥

सीता—संतोसि । शान्तोऽसि ।

रावणः—लदमण ! किमिदम् ।

सूत—आयुष्मन् ! किं वाहमात्रेण ।

तरुणहरिणलदमहेपिदंष्ट्राकरालं

हिमगिरितटवर्ष्म स्निग्धजीमूतनीलम् ।

प्रतिदिशमुपलक्ष्यैराननैर्भीमकान्तं

धपुरिह सहसा ते जायते जातिवन्धम् ॥५॥

रावणः—(आत्मानं विलोक्य) कथमहमित्थंभूतोऽस्मि । देवि !

न भेतव्यं न भेतव्यम् ।

नाहं यन्धुरगात्रि ! भीतिविषयस्ते किं मुधा क्षियसे

प्रातुं त्यां ससुरासुरे त्रिभुवने के वा मनः कुर्वते ।

नमुरवधारणे । अहं राम एवेत्यर्थे । शान्तोऽसीति ॥ शान्तशब्देन चेष्टे-
न्द्रियप्राणादीनां शमनमभिधीयते । यथा भीमद्वापवते—“तद्वत्त्वा भीतमनस
श्चन्द्रप्रथमिवासिनः । मेनिरे मामथ शान्तं राजा चासमनोरथ ॥” इति ।
वर्तमानार्थत्वेऽस्य वाक्यस्याप्यर्थसंज्ञानाच्छापरूपत्वमार्गं गते । वाहमात्रेणेति ॥
मात्रवाक्यतो व्याख्यते ।

समेन वचनस्याकारेण मिसवाद दर्शयति—तरुणेति ॥ पूर्वं रामाकार वदु
तत्त्वहंसा हेतुना विना जातिवन्ध राक्षसत्वजातिसम्बद्ध प्रकाशितराक्षसाकार जायत
इति यावत् । भीम चैतकान्त चेति भीमकान्तम् । एतदेवोपपादयति—तरुणाह-
रिणलक्ष्महेपिदंष्ट्राकरालम् ॥ बालचन्द्रस्यापि लज्जामानहन्तोर्मिर्दंष्ट्राभि-
मूर्ददर्शनम् । दंष्ट्रा स्वरूपेण निरूप्यमाणा वपुनो भीमत्वे हेतुः । बालचन्द्राकारतया
निरूप्यमाणा कान्तत्वे निमित्तम् । हिमगिरितटवर्ष्म वन्धं स्थौल्य यस्य । “वर्ष्म
देहप्रमाणयोः” इत्यमरः । स्निग्धजीमूतनीलमित्यत्र स्निग्धत्व कान्तत्वे हेतुः । जीमूत-
नीलत्व भीमत्वे हेतुः । प्रतिदिशमुपलक्ष्यैराननैः ॥ सहितमित्यध्याहार्यम् ॥५॥

अथ प्रकृतिमापन्नमात्मानं विलोक्यवाह—कथमिति ॥ अथात्मस्व-
रूपदर्शनं भवहेतुमाज्ञायास्वासयति—देवीति ॥ न भेतव्यमित्यत्र मत्तत्त्व-
वेत्यध्याहार्यम् ।

कुतो न भेतव्यमित्यत्र आह—नाहमिति ॥ यन्धुरगात्रि ! अहं

मय्यस्मिन् परिपन्थिनि प्रकटितक्रोधान्घृदिग्वारण-

स्थूलव्यायतदन्तकोटिकुलिशव्यालीढवक्षस्थले ॥६॥

सीता—अज्जउत्त ! परित्ताअहि परित्ताअहि, सोमिन्ति ! परि-
त्ताअहि परित्ताअहि मं ।

आर्यपुत्र ! परित्रायस्व परित्रायस्व, सौमित्रे ! परि-
त्रायस्व परित्रायस्व माम् ।

सूतः—किमेतेन । स्वरूपमेव शृण्वामि । (तथा करोति)

सीता—हं, अन्नं पिण कुमारो । (मुस्तकण्ठं रोदिति) हा !

अज्जउत्त ! हा ! कुमार ! हा ! मं रक्ख रक्खलसहत्थादो ।

हम्, अयमपि न कुमारः । हा ! आर्यपुत्र ! हा ! कुमार !

हा ! मां रत्त रात्तसहस्तात् ।

ते न भीतिविषयः ॥ बन्धुर सुन्दरं मात्र दस्याः सा बन्धुरमासी । इह कामि-

नामनुकूपेण सम्बोधनेनात्मनः सीता प्रति प्रातिकूल्यं निरस्यते । अहमित्वेनेना-

त्मनः स्मरदैवशब्दं दर्शयता भीतिकरत्वामावः स्पृष्टीक्रियते । भीतिहरस्यैव 'भीतिवि-

षयत्वमिति भीतिविषयसम्बन्धेन तन्निमित्तं भीतिकरत्वं लक्ष्यते । एवं मदनविवरा-

शक्त्याख्यायापञ्चविधितः वयं ते भीतिकरा इवामित्यर्थः । यतो न भीतिकरोऽहम्

अतो न भेतव्यमिति सम्बन्धः । एवमात्मनो भयदेतुत्वं विरह्यानुग्रहोन्मुखत्वं

दर्शयति—किमिति ॥ किं लिपसं शब्देकं वाक्यम् । मुधेति वाक्यान्तरम् । किं

केन हेतुना लिप्यते । न केनापि हेतुना खेदः कार्यः । यत्रोऽस्मत्परिगृहीताया

भवत्याः स्वर्गानुभवोऽधिकरस्य पंचेति भावः । चिरपरिवितस्वजनविधौगनिषण्णनोऽ-

पि देहो निष्कलत्वात्मनः कर्तव्य इत्याह—मुधेति ॥ अत्रापि लिपस इति सम्ब-

ध्यते । निष्कलावमेव समर्थयते—प्राप्तुमिति ॥ अरिमन्मपि परिपन्थिनि

लिमुक्ते के वा त्वां प्राप्तुं मनः कुर्वेने । गर्वात्येकवचनेनात्मनो बहुधिरसह विक्र-

मये बन्धुनेत्यादिनिरपेक्षत्वं बोधयते । अरिमन्मिन्त्यनेन बुद्धसम्राजसमवधारितं

भवद्भारमावाहं सीतये दर्शयति समुदासुर इत्यनेन मिश्रो नेतिविधौरभाजोऽपि

संप्रत्यमृतमवगन्तुं वृत्तादुदाः संघटा भवन्तु नाम उपायि न' त्वां प्राप्तुं रावदुह-

न्ति किं पुनर्मनुषा इति दर्शयति । प्रकटितेन कोपेनान्धानां दिग्भ्राष्टानां स्पृष्टे-

र्थावैतरेव दन्तकोटिमिरेव कुबिशोः व्यापीढं वक्षस्थलं यत्र स उपेयः ॥६॥

अथ यद्गः प्रकृतिमाप्नोतः सीताया हा ! अज्जउत्त' इत्यादिजितावचनमाश्रयं यत्रो

(नेपथ्ये) श्रयमयमागच्छामि ।

सूतः—आयुष्मन् ! पश्य पदम्—

तुण्डेनाङ्कुशसन्निभेन कनकस्तम्भश्रिया ग्रीवया

दृष्ट्या विद्रुममङ्गपाटलरचा गृध्रोऽयमाक्रामति ।

संसर्ग सहसा व्रजन्नि विटपेरुद्धान्तपुष्पाङ्कुरै-

राधूता पथि यस्य पक्षपवनैरायामिनः पादपाः ॥७॥

सीता—हा ! का मे गर्ह । किं मे शरणम् ।

हा ! का मे गतिः । किं मे शरणम् ।

(नेपथ्ये)

शरणमस्मि जटायुरहं सखा

दशरथस्य रथस्तथ तिष्ठतु ।

अविद्रुमामपराधमहं सहे

विसृज राघव ! धीरमनुव्रताम् ॥८॥

जटायुः, श्रयमयमागच्छामीति वचनानुसारेण दृष्टदृष्टिस्त पक्षी-द्र विप्रतिपिस्तुमा-
लच्च स्वामिने स दर्शयति—आयुष्मन्नित्यादिना ॥ अथ गृध्र आक्रा-
मति भस्माप्रमाणं निरुद्धं कुडो भूत्वाभिमुख्येनागच्छति अनस्तम्भगवाहितेन
त्वया भविष्यमिति तोषयम् । अङ्कुशसन्निभेन तुण्डेन कनकस्तम्भश्रिया ग्री-
वया च सहितः । अनेन निसर्गतः कौर्यं दर्शयति । विद्रुममङ्गपाटलरचा
दृष्ट्या च सहितः । अनेकत्वमविवक्षितम् । विद्रुमपाटलरोमत्व नयनयानैसर्गि-
कम् । विद्रुममङ्गपाटलत्व तु मोक्षस्थानमाव इति दर्शयितुं विद्रुममङ्गस्यो-
पमानत्वमाश्रितम् । अथ तवेष्टाया अपि कौर्यं दर्शयति—संसर्गमिति ॥
पत्य पक्षपवनैराधूता अत्र एषोऽन्तपुष्पाङ्कुरैर्पेक्षयिता पादपाः सहसा
संसर्गं व्रजन्तात्पन्वय ॥७॥

अथ जटायु किं मे शरणमिति विलापमाकर्ण्य सीतामाश्वामयति—शर-
णमिति ॥ अहं जटायु शरणं रचित्वास्मि । जटायुरित्यनेन मध्येमार्गं पूर्वं रामेण
कृतं सख्यमनुस्मारयन्न-त्मनो रक्षित्वस्यावश्यवत्त्वमावेदयति—दशरथस्य
सखेत्यनेन ॥ यदि रक्षितुं क्षम्येऽस्मि ततो दशरथस्य सख्यं जटायुमार्यापरे
रवयाद्विकलमेव लोके जामर्गि यदि ययाराज-युत्तहमनोऽपि परिरक्षितुं न शक्नो-

राधण.—(प्रहस्य) सहेते किलायं ममापराधं पक्षी । सूत ! प्रतो
दप्रहारेण रथमार्गादेनमुत्सारय । न जानात्येष परमार्थतो
मां गृध्रः ।

(नेपथ्ये)—जानामि जानामि ।

कैलाससानुमति रण्डितमानशृङ्ग

कारागृहे नियमितं चिरमर्जुनेन ।

मि तर्हि स्वर्गगत दशरथमनुयास्यामि एवमपि परिपुष्कलमेव दशरथस्य सख्य
जगति प्रकाशयिष्यामाति रक्षयाध्यवसायस्य प्राख्यपरित्यागवर्त्यन्तत्वं सूच्यते ।
एव सीतामाश्राय रावण निवारयति—रथ इत्यादिना ॥ हे ! राधण !
तव रथस्तिष्ठतु खोरपृथिव्यवलम्ब्य रामस्य धर्मपत्नीं मा नैषारिषि माव । वारमनु-
व्रतामिति विशेषणवलात् प्रवरणवलाच्च सीतामिति विशेष्य सिध्यति । सीतां
विस्तृज विस्तृज्य शीघ्रमपवाहि । अभिसजने रावणस्य महान्तमनर्थं सूचयन्नाह—
वीरमिति ॥ वीरमित्यत्र विशेष्यानुपादानं भित्तोरस्यामन्यत्वं वीरस्थाभाव दर्शय
ति । जगदेकवीर रामम् अनुव्रतां सर्वात्मनानुव्रतामित्यप । वीरमित्यनेन प्रतिक्रिया
विधानसामर्थ्यं तदध्यवसाययोगं च दर्शयति । अबिदुषामित्यत्र त्पाट्टशानामिति
विशेष्यमप्याहर्षम् । अबिदुषामिति बहुवचनेन राक्षसाणां यानामेवाशान नैसर्गि-
कमिति दर्शयति । तदयमर्थः । यतो निष्ठर्गः सदाशानात्त्वाद्दृशा भतोऽहमेकमप
राध सहे । रामस्तु न सहेते भवत्तदागमनापूर्वमेव सीतां विस्तृज्यापवाहीति ॥ ८ ॥

सहते इति ॥ अत्र किलशब्द आशेषणोदकः । प्रतिक्रियासामर्थ्यं सत्यपि
कहयादिभिस्तदकरण सहनम् । अवमर्थः । यस्यापराधं पुनरेवमप्यप्रतीकार्यं
तस्य ममापराधमय तिर्यग्गतीय पक्षी सहते इत्येवमन्वये द्वास्त्वमिति । प्रतोद
कशा तेन कृत प्रदार प्रतोदप्रदार् । उत्सारयेति ॥ उत्सारणेव कर्तव्य
न विग्रह । तत्र हेतु —न जानातीति ॥ अत्र जरायु परमार्थतः राधनेना-
भिप्रेत लोकोत्तरपराक्रममस्यान्वया सम्भावयणभिर्विधेयति—जानामीति ॥ जाना
मि जानामीति द्विवचनेन ज्ञानस्य सावशेषत्वं निरूप्यते । त्वां परमार्थतो यथावद
जानामीत्यर्थः ।

शानप्रकारान् दर्शयति—अहं कैलाससानुमति ॥ कैलासगणे । रण्डि
तमानशृङ्गम् ॥ मानं च गृहं च मानशृङ्गम् । गृहं प्रभुत्वं । “कौटान्द्र्यं च गृहं

त्यां बालिबालवलयाद्धितवद्धवाहुं

जानामि राक्षस ! जगत्त्रयधूमकेतुम् ॥६॥

रावणः—हृहृह ! आः अतिवाचालोऽयं विद्वद्भूः ।

तिष्ठ त्वमत्र मम पश्यतु कर्म सीता

शस्त्रेण मे समरमूर्धनि दर्पणेन ।

अग्निं महेन्द्र इव पक्षिणमम्बरस्थं

पक्षौ विलूय सहसा मुनि पातयामि ॥१०॥

(प्राविश्य)

इति श्री पूर्वनामप्रभुत्वयोः ।" इति वैजयन्ती । गिरिरोन स्थापिते मानशृङ्गे यस्य त
तथाविध जानामि । मा भूज्जगदीश्वरात्परिमवो मानमश्नेदुरिति मत्वा वरदानसमये
परिवृताया मनुष्यश्रोतेस्तस्य परिमव दर्शयति—कारागृह इति ॥ न हि कारा-
गृहानियमनात्परः भवमानोऽस्ति तादृशमवमान चिरकालमनुभूतवन्तं त्वा परमा-
र्थतो जानामीत्यर्थः । मा वा भूय कार्तवीर्यार्जुनाय परिमवोऽवमानहेतुरिति मत्वा
तिर्यग्धातिषु निरुद्धतमाया वानरभोतेस्तस्य परिमवमाह—यास्तीति ॥ बानिनो
बलयाकारो बाल बालिबालवेलय तेन कृतमद्भुत बलयाकार किञ्चरूपं धिक् बालि-
बालबलयाद्भुतं तेन पद्मा युक्ता, बाहवो यस्य तन् । भवमवमानः इदानीमपि
सर्वैः प्रत्यङ्गीक्रियत इति भावः । जगत्त्रयधूमकेतुमिति ॥ धूमकेतुनोराष्ट्रपको
दुष्टमह-भनेन जगत्त्रयपीडाकारत्वेन नृपतय दक्षितम् ॥६॥

हृहृहृहृति ॥ अधिवेषप्रवणोद्भूतरय कोपस्वाधुमासोऽयम् । अतिवा-
चाल इति ॥ बहुभाषिणि कुसाया गम्भमानावामालम्प्रत्ययः । अनेन सीता
प्रति तद्वचनस्य मिथ्यात्वमावेदयति ।

तिष्ठ त्वमिति ॥ घत पूर्वमाशपिताय प्रतोदप्रहाराय निवारयति ।
सीता अत्र अधिभू प्रदेष्टे एव मम कर्म पराक्रम पश्यतु ॥ मत्पराक्रम
दर्शनेन एषिष्ठतमानशृङ्गमित्यधिपेपवनस्य मिथ्यात्वं निश्चिनुयादिति भावः ।
यथा महेन्द्र पक्षिण पचन्त अम्बरस्थमग्निं पत्रेण पक्षौ विलूय मुनि पातयति
तथाहमपि समरमूर्धनि शस्त्रेणाम्बरस्थ पक्षिण पक्षौ विलूय मुनि सहसा पातयामि ।
दर्पणेनेति ॥ दर्पयतीति दर्पण । वीराण्या शस्त्रे गृह्णीते विशेषतो दर्पो भव-
तीति ॥१०॥

रावणः—एष प्रहरामि । (प्रहरति)

सीता—हृदि, हृदि । (नेत्रे निर्मालयति)

हा ! धिक्, हा ! धिक् ।

सूतः—हन्त ! प्रहतोऽयं गृध्रः । अयमयम्,

क्षतजजन्मकणोक्षितविग्रहः श्रमनिरुद्धविभुञ्जशिरोधरः ।

दिनविरामपयोधरपाटलः पतति पञ्चरथो मरुतां पथः ॥१२॥

सीता—अहो ! अकरुणा खु इस्सरा । अधरणाए मम किदे

असं वि विहंगो सोअणीथो संबुसो । (रोदिति)

अहो ! अकरुणाः खल्वीश्वराः । अघन्याया मम कृते

अयमपि विहङ्गः शोचनीयः संवृत्तः ।

रावणः—सूत ! तूणं चोदयाश्वान् ।

सूतः—यदाक्षापयत्यायुष्मान् । (विचिन्त्यात्मगतम्) एष खलु,

अनुकूलमर्थ्यमधिरोधि हितं

अघणीयमागमरहस्ययुतम् ।

पञ्चरथः पञ्चान्द्रो मरुता पथः आकारात् पतति । कथभूतः क्षतजजन्मकणोक्षित-
विग्रहः ॥ क्षतवात् अधिरात् अन्य देशं ते क्षतजजन्मानः तथाभूतैः कलै-
रधिरोधि विधत्ते यस्य स तथोक्तः । अत्र क्षतवत्य तरङ्गानां च अन्यजनकभावो-
क्त्यापपत्त्यवनिभासत्पथ इव विवक्षितः । श्रमनिरुद्धविभुञ्जशिरोधर
इति ॥ भ्रमेणातिप्रयत्नेन निरुद्धा विभुञ्जा शिरोधरा यस्य स तथोक्तः । कोपादु-
त्थमपि तु प्रवर्त्तते कृतेऽपि वेदनानिशवादशक्त्या ग्रीवा वलाग्रमिति । शिरोक्षितत्वात्
दिनविरामपयोधरपाटलः सन्ध्यावलाहकवदत्त इति ॥१२॥

अयं सूतः प्रवालप्रतिगुणकपतगराजवधसञ्ज्ञानानन्दस्य सीताविचविलोभ-
नार्थं लज्जाप्रवेशं प्रति त्वरमाद्यस्य स्वाभिनेः सूत ! तूणं चोदयाश्वानिति वचनमा-
कृत्य दाशरथ्योः प्रज्ञायं सीतायाश्चात्र मोहिमानं चालोपय सीताहरणस्य राक्षस-
कुलोद्देशेऽनुत्थं निश्चित्य स्वयमेव तन्निवेदनं निष्कृतत्वेनावधारयति—एष
खल्वित्यादिना ॥ एष खलु मदीयं वचनमपहर्षयति नाद्रियते ।
नाथावत्वमनादरे हेतुरित्याह—अघणीयमिति ॥ अनुकूलमर्थ्यमधिरोधेतिरोप-
पन्नकं अवशीयते हेतुः । अघोदनपेक्षमर्थ्यम् । अर्धराष्ट्रः प्रयोजनवाचो । अधि-

वचनं मदीयमपकर्णयति

क मनोभवः क गुणसंग्रहणम् ॥१३॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे)

इति शक्तिमद्रविरचिते चूडामणिनाटके चतुर्थोऽङ्कः ।

रोधि धर्मार्थकामानामनुपपातकम् अत एव अनुकूलम् धैर्यकलानुगुणं हितं
परलोकाविरहम् आगमरहस्ययुतम् भागमोऽर्थशास्त्र तद्वदस्य तत्प्रतिपादोऽर्थ-
तेन युतम् । देशकालोचितार्थप्रतिपादकमिति यावत् । एवभूतस्यास्य वचनस्याना-
दरे हेतुमाह—यस्य मनोभव इति ॥ केवलभिरवनिपते । अत्र मनोभव-
शब्दसन्निधौ गुणसङ्ग्रहणशब्दसन्निधौ च व्युत्पद्य कशब्द कामावेशगुणग्रहण-
धैर्यकायिकरण्य निराकरोति । वतोऽयं मदनपरवरातवा गुणदोषौ न गृह्णाति अतो
न किञ्चिद्वक्तव्यमिति भावः । अस्मिन्नङ्के प्रकरीतशकमिति वृत्त कविना दर्शितमिति
हेतुम् । यथाह—“प्रकरी तु प्रवेशभाक्” इति । न चाधिकारिकवृत्तस्य विच्छेद
इति वाच्यम् । तस्यापि निवर्तित इत्यत्र वीरमनुनतामिरयत्र चानुसन्धानात् ।
अस्मिन्नङ्के शृङ्गारभासो रौद्रस्य रावणाभयत्वेन दर्शितः । रौद्रस्यकायो मया-
नक सीतागतत्वेन प्रतिपादित इति दृष्टव्यम् ॥१३॥

इत्याश्चर्यचूडामणिनाटकविनृती चतुर्थोऽङ्कः ।

अथ पञ्चमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति मण्डोदरी चेटी च)

मण्डोदरी—किं शु शु पदं वि भविस्सदि ।

किं नु सत्वेतदपि भविष्यति ।

चेटी—अणुदाघोग्गारं विअ भट्टिणीप वअणं ।

अनुतापोद्गार इव भट्टिन्या वदनम् ।

मण्डोदरी—हजे ! ए तुप असोअवणिआ पविट्टपुग्या ।

हजे ! ननु त्वया अशोकवनिका प्रविष्टपूर्वा ।

चेटी—ए तहिं भट्टिणो वन्दी तापसपदिणी । किं तिस्से ।

ननु तत्र भर्तुर्वन्दी तापसपत्नी । किं तस्याः ।

आश्वयचूडामणिनाटकेऽयमङ्कः। नुरीवो विद्वानो गुरुत्वात् ।

प्रसादमामित्य तथोत्तराद्भो व्याख्यास्यतेऽस्माभिरनन्यचित्तै ॥

अथ कविना वृत्तवर्तिष्यमाणेनेवृत्तवृत्तनाथं प्रेरितक भारभ्यने । प्रवेशकश्च
“तद्देवानुराजोत्था नीचपात्रप्रवीणित । प्रवेशोऽद्वयस्यान्त शेषार्थस्योपसृचक ॥”

इति लक्षित । अथ वराप्रवेशारोक्तवर्तिकोद्यानमध्यगतरीरापराजमूल नीतायां
सीतायां मण्डोदरी नाम बहुमता वद्वार्यो दु स्वप्रदरोनेन दुर्मेनायमाना चिन्तयति—
किं शु शु इत्यादिना ॥ इदमित्यनेन बुद्धित्वं दु स्वप्रदरोन निदि-
श्यते—किन्तु एतु भविष्यतीति ॥ किमनिष्ट फल परिणत्यत इत्यर्थः ।

भट्टिणीति ॥ नाटके चेष्टया स्वाभिनी भट्टिनात्मभिधीयते । वद्वार्योऽनेनेष्टु
शार । करये मय् । तव वदन महान्तमनुगाप सृजयतीत्यर्थः । हजे ! इति ॥
नीचा चेटी प्रति नाटक आह्वानम् । वधाह—“हजे हजे इत्याह्वान नीचा
चेटी सखी प्रति ।” इति । ननु त्वयाशोकवनिका प्रविष्टपूर्वेति ॥

अथ काक्वा त्वयाशोकवनिका न कदाचिदपि प्रविष्टेति भाति यत्रतत्रन्व
वृत्तान्त न जानासीति प्रतिपाद्यते । जानाम्येवार् वत्रत्य वृत्तान्त न तु तस्य
त्वदनुगापरेष्टुत्वमित्यभिप्रायेणाह—एवमिति ॥ वन्दी वलात्कारेण इवा
तापसपत्नीत्यनेन सीताया रसमागानामश्व्य बोध्यते । किं तिस्से
इति ॥ तस्या इति पञ्चमी । तस्या सहायान् किमनिष्ट तव जातमित्यर्थः ।

मण्डोदरी—तंणिमित्तं नो विनाशं पेक्खामि ।

तन्निमित्तं नो विनाशं पेक्खे ।

चेटी—भट्टिणि ! ए कदाइ सद्दुलं मिईय विस्संमो आसी ।

जह आश्रदा तह गमिस्सदि । एं भट्टिणी एव्व लङ्केसरी ।

भट्टिनि ! न कदापि शार्दूले मृगीणां विस्रम्भ आसीत् ।

यथागता तथा गमिष्यति । ननु भट्टिन्येव लङ्केश्वरी ।

मण्डोदरी—उम्मसिपव्व तुमं परिइदा वि भावं मे खावबुज्झसि ।

मय असोहयं दारिं सिवियमो दिट्ठो ।

उम्मत्तेव त्वं परिचितापि मे भावं नावबुज्झसे ।

मयाशोभनमिदानीं स्वप्नो दृष्टः ।

चेटी—संति होदु, संति होदु । भण्णदु भट्टिणी ।

शान्तिर्भवतु, शान्तिर्भवतु । भणतु भट्टिनी ।

मण्डोदरी—हञ्जे ! सुण्णाहि दाव । हञ्जे ! शृणु तावत् ।

चेटी—अवहिदंमिह । अवहितास्मि ।

मण्डोदरी—आसामुहविअविण्णुरिअवीईसहस्सो मरअग्नि-
रिणिअरणीलो उम्मदतिमितिमिक्खत्तमाअक्खमअरो
मअराअरो इदो तदो आपदिदेहि तिण्णजादोहि
णिवीदसारो मुहुत्तएय रिक्तओ संवुत्तो ।

तन्निमित्तं नो विनाशं पेक्ख इति ॥ न इति राक्षसजालीनाम् सर्वानभि-

प्रेत्योक्ताम् । अथ चेदा मण्डोदर्यात्मनो राजमहिषीपदभ्रंशत्पक्षे विनारा एव

सीङ्घहेतुद्वेनोक्तः इति प्रमेयं तन्निराकरोति—भट्टिणीत्यादिना ॥ शार्दूल-

पद सप्तम्यन्तम् । सद्दुलमित्येष पाठः । न कदाचिदपि मृगीणां शार्दूले विस्रम्भ

आसीत् । एव मातृषीला राक्षसेषु विश्वासो न भवतीति भावः । यथा आगता

तथा गमिष्यतीति ॥ आगमनप्रकारो गमनप्रकारस्यैव निमित्तं नान्यस्य फल-

स्येति भावः । ननु स्वप्नमित्येव लङ्केश्वरी ज्ञान्ता कचिद् दिव्यमोचिदपि किं पुन-

र्मानुषीति भावः । अथ मण्डोदर्यात्मनो गौरवमन्वयपक्षे वचनमाकर्ष्य सन्निवेश-

माह—उम्मसिपट्टेवेति ॥ यतो नित्यपरिचितापि मे भावमभिप्रायं नावबुज्झसे

अतः इदानीमुम्मत्तेव त्वमित्यर्थः । किमन्यथमानुषाण्यकारणम् अत आह—मय

इति ॥ अथ स्वप्नस्वप्नोपमत्वं दर्शयति—आसामुहत्वादिना ॥ अथ मरु-

आशामुखवित्तविस्तृतिर्वाचीसहस्रोऽमरकतगि
रिनिकरनीलः उद्भूततिमितिमिद्गलमातङ्गमकरो
मकराकर इतस्तन आपतितैः वृणजातिभिः
निपीतसारो मुहूर्तेन रिक्तः संवत्तः ।

चेटी—हृदि, तदो तदो । ह्या ! धिक्, ततस्ततः ।

मरुजोदरी—अहं वि दाव पंसुपरुसकेसरुलापाय विरलदसणवि-
किदयदणाय विष्फुलिङ्गणअणाय, सुएणकरणाय कपाल-
घरणाय अमंगलाय कम्मा वि इतिथिआय गाढं परि-
हसत्तंभि ।

अहमपि तावत् पांसुपरुषेकशकलापया विरलदशनयि-
कृतघदनया विस्फुलिङ्गनयनया शन्यकर्णया कपाल-
घर्णया श्रमेद्भगताया कयापि स्त्रिया गाढं परिष्वक्तास्मि ।

राकराश्वः समुद्रवाची सत्रपि भ्रातृपर्यवसानान् अपरिमेषत्वधर्मयोगाच्च राक्षसै-
म्यमभिष्यन्तीति । आशामुखेभु समुद्रगतेषु दिग्मुखेषु सर्वत्र विततं व्याप्तं विस्तुरित
च वाचीसहज वरप स तथोक्तः । अनेन राक्षसाना महत्तरा करारणापच
यथा लब्धन्ते । मरुतकगिरिमिकरनीलत्व मनुदे राक्षससैन्ये च समानम् । उत्तरपन्दाः
सादङ्कार भ्रमन्तरिमभवः तिमिक्षिता मातङ्गी मनराश्च यस्मिन् स तथोक्तः । योजन-
भायत्रो मरुतविशेषस्थितिः । उद्ग्रहको मरुतविशेषस्थितिः । यस्मिन् तिमिक्षितमपि
मलयति ॥ जलगतो मातङ्गराष्ट्रेन्द्रोष्णः । श्री जलग्रमप्यनायासेनान्नानि स
गवर इनि विशेषस्याज निबन्धितम् । अत्र तिमिक्षितादिस्तुद्धी देवनादकुम्भक-
राद्यो रघोनायका घोष्यन्ते । स्वज्ञानिराश्वः कुम्भिशेषवाची भ्रातृपर्यवसानान्
वानरमेवमभिष्यन्तीति । इत्यत्र आपत्तिरुत्प्लवगातिर्निर्वहीतस्मात् इति रिक्तत्वे हेतुः ।
रिक्तः संवृत्तः ॥ यत्प्रतोषनयाकादिव संवृतत्वं । अहमपि तायादिति ॥
महमपि तायादिति मन्त्रकाले कवाचिदमत्र लक्षा मित्रा परेष्वाकारिण अनेन वैधव्याधि-
ष्टानुदेवताभिष्यन्ते । अमत्रलक्षणेन दर्शयति—पञ्चपुरमेरयादिना ॥ पञ्च-
रक्षेरारुपायणा जेम्बेवमादीनि विशेषणानि अमत्रलक्षणयोक्तानि विरतदशन निमित्त
विज्ञापकदन यस्या सा । विरतत्वसमुक्तान्मूल्य विचतुरदशनमित्यर्थः । विस्तुरिति ह-
नवनया यत्प्रकर्षाया कलात्मकत्वं प्रत्यक्षं भाति इत्येत्यर्थः । एवं रक्षयविनश्येति

चेटी—हृदि, तदो तदो ।

हा । धिक्, ततस्ततः ।

मण्डोदरी—सा वि सीता पाण्डुरदुकूलपरिधाना मलयजरस-
परिसोद्विग्रहपद्मोदरा मल्लिश्राकुसुमवर्धिश्रग्मि-
म्ला पदिणा दिग्गहत्वा पुष्पञ्च आलुहन्ती अ मण-
दिष्टा । तदो अपरिद्वेलापममणिहा वि संबुत्ता ।
सापि सीता पाण्डुरदुकूलपरिधाना मलयजरस-
परिशोभितपयोधरा मल्लिकाकुसुमवर्धितश्रग्मि-
म्ला पत्या दत्तहस्ता पुष्पकमारोहन्ती च मया
दृष्टा । ततः अपरिचितवेलायां मम निद्रापि संबुत्ता ।

चेटी—भट्टिणि ! मा मा अणुसपण । सिधिएण बहूणि कारणणि
यज्जा उपदिशन्ति । अहया कुदो दाणिं भञ्जं भञ्जमूलाणं
तेल्लोक्कस्स अम्हाणम् ।

भट्टिनि ! मा माणुशयेन । स्वप्नानां बहूनि कारणानि
वेद्या उपदिशन्ति । अथवा कुत इदानीं भय भयमूलानां
त्रैलोक्यस्य अस्माकम् ।

प्रतिपक्षानुदयमाह—सापीत्यादिना ॥ सापि सीता पाण्डुरदुकूलपरिधाना
मलयजरसपरिशोभितपयोधरा मल्लिकाकुसुमवर्धितश्रग्मिम्ला इति त्रिष्वपि विशेष-
णेषु भावस्य भाहृत्यद्योतनायोपास्य । पत्या दत्तहस्तेत्यनेनैवैषम्यं सूचितम् ।
पुष्पकमारस्य गच्छन्ती मया दृष्टेत्यनेन सीताया पत्याहरणं सूचितम् । तस्मिन् काले
मम निद्रापि सञ्चलतीति । अत्र प्रथमेऽध्याये प्रमाणतया वृत्तमित्यस्मिन् भाष्य-
श्च वृत्तशब्देऽनीवचनः । अपरिचिता नेता कालो यस्या सा तथोक्ता । निद्रा
समाप्तौ पूर्वपरिचितो य काल तस्यात्पूर्वमेव निद्रा विनष्टेत्यर्थः । अनेन दुस्व-
प्नस्य वृत्तान्तान्तरदर्शनानुबिम्बत्वेनानिष्टयत्कृत्य पारमार्थिकमिति धोत्यते । अथ
चेटी मण्डोदरीमाश्रयति—मा मेति ॥ अनुशयस्तथापि । स्वप्नानां बहूनि
कारणान्याहारदोषादीनि नैवा उपदिशन्ति यद् अतो न सन्नाप कर्तव्यं इति
पूर्वव पर्यवसानम् । अथवेत्यनेन दुस्वप्नदर्शनमस्मान् प्रत्यपमायमिति वक्षान्तर-
परिदृष्टं तदेवोपपादयति—कुदो इत्यादि ॥ मयामात्रे हेतु —त्रैलोक्यस्य
भयमूलानामिति ॥ अथ कविना प्रवेशाद्वच्ये श्रुतिकथावतिश्रमायां वचारा

((नेपथ्ये))

गन्धापाद्रंदलां सृजन्तु परितो घृष्टिं घनाः कौसुमी-

माधूतामरसिन्धुवीचिवलयः स्वर्गानिलो जृम्भताम् ।

उद्यानधियमुद्रहन्तुः समयाः सर्वे वसन्तादयः

स्थान् पादान् सुखमानमय्य ककुभां पर्येतु चक्रं शशी ॥१॥

मण्डोदरी—हं, घोसणा विञ्च । 'हम्', घोषणेव ।

चेटी—भट्टिणि ! आम् । भट्टिनि ! आम् ।

मण्डोदरी—हजे ! 'हमस्स' मूलं दाव जाणीहि ।

हजे ! अस्य मूलं तावत् जानीहि ।

चेटी—भट्टिणि ! तह । (निष्क्रान्ता) भट्टिनि ! तथा ।

मण्डोदरी—किं एत्थ विचारिद्वं तिस्से भूमिगोअरीए चित्त-

'धिलोहणणिमिस्सो रु' महाराअस्स अञ्चं आरंभो ।

'किमप्र विचारयित्तं तस्याः भूमिगोचरायाः चित्त-

धिलोभननिमित्तः सत्तु महाराजस्यायमारम्भः ।

सूच्यते । यथाह—“अन्तर्धननिवासस्थेऽनूतिवार्धस्य सूचना” इति ।

अथ 'वशिष्टावसो दशमीवस्थाया घनादीन्पनि विचारयति—गन्धापे-

त्यादि ॥ यना गन्धापाद्रंदला परितलबलमकरन्दार्द्राणि दलानि यस्या तां

कौसुमीं घृष्टिं सृजन्तु । उपानि कुसुमसमूहो सत्यामपि कुसुमघृष्टिर्दुर्लभेति मत्वा

घृष्टिमित्युक्तम् । आधूतामरसिन्धुवीचिवलय इत्यनेन मौमात्पवनत्वात् स्वर्गानिलस्य

शैलोक्तो दर्शितः । सौरभ्यं च कुसुमघृष्टिसम्पर्कद्रुपानसप्तगांधं भवत्येव । अथैव

सर्वे वसन्तादयः समयाः सभूयः उद्यानधियमुद्रहन्तिविति सौपरकार व्याख्येयम् ।

शशी ककुभा चक्रं मुखं पर्येतित्यनेन पूर्वं दशमीवस्थाया मुखसञ्चाराभावेन व्यसन्न

घोषितम् । पादा वरमयश्चरणाश्च । अत्रैव चन्द्रपादरसज्जगामिनि परिमणु प्रयोग-

दर्शनात् । अत्र ररमीन् निरुत्तार्येति वाच्योऽर्थः । यथा कश्चिद् राष्ट्रा निगलितचरण

पुनर्मोक्षेन सन् गुप्तमन्चारार्थं पादम्बायाम करोति तद्वन्न्द्रेऽर्त्तव्यमर्थः श्रेष्ठेण

येत्येते । अनेन सीताविधिविज्ञेयमर्थं मरानुपमो रणेनपरस्य सूत्रेण ॥१॥

किं से भूमिगोअरीए इति ॥ भूमिगोचरः आभवे वस्यास्ता तपोक्ता ।

अनेन दिव्याहनात् शुभभाष्यं अनुष्णस्त्रीपरिमहनिगन्धः कष्टतय इति सूच्यते ।

(प्रविश्य)

चेटी—जेदु भट्टिणी ! (कर्ण) एष्वं विश्व ।

जयतु भट्टिणी । एवमिव ।

मण्डोदरी—तव आआसमेत्तं किदं । दारिं किं करोदि महा-
राओ ।तव आआसमाअं कृतम् । इदानीं किं करोति महा-
राजः ।चेटी—तिस्से वंसणमिच्चं पादोसिअं दारिं वेसं अणुचिह्दि
महा ।सीतायाः दर्शननिमित्तं प्रादोपिकमिदानीं वेवं अदुतिष्ठति
भर्ता ।मण्डोदरी—तेण हि इला ! एहि दाय महाराएण अणिएणादाओ
असोअयणिआं पविसिअ, लदावलअन्तरिदाओ
असिअ, तस्सि अकामअमाणाअं सीताअ महारा
अस्स कामुअयसिणं पेक्खिअ ओइलिससामो ।
तेन हि इला ! एहि तावत् महाराजेनाविहाते
अशोकवनिकां प्रविश्य, लतावलयान्तरिते
भूत्या, तस्मिन्नकामयमानायां सीतायां महारा-
जस्य कामुकवृत्तिं दृष्ट्वा अपहसिष्याथ ।

चेटी—अं भट्टिणी आणवेदि । यद्धिन्त्याआपयति ।

(निष्क्रान्ते)

प्रवेशकः ।

तव आआसमेत्तमिति ॥ यतो यथा निरुचितमेव तया मेदित अवस्तवाया
समान यथा कृत प्रत्यवेदितस्य वेदनमिदं यथं । प्रादोसिअमिति ॥ प्रदोष
सन्ध्या तस्मिन् काले समुचित प्रादोषिकम् । एहितीति ॥ एहि तावत् महाराजे-
नाविहाते अशोकवनिकां प्रविश्य लतावलया-न्तरिते भूत्या तस्मिन्नकामयमानाया
सीतायां महाराजस्य कामुकवृत्तिं दृष्ट्वा अपहसिष्याथ इति स्पष्टोऽर्थः ।
प्रवेशकः ॥ अथ दशमीय सीताचिठितोयनार्थमुज्ज्वलशेखरापादौमे

(ततः प्रविशति कामयमानावस्थः सपरिवारो रावणः)

रावण.—(स्पर्शं निरूप्य) वर्षवर ! मया चिरान्निर्वासितस्य
दिवाकरस्य लङ्कायां कः प्रसङ्गः । तूर्णमाह्वयताममात्य-
श्चित्रयोध्या ।

वर्षवरः—(आत्मगतम्) अहो नु यल्लुस्रामिनो मद्दान् मदनो-
न्मादः ।

यदेव दोषात्तनमीक्षणाभा-

मानन्दमान्दोलितसागरोर्मिम् ।

न वेद शीतांशुमपि स्पृशन्तं

तुषारनिप्यन्दसुखैर्मयूखैः ॥२॥

कर्मवीर्यमो भूत्वाशोकवनिता प्रति प्रतिष्ठमानो नेदीर्घास चन्द्रमसमालोक्य
विबुधविरहसन्तापं सन् विराचन मत्वा आत्मना निविद्यप्रसरस्य तस्य भासिकारण्य
वर्षवरमभिमुखीकृत्य विचारयति—वर्षवर ! मयेत्यादिना ॥ प्रसङ्ग प्र-
स्ताव किंशब्द प्रस्तावस्यामभावना चोत्पत्ति । सामेवासभावना प्रकटयति—
मया चिरान्निर्वासितस्येति ॥ अथ दिवाकरप्रसङ्गहेतु रामाद्यामाराध्य
तद्वृत्तान्त निरूपमानं शीतावशकिरयोषासं निरूपयिष्यन्मारायानवनार्थं वर्षवर
मिमुह्यते—तूर्णमिति ॥ अथ वर्षवर स्वामिनो मदनोन्मादकत्वं चन्द्रे सूर्यभ्रम
निश्चाय सविधाशमाह—अहो इति ॥

सन्मादस्यातिवृत्तमेवोपपादयति—यदिति ॥ यत् यत् एव मारवाही
शीतांशु न वेद प्रकरणमामर्श्यात् सूर्यत्वेनाभिमन्यत इति सिध्यति । शीतारौ
सूर्यभ्रमस्यावकाशाभाव दर्शयन्नाह—ईक्षणानामानन्दमिति ॥ न केवल नयने-
न्द्रियेणैव नैतद्वयमपगन्तुं शक्यते । अपि तु स्पर्शेन्द्रियेणापित्याह—तुषार-
निप्यन्दसुखैर्मयूखैः स्पृशन्तमपीति ॥ अविशब्दो विरोधे । अथानन्द-
सुखशब्दौ आयुर्धनमिवादिबद्ध्यपचारादानन्दकरत्वे वर्तते । ननु विरहव्यथान्द-
र्शने सन्त्याप एवोदीयत इति समवत्येव सूर्यभ्रम । अत्र आह—दोषात्तनमिति ॥
दोषा रान्निवृत्तं मवतीति दोषात्तन । इदानीं रात्रातुर्दृष्टमानेति यावत् ।
अनेन कालविशेषज्ञानापगमेन सन्मादशक्तियो दर्शित । सत्यपि कालविशेषज्ञानस्य
प्रमोदे नयनपथ अवस्थामार्गं चास्ताव वर्तमानेन सागरोर्मिप्रसङ्गोक्तस्य निहेन चन्द्रोऽ-

रावणः—किं विलम्बसे ।

वर्षवरः—यदाज्ञापयति स्वामी । (आत्मगतम्) न खलु व्याधे-
रीदृशस्य भिषजो मन्त्रिणः । (निष्क्रान्तः)

रावणः—(विचारयन् निरीक्ष्य) न भानुरेवः । मया दत्ताभय-
श्चन्द्रमाः । कुतः,

आतपत्यधिदुषाममृतांशु-

मंशुमन्तमपि रश्मिसहस्रे ।

रागिणो भवति लक्षणमिन्दो-

रिन्द्रीलशकलञ्चविलक्ष्म ॥३॥

(विचिन्त्य) स्वयं कृतमिदं व्यसनम् ।

न रश्मिभिर्ग्लपयति यो दिगन्तरे

सरोरहाण्यपि भम शासनादये ।

यमित्यवधारणः । समकथयेत्यभिधावेत्याह—आन्दोलितसागरोर्मिमिति ॥

अथानया चिन्तया किञ्चिद्विलम्बमानं तत्परवदाह—किमिति ॥ अथ
स्वयमेवमात्मानमनरथं निष्कलत्वं वधारयति—न । खल्विति ॥ रीदृशस्या-
त्यन्तविरक्तमनुष्याङ्गनागोचररतिपरिणामसङ्गापरूपस्वेत्यर्थः । अथ मयादत्तान्त-
र्गताद्दृष्टरीनेन चन्द्रोऽयमित्यवधारणाह—न भानुरिति ॥ दत्ताभयः स्वाभ्यादा-
नित्यादिनैत्यनुसन्धेयम् ।

आतपतीति ॥ अशुताशोः अशुमनश्च रश्मिसहस्र इत्यनेन सङ्ख्याया
विशेषाभावाद्दर्शितः । निविशेव विरहिजनानातपति अतिरुधेन सन्तापयति अशु-
तांशुमशुमन्तमपि विविध्याविदुषामञ्जानतां रागिणा विरहिणामिन्द्रीलशकलञ्च-
विलक्ष्मः इन्द्रीलञ्च विविध्यावधारणे प्रमाद्य भवतीत्यर्थः ॥३॥

अथ रघोनाथो विभावरीनाथदर्शनेन विशेषतो विजृम्भमाणं सन्तापयमह-
मानो वीरत्वेन दुर्बलकृतस्य सन्तापस्यालोप्य किञ्चिरसम्जातदेवैव सन् आत्मना-
भ्यनुहातलक्ष्मिभेदात् तस्य तदैव निर्वासनमनुचितं मय्यमानः यमामवलम्ब्य
साधुरादमाह—स्वयमिति ॥

ननु रघवेव चन्द्रदर्शनेन विजृम्भमाणस्य व्यसनस्य तदेतुकत्वम् अत एव
तस्य स्वयंकृतत्वम् अत आह—न रश्मिभिरिति ॥ यो मय शासनादये दिग-

स चन्द्रमा वितपति सम्मुखेन मा-

मवस्थया बलमन्त्रलोऽपि नीयते ॥४॥.

(ततः प्रविशत्यमात्यः) ,

अमात्यः—(सर्वतो विलोभ्य) अहो ! चन्द्रपादरसज्ञतां चिरा-
दाप्नोति राक्षसलोकः । कुतः, -

आविर्भवत्यमृतभाजनमङ्गजन्म-

सेनापतिः शिशिरदीधितिरेप देवः ।

क्षीरार्णवप्रलयवारिणि जीवलोकं

पश्यामि मग्नमिष यस्य मयूखजालैः ॥५॥

स्तरे दिशिरेषेन सरोरहायनपि न ग्लययति यस्या दिशि सरोरहाया तर्पेश सकु-
ल्लस्य मयाभिकाङ्क्षते सा दिश चन्द्रमा मदाया विद्या न मामोतीति तात्पर्यम् ।
स इत्थं मङ्गलपतेरावराजदोऽपि लङ्घितचन्द्रमा सम्मुखेन सम्मुखो भूया
शयम् । मा वितपति । अत्र हेतुमाह—अवस्थयेति ॥ १४॥ इत्यवस्थाराधेन निमि-
त्तान्तराङ्कत वैवर्धयमुच्यते । अस्मिन्वैवर्धये, चन्द्रमसो बलवत्त्वे कारण तथा, न न
चन्द्रमसा कृतमिदं नवसनमिति भावः ॥५॥ ।

अथ चित्रयोषीः स्वामिन इष्टं गच्छन्नेव स्वामिनो दुर्बलमालोच्य सन्ता-
पयुक्तोऽपि मत्प्रेमार्गं चन्द्रमसो दर्शनेनानन्दविवर रसः कुलमालोचय सविम-
यमाह—अहो ! इति ॥ यादा रसयः । केवाञ्चिच्चन्द्रिकारसदानमेव तादा-
दिदमपमिक प्रणयसामपि चिरातीतत्वेनेदप्रवमिवत्वं तस्य वस्तु शक्यत इति ।
चन्द्रपादरसमिथनभिषाय चन्द्रपादरसज्ञतामित्युक्तम् ।

अथ स्वयमपि चन्द्रोदयमभिनन्दन्माह—आविर्भवतीति ॥ सिद्धस्या-
प्याविर्भावस्य मयनेनैतावन्तं कायमनाविर्भावेन उदयेरसादारेणो दर्शयित्वापर-
पोत्पते । अमृतभाजनमिति ॥ शिशिरदीधितिरेव हेतुः । अमृतभाजन-
मित्यनेन इनेषां देवानां पानशेषत्वेन बहुमपद्ये कलाचरोऽप्यस्य रताध्य मयेति
संविद्यम् । अङ्गजन्मसेनापतिरिति ॥ सीतानिषिद्धिर्मानार्थं लङ्काप्रवेशमभ्य-
नुजानानेनाहमस्त्वमिनाप्यस्वाङ्गजन्मसेनापतित्वमनुभवमिति भावः । क्षीरार्णवस्य
प्रलयवारित्वेन परिष्ठाधरवस्तुर्देशमुक्तमप्यप्यर्षमुत्प्रेषामाजस्तेनाभिदिनम् । जीवलोक-
कमिष्यक्षिपान स्वावत्तङ्गमात्मकमुपवनरं न तु नीयेकशमिति इष्टम् ॥५॥

रावणः—

हिमकर ! हिमगर्भा रश्मयस्तावकीनाः

मयि मदनविधेये येन यद्विं वमन्ति ।

न तव चलमनङ्गस्यापि वा दुःखमाजो

जनकदुहितुरेवा शर्वरीनाथ ! शक्तिः ॥६॥

अथ दृगाद्दर्शनमयूखसस्पर्शनमसुरीपिनविरहसन्तापजनितमुग्धाश्रिमिवमु-
पगम्यात्ममन्तापविधानस्य शराद्भक्तवृत्तमातोष्य किञ्चित्सम्भातेष्वंशैस्वरसम्-
त्रिलोकीविजयलापनीपपराक्रमो राक्षसराजो मया निर्जितः अहो ! मम बलमि-
त्येवं गर्वविशेषं चन्द्रमरारोप्य युक्तिभिस्त्वमपनुदन्ताव—हिमकरेति ॥ हिम-
करेत्यत्र नावयवायां दहः वार्यः । हिमगर्भो इत्यनेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् । अतो हिम-
करशब्दस्य संज्ञिमात्रपरत्वम् । हिमकर ! तावकीना रश्मयः येन करणभूतेन पदार्थांग-
रेण मयि यद्विं वमन्ति तत्करणभूत पदार्थान्तरं न तव बल मम बलमिति च तव दुस्त्रिणा
भूय । कुतो न मे बलमेतदत्र आह—हिमगर्भा इति ॥ स्वतःशरीरानां त्वद्वरणां
वथ बद्धिमनसात्मव्यमिति भावः । ननु प्रत्यक्षमेतत् यद्विं वमन्त्यसौ तव मन्तापो
भवतीति भगः कथं न मम बलं तव हेतुः अत्र आह—मदनविधेय इति ॥
मदनविधेयशब्देनात्र मदनमन्तापविशोऽभिधेयः । इह वर्य मदनविशेषं तस्यैव
स्वरशब्दे सन्तापो भवतीत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां मदनविशेषत्वमेव तत्र हेतुरिति निर्वा-
चने । एवं तद्विं मन्तापिनो मदनस्य बलमेतदिति तद्वरव एव भवतो मत्तः परा-
जयः अत्र आह—अनङ्गस्यापि चेति ॥ बल नैवतुल्ययेत । सर्वं तम मदन-
विशेषत्वमस्यैव । भैतावता मदनस्य रक्तः सन्तापकरत्वमस्तीति भावः । तद्विं
करय बलमेतदित्यत्र आह—जनकदुहितुरेवा शक्तिरिति ॥ यतो मन्तोऽपि
सोढोत्तरान् जनकदुहितुर्ग्रीवाविशेषानेव शरणासक्तान् करोति अतो जनकदुहितुः
शक्तिरेव मूलकारणमिति । तर्का जनकदुहितुर्बलान्तापेद्वगदन्तापेनानुपपत्तिरिति—
दुःखमाज इति ॥ यतो दाशरथिविवशोऽप्यनुत्तरितेनानाथ मन्तुः तन्मन्ताप-
रमाऽपि प्रतिबुद्धो वर्तते अत्र एव मम सन्ताप इति भावः । शर्वरीनाथेति ॥
तद्वरति शर्वरीविरहे आत्मनानुभूयमानस्य मन्तापस्य सर्ववैद्य मूलकारणमिति सिद्धि-
मेवैवाभिप्रायेण सम्बोध्यते ॥६॥

अमात्य—

उन्मर्यादमुपेक्ष्य रावणमहं रामाद् विनश्यामि नु
व्याहृत्याप्रियमाप्नुयान्नु विषदं चण्डादुक्त स्वामिनः ।
पक्षौ द्वावपि मे न पथ्यमनयोः श्रेयानयं रावणात्
नाथो मे पतनावसानमचिराच्चेत्ते यतः स्वामिनः ॥७॥
कष्टः स्वामिनो वृत्तान्तः । यदेव चालेन वद्धो मुसलेन हन्यते ।

अथ अमात्य स्वामिदर्शनानन्तरमात्मना कर्तव्यं कर्म विचारार्थवत्स्यति—
उन्मर्यादमिति ॥ उन्मर्यादमन्त्रेणानुपेक्षणीयत्वं दर्शितम् । अमात्येन हि
तद्विषयमर्थाद् स्वामी हितोपदेशेन मर्यादायां स्वावधानाय । अक्षोपेक्षा परमकारुण्यं
काय रघुवीराय सीतां दत्त्वा तत्पादावेव शरणमुपगच्छतु स्वामीत्यादिहितोपदेश
प्रत्यौदासीन्यम् । रामादिनाशोऽत्रोपेक्षायां हेतुः । अवयवमिमांशः । युद्धमरणमेव
तावच्चैव्यस्कर विरोधः पुनर्जन्मत्रास्य नारायणस्य शस्त्रभारातीर्षस्तानपूर्वको
विनाशः अतोऽनुपेक्षणीयमपि स्वामिणमुपेक्ष्य किं रामादिनाशमनुपास्यति ।
अथारिमन् पक्षे दोषप्रसङ्गात् पक्षान्तरं परिगृह्णाति—व्याहृत्येति ॥ अप्रियराश्वेन
हितं लक्ष्यते । प्रायेण अनाना हितमप्रियं भवति । यथा—“हितं मनोहारि च
कुलं भवच्च” इति । रावणस्य पुनर्हितोपदेशे विपरिप्लेखमिष्यन्वहारमात्रहेतुकार्त्वं
नदनन्तरकालीनत्वं च प्रदर्शयते । तेन च स्वामिनो हिताहितविचारभावः केष-
नैत्यादिशयश्च ध्येयः । अथवादित्यनेन स्वामात्मबुद्ध्या नियन्त्राकरणं निरस्यते ।
अस्मिन्पक्षे स्वाधिकारापरिभाषो गुणः, भयस्करत्वेन निरूपितस्य रामादिनाश-
स्वात्तामो दोषः । उक्तमेव दोषद्वयमभिप्रेत्य पक्षबोद्धव्योरपि अप्रत्यक्षमाह—
पक्षादिति ॥ अथ गुणदोषबलावच विचारानुष्ठानाय दिव्यं पक्षं परिगृह्णाति—
अनयेति ॥ मे इत्येकवचनेनाकेशमनुबन्धिना हितोपदेशाकारत्वेन दोषो
जातिः । मम त्वमात्यस्य हितोपदेशः कुनश्मत्वेन गरीय मिति च दास्यते ।
रावणाग्राहस्य भयस्ये कुलधर्मापातित्यागः प्रयोजनहेतुः । तस्मानुपदिष्टं प्रयोजनं
माह—अचिरादिति ॥ अनो रावणहेतुकादिनाशात् अचिराद्भावि स्वामिनः
पतनावसानं पतनशब्देन पुत्रमित्रादिहिनाशोऽभिप्रेतः । अवसानशब्देनास्वावस्था ।
तदुक्तं नेष्टे । दिव्यपक्षे ॥ केष्वपि शासिकापरिभाषा एव गुणः अपि तु
स्वामिनः पतनं वसानादर्शनमर्थाति भावः ॥७॥

अनुपेक्ष्येन निश्चित्य हितोपदेशस्य उक्तमेव निष्पन्नत्वमुक्तव्यमिति—कष्ट

यावत् स्वामिनं पश्यामि । (परिक्रम्यावलोक्य) एष स्वामी,
ध्यानेकाग्रमना विजृम्भणपरोऽनिश्वासतप्ताघरः

स्वामुज्झस्त्रिव कान्तिमुत्पलानिभां वर्षावस्मने घनः ।
और्ध्वेण कृशानुना पतिरपामापीयमानः परैः

‘दुर्वोधापचय दधाति ददता कामेन गूढावपुः ॥८॥

(उपेत्य) जयतु स्वामी ।

रावणः—किमस्यपूर्वो वृत्तान्तः ।

‘अमात्य’—(आत्मगतम्) प्रसन्नमाचष्टे देवः । (प्रकाशम्)
अस्ति कोलीनम् ।

इति ॥ कष्टे हेतु —यदिति ॥ नालराग्नेन दुर्बल बन्धनकारण मनुष्यात्-
नानुरागरूप विवक्ष्यते । मुसलराग्नेन प्रबल हननकारण रामादिरभिप्रेत । मनु-
ष्याक्षनानुरागरयामास्य रामादेः प्रवृत्तत्वं च मुक्षेत्यपि अज्ञानान् प्रति हितोप-
देशो निष्फल एवेत्यभिप्रायः ।

ध्यानेत्यादि ॥ वर्षावस्मने स्वा कान्तिमुज्झन् घन इव । अत्र वर्षा
राश्रय भानुवाचिन भमास । उज्झन्स्य वर्धमानत्वेन स्वशान्तेत्यन्तावगमा
भावो दर्शितः । अनेनोपमानेन रावणस्य विरहव्रतितेन पाण्डिता नैमग्निकस्य
हृषिप्रस्तङ्करो दर्शितः । गूढ ददता कामेन परैर्दुर्वोधापचय वपुर्दधानि । अत्र
कामस्य दहनकर्तृत्वमिधानवलात् अभित्व रूप्यम् । अत्र च विशेष्ये भारं ।
पामासिना गूढ ददतादित्यर्थः । परैः दुर्ध्वेण कृशानुना पतिरपामापीयमानः ।
अपवयोऽपवयो वरव वपुषो धारिमां आरय तत् तपोतम् । और्ध्वेण कृ-
शानुना पीयमानोऽपां पतिरिवेति ॥ अनेन वाटशः पुमानेन ‘कामादे-
र्दैनिकारव भूयस्मरस सर्वानुवृत्तिश्च चोत्पद्ये । समुद्रपमानेन दशार्धवपु-
र्मेव गम्भीर्यं च प्रत्याय्यते ॥८॥

अथ दशमीव ज्ञानमुद्राचारमगम्यमाप्नोत्य रामस्य बाधिविधान-प्रवृत्तौ नत-
मुपोगविरोध निष्काममान तद्विषयमेवानुयोग भवचापलघोनकुमाररूप सामान्य-
पृथ्वि—किमस्तीति ॥ अपूर्वं इत्येव युगचरवृत्तन्तापवर्त्यनेन बल-
मावृषा विलम्बिता इति एतद्वि—प्रसन्नमिति ॥ रमरन्तापाङ्गुलोऽपि
मपि प्रसन्न इव । अतो बलव्यवधानव्यावर्तक इति भावः । कीर्त्तनं नन

रावणः—तिष्ठ । बालिनं हत्वा सुग्रीवमुपास्ते रामं इति ।

अमात्यः—तदेव । विशेषोऽप्यस्ति ।

रावणः—तत् कथय ।

अमात्यः—सर्वा दिशः सीतान्वेषणार्थं तदाद्या वानरसैन्यं सञ्चरतीति ।

रावणः—किं किम् । सर्वा दिशः सीतान्वेषणार्थं तदाद्या वानरसैन्यं सञ्चरतीति । पश्य—

अहिभवनविधानान्यायुधीकृत्य शैला-

भमरजयिनि सैन्ये रत्नसामात्तकक्ष्ये ।

कथमिव रणभूमौ घतंते वानराणा-

मुपयनतरुचक्षीपल्लवोन्माथि यूथम् ॥१॥

प्रवादः । तिष्ठेत्यनेन गतिनिवृत्तिवाचिना वचनोपरतिर्लक्ष्यते । बालिनं ह-
त्येति ॥ अयमभिप्रायः । एक वानरं हत्वान्वं वानरमुपास्ते रामं इत्ययं अन-
प्रवादः सुत एव नेत्राभ्यानिष्ट रामस्य गौरवं भवतीति । तदेवेत्येवकारेण बालिहन्-
नस्य बहुमन्तव्यत्वमोगे व्यावर्त्यते । बालिनः पराक्रमे विचार्यमाणे सति वदन्नन
बहुमन्तव्यमेव भवतीति भावः । सर्वा इति ॥ वानरसैन्यमित्यनेन सञ्चरण-
समये सङ्गतत्वं सङ्ग्राहकत्वं च दर्शितम् । तदाद्येत्यनेन सीतान्वेषणाय स्थाप्यन्तेन
निराशने तेषां तन्त्रादिकृते वा मान्ये महान् दण्डो भवति । तेन सुग्रीवाणापर-
तन्त्राणां तेषामुत्साहः सीताविज्ञानार्थेन इति दर्शयति—सीतान्वेषणार्थं-
मित्यनेन ॥ बालिवचनभूतत्वेन सीतान्वेषणे तात्पर्यादिसर्वो दर्शितः । सर्वा दिशः
इत्यनेन समुद्रदुर्गोपामध्यस्थां लङ्कावामय रवौ वा आवाहयतीति बोध्यते । अथ
तदुक्तमेव वाक्यमुपहासपूर्वकं काकानुवदप्रविष्टयति—किं किमिति ॥
अत्राद्येपगमे प्रश्ने किंरन्ददण्डः । पश्येति ॥ वानररचसैन्ययोरन्तरं मणोऽपमानं
सावधानमवधारयेत्त्वर्थः ।

आयुधीकृत्येति ॥ अस्मिन्परकिवावेद्याया विभक्त्यर्थान् सिध्यति ।
अहिभवनविधानानीत्यस्य पुंलिङ्गसंज्ञकविशेषणत्वं निवर्तितत्वेनेति दृश्यम् ।
रणभूमौ रचना सैन्ये स्थिते सति कथं वानराणां यूथं वदन्ति । रणभूमौ
घतंते के शङ्काऽत्र प्रयोगः सीतान्वेषणकारकत्वात्तद्वदः प्रशस्तोक्तौ प्रहस्यमानं बोधयितुं ।

अमात्यः—कामं भवन्तु वानराः परिहास्याः । किन्तु,

राक्षसः—कथय किं तत् ।

अमात्यः—अजय्यं धनुर्धरायामाहुर्दाशरथिम् ।

राक्षसः—किं किम् । अजय्यं धनुर्धरायामाहुर्दाशरथिमिति ।

पश्य—

न वर्तते इत्यनुक्तवा कथयितुमशक्यम् । वर्तते इत्यनेन शम्भुनभिमुखीकृत्यावस्थानमेव
दुर्लभं किमुत शुद्धप्रसङ्ग इति दर्शयति । यूपमित्यनेन सैन्यशब्दप्रवृत्तिनिमित्त-
राक्षसप्रवृत्त्यापभावेन यूपमित्येव वक्तुमुचितं न सैन्यमिति दर्शितम् । रक्षसा
सैन्य इत्यनेन ये सैन्यरथापि पुरतोऽवस्थातु न राक्षसानि तेषां सैन्यानां तद-
धिपानाम् इन्द्रजिदादीनां वा पुरतोऽवस्थानं राक्षितुमपि न शक्यत इति दर्शयति ।
आयुधीकृत्येत्यनेन शैलानामायुषवदनायासेन प्रयोज्यत्व दर्शितम् । अमरजयिनी-
त्यनेन वानराभिरत्यन्तं मानुषस्य राक्षसस्यापि रक्षस्सैन्येन सह युद्धं कर्तुं न शक्यते ।
किं पुनरितरक्षां वानराणामिति चोत्पत्तेः । उपवनतखवल्लीपल्लवोन्मथि
उपवनतखपणोन्मथने च सामर्थ्यं निवार्यते । अहिभवनविधानानीत्यनेन महीयना-
नामेव शैलानामायुषीकरणमिति दर्शितम् । आस्तकक्य इति ॥ शुक्रवक्त्राह-
मवलम्ब्य स्थित इत्यर्थः ॥६॥

काममिति ॥ अकामानुमतौ काममित्यव्ययम् । अयमभिप्रायः । यद्यपि
वानिहृष्टीवादिपराक्रमे वर्वालोचिते सति वानरेभ्योऽस्माकमनर्थप्राप्तिं मभाषितेव
प्रतिभाति तथापि तत्र न विप्रतिपत्तामहे । अस्तवेह तेषां परिहास्यत्वं तत्रापि
नास्माकं त्वैरासिका लभ्यते अतोऽविकल्पानर्थहेतोर्विद्यमानत्वादिति । किन्ति-
त्यनन्तरं वाक्यमध्ये कथयति—किं सदिति ॥ प्रश्नेन निश्चितविशेषवदणे सभ्रमो
चोत्पत्तेः । अजय्यमिति ॥ अथ ये धनुर्धरा जयति वर्तन्ते तेषां मध्ये दारारवि
ममत्वं जेतुमशक्यमाहुः । न त्वनेवम् । वक्ताह—“अय्यो यः शक्यते जेतुं जेतो
जेतव्यमात्रे” इति । आहुतिरित्यत्र वर्तुंविरोधानिर्देशात् अस्मिन्मार्गे सर्वमप्राप्तिराप्ति-
रिति चोत्पत्तेः । अक्यवदित्यत्रापि वर्तुंविरोधानुपपदानात् सर्वैरिति गम्यते । तेनार्था-
वस्थापि न जेतुं शक्यत इत्युक्तं भवति । तेन च सीतापरिमहोद्यमपरानर्थादुपनिषे-
नाप्येवमुक्त्याप्यविरोधितं धनिकाद्वृत्तम् । सर्वत्र किं किमिच्छायाद्युवादमन्थेन पूर्वमेव
व्याख्यानं उद्दिश्यम् ।

स्थानुं यस्य पुरन्दरो न पुरतः शक्नोति संरम्भिणो

यस्य स्थाणुनिवासशालिनि गिरौ व्यापारिना बाहवः ।

यस्मात् प्राप्य परामवं परिमवक्षेत्रीमवन्ति ग्रहाः

शत्रुं तस्य ममाह मानुषमहो ! हास्यस्तपस्वी भवान् ॥१०॥

अर्मात्यः—किं किं रामो मानुष इति । पश्य—

अधिवसन् गुरुशासनतो वनं

रघुपतिर्न च केवलमानुषः ।

भुवनसंहरणोदयकारणं

हरिरयं हरिदश्वकुतोद्भूतः ॥११॥

स्थानुमिति ॥ पुरन्दरोऽपि यस्य संरम्भमात्रेण पुरोऽवरधानु न शक्नोति । पुरोऽवस्थानेऽप्यशक्तस्य दूरे युद्धमिति भावः । यस्येति ॥ आसनामिन्द्रादयः यस्य बाहुवीर्यं जगदीश्वरेणाप्यनिवार्यमित्यर्थः । यस्मादिति ॥ परिमवक्षेत्रीमवन्ति भवक्षेत्रं जग्मगृहं परिः परित्यागे परित्यक्तजग्मगृहं भवन्तीत्यर्थः । परादि-
ताना हि जग्मगृहं परित्यज्य पागृहेषु मिथार्यं परिभ्रमणं दृश्यते । ग्रहाणामपि सर्वदा ज्योतिर्मयजने परिचङ्क्रमणं दृश्यते । तेन रावणेनात्मनिमित्तपरामव-
हेतुको जग्मगृहपरित्यागं आरोप्यते । यन्मभूतस्य तस्य मम मानुष शत्रुमाह भवान्
यतः अग्रीडात्मन्तापहास्यो भवति । भवत्तत्त्वेवमभिधानमुच्यते—तप-
स्वीति ॥ तपस्विराभेन भीरुर्लक्ष्यते इति ॥१०॥

अधिवसन्निति ॥ अथ रघुपतिर्न केवलं मानुषः हरिर्नारायण एवायम् ।
विश्वामित्रस्य नारायणस्य मानुषत्वं निषेद्धमशक्यमिति मत्वा न मानुष इत्यनुक्त्वा न
केवलमानुष इत्युक्तम् । सर्वामनो जगत्तत्त्वं केवलमानुषत्वं न नास्त्येवेति तन्निषेध-
कृतः । हरिदश्वकुलोद्भूत इति ॥ हरिदश्वस्य आदिश्वस्य कुले यतो वज्रवोऽभि-
व्यक्तिर्वस्य स तपोक्तः । वज्रवोऽत्राभिव्यक्तिरेव नित्यत्वादौषरस्य । ननु रामो
नारायण एव भवति तत्राप्यसौ न देवामुरविजयेन वा भेदं प्रभवति अत आह—
भुवनसंहरणोदयकारणमिति ॥ उदयराभेन उत्पत्तिरभ्युदयस्याभिप्रेयते ।
भुवनसंहरणोदयकारणं कथं तद्वदसामर्थ्यमिति भावः । ननु यः स्वराज्यस्यापि
भेदे तस्य भुवनसंहरणोदयकारणं तदसामर्थ्यं तदसामर्थ्येन तदसामर्थ्येन अत आह—
अधिव-
सन्निति ॥ पुरन्दरासनमेव वननिवासे निमित्तं गतादिति भावः ॥११॥

रावणः—किं किं केशव इति । अहो ! भयस्थानमेव ।

जित्वा ज्यायांसं स्वात्मनो देवराजं

स्वर्गे रक्षोभिर्दूषिते मामकीनैः ।

शुच्यां अस्तायामप्सरेभिश्च सार्धं

विष्णोरेतावान् विक्रमः क प्रलीनः ॥१२॥

अमात्यः—किं किं केन जिता देवाः ।

रावणः—किं न जानासि जेतारं देवानाम् ।

अमात्यः—न जाने ।

रावणः—ननु मया ।

अमात्यः—मिथ्यैतत् ।

यमवरुणकुचेरवासवादी-

नमृतभुजो जितवान् भवानयज्ञः ।

जित्वेति ॥ देवराजमित्यनेन देवसदितस्येन्द्रस्य जयो दर्शितः । स्वात्मनो ज्यायांसमित्यनेन उषास्यत्वरस्य सोमर्षा-तरसाधारण्यं निरस्यते । मामकीनै-
रक्षोभिरित्यनेन देवराजजये साक्षात्कर्तृत्वं रक्षसमेवारमनः प्रयोजककर्तृत्वमेवेति
दर्शयति । एतावानिति ॥ भुवनसंहारादिहेतुभूतो विक्रम इत्यर्थः । क
प्रलीन इत्यनेन उषास्यजयस्वर्गदूषणराजीवासाक्षिसमये प्रलीनस्य विक्रमस्य सञ्जा-
योऽपि दुष्प्रतिपाद दूरे तस्य भुवनसंहारणादिहेतुत्वमिति भावः । विष्णोरे-
त्यनेन दुष्प्रतिपादोपलब्धेनाहोक्तस्य तदेवाप्तग्निधानप्रभुत्वमेव स्वविक्रमाप्रकार-
णमित्यपि न वक्तुं शक्यत इति दर्शितम् । अहो ! भयस्थानमिति ॥
अत्र काका मन्त्रो द्रष्टव्यः ॥१२॥

एव परिपन्थिप्राप्त्यप्रतिपादनरूपे भेदोपाये निराकृतेऽप्यमात्य- प्रकारान्तरेण
सीतापरिमहनिर्बन्धाय स्वामिनं निवर्तयितुं भेदोपायमेव प्रयुक्ते—किं किं-
मिति ॥ केन जिता देवा इत्यत्रावममात्यस्याशयः । बीरा परेभ्यः परिमहं न
सह्यते विरोधत आत्मनो न्यूनान् अतोऽस्व ज्ञानकीर्णातिकूल्यहेतुजं सन्तापमनुभवत
कुसुमायुषात्पराभवो निर्निवाद्यसिद्ध एव अतस्तत्कृतपराभवासाक्षिष्णुत्वेन सीतामुपि-
धेतर्पाति । ननु महेत्यत्र जिता देवा इत्यनुपप्लेयं वाक्यसमाप्तिः । अमात्यः स्वाभि-
मां विप्रयोति—मिथ्यैतदिति ॥

देवजयस्य मिथ्यात्वमुपपादयति—यमेति ॥ य एव भवान् पूर्वं यमादीनसूत-

कथमिव शिथिलीकृतः समाधिः

कुसुममयैः कुसुमायुधस्य याणैः ॥१३॥

रावणः—किं किं कुसुमायुधो मां प्रहरतीति प्रतर्कः ।

अमात्यः—ननु प्रत्यक्षम् ।

रावणः—सत्यमिदं प्रत्यक्षविषयः । पश्य—

पुरां जेतुः कोपाद् वमति नयने वह्निकणिकाः

कथीभूतः कामः कथय कथमद्य प्रहरति ।

शरघ्नीहारांशुच्छ्रयि चतुरत्तारभ्रु यदनं

मनोज्ञं जानन्या जनयति विहस्तं जनमिमम् ॥१४॥

शुभो यत्नेन जितवान् तस्यैव तवेदानीं समाधिः कुसुमायुधस्य कुसुममयैर्बाणैः शिथिलीकृतश्चेत्येतदुभयं कथमिव घटते वातपद्ममण्यगतः कथमिव शम्भो वाक्पाबन्धस्य विरोधमाह । कुसुमायुधस्येति ॥ अनेनायोमयराक्षप्रहणात्तामस्येन सौकुमार्यातिशयो चोत्पत्ते । तेन च दुर्बलतमस्य दर्शितम् । कुसुममयैर्बाणैरित्यनेन जयसाधनस्याभारत्वं दर्शितम् । समाधिराम्येन यैवं लक्ष्यते । अनेन यैवंस्य समाधिवद्वाह्यत्वं चोत्पत्ते । शिथिलीकृत इत्यनेन पूर्वं प्रवर्ततेतुभिराशिथिलस्वेदानीं दुर्बलेन हेतुना शिथिलत्वमत्यन्तविरुद्धमिति दर्शितम् । अयमभिप्रायः अहमेक एव देवेषु बलायतो बह्वैलोकपालानयत्नेन जितवानिति हि भवतः सिद्धान्तः । अत्र देवेषु दुर्बलतमाय कुसुमानुभाय पराजयेनात्यन्तं विरुद्धः । विरोधे चान्यतरद्वयं वाच्यते । तत्र सर्वलोकप्रत्यक्षेण स्मरसन्दापेन पूर्वं कृतोऽपि देवत्रयो लोकप्रत्यय नाधिरोहतीति स एव वाच्यते अतो देवत्रयसमुत्पत्तशोरषण्णार्धमिदानीं स्मरोऽपि जीयतामिति ॥१३॥

सत्यमिदमित्यत्र प्रहरणस्य प्रत्यक्षविषयत्वनिषेधार्थं काकुर्दृष्ट्या ।

पुरामिति ॥ कामः कथं केन प्रकारेण प्रहरति । प्रहरणे साधये ये प्रकाराः

उपायाः प्रहर्तादयः तेषां सर्वेषामत्र निषेधः कथमित्यनेन कृतः । अद्योपनेन स्वयोरुः प्रहर्ता इदानीं नारताति दर्शयति । यत्रः पुरा जेतुः परमेस्वरस्य नयने कोपाद्वह्निकणिका वमति सति कथीभूतः कथमानेय शेषोऽभूत् । तर्हि केन कृतोऽयं सन्तापः मन आह—शरदिति ॥ जानवया वदनमेव इमं जनं निहस्तं विवरां जनयति अत्र हेतुमाह—मनोज्ञमिति ॥ मनोज्ञत्वे हेतुः—शरदित्यादि ॥

अमात्यः—

अधीतवेदविद्योऽसि दायादश्च स्वयंभुवः ।

परदारास्थया किं त्वं परिवादाय कल्पसे ॥१५॥

राचणुः—किमयमपि परिवादः ।

अमात्यः—नातः परः परीवादः ।

शरदि शरत्सम्पन्नादुज्ज्वलतरो यो नीशाराशुः तस्य छादिरिव ध्वविष्यस्य तत्तयोक्तम् ।
चतुरे तारे भ्रुवौ यस्य तेषां । जानक्या इति ॥ सीतादुःखमुत्तारेणोक्तम् ।
यत्त एवा पुलीनरकाभिमानेन पातिमत्स्यमङ्गयवादस्मदशं न वर्तते अत एव मम
सन्ताप इत्यर्थः ॥१४॥

एव कुतुमाशुषाद्य पराजये निराकृत्येऽमात्य सीतापरिमहनिर्वन्धाद् दराप्रीव
निवर्तयितुं तस्य लोकापवादहेतुत्वं प्रणिपादयति—अधीतेति ॥ त्वं परदारा-
स्थया किं परिवादाय कल्पसे । परदारास्थया परिवादादन्वयफलं नास्तीति कि-
मियमेन दर्शितम् । परदारास्थया न तु परदारगमनेन । यदि परदारा गम्भेरन्
ततरादाश्विककुलवाग्भवा पराववाद सोढव्यः स्वात् तव तु सीता कदाचिदपि
नानुहृता भविष्यति परिवादमात्रमेव फलमवाप्तिष्यत इत्यभिप्रायः । कल्पसे इत्य-
नेनैव शुभदये सिद्धेऽपि त्वमितुगदानमन्वेभ्यो राक्षसेभ्यो विरोधं द्योतयितुम् ।
नन्वविदुषामस्माकं तिरस्चामिव परदारगमनं परीवादहेतुर्न भवति अत आह—
अधीतेति ॥ अधीता अवधूतार्थाश्च वेदाश्चत्वारो विद्याश्चतुर्दश च येन सप्तथोक्तः ।
स्वाध्यायविधिविहितस्य साङ्गवेदाध्ययनस्वार्थज्ञानपर्यन्तत्वं प्रथमछन्दे विचार्य नि-
र्णीतमित्यर्थावधारणमप्यत्राह । तम् । विद्यानां सङ्ख्या चान्यत्रोक्ता । यथा—
“अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः । पुराण धर्मशास्त्रं च विद्या द्योताश्च-
तुर्दश ॥ आयुर्वेदो भतुर्वेदो गान्धर्वो वेद इत्यपि । अर्बवेदश्चतुर्धरु विद्या अष्टादश
सृष्टाः ॥” इति । अत्र विद्याशब्दो वेदव्यातिरिक्तविद्यास्थानपरः । असीति ॥
यत्तमाननिर्देशोनाविस्मर्य दर्शयति । मनु रक्षाजानीयानामस्माकं परदारगमनं न
दोषं येषामेव तदोषं तेषामेव परीवादः अत आह—दायादश्चेति ॥ एव
भवतीति स्वयम्भूः । अनेन दिव्यदायादत्वेन दिव्यत्वं प्रकाशयते । न हि रघ-
चेत्रसम्बन्धमात्रं राक्षसत्वं भवति । यथाह मनु—“माता मत्या पितुः पुत्रा देव
जातः ४५४ ॥” अतो भवतः परदारारक्षोत्तुकः परिवादो भवत्येवेति भावः ॥१५॥

रावणः—यद्येवम्,

कृतवान् विधिना शतं कनूना

मभिधेयो यच्चसामकर्तृकाणाम् ।

मरुतां पतिरग्रजस्त्रिधास्रो

हरिराह्वानमहत्पथा किमेति ॥१६॥

अमात्यः—परिवादस्तिष्ठतु । किमस्मादिर्निर्गलित एव सर्वार्थ-
साधनो धर्मः ।

परदारगमनस्य शिष्टाचारेतत्वेन परिवादहेतुत्व निराकरोति—कृतवानिति ॥

हरिरिन्द्रः अहत्पथा अहत्पथाराधनेनाहत्पथ आरेखेवस्त्रेण शब्देन अथ वाहिकैरपि
क्रियमाणमाह्वान किमेति अभ्युपैति कथ्यत्वेनाह्वीकरोति । यदि परदारगमनं
दोषः स्य त् तर्हि वाहिकानामेवमाह्वान इरेलद्वितीकारश्च न वदने भेतदुभयम् । प्रायुज
वाहिवानामेवमाह्वान परदारगमनस्य वेदाभ्यनुष्ठान दर्शयति । अथीनेशविषय
परदारगमनेन परिवादो यदति यदुक्तं तत्राह । विधिना कृतानां शतं कृतानां
निति ॥ इह जातिद्वय कर्माधिकारोऽस्तीत्यनुष्ठानेनार्थज्ञानमाधिप्यते । तथा
नामर्थादमाह्वेदस्यावेकानेअधिकारोऽस्तीतिवर्षज्ञानेनाप्यवन प्रयुज्यते अशीतवेद-
विषयेन साम्येऽप्यस्मत्त कृतशत्रुनुष्ठानमिन्द्रस्याधिक्यमिति भाव । तथाइह
स्वयमुव इति यदुक्तं तत्राह—त्रिधास्रोऽग्रज इति ॥ यथ नाभिरमनस्य
महोऽविरामीत् तस्य विष्णोरग्रज इन्द्रः न कर्माणां पुत्रो वा । अस्माकं तु
मन्त्रपुत्रत्वमपि न मुख्यमिति भाव । निरोपन्य(दर्शयति—अकर्तृकाणां
यच्चसां वेदानामभिपेय इति । यदि वेदानां कर्ता स्यात्ततो मारतादीना कर्ता
वेदभ्यासादिरिव रमयेन । न च स स्मर्यते काठकादिममास्या तु प्रवचनादभ्यु-
पगमे इति वेदानामकर्तृकत्वम् । इह शोषशान्तिरपि स्तोत्राभ्यन्तानिधानेन होम-
समय उदरयन्नेन विविध वस्त्रेषु कर्माङ्गनया विधेयत्वेनार्थवादेषु धर्ममरामातोऽपि
प्रसारयत्यपि यदुष्मभिधेयत्वं द्रष्टव्यम् । मरुतां पतिः ॥ अनेन्द्रस्य भूपहत्या
दोष्यते । एवं धार्मिकत्वेन महाकुलानत्वेन वेदाभिधेयत्वेन च वाहिकैरहीहृत्पथ
इन्द्रस्य परदारगमनमूलहत्वादि स्तुतिपदमेव । अस्माकं विविधतरेषां चराणां
परिवादस्य इन्द्रोऽभ्यनुष्ठानमपि विधीय इत्यनेन विनिर्वाह ॥१६॥

एव परदारगमनस्य परिवादहेतुत्वे निराकृत्ये “न मात्रमज्ञते दोषो न मये

रावणः—नयन्न ! ननु साध्यापेक्षः साधनपरिग्रहः । पश्य—

यदि सुरपदकादृक्षा वज्रिणो वज्रपाता-

दसिरविकृतधारध्वन्द्रहासः सन्ना मे ।

तव विरमतु धर्मः साधनं दुर्वलानां

घलवत इव पथ्यं सर्वमस्मद्विधस्य ॥१७॥

अमात्यः—तथाविधैव स्वामिनः शक्तिः । शक्तिमतां भवद्विधानां

न च मैथुने । प्रवृत्तेषां भूतानां निवृत्तेषु- वृत्तावस्था ॥” इति मनुवचनेन

सर्वेषामेव भूतानां वरदारगमनादिनिवृत्तिपूर्वकं स्वधर्ममनुनिवृत्तां दृष्टादित्ये-

परितोदित्यस्मद्विधानानामपि स्वधर्मपरित्यागो न युक्त इत्यभिप्रायेणाह—

किमिति ॥ नयन्नेति ॥ निपरातलवण्या सम्बोधनम् । ननु साध्यापेक्षसाधन-

परिग्रह इत्यनेनोपादानामनियमो दर्शितः । तथोक्तम्—“उपायानां तु नियमो

जावरमवतिष्ठेन । उपायापि ये देवास्तानुपायान् प्रचक्षते ॥” इति ।

धर्मादित्येन बलीयसोपायेन फलसिद्धिं दर्शयति—यदीति ॥ वज्रिणो वृज-

पातादविष्टतार इत्यनेन ध्वन्द्रहासस्य सुरपराकृष्येण सामर्थ्यं दर्शितम् । ध्वन्द्र-

हाससमवेत्यनेन देशकालद्रव्यमन्त्रतन्त्रतिक्पुरोहितादिपरतन्त्र रक्षानां तरफलदा-

यिनोऽपरिहार्थैकल्याणार्थान्द्रहासस्यानेकूपस्य लघुतरत्वं दर्शितम् । अत्र अस्तां

धर्मकथेत्याह—तवेति ॥ बलेन सुरपदं साधयितुमसम्भानामेव धर्मरक्षाधनमि-

त्याह—साधनमिति ॥ ननुवेवं हिंसाकृष्येण धर्मेण सुरपदं साधयत्तत्र

जावाऽपि प्रत्यवायो भविष्यति अत आह—अस्मद्विधस्य सर्वे पथ्यमिति ॥

पराक्रमेण दण्डधरमपि जेतुं समर्थेन मया प्रत्यवायोऽपि सुपाटुर्हर इत्यभिप्रायः ।

यथा बलवतः प्रभूताग्निबलस्याप्यप्यपि पृथ्वयपदफलं न करोतीत्यर्थः ॥१७॥

तथाविधैवेति ॥ देवस्य शक्तिः सकलापीडसम्पादवित्री नात्र संशय इत्ये-

वकारेण दर्शितं तथापि साध्याचारपरित्यागो न युक्त इत्यभिप्रायेणाह—शक्तिम-

तामिति ॥ साध्यासाधारः साध्याचारः । भवद्विधानामिति ॥ सम्बन्धमा-

नविषयसा प्रयुक्तप्रभो सम्बन्धविरोधे कर्तृधर्मभावे पर्यवस्यति । अत्रापि साध्याचारः

परित्यक्तः इति यद्यत्र युक्तमिति वाक्यपर्यवसानम् । अयुक्तत्वे हेतुः शक्तिमतामिति ।

यत्तरशक्तिमता साध्याचारे महत्तर मूल्यं अस्ति इत्येत्यागो न युक्तः । ईदृशाव लोकाः

साध्याचारपरित्यागेऽयमप्यभूतिरिति आरम्भ निबन्धनस्यापि मुख्यस्यासत्त्वं मन्वीत इत्य-

साध्याचारः परित्यक्तः । ननु राजपिबृत्तपरायणे रामे
साधुत्वमुपेक्षणीयम् ।

रावणः—किं किं रामः साधुरिति । पश्य—

येनानीयत ताटका यमपदं भित्त्वा स्थितिं धन्विनां

छत्रं यः समधत्त बालिनि शरं दत्तेक्षणे भ्रातरि ।

स क्षात्रं च धनुर्जटाश्च यमिनां वोढा विरुद्धं मिथो

रामः साधुरसाधयो धयमहो ! बालाः परप्रत्ययाः ॥१८॥

मिश्राय । न केवलमात्मनोऽसाध्याचारः दारारवेर्धर्मदारापहरणेन साध्याचारोपरो-
धोऽपि कृतः । तदिदमत्यन्तशुक्लमित्यभिप्रायेणाह—नन्विति ॥ किमोऽप्ये-
ननु । रामे यत्साधुत्वं तदप्युपेक्षणीयं परित्याज्यं किम् । ननु रामे साधुत्वमेव
नास्ति अत आह—राजपीति ॥ येन धर्मदारैस्तद्वत्तत्परचरणं राजपिबृत्त-
तात्त्विकपरायणोऽनन्यदुद्धया तदनुष्ठानतत्पर इत्यर्थः । आत्मनस्साध्याचारपरित्यागे
राक्षसत्वं हेतुरस्तु अन्येषां साध्याचारोपरोधे देवादृते नान्यो हेतुरस्तीत्यभिप्रायः ।

येनेति ॥ येन धन्विना स्थितिर्नर्वादा । “यत्तु प्रमत्तमुग्धं ब्रह्म बालं स्त्रियं

जडम् । प्रपन्नं विरलं मोक्षं न रिपुं हन्ति धर्मविदः ॥” इति निवर्तिना भित्त्वा

ताटका यमपदमनीयत्वं तथा यो भ्रातरि सुग्रीवे दत्तेक्षणे दत्तं निहितमीक्ष्य येन

बालिना तथामूढे बालिनि कृष्ण भयादन्तर्हितस्तन् शरं समधत्त । शरसंश्लेषेन

तत्कार्यभूतो निग्रहो लक्ष्यते । अत्रापि धन्विनां स्थितिं भित्तेत्यनुपपद्यते । अत्रा-

न्योन्यमुखयो मर्षादामहः । ननु रामस्य सकलौघव्ययं दोषः तपसा विनश्यतीत्यत्र

आह—क्षेत्रमिति ॥ क्षात्रं भूतं बोधेन्येन तपोविरुद्धं हिंसादिकमुपलक्ष्यते ।

यमिनां जटायोत्पन्नेन तपस्विना वेषमात्रं परिगृह्यते न तु निषमादिकमिति धोत्यते ।

तदर्थानसमयेऽनौचित्यदुद्घुत्पादनमत्र विरोधः । न तु सदान्वरक्षालादित्यर्थः ।

■ रामसाधुरित्यन्वयः । नवमस्तोत्रः । अत्र साधुत्वासाधुत्वयोर्निरोधात्रिपेधार्थका-

कुर्वन्त्याः परप्रत्यया इति ॥ स्वार्थमवहता परसन्देहं परवचनं लक्षणे ।

परवचनं प्रत्ययः प्रमाणं साधुत्वादिज्ञाने येषां ते तथोक्ताः । अनेन स्वधमेव वस्तु-

तत्सावधारणे सामर्थ्याभावे दक्षिणः । परसन्देहं परमज्ञानतानाप्तत्वादिविरोधा-

परिहानात् तत्र साधुत्वासाधुत्वयोर्निरोधश्चान्वयः दक्षिणम् । अत्र पदं बाला

इत्युक्तम् ॥१८॥

अमात्यः—देव ! ममेतावानधिकारः ।

रावणः—कथय कस्तवाधिकारः ।

अमात्यः—त्रिवर्गप्रापणम् ।

रावणः—कस्त्रिवर्गः ।

अमात्यः—धर्मार्थकामाः ।

रावणः—विभज्य कथय ।

अमात्यः—धर्मः ।

रावणः—

दण्ड्यानां दण्डनोन्निद्रो दण्डैर्मै दण्ड्यते यमः ।

स्वर्गैश्वर्यं मदायत्तं धर्मं किं सञ्चिनोम्यहम् ॥१६॥

कस्ततोऽन्यः ।

कथयेति ॥ अधिप्रियत इत्यधिकृत कर्माधिकारः । पूर्वं जानकीसहस्रमोपाय-
निरूपणार्थं तूर्यमाह्वयतामित्यनेनामात्य आहूतः । तत्रैतत्प्रतिपादितः सीतासहस्रमरदा-
मुद्योदकीत्य निराकृतम् । अमेतावानधिकार इति तदुक्ताधिकारप्रसङ्गेन तस्य सीता
सहस्रमोपायचिन्ताधिकारमायादयितुं कलशाधिकार इति प्रक्ष कृतः । त्रिवर्गप्रापण-
मित्यादि धर्म इत्यन्तं सुगमम् ।

दण्ड्यानामिति ॥ अहं धर्मं किं किमर्थं सञ्चिनोमि । इह तव विरमद्व
धर्म इत्यनेनामेव धर्मानुष्ठानस्य नैकत्वं कामपुरुषार्थेऽनात्यस्वतः अधिकार परिशेषयिद्व
मनुष्यत इत्यपीति स्वत्वम् । तत्रोपायदुरितस्य फलानां कृष्ण्वाङ्गायणादीनामकरणा-
न्वयाकारणनिमित्तप्रत्ययवपरिहारफलानां नित्यनैमित्तिकानां चानुष्ठानस्य वैकल्य-
माह—दण्ड्यानामिति ॥ न केवलं यमोऽरमदण्डने न शक्त एषि तु मे दण्डे-
र्मया कुरैर्दण्डनेमै छे-येकां यमो दण्ड्यते च । दण्डनस्य अर्थात्तत्वेन कारागृहवन्ध-
नादिदण्डनस्य प्रत्यक्षत्वं दर्शितम् । यमदण्डने हेतुमाह—दण्ड्यानां दण्ड-
नोन्निद्र इति ॥ यतो भवि शासितरि सति दण्ड्यदण्डनम् ममाधिकार इति
मत्वा तदर्थमुपुक् । अत एव मया दण्ड्यते अन्वयमन्यथैव दण्ड्यदण्डनामकिंवा
पापीवोभिरमुरा वनितश्च अन्ये दण्डनीयाः यथाव त कान् पापीयोदण्डनस्य फल
चानेनामुभविऽन्यमिति उक्त्वा मया दण्डयत इत्यर्थः । यानि स्वर्गादिफलानि
पापादिवर्जानि तदनुष्ठानमपि विफलमित्याह—स्वर्गोति ॥१६॥

अमात्यः—अर्थः ।

रावणः—किमर्थेन साध्यम् ।

अमात्यः—कोशदण्डयोरभ्युच्छ्रयः ।

रावणः—

दण्डो मे रजनिचरा नमश्चरन्तः

कोशो मे भवति गुरुः कुबेर एव ।

आयत्तं मयि जगतां त्रयं समग्रं

भूतार्थं कथय करोति किं ममार्थः ॥२०॥

कः पश्चिमः ।

अमात्यः—कामः ।

रावणः—तदर्थिनो वयम् । तेन ममाभिलाषः पूरणीयः ।

कोशदण्डयोरभ्युच्छ्रयस्य सिद्धत्वं दर्शयति—दण्ड इति ॥ दण्डः सैन्यम् । रजनिचरा इत्यनेन सर्वप्राणिनामुपरातिकाले रजन्वामपि सञ्चरन्तेत्याहसम्पन्नत्वं दर्शितम् । ममश्चरन्त इत्यनेन सर्वत्राप्रतिहतसञ्चारत्वं दर्शितम् । मे कोशः कुबेर एवेति ॥ कुबेरस्य कोशत्वारोपणेन तदीयमहापद्मादिनिषित्तसंस्तस्यापि आत्माधीनत्वं दर्शितम् । गुरुर्गङ्गायां अनेन तदीये वने आत्मनोऽपि त्वत्वं दर्शितम् । कोशदण्डयोर्हि कलं जगद्विभवः तदपि सिद्धमेवेत्याह—आयत्त-मिति ॥ यदप्युक्तादन्यद् दुर्गनगपुरप्रासादादिनिर्माणमर्थसाध्यं तदपि सर्वं सिद्धमेवेत्याह—समग्रं भूतार्थमिति ॥ भूतस्त्रिदशैः प्रयोजनं यस्य तद् भूतार्थम् । प्रयोजनं चार्थसाध्यप्रासादाद्युपभोगोऽभिप्रेतः । अथो ममार्थः किञ्चिदपि न करोति कृते करणावोपात् । यद्यतोऽप्यदम्यर्थसाध्यमस्ति तत्कथमेतुपरकृत्य व्याख्येयम् ॥२०॥

काम इति ॥ काम्यत इति कामः कामपुरुषार्थः कान्तासङ्गमादयः । अथानया प्रश्नोत्तरपरम्परया अमात्येन स्वाधिकारत्वेन कामपुरुषार्थप्राप्तयेऽङ्गीकृते साधोपायेन तमभिनय्य सीतासङ्गमोपाये नयत्कोपायचतुष्टयप्रयोगनिपुण तममात्मं प्रवर्तयितुं कामपुरुषार्थस्य साध्यत्वं तत्प्राप्तये साहाय्यार्थेन चार—तदर्थिन इत्यादिना ॥ तदर्थिन इत्यत्र तु प्रत्ययार्थस्याङ्गीत्वं निवर्तितम् । तेन च दिनानि रात्रयश्चैकशो तत्सहस्रमनस्तुत्यापातिशयः प्रदर्शितः । यथार्थवोदितमप्येव

अमात्यः—तत्राप्यतिशये मनः कर्तव्यम् ।

रायणः—तथैव क्रियते ।

अमात्यः—यद्येवम्,

अनया कृतमन्यभुक्त्वा

वसुधागोचरया विरक्त्या ।

अतिशायि महेन्द्रयोपितां

घण्टुपा किं न तवाघरोधनम् ॥२१॥

कामपुरुषार्थप्रसाधनाय न पर्याप्तमिति च बोध्यते । अथ विस्मृतं तत्र साक्षात्क
प्रार्थयते—तेनेति ॥ तेन कामेन ममामिलाषो भवता पूरणीय इत्यर्थः । आभि-
लाषस्य पूरणम् अभिलाषविषयप्रापणम् । अपमभिप्रायः । यस्मिन् भवता स्वाधि-
कारत्वेन स्वयमेव प्रयत्नितव्यं तदेव मयाभ्यर्च्यते तदर्थमेव च भवानाहूत इति ।
अथामात्यः स्वामिना वैदेहीसहस्रमोपायचिन्तायां सखान्वयमभ्यधितरसन् सीतासहस्रस्य
दुःखोदकैव पूर्वमेव प्रतिपारितं दुःखापत्त्यं तु प्रतिपाद्यमात्रमस्य रागान्धत्वा न
मत्प्रयासपदमित्येतद् इयमपि न वक्तव्यमिति निश्चितं जानक्या अननुरूपत्वप्रति-
पादनेन तत्सहस्रमोपायचिन्ता प्रत्याख्यातुमारभते—तत्रापीति ॥ यया पर्मा-
र्थयोर्वर्णाश्रमादिविभागेन व्यवस्था तथा कामेऽपीत्यपिराभेदेन दर्शितम् । सौन्दर्या-
दिभिरन्वाहनाभ्योऽतिशायिनि खीरले मनः कर्तव्यमित्यर्थः । तथैवेति ॥
अतिशायिन्नेव खीरले मनः नियत इत्यर्थः ।

यद्येयमिति ॥ यद्यतिशायिनि खीरलेऽभिलाषः तर्ह्येतया कृतम् । कृत-
मित्यभ्यव निषेधार्थः । तर्हि जानक्यामाभिलाषो न समुचितः अनुचितविषयप्रवृत्त-
स्याभिलाषस्य पूरणं न प्रमाधिकारः प्रत्युत ततो भवन्त निवर्तयितुमेवोपायोऽभ्ये-
ष्टव्य इति भावः । अतिरागमात्रं दर्शयति—वसुधागोचरयेति ॥ वसुधा
गोचरः आश्रयो वस्तारसा लोकोक्तः । अनेन मानुषीत्युक्तं भवति । त्वदभीगम्बो
दिग्याह्वानाभ्योऽस्या अनुभवातीत्यनेनैव तावन्महानपकर्षं इत्यभिप्रायः । यदि
मनुभवाह्वानापि कृत्वका मनेषु तदवस्तारयाः परिग्रहः समुचितः एवं त्वन्नेन विर-
क्यानुपपत्त्या इत्युक्तान् परं भवतोऽभिनिवेश इत्यभिप्रायेणाह—अन्यभुक्त्वा-
येति ॥ मयन्नामुक्त्यापि रक्ता मनेषु तदवस्तारयापि पूर्वोक्तं दोषद्वयम् । इयं तु
भगवत्पत्न्यनिरक्ता इत्यवगन्तावह एवारायामनुराग इत्यभिप्रायेणाह—विरक्तः

रावणः—मूढ ! नात्र परः प्रमाणम् ।

परमुक्तरसा पद्या परं रत्नं धराकरम् ।

भारती च विरक्तेति त्यज्यते किमयं नयः ॥२२॥

अमात्यः—(आत्मगतम्) अतः परमायुधानि गतिः । प्रज्ञासाह-
चर्यमतिप्रान्तो देवः ।

येति ॥ एवं तद्वन्त्या लोकोत्तरगुणशालिनीं काश्चिदुत्तममितापयोग्या कथयेत्यत
आह—तथावरोधनम् ॥ मण्डोदर्याया भार्याः । यपुषा महेन्द्रयोपि-
तामतिशायि न किमिति ॥ तत्रावरोधनस्य महेन्द्रयोविन एव स्वर्गार्हाः न तु
मनुष्याङ्गना इत्यपि धोतवितु महेन्द्रयोवितां प्रतियोगित्वेनोपाश्रयम् । अतः परिपूर्णं
एव भवतः काम इति न तात्प्रापयेऽस्माभिः यतः कार्य इत्यभिप्रायः ॥२१॥

अत्र स्वाभिप्रायानुरूपवचनमाकर्ष्य दराप्रीः कुपितो भूत्वा प्रत्याचष्टे—
मूर्खेति ॥ मूर्ख ! कामस्य भावानमिह ! नात्र कामे परः परोपदेशः प्रमाणम् । पर-
राधेन स्वार्थमनहता परोपदेशो लक्ष्यते । इह कस्याचित् कस्याश्चित् स्वतः पदामिलादो
भवति । न हि कश्चिदपि कुत्राभिलाषः कर्तव्य इति परं प्रति परिपूर्णनि । नापि सौन्द-
र्यादिगुणसम्पत्ते स्वीरते परेद्योषदिरवमानेऽपि नियमेनाभिलाष उत्पन्नमानो दृश्यते ।
दृश्यते च सौन्दर्यादिरहितायामपि स्त्रियां कस्याचिदाभिलाषः वयेन्द्रस्याहत्यायामिति ।

परमुक्तेत्येतन्निराकरोति—परमिति ॥ यथा धनधान्यादिसम्पदाभिधानी देवता
धनधान्यादिभोग एव तस्या भोगः सा परमुक्तेति किं त्यज्यते । यिना मुक्ता पुत्रेणापि
परिगृह्यमाणा दृश्यते किं पुनरम्बोरित्यभिप्रायः । वसुधागोचरयेत्येतन्निराकरोति—
परमिति ॥ अत्र आकरो यत्प तद्वराकरम् । परमुक्तेः सर्वकालतत्परतागर्भद्वयादि
तदपि वराकरमिति किं त्यज्यते अतश्चिद्वत् एव । निराकरोत्येतन्निराकरोति—मा-
रुतीति ॥ भारती कविशाय्याख्यानवाङ्मन्यवित्तवडानयम्यनद्वारायभिषात्री देवता
सा बहुमित्रेण्यभिषेकप्रमानापि कदाचित् कश्चिदनुगृह्णातीति तत्प्रसादस्यानीतकर-
त्वमभिप्रेत्य निराकरोत्युक्तम् । सापि निराकरोति किं त्यज्यते । सर्वदा सर्वप्रकारेण सर्व-
सम्पत् ७४ । यत्र परं ततोऽर्थं नयः । अयमित्यनेन ज्ञानार्थविरहोऽभिलाषः परा-
दृश्यते । अयमभिप्रायो नयः न्याय्य इति यावत् ॥२२॥

अवामास्यः स्वामिनं कुपितं दृष्ट्वा स्वयमेव विवशानि—अतः परमिति ॥
गतिहरायः । अत्राश्रयं कृतं यद्यप्यत्रा दितमुपदिष्टं तत्तथाप्यत्रे दृष्ट्वा परमत्

रावणः—गच्छ, रामवार्तावबोधनार्थं माम्प्रतं चारानाज्ञापय ।

अमात्यः—यदाज्ञापयति देवः ।

न भयेन युधो न पक्षपातात्

तव शत्राविदमुक्तमप्रियं ते ।

असिमर्पयतोऽपि कण्ठदेशे

सुजनः शंसति पथ्यमेव भर्तुः ॥२३॥

गनिरभूत् । यद्यत् पर पूर्वोक्तकलकुलकैलएवनेनारमदीय सिद्धान्तं स्वापयिष्यामि
तनोऽस्यास्मद्मने आयुषेभ्योऽन्या काचित् गतिर्नास्ति । तथा चास्मत्सिद्धान्तसमर्थ-
नफलमस्मारपापीयसो विनारा एव । स च पूर्वमस्मदधिकारभङ्गमयादङ्गीकृतः ।
अनुष्ठितश्चाधिकारः । अतोऽस्माभिः पूर्व भयकरत्वेन निरूपितो यो रामादिनारा-
स पदारमत्कुलोचितस्वामिहितोपदेशकरत्वेन निर्दोषत्वादङ्गीकर्तव्यः । तस्मादचिरेण
कोऽन राघवराक्षसारातीर्थस्नानपूर्वकमेकान्तविध्वंसिनमिव देह परित्यज्य भयः
प्राप्त्यामीत्येतत् सर्ममभिमेत्य अतः परमायुषाणि गतिरित्युक्तम् । प्रहासाद्वच्य-
मसिक्कान्त इत्यनेन स्वामात्यबुद्ध्या निमग्नकारण निरस्पते । अथ दशमीयः स्वामि-
नवितस्राधनाननुकूल समाहाय कुपितो भूत्वा विसर्जयति । गच्छेति ॥

अयामात्यक्षरानियोगार्बमाज्ञावितरसन् गमनावकाशलाभेन कृतायो भूत्वा
शत्रुपक्षपातादिकं स्वापराधं परिहरन्नाह—न भयेनेति ॥ कविः तत्रापिमुक्तम् ।
मयेत्यर्थात् सिध्यति । हितमुपदिष्टमिति वक्तव्ये रावणबुद्ध्या अप्रियमित्युक्तम् ।
तत्तव शत्रौ मे पक्षपातात् नापि मे मुद्राद्भयेन च । किन्तु स्वयि पक्षपातदेवेत्य-
र्थात्सिध्यति । सीतादानोपदेशस्य शत्रुपक्षपातो मुद्राद्भव च हेतुत्वेन समाधिगमि-
त्युभयमपिपेय कृतः । स्वामिपक्षपात एव हेतुरित्येतदर्थान्तरन्यासेनोपपादयति—
असिमिति ॥ सुजनो भर्तुः पथ्य हितमेव शसति न तु कदाचिदपि प्रियम-
प्यहित शसति इत्येवशब्देन दर्शितम् । भर्तुरित्यनेन वृत्तिदानहेतुकमुपकर्तृत्व
घोष्यते । सुजन इत्यनेन उपकारविस्मरण दर्शितम् । सुजनस्य भर्तृहेतोपदेशित्व
न केनापि हेतुना निवर्त्यत इत्याह—असिं कण्ठदेशेऽर्पयतोऽपीति ॥
हिताहितविचारशून्येनापि अत्रापिप्रयत्नकुपितेन निमग्नया कण्ठदरोऽसावपितोऽपि
न प्रियवचनेनारामान विमोचयितुमिच्छति तदाप्यात्मविनाशमविगम्य भर्तृहित-
मेव करोतीत्यभिप्रायः ॥२३॥

(निष्क्रान्तः)

रावणः—वर्षवर ! अशोकवनिकामार्गमादेशय ।

वर्षवरः—यदाज्ञापयति महाराजः । इत इतः ।

(उभावुद्यानप्रवेशं रूपयतः)

रावणः—(सर्वतो विलोम्य) अहो ! परिचयपरवशता चित्तस्य ।

अत्रासीनापि सीता रामतपोवनमेव चिन्तयति । अत्र हि,

एते स्वर्गविभूषणं विटपिनो मन्दाकिनीरोचसो

धीरं पश्यति देवमर्तरि महीं नेतुं मयोन्मूलिताः ।

एष्याचुम्बति राजहंसमिथुनं हेमाम्बुजान्येकतो

हृत्वा पल्लयमेकतः सकलिकं माद्यन्ति पुंस्कोकिलाः॥२४॥

अथ दशार्धः वर्षवरेण सहारोहवनिर्का प्रविश्यातिमनोहरं तदाभोगमालोक्य
तस्य वैदेहीकुतूहलहेतुत्वामावेन परिशिष्टो भूत्वाह—अहो ! इति ॥ परिचयः
परिषयवासना तथा कृतेन परिचिते वस्तुनि औत्सुक्येन वत्पारवश्यं परिचिनवस्व-
धीनत्वं तद् ग्रहो ! अतिकष्टं तद् । अनिकष्टत्वं चाय मनोहररेषि पदार्था-तरेणस्य
दुरपलप्यम् ।

पश्येवोपनादयति—अत्रेति ॥ अनेत्यनेन प्रत्यक्षदृश्यमानरामपीथक-
निशिष्टत्वेन उद्यानरसोपादानम् । आसीनापीत्यनेन उद्यानाभोगदर्शननैरन्तर्यं
दर्शितम् । रामशब्देनालुब्धत्वामाख्यादिभिः स्वरूपतश्च कमनीयतमस्वात्मनो
दर्शनेनानीदृशरामपरिचयपारवश्यान्पगमस्यातिकष्टत्वं सूच्यते । तपोवनमित्य-
नेन उपस्थिता भोगनिरपेक्षत्वेनातिशयोक्त्यधनशून्यत्वं तस्य दर्शितम् ।
चिन्तयतीति ॥ वर्तमाननिर्देशेन परिचयपारवश्यस्य तदवश्यत्वं दर्शितम् ।
अत्रेत्यत्रान्वर्णनं विशेषं दर्शयति—एत इति ॥ मया पूर्वं देवमर्तरि धीरं पश्यति
महीं नेतुं मन्दाकिनीरोचस उन्मूलिता ये त एते विटपिनो दृश्यन्ते । देवमर्तरात्य-
नेन देवैस्मद्विदस्याप्युन्मूलन निरोधाशक्तिरसिद्धा । पीठमित्यनेनाराधितकृत मर्त्य
सदृशे । स्वर्गविभूषणमिति ॥ पूर्वमेभिरस्वर्गस्य लोकान्तरोहृदन्वमभूत्,
इदानीं तु लक्ष्म्या एतेनोन्मूलितोहृदस्थमिति दर्शितम् । एकतः राजहंसमिथुननेपु
हेमाम्बुजानि एषा कुमुदप्रवावरिवहानि हेममयान्यम्बुजानि आचुम्बति परिमना-
प्राप्यपूर्वक मधु दिवनीयर्थः । एतत् पुंस्कोकिला पुंस्कोकिलारः

वर्षवरः—(आत्मगतम्) चम्पकसौरभ्यमिव वटपदमाला पश्यति
रावणविभवं सीता ।

रावणः—(कामवेशं निरूप्य)

जनतामशोकसद्वकारमञ्जरी-

शरमात्रया सरमसं भिनत्ति यः ।

अधुना स किं पुनरयुग्मसायकः

सुरलोकवृक्षसुमनःशिलीमुखः ॥२५॥

वर्षवर ! ननु सीता शिशपाश्रिता ।

वर्षवरः—देव ! अथ किम् ।

रावणः—सीता मयि

कौकिलावान्तरजातीयवचन । “पुमान् स्त्रिया” इत्येकशेषः । मिथुनीमूष सकलिक
पल्लवं वृष्ट्वा माचन्ति । अनेनालुकाभ्यपि मधुकरगानमन्दमास्तादीन्बुदीपनविना-
मान्तरायवृषलक्ष्यन्ते । अत्र मिथुनशब्देन एकशेषेण च समोश्चन्द्रारो विप्रलम्भ-
पौषकरवेनोपात्त इति द्रष्टव्यम् । यत् यभिर्दूरवमानैर्नानक्या कौमुदितरोऽपि न
भवति अतः कष्ट परिश्रयपारशरयमिति सम्बन्धः ॥२४॥

चम्पकेति ॥ वटपदानां चम्पकेषु सा त्रिष्यादर्शनात् तद्विरक्तिरनुमीयते ।
अन्वेष्टा वृषमपि किञ्चित्करैर्गन्धित् न रोचते अतएवमप्यन्वेष्टा किञ्चित्कस्याचित् वात्साव
भवति । न च मध्वभाष एवान्न हेतुः तदभावेऽपि सौरभ्यानुभवस्य दुर्निवारत्वात् ।
अतो जातिस्वभाव एवान्न हेतुः ।

अथ स्वानुसारतत्सर्वतुलनाभिधानकृतानुमानश्रितं बोध्य द्विगुणितस्मरसन्तापस्त-
त्रिमित विचारयति—जनतामिति ॥ मात्रशब्देन एकदेशवाचिना धुरतवस्तु-
भर्ताद्यपेक्ष न्यूनत्वं लक्ष्यते । भूमिप्रभवसद्वकारादिमुमनरशरीरपि पञ्चरमस स-
सरम जनता भिनत्ति अधुना सोऽयमयुग्मसायकः पञ्चसरः पञ्चयुतसुमनः-
शिलीमुखः सन् जनता भिनत्तीति किं पुनरुच्यते । उत्कृष्टसाधनतामेव तत्साधस्य
भेदनस्यातिशयो न वर्णयितुं शक्य इत्यर्थः । अधुनेत्यनेनात्मनैव तस्य दिग्भार-
सम्पत्सम्पादिता इति दर्शयति ॥२५॥

सीता मयीति ॥ अनेत्तरावयवयोर्मयि जलानि मयि निष्ठतीति दर्शनात्
परपठेति विशेषणपरमप्याहर्भवम् । अनुदिन पुरोदेश प्रप्य निसर्पद्वारे रम-

नयति नयने सावक्षं मां करोति करावृतां
श्रुतिमसहना श्रोत्रानन्दं वचो मयि जल्पति ।

विलपति पुरो रामं वद्धाञ्जलौ मयि तिष्ठति

प्रतिदिनमहं जाने नास्याः प्रसादनसाधनम् ॥२६॥

(ततः प्रविशति शिंशपाश्रिता सीता सतावलयान्तरिता
मण्डोदरी चेटी च)

सीता—अहो ! रक्षसजादीक्षं शिंशिणदा ।

अहो ! राक्षसजातीनां निर्घृणता ।

मण्डोदरी—हजे ! एसो महाराजो । चिन्तिवं वारिं पेक्षितव्यं
संवृत्तं ।

हजे ! एष महाराजः । चिन्तितमिदानीं प्रेक्षितव्यं
संवृत्तम् ।

रावणः—(उपेत्य) ननु देवि !

शीववेषाभरणे च मयि सानुरागं पश्यति सति सीता सावक्षं नयने नयनद्वयं मा
नयति प्रापयति । अत्र सानुवृत्तं विधेयम् । सहसा मर्द्दने सति सावक्षा भूत्वा
पराङ्मुखी भवतीत्यर्थः । तथा पराङ्मुख्यास्तस्याः आभिमुख्यसम्पादनायैव “उज्ज-
मत्वं गमय वदनाम्भोजमुच्छिन्नं बाले ! मालेयार्द्रं कुव कुचतटीं वारि माहन्व गात्रम्”
इत्यादि श्रोत्रानन्दं वचो मयि जल्पति सति श्रुतिं वक्ष्यद्वयं कराभ्यामावृतां करोति ।
अत्र हेतुः—असहनेति ॥ एवं वचसो नैकलये जाने प्रणाम एव प्रसादनसाध-
नमिति मत्वा वद्धाञ्जलौ मयि पुरतस्तिष्ठति सतावल्यन्तं परोक्षं रामं विलपति । आर्य-
पुत्र ! अनन्यशरणां मामस्मादतिबोराक्षसनात्यश्रितव्यस्तेत्यादयो विलापाः । यत्
उक्तानां विपरीतमाध्वहेतुत्वम् अतः प्रतिदिनमस्यस्यप्रप्यस्याः प्रसादनसाधनं कि-
मिति न जाने इति ॥२६॥

अथ सीतान्वेषणोद्योगाभिनिर्वाचनमिति कियमस्यायाः पीडायाः दुरन्तत्वमनु-
चिन्त्य सीता निरूपयति—अहो ! राक्षसजातीनां निर्घृणतेति ॥ यत्
आसा दयावेशोऽपि नास्ति अतो दुरन्तत्वस्य स्वमनस्येति । अथ मण्डोदर्याह—
एष महाराजः । चिन्तितमिदानीं प्रेक्षितव्यं संवृत्तम् ॥ विरक्षायां
सीताया महाराजस्य मदनचापनं प्रेक्ष्यापक्षसिन्ध्याव इति यच्चिन्तितं तत् प्रेक्षितव्य-
मिदानीं संवृत्तम् । ननु देवालयं सम्प्रदत्ता यत्किञ्चिद्द्रुक्कृमारमण इति विषय

सीता—(आत्मगतम्) किं शु शु पापो भविष्यति ।

किं नु खलु पापो भविष्यति ।

रावण.—देवि !

ज्ञात्वा गङ्गापथासि विहितोपायना कल्पवृक्षैः

कैलासे वा शिखरिणि घने नन्दने वा मनोज्ञे ।

दुष्प्रापां यः सुतनु ! तपसा निर्विश स्वर्गलक्ष्मीं

पातिप्रत्यं परिध इय ते स्वर्गमार्गं कणक्षि ॥२७॥

सीता—अद्यं दे सम्गमगं अज्जउत्तं अणुत्तरदा णरत्तं एव पवित्तदु-
फामग्निह ।

अद्यं ते स्वर्गमार्गम् आर्यपुत्रमनुवता नरकमेव प्रवेष्टु
कामास्मि ।

रावण —देवि ! तय कारणात् सर्वमन्त पुरं त्यजामि ।

मण्डोदरी—सुमरु सुमरु दाणिं महाराजो ।

स्मरतु स्मरतु इदानीं महाराज ।

सीता निरूपयति—किं नु खलु पापो भविष्यतीति ॥

देवीत्यादि ॥ अस्मत्पुत्रपेशात् पूर्वं रावेण सह वनवासमेव तमनुभूयतीति
स्वमिह लोके तपसा दुष्प्रापा इवैव मया सह स्वर्गलक्ष्मीं निदिश अनुभवप्रसार-
माह—ज्ञात्वेति ॥ परिध इय ते पातिप्रत्य स्वर्गमार्गं कणक्षि ॥
यथा परितो हनोम रात्रौऽनिगमन परिधो कणक्षि तथा ते पातिप्रत्य स्वर्गमभि-
मुख स्वर्गमार्गं कणक्षीयथ ॥२७॥

अद्यं ते स्वर्गमार्गमार्यपुत्रमनुवता नरकमेव प्रवेष्टुकामास्मि ॥
अपराधेन तत्कार्यं नरकं सदयते । त्वरसम्बन्धित्वगो नरकमेव आवपुत्रसम्बन्धात्
मम नरकमपि स्वर्गं ष्येति । देवीति ॥ तय कारणात् ॥ त्वरसम्बन्धन
कारणात् । सम्बन्धस्थात्र साध्यसाधनभाव । वरत्न खान्त पुरत्वाय । तेन साध्य
मैवाप्राप्यत्वात्साध्यत्वम् । त्यक्त्वेषि यस्मिन् । तदवसरे । तर्वा जीवात्वेन सम्पाद-
यितुं सर्वान्त पुरत्वाय कारणं परिकल्प्य सर्वं त पुरं त्यजामि यत्परिधेदं करोमि
यत्तमाननिर्देशेन त्यागान्तरमेवाहमनुकम्पनीय इति दर्शयति । सर्वतःपदेन प्रधान
महिमोपायं त्यजामीति दर्शयति । अथ मण्डोदरी सर्वतःपदमुचितमादत्वाय
विशुद्धोपायम् । स्मरतु महाराजः ॥ अतमानमिति तेष । अनेना-

सीता—ए हि ए हि केवलं अन्तेवरं पृथ्व । मम किदे तुप
जीवितं वि परिघाद्दन्तं भविस्सदि ।

न हि न हि केवलमन्तःपुरमेव । मम कृते त्वया
जीवितमपि परित्यक्त्यं भविष्यति ।

मण्डोदरी—अहो ! परुषप्रअणा मशुस्सजादी ।

अहो ! परुषप्रचना मनुष्यजातिः ।

रावणः—सत्यं मे जीवितं हरति कामः ।

सीता—ए हि ए हि कामादपि सुरूपो अज्जउत्तो ।

न हि न हि कामादपि सुरूप आर्यपुत्रः ।

रावणः—(प्रहस्य) हहह ! ।

युधि वनचरवृत्तेरायुधं क्षत्रयन्धो-

स्तृणमयमधिपहं रावणेनेति युक्तम् ।

किसलयसुकुमारं धत्ता येन सोढं

क्षितिधरपतिपक्षच्छेदि यज्ञं मघोनः ॥२८॥

नात्महर्त्तं तस्य गम्यते । उभयस्त्वानात्महस्य तेनैवंविधं प्रलपितं न किञ्चिद्भुमन्य
इत्यभिप्रायः । न केवलमन्तःपुरमेव मम कृते जीवितमपि परि-
त्याज्यं भविष्यति ॥ भविरेणार्यपुत्रस्तव जीविनं मम कृते हरिष्यतीत्यर्थः ।
अथ सीताभिप्रायमज्ञानत्रिव क्षणोक्त्यानुवदति—सत्यमिति ॥ न हि न हीत्यत्र
जीविनं हरतीत्यनुपपद्यते । सीता स्वाभिप्रायं विवृणोति—कामादपि सुरूप आर्य-
पुत्र एव जीवितं हरतीति ।

अथ कं कुमनायेन वचनवृत्तिविशेषेण सान्त्वयितुं पूर्वकं सीतावचनमभिधायिनि—
युधीति ॥ मयेत्यनुक्त्वा रावणेनेति स्वनामवर्तनं आत्मनो लोकोत्कृष्टत्वमव-
गमयतीत्यर्थान्तरसङ्कमिववाच्योऽयम् । वनचरवृत्तरिलनेन शस्त्रास्त्रशिष्टामावो
दर्शितः । क्षत्रयन्धोरिलनेन जातिमात्रोपवीतित्वं दर्शितम् । तेन सकलदात्र-
धर्माभावो दर्शितः । कादा युधितामसहस्रत्वात्समावनामुपपादयति—किस-
लयेति ॥ किसलयसुकुमारमिति क्रियाविशेषणम् । सोढमित्यत्र भारणमात्रं
विवक्षितम् । येन वक्षसा किसलयस्पर्शवन्मृदुतममिन्दस्य वज्रं धृतमित्यर्थः । कर्त्ता

मण्डोदरी—को नु खु महाराजस्स उवक्कमो । केण वि एसा
अणुणञ्च ए गेह्णइ ।

को नु पलु महाराजस्योपक्रमः । केनापि एषा
अनुनयं न गृह्णाति ।

रावणः—देवि ! अयमञ्जलिः ।

गन्धर्वदैत्यगगनेचरयस्तनाग-

कन्यासनायमधरोधनमस्मदीयम् ।

सर्वस्वमेव तव सुन्दरि ! दासकृत्य-

मालम्ब्यते यदि तथास्ति मयि प्रसादः ॥२६॥

मण्डोदरी—इदं वि इमाण अहं करिस्सम् । अणं जणं ए जाणामि ।

इदमप्यस्या अहं करिष्ये । अन्यं जनं न जानामि ।

शेटी—पेक्खदु पेक्खदु भट्टिणी । सव्वभाअविणियजेहि अञ्जलि-

पुडेहि विरलप्फुल्लविसदरो विअ महासमुदो भट्टा ।

पश्यतु पश्यतु भट्टिनी । सर्वभागविनिबद्धैः अञ्जलि-

पुटैः विरलोत्फुल्लयिसधर इव महासमुदो भर्ता ।

क्रियायां व्यापार्यमाणस्य कारणत्वात् वचसेति करणनिर्देशः सहनक्रियाया बुद्धि-
पूर्वकरमवगमयति । तेन शलेष वज्रस्य प्रतिहनने क्रियमाणे वचोभेदनमया-
दित्यन्येषा प्रतिभानाति मत्वा वचसेन सौदम् । विनिधरपतिपद्यभेदीत्यनेनान्य-
वाकुपठरातिष्वं दर्शितम् ॥२८॥

को नु खलु महाराजस्योपक्रमः ॥ केनाप्येवानुनयं न गृह्णाति ॥

अगृहीतानुनयायामस्यामुपेक्षा कोपोत्साहसकर्मनुष्ठानं वेति भावः ।

गन्धर्वेति ॥ गगनेचराधारणाः क्षमरा वा दैत्यशब्दसमभिग्राहाराहुष्यन्ते ।

गन्धर्वैस्त्वादीनां कन्याभिरमहास्मदीयमधरोधनं सार्याजानं दासकृत्यमात्मन्ने ।
न केवलमधरोधनमेव । सर्वस्वं मित्रामात्यापि तव प्रसादं प्रणिशत्येदानीमेव
दासकृत्यमुप कर्तुं इति दर्शयितुं सङ्प्रयोगः इत्यः ॥२६॥

एतत् दासकृत्यस्याः अहं करिष्यामि ॥ अन्यं जनं न जानामि ॥

दासत्वेन न जानामीत्यर्थः । प्रेक्षतां प्रेक्षतां भट्टिनी ॥ नाटके राजमहिषी
केरवा भट्टिनीत्युच्यते राजा भट्टेति । सर्वभागविनिबद्धैरञ्जलिपुटैर्विर-

मण्डोदरी—अवि णाम महाराजो अदिलासभंगेण इमस्सि
पदिव्वदाअं कुपितो ख भवे ।

अपि नाम महाराजः अभिलापमङ्गेन अस्यां
पतिव्रतायां कुपितो न भवेत् ।

वर्षवरः—(आत्मगतम्) एष पश्यामि ।

चान्द्री कलेव शरपाण्डुरगात्रलेखा

तन्वी यिमाति मिथिलाधिपतेस्तनूजा ।

सद्धमीमयं च रचिताञ्जलिरातनोति

पद्माकरस्य विनिमीलितपङ्कजस्य ॥३०॥

रावणः—देधि ! अयमनुनयसर्वस्वमञ्जलिः । (प्रणमति)

सीता—हृदि । (पादे दूरमाक्षिपति) हा ! धिक् ।

लोत्फुल्लयिसधर इय समुद्रो भट्टा शोभते ॥ विमधरशब्दः पङ्कज-
वचनः । सर्वेषु शरीरगणेषु विनिर्बद्धस्वप्नदर्दरशिरिञ्जलिपुटीरित्यर्थः । पङ्कजानां
सङ्गलममुद्रप्रदेशसम्बन्धात् तस्माद्दृश्यमिदमर्थमञ्जलिपुटानां बहुप्रदेशसम्बन्ध उक्तः ।
विरलोत्पुल्लानि ईषदिकसितानि पङ्कजानि यत्र स तथोक्तः । अपि नाम
महाराजोऽस्यां पतिव्रतायामभिलापमङ्गेन कुपितो न भवेत् ॥
अभिलाषस्तत्प्रमादसम्पादनेच्छा तदङ्गेन । आपनामशब्देन ह्यपत्य सभावना
दर्शिता । पतिव्रतामामिष्येनेन कोपस्याद्योभ्यस्य दर्शितम् ।

एष इत्यादि ॥ तन्वीशरपाण्डुरगात्रोखाविशेषवचनं चन्द्रवल्लोपमानवी-
जत्वेनोक्तम् । शरपाण्डुरः शरपाखाय । विरहिजनस्वाभाविक चन्द्रवल्लोपमया च
विशुद्धयतिशयो चोत्पत्तेः । रचिताञ्जलिरित्यनेन जलितानि विनिमीलितैः पङ्कजैस्तदृश्यं
दर्शितम् । आतनोति दधानालम्बं । यथा चन्द्रवलायाः पद्माकर इति प्रातिकूल्य
स्वाभाविक तथा सीताया ईदृश प्रातिकूल्य प्रसादनसाधनसहस्ररपि नापहोतुं
रावणत इत्यवमयोऽर्थाद्गम्यते ॥ ३० ॥

तत्र तत्र देवीनि समुद्रयामिमुह्यामावो चोत्पत्तेः । एवं हस्तमात्रकृतेऽञ्जलि-
बन्धात्मके वन्दने निष्फले सर्वोत्तमसृष्टभूमि प्रणमन्नाह—देवीति ॥ अनुन-
यसर्वस्वमिति ॥ प्रणामे कृतेऽनुनयप्रकारस्सर्वोऽनुष्ठितो भवति । प्रणामाद-
न्यस्योत्कृष्टस्यानुनयप्रकारस्याभावात् । अत इदानीं त्वत्प्रसाद एव मम जीविता-

मण्डोदरी—धीरा खु एसा, महाराजस्स सीसं पंकं विअ पादेण
परिहरदि । सच्चं दारिणं कोलीणं पुहवीसुदा सीता
प्रदुमणाहो रामोत्ति ।

धीरा खल्लेपा, महाराजस्य शीर्षं पङ्कमिव पादेन
परिहरति । सत्यमिदानीं कौलीनं पृथिवीसुता सीता
पद्मनाभो राम इति ।

चर्यवरः—राजपुत्रि ! किमुपेक्षसे महाराजस्य प्रणिपातम् ।

विप्रा यजन्ति च नमन्ति च याः शिवाय

ता देवता यमकुयेरपुरन्दराद्याः ।

यस्मै कराणि वितरन्ति विहाय भानं

सोऽयं मुहुर्नमति सुन्दरि ! मौलिभिरुचाम् ॥३१॥

सीता—ए हि ए हि प्रणिपादो । विणिपादो खु अञ्चं ।

न हि न हि प्रणिपातः । विनिपातः सल्लयम् ।

चर्यवरः—नेयमनुनयत्तमा । (परावृत्त्य तिष्ठति)

सम्बन्धमिति भावः । पादयोर्दूराद्यपि मनाः सशो हेतुः । स्वर्गात्पूर्वमनाद्यपि दर्श-
नाभावे हेतुः । धीरा खल्लेपा पङ्कमिव महाराजस्य शिरः परिह-
रति ॥ सत्यमिदानीं कौलीनं पृथिवीसुता सीता पद्मनाभो राम
इति ॥ भीत्यनेन पृथिवीगुणस्य धैर्यस्य सीतायाः सद्गुणान्तिर्दृष्टिः । पद्मोपमानेन
शिरसः पङ्कवज्जुगुप्तावहत्वं दर्शितम् । कौलीनं जनप्रवादः । पृथिवीगुणानां
समासरादीनां दर्शनात् इदानीं जनवादस्य सत्यत्वं निश्चिनमित्यर्थः । अत एव
पद्मनाभो राम इत्यपि निर्वाच्यते ।

प्रणिपातस्यानुपेक्षस्ये हेतुमद्—विप्रा इति ॥ विप्राः शिवाय दिगद्वि-
प्रातिपरिहारार्थं या यजन्ति नमन्ति च । ता देवता यमकुयेरपुरन्दराद्याः परमे मानं
विहाय शिवाय कराणि वितरन्ति नमन्ति भैत्यनुपज्यते । सोऽयं महाराजस्त्वामि-
दानीं मौलिभिर्नमति । एवभूतत्वात् स्वयं प्रार्थनीयोऽनेन सम्बन्धः । सोऽयं स्वयमा-
मन् १४ पादमङ्गमुत्तरगतः स्वयम्भवाद आचनेन अत इदानीमुपेक्षा न सुखोदर्थो मवि-
श्वनीत्यभिप्रायः ॥३१॥

न हि न हि प्रणिपातः । विनिपातः सल्लयम् ॥ छत्रगणेश-

रावणः—देवि ! तव पादौ मे शरणम् ।

सीता—अजउत्तपादाणि सरलं गच्छ ।

आर्यपुत्रपादौ शरणं गच्छ ।

रावण—(सरोपं सहस्रोत्थाय) किं किम् ।

यणैभ्यो हतमुपभुज्य पट्टमशं

पाद्गुण्यं भुवि नयतां धरापतीनाम् ।

सामान्या तव जननी समुद्रनेमि

चारित्र्यं तत्र किमिदं पतिव्रतानाम् ॥३२॥

(सर्वे भयं रूपयन्ति)

सीता—एवं ए जाणामि । एतच्च जानामि ।

रावणः—क चन्द्रहास ।

वभारये । इ लहेतुत्वात्पण्डितात्स्य विनिपातः समर्थते । देवि ! ते पादौ मे शरणमित्यनेन यावत् त्वरादी मां रविभक्त तावदेवमेव वर्तिष्यामहे शरणान्तराभावादिनि दर्शितम् । अथ समनुनवाग्विवर्तयितु परुषदत्तनेन कौपमुत्पादयति—
आर्यपुत्रपादौ शरणं गच्छेति ॥

तव जननी सर्वेषां धरापतीनां सामान्या साधारणी अत्र एव सर्वेषां धरापति-
शब्देनाभिधानम् । पतिशब्देन धराया आवास्य सूचितम् । धराया अनुभवप्रकार-
माह—घणैभ्य इत्यादिना ॥ नाक्ष्यादिवर्णचतुष्टयादूत गृहीत वस्त्र माग-
नुभूय पाद्गुण्यं वद्गुणान् सम्भविग्रहयानादीन् भुवि भूमिरुदेषु प्रतिभूषण-
पयोचित नयतां विनिजुजानानाम् । पाद्गुण्यमिति स्वार्थे भ्यञ् । भूराब्देन
तत्तथा लक्ष्यते । नयनेन विनियोगो लक्ष्यते । अत्र एव कर्मान्तरानुपाशनम् ।
समुद्रनेमिरित्यनेन समुद्रस्व रशानासाभ्येनालङ्कारयोग सूच्यते । एत एव भूमा
तव जननी अतस्तव आराज किम् । किं चन्द्र क्षेपे । नास्त्येव चारित्र्यमित्यर्थः । तव
स्वतः पितुरभावात्मातुकुलशुद्धिरेव परीक्षितव्या सा च नास्त्येवेत्यभिप्रायः । कुत्र
तर्हि चारित्र्यमित्यत्र आह—पतिव्रतानां अरुन्धलादीनामेव । इदं चारित्र्यं न
त्वभिधानमिति ॥३२॥

इदं त्वयोक्तं न जानामि त्वयोक्तं सर्वं मध्येत्यर्थः । न हि भूपदेशे
ममामिभ्यक्तिरित्येतावता मम भूर्जननी भवति मृगमयप्रदेशाधिपतिः देवतैव चेतन-

सीता—लाहो खु अश्रं । मे पाणाणं गई अज्जउत्तपादमूलं एव ।

लाभः खल्वयम् । मे प्राणानां गतिः आर्यपुत्रपादमूलमेव ।

मण्डोदरी—इद्धि, तद्वासासि । पदिव्वदा खु एसा । मम पाणेहिं
महाराअस्स अणत्थादो रक्खिस्सम् । (तूर्णमुपेत्य
तयोर्मध्ये तिष्ठति)

हा ! धिक्, तथासीत् । पतिव्रता खल्वेवा । मम प्राणैः
महाराजस्य अनर्थात् रक्षिष्यामि ।

मण्डोदरी—जेदु महाराओ । जयतु महाराजः ।

रायणः—(विलोफ्य) अये ! देवी मयसुता मण्डोदरी ।
(अधोमुखस्तिष्ठति)

मण्डोदरी—महाराअ ! तव पिण्हिस्सपिस्सओ से भत्ता रामो वि
ए द्दोह । किं पुण एसा यंदी । तुण उवपिण्हदा सअं
एव पाणाणि पटिण्हस्सदि ।

महाराज ! तव निस्सिण्हपिपयोऽस्या भर्ता रामोऽपि
न भयति । किं पुनरेषा यन्दी । त्वयोपेक्षिता स्वय-
मेव प्राणान् परित्यज्यति ।

।। अज्जमनीअमुधये । न च सा छत्रिवाणां माओ न न तवाम्भारिवाभायः ।

पूनिताअपयोतणु भूय मित्रननिकान्तावनिवधन एवेति । लाभः खल्वयम् ।

मम प्राणानां गतिरायपुत्रपादमूलमेव ॥ किं पणोद्वनिकासेन पापुण-

एवोन च दुष्टाव एवाधवस्य देहस्य परित्यागोऽवमानेन कृतो लाभ एव । अस्मा-

न्नेरेड्ढावेणुपवण्णमूषमेव मे गतिरहाण भूयादित्यर्थः । एतियमा खल्वेवा

महाराजस्यानर्थतो रक्षिष्यामि ॥ सम्बन्धमाने यथा । सम्पन्नविरोधेन-

वेकपुणे पदंरस्यति । अतिशयेननेन रस्ये देवो दक्षिणः । अत्र एव मम पदो-

रिमुक्तम् । महाराज ! तव निस्सिण्हपिपयोऽस्या भर्ता रामोऽपि

न भयति किं पुनरेषा यन्दी ॥ यन्दी यत्नादाह्वयता । त्वयोपेक्षितेति ॥

अस्माभिरासमावागुपेक्ष निरवयव दुर्देहिनेमुक्तम् । अथवाया इवमाह्वयति-

गंय । अहमेवोद्वेकवधेव मर्त्यविरहात् परमृष्टनेवान्द गच्छय आत्मान् परित्य-

ज्यति किं वरिणोदेति ।

वर्षघरः—(आत्मगतम्)

यसुधेय महींभुजः प्रियेयं

पतिरस्माकमयामिवैष राशिः ।

अनयोरियमन्तरा भवन्ती

मयकन्या चितिपातिनीय बेला ॥३३॥

ममाप्ययमवसरः । (प्रकाशम्) देव ! किं तव सङ्गोपादानम् ।

अवलोक्य सुधाभुजामनर्थं

हरिणा किं धृतमग्निमालि चक्रम् ।

अथवा नमितं धनुः पिनाकं

त्वयि मौर्धाकृततक्षकं हरेण ॥३४॥

रायणः—उपपन्नमिदम् ।

यसुधेत्यादि ॥ यथान्तरा भवन्त्या बेलया समुद्रोद्गहनात् परिपाल्यमाना इमुषा भाति तथान्तराभवन्त्या मयदोदधास्याकं पत्युः परिपाल्यमाना सीता भाति । यथा समुद्रचिलोरन्तरा भवन्ती समुद्र प्रदिवध्य चिदि रघुन्ती बेला भाति तथा सीतास्मत्पत्न्योरन्तरा भवन्ती वीरसंरम्भादस्मादेना रघुन्ती मयदोदरी भाति । यथापि राशिबेलाप्रतिबद्धकिमुत्तुह्नोद्यमः प्रतिभाति तथास्मत्पत्निर्मयदोदरीप्रतिबद्धसीताहननसंरम्भो भासते इति ॥३३॥

वेधेति ॥ मनुष्यमिव हन्तु तव सङ्गोपादानमनुचितम् ।

कुन इत्यत आह—अवलोक्येति ॥ सकललोकरचयाधिकृतेन हरिणा त्वस्मत्पत्यं सुधाभुजामनर्थमवलोक्य त्वमि चक्र धृत किं न धृतमेव 'सामर्थोऽपि तूष्णीमासीदेव । अग्निमालि अग्निशब्देन तेजोविशेषाभिना तेजस्सामान्यं लक्ष्यते । मालिशब्दसहायः । सहस्रादिलसङ्काशतेजःपटलयोगाद्दुर्दर्शम् । भवका हरेणकिलजगत्संहाराधिकृतेनापि सुधाभुजनर्थं दृष्ट्वा त्वमि पिनाकं नमितं विम् । हरतीति हरः । त्रिपुरासुनिप्रहायमात्मना मौर्धाकृततक्षको महानाथो यस्मिन्स्तत् तथोक्तम् । दुर्निग्रहत्रिपुरासुरनिहननेन यस्त्रिलोकोमरचय सोऽपि स्वसोऽमराण् रक्षितु निरुमय पवाभूदित्यर्थः ॥३४॥

इदं त्वया मयदोदधां चोक्तमुपपन्नम् । प्रसादालाभेन परस्वचमयवयेन च महति रोषे सत्यपि सीताहननं प्रति स्फुटं पव । अत एवानयोः वधनमहनन-

(नेपथ्ये)

जयतु स्वामी, जयतु महाराजः, जयतु लङ्केश्वरः,
जयतु देवः, जयतु भद्रमुखः, दश नाडिकाः पूर्णाः,
अतिक्रामति आनवेला । (प्रणदन्ति शङ्खपटहाः)
इत इतो महाराजः ।

रायणः—अद्य यूयमन्तरायः संवृत्तः । भवतु, भवते ह्यस्यामि ।
(निष्क्रान्तो रायणः सपरिवारः)

सीता—निरासा खु अज्जउत्तं अन्तरेण । पापं खु पदं रक्खसह-
त्थादो मरणं । तं अज्जउत्तं चिदिअ सअं दाव जीविअं
परित्तजिस्सं । (विसोम्य) दिट्ठिआ खु सुत्ता खु
रक्खसीओ । होहु । हज्जि, रक्खससीसफरिसपं
सुत्ताणि पादाणि । अणंतराअं पुक्खरिणि पविसिअ
परिसुद्धा भविअ अत्ताण दुक्खादो मोचरस्सं ।
निराशा अत्वार्यपुत्रमन्तरेण । पापं खल्विदं राक्षसह-
स्तामरणम् । तदार्यपुत्रं चिन्तयित्वा स्वयं तावज्जीवितं
परित्यज्यामि । दिट्ठया नु सुत्ताः खलु राक्षस्यः । भवतु ।

पञ्चस्योपोद्गलक इतरथा मणेश्वरीमुह्यद्गणपि सीता इत्यादेव । सन्देहश्च कोपश्च
प्रागस्यापि प्रबलत्वादित्यवगन्तव्यम् । दश नाडिकाः पूर्णा इति ॥ निराति
नाडिका अतीता । इतः परं पूर्णाः अन्त्या दश नाडिका एव सन्ति । त्रिषा
माभामन्त्ये यामे खान विहितम् । अद्य यूयमन्तरायः ॥ इवमे विप्रसङ्गः ।
एवमेव नित्यं देव्य अनुभवामि जानकी यदि श्रोत्रेण प्रसादं न करिष्यति तर्हि
यत्किञ्चिदुचितमनुचितं वा कर्म करिष्याम्येवेत्यभिप्रायेण भवतु भवते ह्यस्यामि-
त्युक्तम् । आर्यपुत्रमन्तरेण आर्यपुत्रागमनमुदित्येति फलितोऽयं । निरा-
शारिम । पापं खलु राक्षसहस्ततो मरणम् ॥ तस्मादार्यपुत्रं चि-
न्तयित्वा स्वयमेव जीवितं परित्यज्यामि ॥ भर्तृभिन्तापूर्वकत्वेन
मरणस्य शोभनत्वं दर्शितम् । ज-मान्त्रेऽपि तद्वर्तुसङ्गमहेतुत्वान्छोभनत्वमुक्तम् ।
दिट्ठया मुमा राक्षस्यः ॥ अवलित्यवसरतामेन कर्तव्यं निश्चिनीति ।

हा ! धिक् । राक्षसशीर्षस्पर्शपांसुले पादे । अनन्तरायं
पुष्करिणीं प्रविश्य परिशुद्धा भूत्वा आत्मानं दुःखात्
मोचयिष्यामि ।

(निष्क्रान्ता)

इति शक्तिभद्रविरचिते चूडामणिनाटके पञ्चमोऽङ्कः ।

राक्षसशीर्षस्पर्शपांसुली पादौ ॥ पांसुरौवः तपुक्तः पांसुलः अनेन देहस्या-
गुहिरुच्यते । यनोऽहमशुद्धा अनन्तरायं निर्बिम्बम् । राक्षसीनां स्वापादिमाभासः ।
अनन्तरामिति वा पाठः । अनन्तरां समीपवर्तिनीम् । पुष्करिणीं प्रविश्य
स्नानेन परिशुद्धा भूत्वा आत्मानं दुःखतो मोचयिष्यामि ॥
अनेन माविहनुमदरीनरामवार्ताश्रवणाद्गुलीयदरीनादिभिर्दुःखविमोचनस्यासत्त्वा-
दनुक्तिपूर्वकस्यान्यपरस्यापि सीतावचनस्य सत्यत्वं गम्यते । अनेनैव वचनेन कविना
उच्यते सीतादुःखविमोचनहेतुर्दनुमत्परेण । खचितः ।

इत्यार्यचूडामणिविजृम्भो पञ्चमोऽङ्कः ।

अथ पठोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति हनूमान् अङ्गुलीयकहस्तः)

हनूमान्—सम्प्रति हि,

मैनाकं नागकन्यासुरतसुहृदमुल्लङ्घय बन्धुं पयोधे-

राकर्षन् वेगवश्यं दिव इव शिथिलं चर्म जीमूतजालम् ।

लङ्कां प्राप्तोऽस्मि देवं गुरुमपि मम विस्माययन्नाशुगत्या

राज्ञो रामस्य देव्यै प्रहित इव शरो धारयन् अङ्गुलीयम् ॥१॥

आश्चर्यचूडामणिनाटकेऽस्मिन् स पञ्चमाङ्को विवृतो गुरुणाम् ।

प्रसादमाश्लिष्य तपोचाराङ्को व्याख्यास्यतेऽरमाभिरनग्नचितैः ॥

अत्रापि चतुर्थाङ्कवद्विष्कम्भादिचतुष्टयं विनाङ्क एवारभ्यते । अनन्तरेऽङ्के
नानरसैव्यं सप्रतीत्यत्र नानरसैव्यस्य सीतावृत्तान्तपरिज्ञानार्थमुपमः एवमेव । तत्र
हनूमदुपमस्य फलपर्यन्तस्यापि तात्पर्यवृत्तिरस्मिन्नेऽभिधीयते ।

मैनाकमिति ॥ अहं लङ्कां प्राप्तोऽस्मि ॥ सुदुरासेवेप्सिततमलङ्काप्राप्ति-
निर्देशो नान्दातिरावो गन्धर्वे । अनन्यसाध्यमैनाकोल्लङ्घनकर्मणोऽनापासेनानुष्ठानम-
भिदधता नधनेन तस्य विस्मयप्रकर्षोऽपि प्रतीयते । अहो ! अत्यद्भुतमिदं धम्ममेवरा-
मभूतपूर्वं समुद्रोल्लङ्घनादिसामर्थ्यं सञ्जातमिति । अत्र वीररसकार्षोऽद्भुतरसो दर्शित
इति शेषम् । मैनाकमुल्लङ्घयेति ॥ अपवसपत्नयोस्सपत्नोऽम्बरे बलीयान् तेन
तदुल्लङ्घनस्य निरमयानहर्षं दर्शितम् । उल्लङ्घय प्राप्तेऽस्मीत्यनेन उल्लङ्घनप्राप्तयोरेक-
हेतुकारणं दर्शितम् । तेन लङ्काप्राप्त्यर्थो यो गमनव्यापारः तेनैवाशुवृत्तादनुद्धिपूर्वमैना-
कोल्लङ्घनमपि सञ्जातमिति चोच्यते । अयमपरोऽद्भुतातिशयहेतुः । पूर्वतप्रतिवद्गते-
शूरोः पवनस्याप्यनेन विस्मयातिशयो दर्शितः । नागकन्यानां नागाङ्गनाना स्वका-
न्तरसह सुरतक्रीडार्या मनोजिविविक्तकन्दरानिकुञ्जमणिमयशिलातप्तसहकारादिस्मन-
रसमुत्सुकमगुकरकोकिलादिगंधुरारानगन्दसगीरण्यादिसम्पन्नत्वेन सुहृद् उपकर्ता ।
अनेनेवंभूतस्यापि तस्य दर्शने सत्त्वप्रशामावेन व्यवसायस्य रोदवस्थं चोच्यते ।
पयोधेर्वन्धुमित्यनेन पयोभिनियोगादागतस्य सत्कारो नादृत इति रामायणे निवृत्त
दर्शितम् । अनेनापि प्रकृतकार्यनिष्ठा एव्यते । वेगवरवं जीमूतशालमाकर्षयन्निपत्रो-
प्रेषा । दिवशिथिलं चर्मार्कर्षयन्निवेति ॥ शिथिलधेनाकर्षणस्य सुक-

कस्मिन् यलु प्रदेशे तदुद्यानम्, यत्र देवी शिंशपाधिता
प्रतिवसतीति गृधराजेनोपदिष्टम् । तदहमन्विच्छामि ।
(परिक्रम्यावलोक्य) अद्यो नु यलु राज्ञस्यनगरस्य परा
लक्ष्मीः । सत्यमेवैतत् ।

यानि यानि मनोघ्नानि वस्तुन्यमरेयश्मनि ।

तामि तानि किलोद्धृत्य लङ्कां नयति रावणः ॥२॥

एव दर्शितम् । देवं गुरामिति ॥ एतन्पूर्वोक्ताधारणो निदेशः । आशुग-
त्येति ॥ मैनाकोत्तङ्गनसिंहिण्यवादीनामप्युपगच्छन् । अपिशब्देनाभ्येषां विरम
य किमु वण्णय इति दर्शितम् । अद्यात्मनोऽत्यन्तकर्मनुष्ठानसामर्थ्ये हेतु वि-
वृत्तावधारयति—राज्ञो रामस्याङ्गुलीयं देव्यै धारयन्निति ॥
यतो राज्ञा देव्यै दातुं सङ्कल्पेदमङ्गुलीयकं मयि समर्पितं मा देवीसत्कारमप्राप्य
न विरमति अत्र एवाह लङ्कां प्राप्ता । देव्यै धारयन्नित्यनेन देव्या प्रभातोऽप्यत्र
हेतुरिति दर्शितम् । हेतुन्तरमाह—प्रहितं इति ॥ अन्येषामङ्गदाशिवानरप्र-
वीराणां मध्येऽहमेक एवाचिन्मनीषप्रभावेन राज्ञा रामेण नियुक्तः । अनेन नियोक्तु-
सामर्थ्यस्य नियोग्ये स्वरिमन् सङ्कापिर्दर्शिता । एकोऽपि हेतुर्मां लङ्कां प्रापयितुं
समर्थं किं पुनरसमुदिता इति भावः । शब्द इत्येति ॥ यथा राज्ञा रामेण प्रहितं
प्रयुक्तशरं आशुगत्वा लक्षं प्राप्नोति तथाहमपि लङ्कां प्राप्ता । शरीरमवारमनं
सामर्थ्यं न लङ्काप्राप्ते हेतुरिति धेत्यते । अत्र स्वामिनि अहवतुमानविश्वासात्मिका
भक्तिराहोपुरविकाभावश्च गम्यते । परिपालनेन प्रभा रक्षयतीति राज्ञा । उपेक्षि-
तराज्यपरिपालनस्य रामस्य राजत्व नास्त्येवेति बालानां भ्रममपनुत्साह—राज्ञ
इति ॥ स्वराज्यपरिपालनार्थं भरतं नियुज्यास्त्रिलनिशाचरनिग्रहपूर्वकमशेषमुवन-
रक्षयार्थमुपतस्वारमत्स्वामिनि एवेदानीमन्यसाधारणं राजत्वमित्यभिप्रायः ॥३॥

अथेति ॥ यत्रैतत्स्वेतिशब्देनान्वयो न समवति गृधराजवचनं यच्छब्दस्या-
भावाद् अत उपदिष्टमित्यनेनान्वयः । अथशब्द आरम्भार्थः । संधानान्तेष्वप्यार-
ब्धमित्यर्थः । तदहमित्यत्र तच्छब्देनोक्तानं पराशृत्यते । परा लक्ष्मीरिति ॥
भूमण्डले नगरान्तरेष्वेवभूता लक्ष्मीर्न विद्यते यत अत उक्तंहेतुम् ।

उत्कृष्टत्वे हेतुमाह—सत्यमिति ॥ यत्रच्छब्देन वक्ष्यमाणश्लोकाधोऽभिधी-
यते । योऽर्थः यत्र यत्र ॥४॥

(स्पर्शं निरूप्य) अनेनोद्यनेन भवितव्यम् । तथा हि—

अनेता मदकलभृङ्गकूजिताना-

माकर्षन् द्रुमसुमनःपरागभारम् ।

पीचीनां सरसि विमर्दशीतलोऽय-

माचष्टे मम गुरुरेव मातरिभ्या ॥३॥

(विलोक्य) इदं तदुद्यानं यावत् प्रविशामि । (प्रविश्य

सर्वतो विलोक्य सविस्मयम्)

एषां पल्लवमंशुकानि कुसुमं मुक्ताः फलं चिद्रुमं

धैर्ह्रयं दलमद्भुरो भरतकं हैमं च शाग्राशतम् ।

एते के जगतीरुहो यनजुषाप्यक्षातपूर्वा मया

प्रायस्सारममी दिवो चिटापिनः किं तैर्ममान्यो भरः ॥४॥

अथ गुणव्रवमम्पन्नसमीरपरपशंसुत्तमनुभूय तदनुमारेण दृष्टदृष्टिरूपानमनु-
मिनोति—अनेनेति ॥ इदराभ्येन देशविशिष्टत्वेनानुमितमुद्यानं परागुरयेन ।
अरिमन् देश उद्यानेन भवितव्यमित्यर्थः ।

अयोपानभ्यासनिष्ठाभिधानपूर्वकमतिरपष्टभेन धर्मेषानुमानं वचनत्वेनोत्प्रेषणं—
अनेनेत्यादिना ॥ मातरिभ्या मम गुरः विदेकहे ! पुत्रक ! इतरतः परिषद्मम-
येन रोहं माकापीः इदेषोपानमित्याचष्टे इत्येवमाहायम् । अत्रराभ्येनाभ्यासप्रवृत्ता-
पेक्षा वार्यते । आरुपानप्रकारं दर्शयति विशेषणत्रयेण । भृङ्गकूजिताना मदकलभ्येन
मधुपुष्पसुमनस्तत्तदनुमीयते तथा योपानम् । इह मदकलभृङ्गकूजितानामारुपान-
राशदत्वं दृष्टव्यम् । राशदगतेरममीरत्वात्सारित्वात्तरवानेदृश्यमुक्तम् । इह राशद-
मवत्यस्य प्राधन्यमुक्तवानन्तरं परिमत्ताप्राप्तये दर्शयति—आश्चर्यमिति ॥
भारराभ्येन मारीरुहनामात्रिभ्यो गतिमान्य सुचितं सुमन परागायां बहुलं च
दर्शितम् । यनजुषानस्य सामीप्ये चिद्रुम् । परिमत्ताप्राप्तवानन्तरं सज्जितं रपरीसुम-
माह—पीचीनामिति ॥ सरसि पीचीनामित्यन्वयः । इदमनुपानविहं
उद्याने सरसौ निवृत्तान् ॥३॥

अयोपानं प्रवृत्तीकरोति—इदमिति ॥

अयोपानं मारीरुहनामात्रिभ्यो गतिमान्य सुचितं सुमन परागायां बहुलं च
जगतीरुह इति ॥ इदमात्रं वचनम् । इतरता जगतीरुहाद्यानवद्भवेन एतः

अत्र देवीं शिशुपाश्रितामभिहितवान् स सम्पातिः ।
तत् क नु यलु शिशुपा । (परिक्रम्यावलोक्य) एषा खलु
शिशुपा । (सहर्षमुपेत्य सर्वतो विलोक्य सविपादम्)
नात्र देवीं पश्यामि । (इति मोहमुपागतः । पुनः समा-
भ्यस्य) व्यापादिता नु राक्षसेन । स्वयमेव साहसं

मिति सर्वनाम्ना परामर्शासम्भाव । अर्थक्रमश्चैव सति भवति । वनजुपेत्यनेन धूम-
यद्वलगतसकलवृक्षपरिचयो दर्शितः । एतत्सुरतकृत्वावधारणे प्रथमं बीजम् ।
तदवधारणे बीजान्तराख्यव्याह—**एषामित्यादिना ॥** यत्र यथा पक्ष्वादिस्थाने
अशुकादीनि दृश्यन्ते अत्र, अमी प्रायो दिवस्सारं विटपिनः ॥
इह सहितानामेव विटपिना स्वर्गसारत्वं विवचिनम् । अत्र एव मारुतशब्दस्य विलि-
ङ्गत्वं विसम्बन्ध इति चेन्नम् । प्राय इत्यस्य मूढे न निर्धारणे । अत्र प्रकृतिस्थ
अणमात्र कृतेऽपि सुरतरुदरीनेऽनुशयमवसम्बन्धाह—**किं तैरिति ॥** तैः दृष्टेस्तु-
रुतवभिः किं प्रयोजनम् । न-वात्य-तद्वृक्षसुरतरुदरीने महानान-इ एव फलमत्र आह—
ममान्यो भर इति ॥ भवतु नामान्येषा कार्यान्तरनिरपेक्षाणामेतद्दर्शनेनानन्द-
फलम् । मम त्वन्यो महान् कार्यमारोऽस्तेन वत अत्र एतद्दर्शनमनुचितमित्यर्थः ।
न वात्य श्लोकस्य धानि धानीत्यनेन गनार्थत्वमाशङ्कनीय यद्यस्तत्र सामान्यनो
मनोवस्तुदरीनमेवावूह इह तु विरोधस्तसुरतरुस्यामेवैकत्र स्थितानामसङ्कीर्णत्वेन
दरीनम् ॥४॥

अथ शिशुपान्वेषणे हेतुमाह—**अत्रेति ॥** तच्छब्देन स्वन एवाप्तत्वं रामा-
यणकथनात् पञ्चसम्पादनेनोपकुलत्वं च दर्शितम् । तेन तद्वचनस्वात्मविषयज्ञी-
यन् च बोध्यते । **सहर्षमुपेत्येति ॥** शिशुपादरीने सीतादरीनमेव लब्धं मन्य-
मानो हर्षविराज सजातः । यत्राहोविन वरुणरमरवाविन शोकस्य पोरकत्वेन
उपासामिति दृष्टव्यम् । अथ साज्जाया अदरीनेनानिपीरोऽपि भावतिर्भवति शोकमा-
गरे निमग्नो विलपति—**व्यापादितेत्यादिना ॥** सर्वथा जाननी दराप्रोक्तरा
न गच्छत्येव । ततश्चनत्वाच्चवदत्वात् कोपनत्वाच्च पतिवर्ता त्रियमपि निगृ-
ह्य दारेनेत्यभिप्रायः । मर्तुदरीनालोच्छेदादशोऽगृहनिवाससुदुःखाच्च स्वयं देहशक्त्या-
नोऽपि समवर्त्तयाह—**स्वयमेवेति ॥** वृथेति ॥ गुरुतोऽपानुश्रानस्य इषा
रेव न पु-
१. तावन्निर्गदु मर्तुनामदिष्टुताम-
२. तावन्निर्गदु मर्तुनामदिष्टुताम-
३. तावन्निर्गदु मर्तुनामदिष्टुताम-

गता नु । वृथा मया समुद्रो लङ्घितः । चन्ध्यः सुग्रीव-
मनोरथः । किमुक्त्वा स्वामिदत्तमिदमभिक्षानाङ्गु-
लीयकं प्रतिप्रयच्छामि । सर्वथा देवीमन्तरेण देवो
न जीवति । ततः सुग्रीवो भरतलक्ष्मणौ देव्यश्च । सर्व-
स्यास्य चन्ध्यपुनर्दर्शनेनाहं कारणं भविष्यामि । मिथ्या
स्वामिनोऽपि न चक्षव्यम् । तद्यावद्दहमपि यथाशक्ति
चेष्टितैर्यशोमूर्तिर्भविष्यामि ।

(नेपथ्ये)—भञ्जवं ! मिञ्जलंछुण ! । मगयन् ! मृगलाञ्छुन ! ।

समर्थोऽहं भविष्यामीति मत्वा किमुपलेशुकम् । स्वामिदत्तमिति ॥ अनेन
मदर्थं दत्तं तदलाभेन प्रतिप्रदाने लज्जासिराय आवेष्टने । सर्वथेति ॥ देवस्य
देव्याः पिना जीवने ये प्रकारा उपाया वराधीवानीग्रहपूर्वकं त्रिलोकीपरिरक्षणं
मातृवर्गपरिचर्या परिष्वयनान्तरेण सन्तत्युत्पादनमित्यादयः ते सर्वे कुण्ठप्रसरा
एव भविष्यन्ति अन्वोन्वारमत्तादुभयोः । ततो देवस्य जीवनपरित्यागात् सुग्रीवो
न जीवतीत्यनुपपन्नः । भरतलक्ष्मणावित्यत्र न जीवत इत्यनुपपद्यते । देव्यरथेत्यत्र
न जीवन्तीति । “अनन्तरेण सम्बद्धः श्याय परस्याप्यनन्तर” इति द्वितीयाध्या-
योक्तव्यायेनानुपपन्नानुपपन्नो न दोषः । सर्वरथेत्यनेन पूर्वोक्तस्तथो जनः पश्यते । अरथे-
त्यनेन जीवननाशः । सर्वेषां जीवननाशस्येत्यर्थः । चन्ध्यपुनर्दर्शनेनेति ॥
पुनर्दर्शनस्य चन्ध्यत्वेनेति पूर्ववदाद्यो विवेकः । अत एवमेव स्वामिसमीपं प्राप्य
सत्येऽभिहिते मत्कारणतो बहूनां विनाशः प्रसज्येन अनृतं तु निषिद्धत्वान्निरर्थक-
त्वाच्च न वक्तव्यमित्याह—मिथ्येति ॥ अपिभिन्नकर्मः । मिथ्यापि न वक्त-
व्यमित्यर्थः । यद्वा तद्यद्वातं शोकविदसो भूत्वा येयमवलम्ब्यान्तराकारशील-
कर्म विगृह्यवधारयति—तद्यावदिति ॥ यत्रस्त्रीप्रादरंनार्थमहं स्वामिनः
नियुक्तः अतस्तदर्थंनार्थं मया यथाशक्ति योतनम् । न हि शिशुमूले
सीता न दृष्टोयत्तावन्मात्रेण यथाशक्ति युक्तः कुतो भवति तद्यावत् यत्प्राकारा-
दतः परमपि यथाशक्ति चेष्टितैराशक्त्यनुरूपैर्विधैर्वापरित्यक्ताया वृथान्तं तत्रतो
भास्यामि । तत्र यदि सीतां लज्जामानयत वा चतुर्दशसु लोकेषु कुत्रापि
जीवन्ती इत्युच्यते ततो वरान्मूर्तिर्भवति । यत्प्राकरो मूर्तिर्देवो यस्य स तथोक्तः ।
यदि न इत्युच्यते ततो वरान्मूर्तिर्भवति । यत्प्राकरो मूर्तिर्देवो यस्य स तथोक्तः ।

हनुमान्—किं नु खल्विदम् । धोप्यामस्तावत् ।

(पुनर्नपथ्ये)—एसो दे अञ्जली । चिरस्स मे णअणगोअरं पत्तोसि ।

एष ते अञ्जलिः । चिरस्य मे नयनगोचरं प्राप्तोऽसि ।

हनुमान्—विलापः सत्येषः । कोटरान्तरितो भूत्वा ददं वृत्तान्तं

ह्वास्यामि । (तथा करोति) एषा देवी । अस्याः खलु,

परिवर्तनेन बहुशो महीतले

निचितं कपोतगलकर्बुरं रजः ।

नयनाम्मसा सरसमङ्गरागता-

मुपयाति पाण्डुनि पयोधरद्वये ॥३॥

अस्या विलापवचनं स्वामिनः श्रोत्रोपायनं क्षणमात्रमा-

घर्जयिष्यामि । (तूष्णीमास्ते)

(ततः प्रविशति विलापन्ती सीता)

सीता—तुमं दाव चन्द ! उपालम्भाइ अञ्जं जणो । सुणीअदि अ-

यण्णुभावो पत्तस्स । सदिसोत्ति तुमं दाव अञ्जउत्तेण

निष्ठुष्य स्वामिनो निवेद्यामङ्गलदर्शनाय पूर्वमेव इमं देह परित्यज्य वशोभूतिर्व-

राररातीरो भविष्यामीत्यर्थः । अथ सीताया विलापवचनमाकर्ण्य विधासते—किं नु

खल्विति ॥ मगधन् ! मृगलाञ्छन ! चिरस्य मे नयनगोचरं

प्राप्तोऽसि ॥ मगबल्लभेन परमकारुणिकत्वं दर्शयति । महती दुःखस्था प्राप्ताया

ममाधन्यत्वेन सर्वतः शुभमदर्शनस्य भवनाः दर्शनमप्येतावन्तं कालं दुर्लभ-

मभूदिति चिरस्तेत्यनेन दर्शितम् । अथ भावविदिलापत्वेन विश्रित्य किञ्चि-

त्सञ्ज्ञाप्रवधारयन् कोटरान्तरितरक्षीणामवतीक्ष्य सान्द्रमाह—एषेति ॥

अतः परमद्वानसानं वाक्क्रमेण करुणरसस्य परिपोषो द्रष्टव्यः । बहुशः परिवर्तनेन

शोकस्य प्रकरोऽनुवृत्तिश्च गम्यते । निचितं निगरां व्याप्तं कपोतगलवत्कर्बुरं

राजनवर्यं सरसं भाद्रीहृदयङ्गरागतामुपयातीति पूर्णविरविमवायां सङ्गादां

वर्तमानाया भवि तस्याः पत्रिजायाः अर्जुनिरहदुःखप्रकर्षेणिरयेन चरमे-

येनमहीतलपरिवर्तनादि शोभाकरमिति मत्वा रजसोऽनुपेयनत्वमुक्तम् ।

तूष्णीमास्त इति ॥ अनेन विनापवचनं स्वादिचरभोत्रोपायन इत्तं

वम्भुरप आशानिहायो दर्शितः । हे ! चन्द्र ! अयं जनस्त्र्यां तावदु-

लोभो वाहरदि । ए हि ए हि उन्मत्ता खु अहं । तुमं खु
 दिअसे दिअसे पडिग्गहंतरेण अलीअसि । अज्जउत्तो
 हि दाय रज्जस्सिदिमए मंदभाआए एव्व । अहवा
 चिट्ठु दायएवं । एकदो मं दक्खसि एकदो अज्जउत्तं
 वि । ए किं वि भणिअ उदासीणो विअ गच्छसि ।
 त्वां तावत् चन्द्र ! उपालभतेऽयं जनः । श्रूयते च
 बन्धुभावः क्षत्रस्य । सदृश इति त्वां तावदार्यपुत्रेण
 लोको व्याहरति । न हि न हि उन्मत्ता खल्वहम्, त्वं खलु
 दिवसे दिवसे परिग्रहान्तरेणालिङ्गयसे । आर्यपुत्रो
 हि तावत् रञ्जयिष्यति मया मन्दभाग्ययैव । अथवा
 तिष्ठतु तावदिदम् । एकतो मां पश्यसि एकत आर्यपुत्र-
 मपि । न किञ्चिद् भणित्वा उदासीन इव गच्छसि ।

पालभते ॥ अयं जन इत्यस्मारपदर्थे पयवसानम् । उपालम्भो निन्दा
 भवेत्प्राकृता । परवचन निन्दात्वेनाभिप्रेतम् । तावच्छब्देन बन्धुपुत्र प्रयत्नदृष्टमिति
 प्रथमं त्वदुपालम्भ इति दर्शितम् । श्रूयते च क्षत्रस्य बन्धुभाव इति ॥
 चराब्दे हेतौ । “यतः सोमो वै राजा” इत्यादिश्रुतिषु क्षत्रस्य सर्वेषां क्षत्रियार्थां
 बन्धुभावः श्रूयते विशेषतस्तत्प्रभवक्षत्रोद्भूताया मम परमो बन्धुः अत्र एव
 त्वदुपालम्भः । आदिराजत्वात्सर्वेषां राज्ञां सोमो बन्धुरित्युक्तम् । आर्यपुत्रेण
 सुसदृश इति त्वां लोको व्याहरति ॥ सुसदृश इत्यनेन सर्वत्र गुणैः
 सादृश्यात्क्षत्रिबन्धना रामचन्द्र इति लोकप्रसिद्धिर्बोध्यते अनेनार्यपुत्रस्यापि परमो
 बन्धुरिति दर्शितम् । यदेवभूतत्वं मांयि कथ्याल्लेख्यमपि न करोमि तदत्यन्तमनुविन-
 मित्याद्युपालम्भप्रकारो निवर्तितोऽपि निरहोन्मादकृतेन चिन्तयैवशब्देन बाणोचर न
 प्राप्त इत्युद्घोषः । न हि न ह्येत्यनेन पूर्वोक्तस्य सुसदृशत्वस्यात्यन्तनिषेधः कियते ।
 उन्मत्ता खल्वहम् ॥ उन्माद एव सुसदृशत्वभ्रमे हेतुरित्यर्थः । सादृश्याभाव
 मेव दर्शयति—त्वं खलु दिवसे दिवसे परिग्रहान्तरेण ॥ कृपिकया
 विप्रयुक्तो रोहिण्या सङ्गच्छसे पर्वं तथा विप्रयुक्तो नृपाशिरसा एव कदाचिदपि न
 एव परिग्रहयैष्यम् । आर्यपुत्रो हि तावद्रञ्जयिष्यति मया मन्दाभा-
 ग्ययैव ॥ इदानीं मया विप्रयुक्तोऽप्यार्यपुत्रः परिग्रहात्परिग्रहमनिच्छन्ममैकस्या

हनुमान्—अस्या विलापान्ते रूपं दर्शयिष्यामि । (तूष्णीमास्ते)
सीता—पदे प दे इसओ सत्तत्ति सुणीअंति । अअं खु भअव
उवज्जाओ रघूणं वसिट्ठे । एसा खु पदिव्वदाणं णिदं-
सणभूदा भअवदी अरुन्धई देवी । भअवदि ! को णाम
अअं ववसाओ । रक्खसगोअरे देसे इमस्स जणस्स
पडिआरं के वि ण भणसि । सव्वहा तव दंसणफलं
अण्णहा करिस्समम् ।

पते ये ते अट्ठपयः सप्तेति श्रूयन्ते । अयं खलु भगवान्
उपाध्यायो रघूणां वसिष्ठः । एषा खलु पतिव्रतानां निद-
र्शनभूता भगवती अरुन्धती देवी । भगवति ! को नामायं
व्यवसायः । राक्षसगोचरे देसे अस्य जनस्य
प्रतीकारं कमपि न भणसि । सर्वथा तव दर्शनफल-
मन्यथा करिष्यामि ।

यव पुनस्तत्तमारामवतम्भ्य शोकपरवरो वर्तते । रक्षयिष्यतीति लुटा भविष्यत्व-
सामान्येन रञ्जनं कर्तुमिच्छतीति रञ्जनेच्छा लक्षणे । अविदितरामावरमयापि
सीतया पूर्वविश्वासलिट्ठकानुमानादेवमुक्तम् । रक्षयिष्यतीत्यत्र णिजर्थो न विव-
क्षितः । अथवा तिष्ठत्येतत् ॥ यत्तु मम मन्दमान्यत्वकपनं निरर्थकत्वात्
तिष्ठन्नु चास्नामित्यर्थः । इदानीं यदकुमुचितं तदेव दत्तम्भ्यमिति मत्वाह—एकतो
मां पश्यसि आर्यपुत्रमप्येकतः ॥ पश्यसीत्यनुपपन्नः । न किञ्चिद्गणि-
त्या उदासीन इव गच्छसीति ॥ यतो गगनमार्गेण गच्छन्नेव प्रयत्नान्तरेण
विनार्यपुत्रकृतं प्रत्यधीकरोषि अतस्तत्रिवेदेनेन मामनाशस्य औदासीन्यमवत-
म्भ्य गमनमत्यन्तमनुचितमित्यर्थः । अथ मार्गतिरात्मनो रूपं दर्शयितुमवसरं निर्वा-
रयति—अस्या इति ॥ पते ये ते सप्तपय इति श्रूयन्ते ॥ ये सप्त-
पय इति श्रूयन्ते त पते इति सम्बन्धः । स्वमपीत्यपि राक्षसेन रक्तसगोचर इत्या-
दिग्रन्थो वश्यमायोऽत्रापि द्रष्टव्यः । निमित्तमनपेक्ष्यैव सर्वलोकानुग्रहोन्मुखा भवन्तो
राक्षसगोचरे प्रदेशेऽमुष्य जनस्य प्रतिक्रिया न कथयन्ति कथं मय्येकस्यामेव कदा-
यदामाव दृष्टुपासम्भः । अयं खलु भगवानुपाध्यायो रघूणां वसिष्ठ
इति ॥ आसनामन्ये मवता नु प्रतिक्रिया मेऽवरयं वक्तव्येवेति रघूणामुपाध्याय

हनुमान्—स्वामिनि ! अहं तावत्प्रतिवधामि ।

सीता—कुतो गु खु अक्रन्दिदं । (अन्यतो विलोक्य) एसा
एसा चक्रवाकवद् रश्मिरखलसेण वियोजिता अत्रं
विअ जणो सुएणं रोदिदि ।

कुतो नु सत्त्वाक्रन्दितम् । एषैषा चक्रवाकवधूः रजनी
राक्षसेन वियोजिता अयमिव जनः शून्यं रोदिति ।
हनुमान्—स्वामिनि ! न शून्यमिदम् । पूज्यपादो राम एव भर्ता
सवेदं वचनं शृणोति ।

सीता—किं गु खु मए उवालञ्जाणं वेधदाणं अणुग्गहो । अहवा
रखलसस्स अवरं खु इअं माअ ।

किं नु अलु मयोपालध्यानां देवतानामनुग्रहः । अथवा
राक्षसस्यापरा खल्वियं माया ।

इत्यनेन दर्शितम् । एषा खलु पतिव्रतानां निदर्शनभूता भगवती
अरुन्धती ॥ अरुन्धत्येव पतिव्रतया वर्तितव्यमिति परिज्ञानां दृष्टान्तं खलु
भगवती अरुन्धती । सा त्व कथं भर्ता विनाङ्गताया मम दर्शनं सहमाना प्रतिक्रियां
न किञ्चित्कथयति इत्येव मयि निर्दयाया अवस्था दर्शनफलमन्यथा करिष्यामि
दर्शनफलं मासवत्कभीवमं तदिदानीमेव प्राणपरित्यागाद् अन्यथा करिष्यामीति ।
अथ मावृत्तिस्तीक्ष्णयाः प्राणपरित्यागाद्यवसायमसहमान आह—स्वामिनीति ॥
सन्तुष्टया तव भर्ता मम स्वामीति दर्शितम् । तावच्छब्देन प्रथमं प्राणपरित्यागाद्य-
वसायं प्रतिबध्नामि पश्चात्कर्तव्यान्तरमभ्यस्तीति प्रदर्शयते—कुतो नु अत्विद-
माक्रन्दितमिति ॥ मावृत्तिवचनं आक्रन्दितप्रत्यक्षवैधर्यात् । कस्याक्रन्दित-
मिति श्रापमन्वतोऽवलोकनम् । एषा चक्रवाकवधू रजनीराक्षसेन
वियोजिता अयमिव जनः शून्यं रोदिति ॥ उपमारापत्वेन
रजन्या राक्षसारापः । शून्यमिति ॥ रोदनविधारेणैवम् ।
अनुपशीतु समर्थेन केनचित् स्वबलेनाश्रुतत्वात् अरण्यवृद्धिमिव निष्प्रयोजनं
मम रुदितं तददस्ता अपि रुदितमित्यर्थः । इदं रुदितं न शून्यं मरुपमित्यर्थः ।
आरुन्धत्येव • दर्शयति—पूज्यपाद् इति ॥ अक्षितजनानुपदशीलत्वावस्थिते,
पूज्यो पादो यस्य स पूज्यपादः यत्पश्यन्मनुजनेषु समर्थः स भर्ता राम एव
सवेदं वचनं शृणोति-इत्येवशब्देनावधार्यते । किन्तु अलु मया उपास-

हनुमान्—स्वामिनि ! मा संशयेन । दूतोऽहम् आर्यमनुवंशप्रदी-
पस्य रामस्य ।

सीता—(आत्मगतम्) मधुरं खु से वञ्चयं । ख हि ए हि रक्त्त-
सजादी । कहं चम्मिआदो हारो उप्पज्जइ ।
मधुरं खलु अस्य वचनम् । न हि न हि राक्षसजातिः ।
कथं घल्मीकात् हार उत्पद्यते ।

हनुमान्—स्वामिनि ! तुभ्यमयमञ्जलिः ।

सीता—दंसेहि दाप्य अत्तणो रूपं । अवआदि कोटरादो ।
दर्शय तावदात्मनो रूपम् । अपयाहि कोटरतः ।

हनुमान्—यदाज्ञापयति स्वामिनी । (अवस्था प्रथममिति)

सीता—(निर्वर्ण्य) हं, चाणरो खु अञ्जं । पाण्ण पदं रूपं रक्त्तसो
ख गेह्हर ।

हम्, वानरः खल्वयम् । प्रायेणैदं रूपं राक्षसो
न शृणाति ।

पद्यानां देयतानामनुग्रहः ॥ आर्यपुत्रेण सन्नमयितुमारम्भः । अथवा
राक्षसस्यापरा खलिययं माया ॥ अपराधो विशेषवाची मायावि-
रोध इत्यर्थः । आर्यः मेघो मनोः वरा आर्यमनुवराः तस्य प्रदीपः प्रकाराकारेण
प्रदीपत्वारोपाय स्तुतिरूपमिदं विशेषणं भक्त्यतिशयमावेदयति । तेन चात्मेन
वचनस्य विश्वमनीयत्वं चोत्पत्ते । अयं, ज्ञानवादी भर्तुः स्तुतिविशिष्ट नामाश्रय
पीत्वा दृष्टमनारसाम्नागमनापादानभूतवृत्तकोटरदत्तदृष्टिरनुमानेनारिमन्कविदस्तीत्य-
वधारणम्—मधुरं खल्वस्य वचनम् ॥ न हि न हि राक्षसजातिः ।
मधुरं वदतीति शेषः । एतदेव दृष्टान्तेनोपपादयति—कथं घल्मीकतो हार
उत्पद्यते ॥ सन्ना वल्मीकतस्पर्ष एव निर्वञ्चति तथा राक्षसजातेः क्रूरत्वं
वचनमेवोत्पत्ते । अयाभिमुखीमूर्ता—तां कोटरान्निर्वृतं, एवाञ्जलिमात्रं प्रसारय
प्रथमभाद—तुभ्यमिति ॥ दर्शय तावदात्मनो रूपम् ॥ तदर्थं
कोटरतोऽपयादीनि तदाज्ञापुरस्सरप्रप्तमान प्रकारय-प्रथाममकरोत् । इमिति ॥
अचिन्तितवदनदर्शनोद्भूतो वामूरोऽनुभाव । वानरः खल्वयं प्रायेणैतद्रूपं
राक्षसो न शृणाति ॥ सतिनिष्ठवत्तुदया ।

हनूमान्—(प्रणिपत्य)

पूतं पुनासि पितरं मिथिलाधिराजं

राजपिबंशतिलकं दयितं च रामम् ।

वन्द्या जनस्य सरिदम्बरगोचरेव

शैलं तुषारशिशिरे पतिमम्भसां च ॥६॥

सीता—(आत्मगतम्) को खु खु अश्रं महुरवअणाणं पजावई ।

होहु, पुच्छिठुस्सं दाव यं पञ्चा इमस्स परिक्खणे अत्थि

एमाणं अञ्जरीअचूडामणी । (प्रकाशम्) वित्थेयेण भयेहि,

को तुमं कदमेण उवाएण अज्जउत्तेण संसग्गो जादो ।

को नु खल्वयं मधुरवचनानां प्रजापतिः । भवतु, प्रदयामि

तावदेनं पञ्चादस्य परीक्षणे अस्ति प्रमाणम् आश्चर्य-

चूडामणिः । विस्तरेण भण, कस्त्वं कतमेनोपायेन

आर्यपुत्रेण ससर्गो जातः ।

अथ नमस्कारसमय एव पातिमन्मगदिमदर्शनेन विस्मित इति—पूतमिति॥

तव पितरं मिथिलाधिराजं दयितं रामं च पुनासि ॥ उभयोरपि

साधारण विशेषद्वयम् । शुद्धे परा काष्ठामुरगतयोरपि पितृदयितयो शुद्धिं

जनयितु समर्थस्ते पातिनित्यप्रभाव इति सीतास्तुतिपरमिदं वाक्यं न तु तयो

शुद्धिजनने सात्पर्यम् असमवात् । रावपिबरातिशक्तमित्यत्र अपि राग्देन जमना

यथाक्रमं त्रिष्वाश्रमेण अश्वघनावेष्टानाभ्यामकामनयानुष्ठिते दशपूर्णमासादि-

मिर्बहुविधैस्तपोभिः प्रजापरिपालनादिस्वधर्मांमुपानाञ्च अपिबस्तुद्धिमत्त्वं गार्श-

त्तम् । तेषां वरास्य तिलकमलङ्कारभूतम् । वरास्य सौभाग्यस्थादलङ्कारत्वमुक्तम् ।

अनेन शुद्धिभक्तस्त्वमुभयोर्दक्षितम् । यतस्त्वमेवभूता तनस्त्वेव वन्द्या इत्याह—

वन्द्येति ॥ यथास्वरगोचरा सरिदं गङ्गा पूतं पितरं तुषारशिशिरे शैलं

दिमवन्त पूतं दयितमम्भसां पतिं वत्स्यं च पुनाति तद्वत् स्वभवि । यज्ञायाध

निरिञ्चिबिष्णुमहेश्वरकमण्डलुपादशिरस्ससर्गेण सहिता प्रसिद्धा । शिववत्तत्प-

थरणाश्रयत्वेन गौरीपितृत्वान्महत्त्वं देवतात्वेन वरुणस्य पूतत्वमिति ॥६॥

को नु खल्वयं मधुरवचनानां प्रजापतिः ॥ स्पष्टत्वर्थः ।

प्रजापतिवार्तापेक्षं सृष्टिबीजलङ्घने मातृपौत्रिसौम्यं व्यन्यते । भवतु, दृच्छामि

हनूमान्—शृणोतु स्वामिनी । अहं तनयः सदागतेः, आज्ञाकरः
सुग्रीवस्य, नाम्ना हनूमान् ।

सीता—तदो तदो । ततस्ततः ।

हनूमान्—तस्य सुग्रीवस्य पूर्वज्जेन वालिना स्त्रीनिमित्तं राज्य-
निमित्तं च प्रवृद्धं वैरमासीत् ।

सीता—तदो तदो । ततस्ततः ।

हनूमान्—ततस्तस्य यत्नं वालिमयात् सुग्रीवश्चतुरन्तां पृथिवीं
प्रदेशमात्रमिव पर्यचरत् ।

सीता—तदो तदो । ततस्ततः ।

हनूमान्—ततः सुग्रीवो वालिनिर्मयं मुनिशापवलात्मात्ययन्तं
नाम गिरिमध्यास्त ।

सीता—तदो तदो । ततस्ततः ।

हनूमान्—ततस्तस्मिन् काले सवञ्जनमनेन तावदल्पायुषा राक्ष-
सेन कष्टमवस्थान्तरं स्वामिनीं गमिता ।

सीता—तदो तदो । ततस्ततः ।

हनूमान्—ततस्तस्य धीरोऽपि देवो रामः सागर इव कारण्य-
लादधीरतां प्राप्तः ।

तावदेनं पश्चात् प्रथेनात्मस्य अमुष्य परीक्षणेऽस्ति प्रमाणमा-
ध्यच्छूडामणिः ॥ विस्तरयेत् भवेति ॥ इतोऽहमित्यत्र सवपेय
कथनं विस्तरयेत्युक्तम् । कस्त्वं कतमेनोपायेन प्रसरेण । पट्टव्या
॥ स्वदुष्टया ग्रन्थप्रेरणया वेति प्रकारार्था च बहुवाच्यं कतमेनोपायम् । आर्य-
पुत्रेण ससर्गो जातः ॥ आज्ञाकरो भूय । अनेन सुमीरो न म
वानरराजोऽर्जुन इति दर्शितम् । अतः परं कथारूपात्रिगणरूपानो ग्रन्थः ।
प्रदेशमात्रमिदं यद्युक्तं चतुरन्तपृथिवीमन्तरात् न विधिच्छ्रयो जात इति
दर्शितम् । अयं-तत्प्रयोगे दितीया । तेन सप्तदेशात्प्रत्येन तत्परिज्ञान
मुचितम् । वालिनिर्मयं निर्गतं बानिनो भव्यं वरमाप्तयोक्तम् । शिष्टोऽयं
समाम् । “अविष्टात्स्वात्त कर्म” इति गिरिमिति दितीया । सागर इव
कारण्यलादिति ॥ यथा च-शेदयत्प्रभृतस्त्वयं बानरः सप्तशतशतैः तावत्

सीता—तदो तदो । ततस्ततः ।

हनुमान्—ततः सानुजो हतायुषो जटायुपः प्रामाण्यात् त्वद-
न्वेषणार्थम् अद्रेरर्द्धि वनाद्वनं पादन्यासैरसकृदपुनात् ।

सीता—तदो तदो । ततस्ततः ।

हनुमान्—ततः कस्मिंश्चिन्महति वनान्तरे वालिवरजनपरी-
क्षणार्थं सुग्रीवस्य निदेशात् सञ्चरता मया दृष्टो देवः ।

सीता—(सद्दर्पम्) सञ्चं तव शश्वरेहि । सत्यं तव नयनाभ्याम् ।

हनुमान्—स्वामिनि ! अथ किम् ।

सीता—भणेहि, भणेहि । कीरिसो अज्जउत्तो ।

भण, भण । कीदृश आर्यपुत्रः ।

हनुमान्—शृणोतु स्वामिनी ।

सीता—अवहिदम्हि । अवहितास्मि ।

हनुमान्—पूज्यपादस्य रामस्य,

नखोदग्रौ पादौ रथचरणशङ्काङ्किततलौ

स्थिरे जङ्घे मध्यं तनु मणिशिलामण्डलनिभम् ।

उरः धीधत्साङ्गं युगलमुरगायामि भुजयोः

पयोजामं चक्षुः परिणतशशाङ्काकृति मुखम् ॥७॥

अनुवृत्तिस्तथा स्वद्वियोगप्रतिस्मृताप आपमागममनुवर्तिभ्यत इत्युपमाफलम् ।

जटायुपः प्रामाण्यादिति ॥ दशमीवेणु हना सीतेति जटायुर्वचनप्रामा-

ण्यादित्वर्थः । मया दृष्टो देव इति नवनानृतपानेनारम्भत दृष्टा सीता "भेषालि

यदुविमानि" इति श्रुत्येन पुनरप्यदर्शनभाराद्भय तदर्थेन इदीकतुंमौल्युपवाप्ति-

शयेन भूयोऽपि तदेव श्रोतुं च तदुक्तमेवार्थं प्रश्नरूपेणानुवदति—सत्यं तव

नयनाभ्यामिति ॥ दृष्ट इति शेषः । नवनयोर्दर्शनकरत्वाभ्यभिचारेऽपि नवना-

भ्यामिति करणत्वाभिधानं दर्शनक्रियायाः स्फुटीकरणावर्थम् । यथा नवनाभ्या दृष्ट

इत्युक्ते दर्शनं स्फुटम न तथा दृष्ट इत्युक्ते ।

अथ कीदृश आर्यपुत्र इति पृष्टस्तत्स्वरूपमाह—पूज्येति ॥ नखोदग्रौ ॥

नद्वेदशब्दो वज्रनखावित्यर्थः । नवननखाव दीर्घत्वलक्षणम् । पादौ रथचका-

द्वैतजन्य उरसः श्वरस्यद्वैतमसाधारणचिह्नं निष्ठापमपि नवनयति न केवल स्वरूप-

सीता—दार्णि पेक्खामि विअ अज्जउत्तं । तदो तदो ।
इदानीं पश्यामीवार्यपुत्रम् । ततस्ततः ।

हनुमान्—ततस्तदानीं देवः,

कुचलयपलाशाक्षि । क त्वं गतेति लपन् वने

स्मरपरचश. स्वामी रामो मया समलक्ष्यत ।

अपितमसफुद्वाप्यैराधिर्मणिधुति नूपुरं

सपदि कटकस्थाने मौलीपदे च समर्पयन् ॥८॥

• स्वामिनि ! किं बहुना । तव चरणाभरणं देवस्य
सर्वाभरणं संवृत्तम् ।

सीता—कहं तुप अयगतं । कथं त्वया अयगतम् ।

हनुमान्—अप्रत्यक्षस्य मे प्रमाणं ननु कुमारो लक्ष्मणः ।

सीता—जुज्जह । तदो तदो । युज्यते । ततस्ततः ।

हनुमान्—ततस्तदानीम्,

मरतकदचो माघद्रुक्षा महीरुहराजयो

निपतितनदीनिर्धौतान्ता नितम्भुवो गिरेः ।

प्रतिपश्यन् । भुवरोर्गुणमुरगाधामीत्यनेनाज्ञानुलम्बित्वा भुवरोरुक्तम् । यतदपि
लोकोत्तरपुरुषलक्षणं प्रायेणासाधारणम् ॥९॥

यथा पाशदिव्यजान्तं दयितव्यं स्वरूपं मन्थेन्द्रियद्वारा मनसि निधाय भावना-
वत्त्वेन वाचात्कृतम्—इदानीमिति ॥ इदानीं पश्यामीवार्यपुत्रमिति ॥

कुचलयपलाशाक्षित्यतनिर्दिष्टाया सम्बोधनमुन्मादं बोधयति । मम ये
कश्चिदपराधमाशङ्क्य वने यत्र कुत्रापि निलीना वर्तन्त इति मत्वा क त्वं गतेति
प्रलपः । वने लपन्निवनेन वीरवरे विविने एव प्रलपन्नस्य लक्ष्मणमात्र-
हायरव बन्धन-नरामायेन माहतेर्दयमानमानसत्वं व्यज्यते । एव मदनान्तर-
गत्स्य समाशामननेन तव नूपुरमेवैकमागन्धनमिषाह—स्नपितमिति ॥
संवृत्तमित्यन्तेन ॥९॥

कथं त्वयायगतमिति ॥ मम चरणाभरणमिति कथयन्प्रतिपश्यः ।

मरतवेति ॥ ते गुणेषु विभुं प्रभु हरत्सु व्यापार्यते इति
साणमपि पते पदार्थं इति नालं तदुत्तरं विचि त्वदुत्तरमिति विचि

पथिकसुहृदः पम्पावीचीभिदश्च समीरणा

क्षणमपि विभुं नालं हर्तुं हरत्सु गुणेषु ते ॥६॥

सीता—तदो तदो । ततस्ततः ।

हनुमान्—

दयितमुपनयन्तं शैवलं चक्रवाकी

मधु मधुकरमम्भोजमनामापियन्तम् ।

विसधलयरसज्ञं राजहंसं च राजा

मुहुरभजत तुभ्यं देवि ! सन्देष्टुकामः ॥१०॥ •

सीता—तदो तदो । ततस्ततः ।

हनुमान्—

केकया च शिखिनां मृदुधूनकेतकीसुमनसा मरुता च ।

नीरयाहमलिनासु निशासु प्राणसंशयमगात् स मुहूर्तम् ॥११॥

सभावातपितु नालम् । अकरयेऽन्यथानरये च शक्ति प्रभुत्वम् । तद त्वद्गु-
णेभ्योऽन्यत्र नेति विभुशब्द प्रभुजानस्याभिप्राय । के ते पदार्था अत आह—
मरुतकेति ॥ मरुतकश्च इत्यनेन श्यामस्वदेतुः । पम्पासम्पर्केण शीतलत्व
योर्यते । माघदृक्षा इत्यनेन कुसुमितत्व दर्शितम् । जातय इति बहुवचनेन
सुरभिकुसुमानां नानाजातीवानां वृक्षाणां सद्भाव आवेदित । ऊर्ध्वप्रेरणात् निप-
तिनया तथा निर्गरेण निर्बोत. शोभित अन्तो यासां तास्तथोक्ता । नित-
म्भुयो वप्रप्रदेशा. पथिकानां बान्धानामभ्यग्रमापनयनसुहृदः । अन्यत्र
सन्तापहराणां तद्वियोगाद् विमोर्षपरीत्यमयूदिनि दर्शितम् ॥६॥

दयितमिति ॥ हे ! देवि ! राजा चक्रवाकं मधुकरं राज

हंसं च तुभ्यं सन्देष्टुकामो मुहुरभजत ॥ राजेत्यनेन सन्देष्टृत्वं
सगुचिनमियावेद्यते । मुहुरित्यनेन तेषामभ्युत्पत्त्यनेनानुकूलत्वमौशासीन्यं
मन्यमान पुनः पुनरापुनरुत्वं सन्पादपितुमभिपश्यति इति प्रस्तारयते । तेषां
विरोधप्रत्ययं कृतार्थतामेतन्नायम् अकृतार्थानामनियोज्यत्वात् । चक्रवाको रौरवमुप-
नयन्त दयितमित्यन्वय । चक्रवाक्या वरुणे स्ववदनेन शैवल दत्तवन्त चक्रवाक्या
दयित चक्रवाकमित्यर्थः । अन्यत् स्पष्टम् ॥ १०॥

अरिमन्काले प्राशुत्कालश्च प्रादुरभूदिति दर्शयन्नाह—केकयेति ॥

सीता—हृद्धि, तदो तदो । हा ! धिक्, ततस्ततः ।

हनूमान्—ततस्तदानीमेव विद्युत्प्रकाशे सति,

करपल्लवमात्रमुज्जिह्वीते

मदिराद्या मम वारिमग्नगाऽथाः ।

इति तूर्णमुपेत्य देवि ! देवो

मुहुरालम्बत कन्दलीर्विकोशाः ॥१२॥

सीता—तदो तदो । ततस्ततः ।

हनूमान्—ततः अन्यतो गत्वा,

आपाद्य भङ्गि शयनं तरुणैः प्रयालै-

रालूय पुष्पमलकाभरणास्थया ते ।

देदेहि ! छण्डि ! मम जीवित ! मानिनि ! त्वम्

पृहीति सात्त्वयसि कामपि पुष्पवल्लीम् ॥१३॥

प्रापद्वाले हि शिखिना केनाः केनपीशुनवसश्च भवन्ति । एवंभूतः प्रापद्वालो विशेषतो विशेषनिर्भनं सोडु रावय इति प्राणसरायमवादिलुक्तम् । मुहूर्तं आविष्टुत्प्रकारादित्यर्थः ॥११॥

एव प्राणसराय प्राप्तस्य तत्त्व विधातुरनुपधात् स्वदर्शनभ्रमो जायिता-
लम्बनमासीदित्याह—तदानीमेवेति ॥ यदि कञ्चित्कालगतिकम्प्य विद्युत्प्र-
काशोऽभविष्यत् तदा देवोऽवरयान्तरमगमिष्यदित्येवशब्देन दर्शितम् । वारि-
मग्नगान्या इति शेषाज्ञादरानोपपत्तिभ्रमः करपल्लवभ्रमस्य स्थिरत्वे हेतुः । करप-
ल्लवस्यापि निमज्जनमाशङ्क्य तूर्णमुपयान इवम् । विकोशा कन्दली विकसि-
तानि रक्तोत्पलानि मुहुरभनय गृहीतवान् । एकस्मिन् रक्तोत्पले गृहीते जेदं
करपल्लव रक्तोत्पलमेवेति सञ्जातरोध पुनरन्वद्रहोत्पल करपल्लवभ्रमेत्यामहीम् एवं
तत्तापि बाधेऽन्यथ इत्यनेन मुहुरित्यनेन दर्शितम् । अथ एव कन्दलीरिति
पटुवचनम् ॥१२॥

अथ पद्माया उद्यत्यं तीक्ष्णं प्राप्तस्य भ्रमनोन्मादात्तत्रं निवेदयति—आपा-
द्येति ॥ कञ्चित्कल्पवल्ली दृष्ट्वा त्वङ्गमेण प्रवर्तते । भङ्गि चान्नरं रायन
निमोय तेऽनकाभरणास्थया पुष्पमाशूय इति सात्त्वयसि—दे ! देदेहि ।
त्वमेदि इदं रायनमङ्कुरं भनेन पु— स्वामलङ्करोमि । कामिमुत्थामावाय

सीता—होदु पदं । एतत्पण पवनपुत्र ! विअं खु इत्थिआणं ।
 मम खु दाव सोअं वीलं अ उप्पादेदि । भणेहि भणेहि,
 अधण्णाए मम किदे अज्ज बि तादिसो एव्व अज्जउत्तो ।
 भवत्वेतत् । एतावता पवनपुत्र ! मियं खलु आणाम् ।
 मम खलु तावत् शोकं धीडां चोत्पादयति । भण भण,
 अधन्याया मम कृते अद्यापि तादृश एवायं पुत्रः ।

हनुमान्—न हि न हि सदायलामादिदानीं प्रसन्नो वैवः ।

सीता—अज्जउत्तस्स अणुत्थमिच्चं दाणिं कहेदि ।

आर्यपुत्रस्य अनर्थमित्रमिदानीं कथय ।

हनुमान्—ततस्तस्माद् घनादुपनीय संस्कारेण शरीरशरीरि-
 योरिव राममुग्रीययोः सम्बन्धो मया कारितः ।

सीता—तदो तदो । ततस्त्वतः ।

पुनरीष सम्बोधयति—मम भीतिमूर्ते ! स्वयेव मम भीतिमित्यर्थः । अतः
 त्वया विना घनमप्यवकाशं न शक्नोमि अगः किं विनाशये । मानिनि !
 मानशीले ! यत् पवनं मां दुष्ट्वा मार्गं मोक्षयसि भवः तव मानः स्वभाव
 एव । खरिड ! यत्तत्त्वद्विराजस्तत्त्वविभक्तं मां दुष्ट्वा कारवन्नेरामपि न
 करोमि अगः कठोरद्वयेव त्वमित्यभिप्रायः ॥१३॥

पवनपुत्र ! एतत् प्रियं विरहदुःखं स्त्रीणां मर्यादाविज्ञानं
 मियं भवतु ॥ अनुगम्योक्तकथाय । मम ह्येतच्छोकं धीडां चोत्पा-
 दयति ॥ मदीयशोको मया कथञ्चिद् भोक्तुं शक्यः । नित्यं एवायं पुत्रस्य
 शोको मया कथञ्चिद्वि भोक्तुं न शक्यते ननो मयोऽप्यार्यपुत्र एवाधिकतर
 मियं इत्यभिप्रायः । ते गुणेषु इत्युक्त्वा इत्यादिमन्त्रेण यद्विनी तत्र च
 भाषते । भण भण, अधन्याया मम कृतेऽद्यापि तादृशो दुःख-
 विरादप्यार्यपुत्रः ॥ न हि न हीति ॥ इदानीं न सोऽनेन इत्यर्थः ।
 शोकाभावे कारवन्माह—तदाप्येति ॥ इदानीमार्यपुत्रस्यानर्थमित्रं
 कथयेति ॥ ततो मया तस्माद्घनादुपनीय सम्बन्धं तमे
 उपनीयशरीरं मया राममुग्रीययोः विनाशमप्यः सम्बन्धो मया
 कारितः संस्कारेण शरीरशरीरिणोरिव ॥ रामायण २-१३५-१३६-

हनुमान्—ततस्तदनुभावावत्यन्तदूरीकृतवालिभयम् नृक्षवानरै-
श्वर्यम् शखिलदिङ्मण्डलधिपयमप्रतिवृत्तशासनमय-
लमेव स्वामी प्रत्यपद्यत ।

सीता—तदो तदो । ततस्ततः ।

हनुमान्—एवं सिद्धार्थः सुग्रीवः पश्चात् त्वदन्वेपरोपक्रमे
स्वामिकर्मणि व्यापृतः ।

सीता—तदो तदो । ततस्ततः ।

हनुमान्—ततः परिहासमाश्रमिव जन्मना देवानामतिशायिनः
कर्मणा धानरघोरानृक्षाधिपतींश्च कृतसमयानखुज-
दाशाचतुष्टयम् ।

सीता—तदो तदो । ततस्ततः ।

हनुमान्—अस्यामपि दिशि युयराजनेतृकमृक्षेश्वरपुरोगमम-
स्मदादि विरलमादिशदिवं सैन्यम् ।

सीता—संकाण्डिजा एता आसा । तदो तदो ।

शङ्कनीयपाशा । ततस्ततः ।

वासना सत्कार तेन कर्तव्यमोक्षवादिधर्मयुक्त बीशरमान प्राक्तनदेहादाजीव
तस्य कनोपमोगार्थं स्वाग्निनेन देहाभ्यन्तरेण सम्पन्नः कार्यते यथा तथैवार्थः ।
आत्मनः सत्कारसाधर्म्येणारमनाकारितरयापि सुग्रीवरामयोस्सम्पन्नस्य राज्यमाग्नि-
सीतालाभादिकललाभेहेतुत्वं सम्बन्धे । शरीरशरीरिषोरितेत्यनेन मित्रभावरस
सुभिष्टाव शोचने । अत्यन्तदूरीकृतवालिगममित्यत्रात्यन्तराभेन पालिषधो परिहितः ।
स्वामी सुग्रीवः । जन्मना परिहासमाश्रमिवेति ॥ “यकनैरि च कारके
सदावाम्” इति कर्मणि परिहासशब्दः । इवशब्दो भागार्थः । जन्मना ज्ञात्वा
आकूलेति फलितोऽर्थः । परिहासमात्र परिहास्या १५ । एतेन पराक्रमदिगुपशा-
निन इति भाति । आकारदर्शनेन च परिहारपात्रमात्रमत्र स पराक्रमदिङ्म-
यापगन्तनीत्याह—कर्मणेति ॥ देवान्मिति वमंसि षष्ठी । देवान्मिताय
वर्तन्त इत्यर्थः । अखुजत् श्वसन्नम् । आशाचतुष्टयं मन्त्रिकेतेषः । विरलम्
कल्पम् अस्मदादि व्यवसादिवंशव तत्तथोक्तम् । युयराजोऽहो मेवा एव तस्य ।
अधराजो भावश्च । अहदभाभ्यवदन्नुदादिभुक्तमैवादेशेहेतुमुत्प्रेषते—

हनूमान्—ततः सर्वेषु वानरवीरेषु स्थितेष्वपि पूर्वदर्शनविस्म-
म्भान्मामुपहरमाहृतयता देवेन दत्तमुक्तं च ।

सीता—(सहर्षम्) किं किं । किं किम् ।

हनूमान्—(प्रणिपत्याङ्गुलीयकं प्रयच्छति)

सीता—(सहर्षं प्रतिगृह्य निर्वह्य) एदमञ्जरिश्रं श्रद्गुलीश्रं ।

एदं तपोधणेहिं दिव्यं । एदं कुमारेण आपीदं ।

(श्रद्गुलीयमादाय च विलपति)

एतदाश्चर्यमङ्गुलीयकम् । एतत्तपोधनैर्दत्तम् । एतत्

कुमारेणानीतम् ।

हनूमान्—एषा देवी,

आरोपयत्यलकमानयति स्ववक्त्रं

भूयः समाश्रयति चाद्गुलतोपपीडम् ।

प्रत्येकमर्पयति चाद्गुलिपल्लवेषु

ध्यानाधिकस्तिमितमार्द्रमवेक्षते च ॥१४॥

शङ्कनीया पत्येषा आशा इति ॥ सर्वेषु ब्रह्मद्वन्द्ववशादिषु गणोऽ-
प्युत्तरेषु वानरवीरेषु स्थितेष्वपि ॥ अपिच्छो विशेषे । मामु-
पहरं समोपमा आहृतयता दत्तम् उक्तं च ॥ मदङ्गणे हेतुः पूर्वदर्शन-
विस्मय एतेषु कथा तस्य वीरत्वादिगुणैरेकैक्यामाव. प्रतीयते । तुभ्यं दत्तं रात्रिं
मायुकं नेत्रधामिभ्यति । अङ्गुलीयकस्य समर्पणमेव समुचितं तथा दात-
विशकमन्तेनानभिधानम् । शान्तिशान्तिमानं तु दत्तवस्तुमिदामोहादनदारेण
समर्पणावसरतामार्थम् । प्रतिगृहेति स्वसंमानप्रतिपदः । अङ्गुलीयमाशयेति
पुनर्दर्शनाय । अथ बहुधा प्रथमिजानानि—एतदाश्चर्यमङ्गुलीयकम् । एतत्त-
पोधनैर्दत्तम् ॥ एतत् कुमारेणानीतमिति ॥ आदायेति ॥
पूर्वं स्वसंमानेन प्रतिगृह्य प्रत्यभिधाय यथाशक्त्यामादायेत्यर्थः । एदं तोमा-
मरुतरोमादिविशो विनयनीयनेमोक्तः ।

प्राप्तेनानुनीयतेन विनाशतूर्कमाधाद्यनप्रचारं परदन् अमित-दिति—
एतेति ॥ एषा देवी अङ्गुलीयकमलकमारोपयति ॥ अङ्गुली-
यकमङ्गुलीयमिति । एव एवेत्यङ्गुलीयकं अङ्गुलीयकं अङ्गुलीयकं । एते

सीता — इदं लोकाभरणस्स आभरणं, इदं वाणासनगुणपरिस्ते-
दिशं, इदं रत्नसमायापिमुणं, इदं रत्नणीसु रत्नदीपो,
इदं वदनालङ्कारविकल्पादरिसो ।

इदं लोकाभरणस्याभरणम्, इदं वाणासनगुणपरिस्ति-
भम्, इदं रत्नसमायापिशुनम्, इदं रत्ननीपु रत्नदीपः,
इदं वदनालङ्कारविकल्पादर्शः ।

हनुमान्—अस्याः कृते ततोऽपि शतगुणमुन्मादं कर्तुमर्हति देवः ।

सीता—अङ्गुलीश्वर ! दाणिं अज्जउत्तहत्थभासचिरद्विदो तुवं
चि । तुवं चि अज्जउत्तेण पाणिणा गहीदोऽसि । तव
केण चिचरणत्तणं जादं । तुवं चि अहं चिअ रत्न-
सन्धीभूदो ।

अङ्गुलीयक ! इदानीमार्यपुत्रदस्ताभ्याशयिरद्वितस्य-
मपि । त्वमप्यार्यपुत्रेण पाणिना गृहीतोऽसि । तव केन
चिपन्नत्वं जातम्, त्वमप्यहमिय रत्नसन्धीभूतः ।

वदन्त समर्थं बाहुलतोपपीडं बाहुलताभ्यामगुनीयकपुत्रीत्य भूयः समा-
श्रयति आलिङ्गति । अनेनागुनीयकने भावनात्मपरिकल्पितप्रियतमाशेष-
बुद्धिर्घोषते । अत्र एव आलिङ्गिता विभ्र इति वक्ष्यति । ततोऽङ्गुलीपु सैमर्थं
ध्यानाधिकमेवर्षते ॥ धनरा ध्यानेन दयितगोचरेण सङ्कल्पेनाधिकं मुक्तमि-
त्यर्थः । अविषणस्य स्निग्धत्वं ध्यानस्यानुभावः । वदोऽवेचय स्निग्धं ततो
ध्यानाधिकमिति बोध्यम् । अङ्गुलीयकदर्शने वक्ष्येत्तत्त्वमे तस्यानुभाशोऽवेचय-
रयार्द्रत्वमिति ॥१४॥

एतल्लोकाभरणस्याभरणम्, इदं वाणासनगुणपरिस्तिभम्, इदं
रत्नसमायापिशुनम्, इदं रत्ननीपु रत्नदीपः, इदं वदनालङ्कार-
विकल्पितादर्शः ॥ इदानीमार्यपुत्रदस्ताभ्याशयिरद्वितः त्वमपि ।
आदरतोऽपि पूर्वदृष्टाङ्गुलीयकवत्त्वम् ।
पूर्वं देवस्योन्मादोऽपि वदति बुद्धिरमूर् इदानीं ह्य रत्नभूतया अस्या दर्शनेऽ-
होऽनेन देवस्येन्माद इति मतिर्भवति । हे ! अङ्गुलीयक ! इदानीमार्यपुत्र-
दस्ताभ्याशयिरद्वितः त्वमपि ॥ अविषणोऽपिरेति दर्शयति । त्वम-

हनूमान्—

रघुवृषभकराङ्गुलीवियोगादधिगतविश्रममेषु वासरेषु ।

विरहदहनवेदनापरीतं नयति नताङ्गि ! तवाङ्गमङ्गुलीयम् ॥१५॥

सीता—किं शु खु करिस्सं । किं नु खलु करिष्यामि ।

हनूमान्—(आत्मगतम्) अस्याः खलु,

शरपाण्डुरगात्रेषु श्यामां पुलकितामपि ।

अङ्गुलीयस्य चरतः पश्यामि पदर्यामहम् ॥१६॥

सीता—वाचइस्सं दाव दारिणं शामफ्फरं । (उचानहस्ताव-
लोकयति) वाचयिष्यामि तावदिदानीं नामाक्षरम् ।

प्यार्यपुत्रेण पाणिना गृहीतमसि ॥ महमिवेत्यर्थः । तव केन विप-
न्नत्वं जातं त्वं स्वहमिव न च वसेन हनमिति किराभ्येन दक्षिणम् । स्वम-
प्यहमिव राक्षसपन्दीभूतमिति ॥ अथ सीताया निलयने रामहस्त-
विधोगाद् अंगुलीयकस्य केवलं शोचनीयत्वमेव ज्ञानं नान्यकिञ्चित्पयोजन-
मित्युक्तमिव ज्ञाति तन्म ।

तद्यथेत्याह—रघुवृषभेति ॥ हे ! नताङ्गि ! रघुवृषभकराङ्गुलीवियो-
गादेनो, स्वहं माप्य इदमङ्गुलीयं कर्तुं त्वार्तं कर्तुं एषु वासरेषु अभिगमविमर्शं
नयति करोमीत्यर्थः । अभिगमः प्राप्तिः विमर्शो विरहदहनवेदनापराधो येन तत्
तथोक्तम् । एषु वासरेष्वित्यनेन माकृतिना तस्याश्चात्तरात्प्रभृति रापवत्तद्वमदिवत्-
पदेभ्यो भविष्यन्तो वातराः रघुहृष्या परिशिष्टा अभिधीयन्ते । परिशिष्टत्रयेन
वातराणां बहुवं जातमीति दक्षिणम् । अर्जुनस्य वावरेनेनाङ्गुलीयेन तव विरह-
वेदना मोहय्या भविष्यन्ति समष्टयर्थः ॥१५॥

किन्तु राक्षु करिष्यामीति ॥ अंगुलीयकपदानरवानुरूपं किं वने
करिष्यामीत्यर्थः । किन्तु यथेष्टीयं विन्ना चूडामणिप्रदानरव बीजभूता ।

शरेति ॥ अंगुलीयकपदपरिगणनादयमेव विरहपादिहृन्मोहपदार्थ इवाप्त्यर्थं
शोचमानं विरहवेदनायाः अङ्गुलीयकं दोगवित्तुम् । पुनरुक्त्यादिभ्यनेनात्तरादि-
मर्थो दर्शितः । अनेन दक्षिणहस्तं रघोर्देहाङ्गुलीयकमरसं रव दर्शितम् ।

अथ एव विरहपादं दूतमिति, वरपति ॥१६॥

हनूमान्—

अरण्ये परिशीर्णमञ्जलो निपतन्तो नयनोदधिन्द्रवः ।

शकलीकृतमौक्तिकत्वयो हिमलेखा इव पङ्कजोदरे ॥१७॥

सीता—भद्र ! तव दंसणमत्तेण अदिमुद्धं देवदं ति मए विण्णादं ।

अयि अ अद्गुलीअप्पदाणेण आलिङ्गिता विथ अज्ज-

उत्तं । धारिणं उण यअणस्सवणे सकुटूहलं मे हिअअं ।

ए उण अहिएणाएत्थं अवरं । अज्जउत्तस्स अहिएणा-

एवअणं मे भणेहि ।

भद्र ! तव दर्शनमात्रेणाभिमुखं दीयतमिति मया विज्ञा-

तम् । अपि चाद्गुलीयप्रदानेन आलिङ्गिते वार्यपुत्रम् ।

इदानीं पुनर्वचनश्रवणे सकुटूहलं मे हृदयम् । न पुन-

रभिज्ञानार्थमपरम् । आर्यपुत्रस्याभिज्ञानवचनं मे भण ।

हनूमान्—अप्रमयत्या वञ्चनाभूमौ घर्तमानाया अभिज्ञानद्वी-
रणार्थमिदमप्याह ।

अरण्य इति ॥ वाचनासमय उत्थानवस्तत्वात् वरयोरजलव्यापकत्वम् ।
परिशिर्णं परित शीर्णं विरक्तं यथा भवति तथा निपतन्तो नयनोदधिन्द्रवः
इषांशुविन्द्रवः । अरण्य इत्यञ्जनिपङ्कजोदरयो साधारण विशेषणम् । शकलीकृतमौ-
क्तिकस्त्विति विशेषणमश्रुविन्दुहिमकणानां साधारणम् । पूर्णोपमा चेत्यम् ॥ १७॥

तव दर्शनमात्रेणेति ॥ मेदानीमद्गुलीयदर्शनात् त्वयि विश्वास इति
मात्रेण दर्शितम् । दर्शनानन्तरमेवार्थपुत्रदूतत्वनिश्चयात् देवतानामभिमुख्य
मया विज्ञातम् । अपि चाद्गुलीयकप्रदानेनालिङ्गिते वार्यपुत्रम् ॥
इतदुक्त्या माविसङ्गमो निश्चितः । अद्गुलीयकप्रदानेन इदानीमेवार्थपुत्रसङ्गमो
जात इत्यर्थः । इदानीं पुनर्वचनश्रवणे सकुटूहलं मे हृदयम् ॥
उक्त चेत्यनेने कृत्य वचनस्य श्रवण इत्यर्थः । न पुनरभिज्ञानार्थमपरम् ॥
त्वदर्शनाद्गुलीयकदर्शनाच्चाधिक नोपेक्षते । आर्यपुत्रस्याभिज्ञानवचनं
मे भणेति ॥ अमाधारण चिह्नं तज्जन्व ज्ञानं वाभिज्ञानम् । वञ्चनाभूमौ ॥
वञ्चना माया तस्या भूमि मायाप्रयोगनिपुणानां राक्षसना भूमिलेखित्वर्थः ।
अनेन भूयसा प्रत्ययकारणानामपेक्षा दर्शिता । अभिज्ञानद्वीकरणार्थं पूर्वपूर्वं

इदानीमाशालते ! प्रसवं यद्भीहि । त्वं तावत् मारुतिना
अमृतेन सिच्यसे । हृदय ! त्वमपि लब्धप्रवेशमार्गम-
स्यार्थपुत्रेण । जीवित ! त्वमपि यमलोकस्यार्धपथे
निवृत्तमसि । पवनतनय ! तव किमपि भणितुकामा-
स्मि । भणितव्यं पुनर्न जानामि । अस्ति तव गुरुर्मरुतो
लोकस्य प्राणः । मम खलु तावत्वं प्राणः संवृतः ।

हनूमान्—दक्षा खलु देवा भृत्यसान्त्वने । (अधोमुखस्तिष्ठति)
सीता—प्रभञ्जनसूणो ! कहेहि कहेहि । अचरिअं खु एदं । केण
दाणि उवापण पत्थ आअदो लंघिदो वा अअं महासमुद्रो ।
प्रभञ्जनसूनो ! कथय कथय । आअर्यं एवेतत् । केने
दानीमुपायेनागगतो लङ्घितो वायं महासमुद्रः ।

हनूमान्—ततस्तदाह्वां देवस्य शेषमिध शिरसा प्रतिगृह्य
प्रक्रान्तमिमां दिशं चानरसैन्यमासीत् ।

नीमिति ॥ इदानीम् आशालते ! प्रसवं कुष्ठम यद्भीहि ॥ त्वं ताव-
न्मारुतिनामृतेन सिच्यसे ॥ हृदय ! त्वमप्यार्थपुत्रेण लब्धप्रवे-
शमार्गमसि ॥ जीवित ! त्वमपि यमलोकस्यार्धपथे निवृत्तम-
सीति ॥ पवनतनय ! तव किमपि भणितुकामास्मि ॥ भणि-
तव्यं न जानामि ॥ एव महादेव स्वतनादुत्तारयन्त त्वां समुचितेन वचनेन
सनादयितुं महती वाङ्मालि किं तदेतदनु रूपं समुचितं वचनामिति न जाना-
मीत्यभिप्रायः । अस्ति तव गुरुर्मरुतो लोकस्य प्राणः प्राणभूत ।
मम खलु तावत्वं प्राणः संवृतः ॥ त्वं मम प्राण इति वचनं धृत्यसा-
न्त्वनप्रकार एव स्वमनमुत्तारकस्तु वस्तुतस्तव अर्धवेचयिषायेणाह—दत्तेति ॥
प्रभञ्जनसूनो ! भण्य भण्य, केनोपायेन लङ्घितो वायं महासमुद्रः ॥
एङ्गायामस्मिन्नुपाने शिशुपावूले ममावस्थानमिति केनोपायेनावधार्यागत इत्यर्थः ।
अवधारितेऽपि मम इष्टान्ते केनोपायेन महामुद्रो लङ्घित इति सोपस्कारं व्याख्ये-
यम् । ततः अगुणायकदानानन्तरं तदाशाम् आदिशदिदं सैन्यमिलनेनोक्ता
प्रतिगृहीतदेवावस्थं सुभीवस्थायां देवस्य शेषमिध देवेनावस्थां मायामिव
शिरसा प्रतिगृह्य इमां दिशं प्राति तस्माददेर्मां वचनं प्रक्रान्तं निर्गतम् ।

सीता—तदो तदो । ततस्ततः ।

हनूमान्—ततः खलु,

मेघावृतासु जगतीधरकन्दरासु

रोधोवनेषु सरितां सरसद्रुमेषु ।

बेलातटे जलनिधेरपि ते विनिद्र-

मन्येषणाय समयो गमितः कपीद्वैः ॥१६॥

सीता—तदो तदो । ततस्ततः ।

हनूमान्—ततोऽतिक्रमणात्समयस्य सर्वे धानरपतयः प्रायो-
पवेशनमर्तिं चक्रुः ।

सीता—हृदि, तदो तदो । हा ! धिक्, ततस्ततः ।

हनूमान्—ततो हतायुषो जटायुषः सहजः सम्पातिर्नाम शृभ-
राजः स्वरोपलम्भेन तां प्रायोपवेशनभूमिमभिगत-
वानासीत् ।

सीता—तदो तदो । ततस्ततः ।

हनूमान्—ततः स खलु स्वामिनि ! तवेमामवस्थां सहोपित
इव व्यक्रमस्मान् न्यवेदयत् ।

सीता—अहो ! उपश्रारपक्खा सा जादी । पुर्व्वं वि तस्स भादा
मम कारणादो उज्झिक्खन्तो पाणाणि । तदो तदो ।
अहो ! उपकारपक्षा सा जातिः । पूर्व्वमपि तस्य भ्राता
मम कारणादुज्झितवान् प्राणान् । ततस्ततः ।

आसीत् ॥ प्रतिष्ठत इतिवद् प्रशब्दो निर्गमनार्थबोधकः ।

मेघेति ॥ ततस्तेः कर्षोद्देशे अभ्येषणाय सशरदिदिरित्याहार्यम् ।
विनिद्रं समयो गमितः ॥ विनिद्रमित्यनेनान्वेषणे तात्पर्यं दर्शितम् ।
कुत्रेत्यत आह—मेघेत्यादिना ॥ अत्र च पर्वतनदीतीरवनसमुद्बेलातटानां
क्रमो विवक्षितः । अतः पर स्पष्टोऽर्थः ॥१६॥

सहोपित इव ॥ यो निलं सह वसति स सहोपितः । अहो ! उपकारपरा
सा जातिः । पूर्व्वमपि तस्य भ्राता मम कारणात् प्राणानुज्झितवान् ॥
तत्र कारणादित्येव व्याख्या मम कारणादित्यस्यापि । यत्र केनोपायेन

हनूमान्—ततस्तदुपदेशात् लङ्घितो महार्णवः । प्राप्तमिदमुद्यानम् ।

सीता—मम सोऽश्वसाश्वरो खु तुष्टं लङ्घितो । वसणकणधार !

मारुतसूनु ! कहेहि इमस्स वसणस्स परिश्रवसाणकालो
कतमो ।

मम शोकसागर- खलु त्वया लङ्घितः । व्यसनकर्णधार !

मारुतसूनु ! कथयास्य व्यसनस्य पर्यवसानकालः
कतमः ।

हनूमान्—तथास्ति भर्तृसन्देशः ।

सीता—अस्थि मम संदेशो । अणुगगहिदग्धि ।

अस्ति मम सन्देशः । अनुगृहीतास्मि ।

हनूमान्—अयं भर्तृसन्देशः ।

सदसि नमयता धनुर्मया त्वं

गुरुजघने ! गुरुमन्दिरादवाप्ता ।

दशघदननिरोधनादपि त्वां

युधि विनमय्य शरासनं हरामि ॥२०॥ इति ।

सीता—रफणसस्स पाणायि पुडमं गेहिअ पच्चा मं हरिस्सदि

महत्तान्तपरिधानमिषस्य प्रप्रस्थोत्तरं दत्त्वा समुद्रतटान् तृणापनिरपेक्षमेवेति
वर्तमानम्—लङ्घित इति ॥ मम शोकसागरः खलु त्वया

लङ्घितः ॥ व्यसनकर्णधार ! मारुतसूनु ! अमुष्य व्यसनस्य पर्यव-
सानकालः कतमः ॥ मारुते कर्णधारत्वारोपेण व्यसनस्य समुद्रार्थं गम्यते ।

कर्णधारो नाविकः ।

सदसीति ॥ हे ! गुरुजघने ! यथा मया पूर्वं सदसि अग्नौ-
रैर्द्वानाम् त्रैयम्बक धनुर्मयया जनकमन्दिरादवाप्ता तथा दशार्शो दशघदनस्य निरो-
धनात् निरोधगृहादपि । अधिकरणे व्युद् । युधि शरासनं विनमय्य हरामि पुद्गे
दशार्शोवमुद्दिश्य शरासननमनं दशार्शोवनिग्रहं विना न पर्यवसानकाल-
त्वाद् दशार्शोवनिग्रहस्थानमिषानम् । अनेन त्रैयम्बकधनुर्मयादीपकत्वात् । राव-
णवधस्य बोधने ॥२०॥

राक्षसप्राणान् प्रथमं गृहीत्वा पञ्चान्मां हरिष्यत्यार्यपुत्रः ॥

खु अज्जउत्तो । जइ एवंगं, किं दाणिं विलम्बसि । गच्छ
सिग्घं । 'गेह्म इमं चूडामणिं इंसीणं अणुग्गहं ।' अज्ज-
उत्तो वि दाव इमं पेक्खिअ अणुपेक्खिद्वयो भवे ।

(चूडामणिं प्रयच्छति)

राक्षसस्य प्राणान् प्रथमं गृहीत्वा पश्चान्मां हरिष्यति
सत्त्वार्थपुत्रः । यद्येवम्, किमिदानीं विलम्बसे । गच्छ
शीघ्रम् । गृहाणेमं चूडामणिमृषीणामनुग्रहम् । आर्य-
पुत्रोऽपि तावदिमं प्रेक्ष्यानुपेक्षितव्यो भवेत् ।

हनुमान्—(आत्मगतम्) अहो ! प्राप्तकृता दाक्षिण्यं च देव्याः ।

(प्रकाशम्) प्रसीदतु स्यामिनी । (प्रतिगृह्णाति)

सीता—अज्जउत्तो जह्म सोअपरवसो ए होइ तह मे उसंतं तस्स
भयेहि ।

आर्यपुत्रो यथा शोकपरचशो न भवति तथा मे वृत्तान्तं
तस्य भण ।

हनुमान्—अनुगृहीतोऽसि ।

सीता—गच्छ दाणिं तुवं । अहं वि पुरो विअं सिंसपासंसिदा
भविअ तुम्हाणं युसंतं पडिपालेमि ।

गच्छेदानीं त्वम् । अहमपि पुरोधत् शिशपासंभिता
भूत्वा युष्माकं वृत्तान्तं प्रतिपालयामि ।

तत् तत्रैव युक्तमिति वाक्यपरिसमाप्तिः । यद्येवम्, किमिदानीं विलम्बसे ॥
विलम्बो न कर्तव्य इत्यर्थः । गच्छ शीघ्रं गृहाणेमं चूडामणिमृषीणा-
मनुग्रहम् ॥ आर्यपुत्रोऽपि तावदिमं प्रेक्ष्यानुपेक्षितव्यो भवेत् ॥
यथा द्रुपदीपददानेनार्यपुत्रस्य मन्त्रपुत्रो नारीनि मम बुद्धिरयम् तथा चूडामणिदत्ता-
नेऽस्या मन्त्रपुत्रो नारीनि बुद्धिमन्त्रिष्यति । एतावन्तं कालं मातरेवैषमिति स्वात्तरी-
त्यर्थः । अहो ! इति ॥ प्राप्तकृता उपनिस्तया । दाक्षिण्यं परनिष्ठादुपनिस्तम् ।
अनेन कर्मणा मम स्थापितम् निष्ठमनुगमनम् । आर्यपुत्रो यथा शोकपर-
चशो न भयेत् तथा मे वृत्तान्तं भण ॥ त्वमपि गच्छ ॥ अहमपि
पुरोधदिमां शिशपां संभिता युष्माकं वृत्तान्तं प्रतिपालयामि ॥

हनूमान्—यदाज्ञापयति स्वामिनी ।

रक्षोवधाद्विरतकर्म विसृज्य चापं

गोधाद्गुलिनपदधीषु धृतव्रणेन ।

रेखातपत्रकलशाङ्कितलेन रामो

वेणीं करेण तत्र मोक्षयति देवि ! देवः ॥२१॥

सीता—अधिगन्धं ते होतु । अग्निघ्न ते भवतु ।

(निष्क्रान्तौ)

इति शक्तिभद्रधिरचिते चूडामणिनाटके पष्ठोऽङ्कः ।

अथ गन्ध-भारतिरचिरमाविप्रियसङ्गमवचनाद्युत्तेनाध्यापयति—रक्षोवधाद्विरतकर्म व्यापारो यस्य तत् तथोक्तम् । तथाविध चाप विसृज्य निधाय । अनेन प्रसाधितसर्वरक्षोवधमति हत्वेन कामानुमवाधिकारो प्राप्तये । करेण तत्र वेणीम् । विरहचिह्नभूत जटारूपेण यद् वेणीकदेशो बधी । देवता मोक्षयति । गोधाद्गुलिनपदधीषु ॥ गोधा करवधनाथो गुण अद्गुणिवमद्गुणिवन्धनाथ तयो पदधीषु स्थितेषु धृतव्रणेन धृतव्रणक्रियवशिकनेत्यर्थः । पद-व्यापनक्रियव्यापुपनघणम् । अनेन शरवद्भक्तानां त्रयविद्यानां समे तत्पञ्जारोक्षपननिमावत् दर्शितम् । रेखातपत्रकलशाङ्कितलेन रेखाकूपेणावधय कलसेन चाङ्कि विहसतिः तत्र यस्य तत्तथोक्तम् । अयमप्युक्षपननिमाव । अचिरमाविन भर्तृपञ्चममनुष्यादेवान्ति-शोका भूत्वारमदागमनं प्रणिपालयेत्यभिप्रायः ॥२१॥

इत्याद्यर्थचूडामयिनिर्गता पष्ठोऽङ्कः ।

अथ सप्तमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति विद्याधरः प्रियया सह)

विद्याधरः—सौदामिनि ! अद्यापि तावद्विद्यादैवतमाराधयता

। मया नोपलक्षितो महेन्द्रसेवाकालः । तत् खिन्नापि

मामनुगच्छ गमनत्वरया कालं नातिपातयावः ।

सौदामिनी—अञ्ज ! आश्रयन्ति । आर्य ! आगतास्मि ।

विद्याधरः—सौदामिनि ! एहि ।

साधु संयमय मूर्धजन्मना-

मुञ्चस्वसत्कुसुमदाम बन्धनम् ।

कुण्डलांशुरचितेन्द्रकार्मुकं

कार्मुकभु ! रचय स्तनांशुकम् ॥१॥

आश्रयं चूडामणिनाटकेऽङ्कः पद्ये मया आकृत एव कृष्यात् ।

अथास्यास्वतेऽस्माभिरनन्वयितैरन्यस्तथाङ्केऽपि यमीरुहयः ॥

(हरिर्हरति पापानि दुष्टचित्तेरपि स्मृतः ।

अनिच्छयापि संस्पृष्टो दहत्येव हि पावकः ॥)

अथ विष्कम्भमाश्रित राखणवर्धं सूत्रविहं विद्याधरमिष्टुनस्य प्रवेशः । कुमे-

रशिखरनिवासी कश्चित् विद्याधरः प्रियया सह महेन्द्रसेवार्थं त्रिगमिपुरता

प्रत्याह—सौदामिनीति ॥ अद्यापि अस्मिन्निदमे एतावन्नं कालं मया

महेन्द्रसेवाकालो नोपलक्षितः ॥ इदानीमेव स्मृत इत्यर्थः । अपिराभ्ये-

नात्पात्रेऽपि सेवाकाले न स्मृतिरभूदिति दर्शयन् । अस्मरत्ये हेतुमाह—

विद्यादैवतमाराधयतेति ॥ यत्प्रसादात् विद्याधरत्वं तदेवनामित्यर्थः । तत्

सस्मात्सेवाया आवश्यकत्वात् खिन्नापि दैवतपूजार्थं व्रतविनष्टापि मामनुगच्छ

गमनत्वरया कालं नातिपातयावः ॥ यथाकालं सेविष्यामि इत्यर्थः ।

साध्विति ॥ हे ! कार्मुकभु ! सत्वरयानार्थं मूर्धजन्मना बन्धनं केश-

पाशं साधु संयमय । साध्वित्यनेन यथा सत्वरगमने खड्गं न मरेत् तथा

संयमयेति दर्शयन् । उच्छ्रस्तान्ति परिमलोद्गारीयि कुसुमानि माला च यत्र

एव तथोक्तम् । स्तनांशुकं च रचय स्तनयोस्त्वन्वमेत्यर्थः । कुण्डलांशुरनिवमि-६-

सौदामिनी—अज्ज ! एवं दाव करिस्सम् ।

आर्य ! एवं दावत् करिष्ये ।

(उभावाकाशयानं निरूपयतः) -

विद्याधरः—सौदामिनि ! पश्य पश्य—

द्रुतमञ्जननीलमावयोः रं

शिशिरादुत्पततोः शिलोच्चयस्य ।

अनुपूर्विकया विकारजातं

प्रसमानेष वसुन्धरा विभाति ॥२॥

सौदामिनी—अज्ज ! कुलपच्चदा दारिं संसइदा संवृत्ता ।

आर्य ! कुलपर्वताः इदानीं संशयिताः संवृताः ।

विद्याधरः—अहो नु अलु. सुभगमस्माकमध्वगमनम् । पकृत-

प्रियापयोधरस्पर्शः अन्यतो दिग्यधूपयोधरस्पर्शः ।

विधुतो वजामि सुरलोकमावृते-

मरुतां पथा भरतकोपलत्विषा ।

जलभारसान्द्रमुदरं पयोमुचा-

महमालिखन् यलययज्जकोटिभिः ॥३॥

कार्मुकं वस्मिन्केरावन्धने तत्र तथोक्तम् । प्रयुक्तानावर्षारसादेन कुपडना-
यतामेवोर्ध्वप्रवृत्तानामिन्द्रकार्मुकत्वाभ्यवसावाद् अमेधेयम् । केरापारादप्य मेघ-
साक्षरपमुत्प्रेषायां बीजम् ॥१॥

द्रुतमिति ॥ शिशोषवरद पर्वतस्य शिशिराद् द्रुवं वसुन्धरावरोरावधोरनु-
पूर्विकया कनेष्य वसुन्धराकन्यानुगारेण वसुन्धरा स्वविकाराणां इष्टादीनां आग
प्रसमानेष विभाति । अत्र दूरत्वदोषेण वस्तुत्वव्यतिरिक्तत्वादिभ्रमस्य कारणत्वेन
प्रसन्नविद्यां वदामहे ॥२॥

आर्य ! कुलपर्वता इदानीं संशयिताः अग्नित्वनास्तिपर्वतरावगोचराः
संवृत्ताः । अहो नु सन्निवृत्तानन्दे । शिखद्रुवयोधरस्पर्शं वन्द्यं, पयोधरराश्वः
मृष्टः । रागद्वन्द्वेय मेघमंरपरीत्य सनरपरीत्य मन्दने ।

विधुत इति ॥ महमरुत्केपवन्विषा मरुतां पथा वायुमार्गेण सुरलोकमावृतेः
विधुतः सम्यक् दृष्टो वजामि । विधुत इत्यनेन मन्ददूरतो मरुते वन्दने
बीजावन्धनम् ॥३॥

(नेपथ्ये)

आदत्तामग्निरद्यप्रभृति द्रुतमेसन्दूषितं यातुधानै-

राप्लत्याकाशगङ्गापयसि मुनिवृषाः सप्त सन्ध्यां जपन्तु ।

भानोर्वाहा भजेरन्नचकितमृजुना वर्त्मना मन्दराद्रि

साध्यश्चारित्रभङ्गाज्जहतु भयमपास्तार्गला द्यौरपि स्यात् ॥४॥

विद्याधरः—अये ! जगद्धोषणेव । निहतेन रावणेन भवितव्यम् ।

सौदामिनी—अहं चि तं एव्य तर्कमि । अदिकन्दे दिश्रदे पवुत्ता

घत्ता, किदं रामेण रक्ष्यसकुलं रावणमस्तावसेसंति ।

अहमपि तदेव तर्कयामि । अतिक्रान्ते दिवसे

प्रवृत्ता धार्ता, कृतं रामेण राक्षसकुलं रावणमात्रा-

यशेषमिति ।

विद्याधरः—अधोऽतकण्टकं भैलोक्यमासीत् ।

आदत्तामिति ॥ इतः पूर्वमग्निहोत्रादीनां यातुधानदूषितत्वेन कर्मानु-

ष्ठानं नाभूत्, अतः परं राक्षसानां वधेन कर्मानुष्ठानादग्निहोत्रादत्तामित्यर्थः ।

मुनिवृषाः मुनिधेयाः । सन्ध्याशब्देन सन्ध्यासमयजप्यो मन्त्रो लक्षणे ।

पूर्वं रावणादयः लक्षां परिहृत्य वकेण रामेण गमनादृजुना वर्त्मनेत्युक्तम् । साध्य-

पतिवता चारित्रभङ्गार्थमुपताना रावणादीनां वधेन चारित्रभङ्गात् भवं जहदु ।

अपास्तार्गला ॥ अग्निराग्नेन प्रविशन्त्यां लक्षणे । स्वर्गनिवासप्रतिषेधकस्य

रावणस्य वधेन देवाः स्वर्गे निश्चिन्तिष्यन्ति निवसन्तिष्यन्ति वाक्वाचमानम् । इतरथा

पूर्ववाक्यैरनीदृक्पदस्य वाक्यस्य न स्यात् ॥४॥

जगद्धोषणेति ॥ अगतिं घोषणं जगद्धोषणम् । घोषणशब्देः राक्षो-

घातणम् । एतुनापादया कस्याचिद् जगद्भासिषिष्यं घोषणमित्यर्थः । आदत्तामित्य-

मेन त्रैविद्यानामेव कर्मानुष्ठानाधिकारात् भूमण्डलविषयं घोषणं इवम् । द्विती-

यपृथीयपाशावामन्तरेणविषयम् । अगस्त्येणमेव रक्षोविषयम् । मातङ्ग इत्यनेन

सकलभुवनपनिवृत्ताविषयम् । अनेन जगद्धोषणेन हेतुना रावणेन निहतेन

भवितव्यम् । रावणं निहतं मम्य इत्यर्थः । अहमपि तदेव तर्कयामि ॥

अतिक्रान्ते दिवसे धार्ता प्रवृत्ता, कृतं रामेण राक्षसकुलं रावण-

मात्रायशेषमिति ॥ मोहकण्टकस्य रावणस्य वधेन निरुपद्रवमार्गं दिव्यं ।

सौदामिनी—अञ्ज उच्छसिदाणि पदिव्यदाणं द्विथयाणि ।

अथ उच्छ्वसितानि पतिप्रतानां हृदयानि ।

विद्याधरः—साम्प्रतम् अभिलपितसिद्धिसम्प्ल्लाप्तं सहस्राक्षं
समाजयिष्यामः ।

(निष्क्रान्तौ)

मित्रयिष्कम्भः ।

(ततः प्रविशति भेरीं प्रहरन् पर्यटन् जाम्बवान्)

जाम्बवान्—(उक्तमनुकृत्य)

वेगादुत्पततो विधूय नमुचिं पादस्य पत्युश्चिता-

मग्ने सञ्चरता मया मुहुरभूद् भेरी गभीरं हता ।

रामेणापि व्रताननं हतवत्ता व्यापारितोऽयं जनः

तस्मिन् कर्मणि कर्म नूनमुचितं लोकोऽयमात्मन्यते ॥५॥

महानयं भारः । साधयामस्तावत् । (निष्क्रान्तः)

अथ पतिप्रतानां हृदयान्युच्छ्वसितानीनि ॥ साम्प्रतमिति ॥

स्पष्टोऽर्थः । अरिजयानन्तरं भेरीप्रहारेण जयोदोषणा राजा धर्मः विरोधतो रावण-

मयाभिन्नगृहं परित्यज्य तत्र तत्र गिरिगुहादिषु विलीनान् जनान् प्रति पूर्ववत्

स्वपदमनिष्ठापनार्थं उदोषणा कर्तव्येति परिचितमिभुषणो जाम्बवास्तदर्थं धुनावेन

नियुक्त इति निष्कम्भकादुगोर्मध्ये जाम्बवतः प्रवेशस्य नासन्नितिराशङ्कनीया । उक्त-

मनुकृत्येति ॥ उक्तमादस्तामिलादिवाक्य पुनरत्युक्त्येत्थं । आहति शेषः ।

भेरीप्रहारकर्मणि पूर्वाभ्यासं तदानीन्तनाद् भेरीप्रहारादुद्गुह्यमस्कारोऽनुस्मरति ।

वेगादिति ॥ भित्तां पत्युः चिच्छन्देन शुद्धिवाचिना उत्तम्वन्धाद् वेतना

ब्रह्मादयो लक्ष्यन्ते । तेषां पत्युर्नियामकस्य विष्णोरुपेन्द्रस्येत्यर्थः । तस्य पादस्याग्ने

सञ्चरता मपेत्यन्वयः । यथोक्तं भीमद्वागवते—“जाम्बवानृचराजस्तु भेरीराम्भेम-

नोभवः । विजयं दिक्षु सर्वांश्च महोत्सवमघोषयत् ॥” इति । पादविरोधं—

नमुचिं विधूयोत्पतत इति ॥ बलिभूलो नमुचिर्नाभासुरः स्वामिनिवोग

विना त्रिविक्रमस्योत्पतनं पादं निरोद्धु प्रवृत्तः समुत्पन्नमवेगेनैव हत्वा पुनरपि

वेगादुत्पततः पादस्येत्यर्थः । अग्ने सञ्चरतेत्यनेन तदानीं पादजवानुरूपः आत्मनो

(ततः प्रविशति रामः सन्नाहवेपमपास्य
लक्ष्मणविभीषणसुग्रीवैः सह)

रामः—(विभीषणमवलोक्य) वयस्य ! विभीषण !
नगरां विश पश्य भर्तृहीनं

जनमापादय कर्म चोचितं च ।

व्यसनेषु महत्सु तत्कुलीनं

जनमालोक्य समुच्छ्वसन्ति पौराः ॥६॥

विभीषणः—प्रसीदतु देवः । नाहं बन्धुमेहाद् ब्रवीमि ।

क साधवः क च रचनीचरा वयं

तथापि मां सुखयति हि त्वदाश्रयः ।

वेगोऽभूदिति धोत्वते । भेरी इत्येवमेव संचरणसमये भेरीजननं कुर्वतोऽपि मे
वेगस्य तादृशव्यमेवेति धोत्वते । गभीरमित्यनेन सञ्चरणसमये ॥ भेरीजननस्य
किञ्चिदपकर्षं इति दर्शयति । सुदुरित्यनेन सञ्चरणसमये भेरीप्रहरणस्यानुवृत्त्या
ममामावो दर्शितः । इदानीं रामेण वृद्धोऽप्ययं जनोऽहं तस्मिन् भेरीप्रहरणपरमके
कर्मणि व्यापारित इत्यन्तर्गतगर्भेयमुक्तिः । यत एवमतो मन्येऽयं लोको जनो
नूनमुचितं पूर्वमभ्यस्तं कर्मफलम्बत इति ॥५॥

महानयं भार इति ॥ महानयं भेरी महत् चतुर्दशसु लोकेषु सम्भारो
गुह्यतरो भारः । साधयामस्तावत् ॥ गच्छाम इति ।

एवमशेषगुह्येषु निहितजनानाम्युदयहेतुभूतं रावणवचं निदेशयितुं जाम्ब-
वन्तं नियुज्य रघुनाथो रङ्गायां विभीषणं प्रतिपादयितुमाह—वयस्येति ॥
वयस्येत्यनेन मित्रत्वोक्त्वा भृत्यत्वं निवार्यते । अथ क्रियाणां क्रमो विवक्षितः ।
एकशब्दः परयेत्यनेन सम्बध्यते । उचितं कर्मैत्यनेन वदकृत्वादि प्रजापालनार्थं
कर्मोच्यते । सत्त्वानां कर्मणामवश्यवर्तमानत्वे हेतुमाह—व्यसनेष्विति ॥६॥

अथ विभीषणः स्वामुक्तेऽर्थेऽप्यप्रतिपादयति करिष्यन् प्रसादं तावत् मार्ग-
यते—प्रसीदत्विति ॥ नाहमिति ॥ अहं बन्धुमेहादेतोर्न किञ्चिद् ब्रवीमि ।
यतो बन्धुभिरपेक्षितोऽहं भवन्तं शरणं गतः जनो बन्धुनुरित्य न किञ्चित्त्वर्ग-
मणीत्यभिप्रायः । यमेव स्मरतेवा कर्मैवेति वस्तुमुपोद्घातं करोति । प्रतिपादयं
वृद्धो सगुह्य-तदर्थमर्थागतवर्तमानमुपोद्घातः ।

क साधव इति ॥ उत्तरवच्ये तवापीति दर्शनादत्र यत्नरीति इत्यम् ।

अपायिनीमहमिति पूर्वजन्मनो

न कामये नरवर ! गत्वर्हो श्रियम् ॥७॥

रामः—मा मा, नैव राजधर्मः । नोपनता श्रीरघमन्तव्या । अपि च,

सार्धं त्वया गुणपरायण ! निर्गुणेन

निर्वासितः सरभसं तव पूर्वजेन ।

त्वामद्य सत्पथपुरोग ! पुरो निधाय

पौलस्त्यभूमिषु पदं निदधातु धर्मः ॥८॥

विभीषणः—देव ! अद्यप्रभृति,

बहुमानपदं भवाम्यहं प्रणयोत्फुल्लमवेक्षितस्त्यया ।

ध्रियते हरसङ्ग्रहाद् बुधैः शिरसा किं न चिताकरोदिका ॥९॥

साधूना बुष्मादुरामस्वामिर्दुर्जनैः संसर्गो वक्ष्यन्नुचितः तथापि त्वदाश्रयः

त्वदाश्रयत्वं त्वत्सेवैत्यर्थः । मां सुखयति ॥ अनुचिनमपि त्वत्समीपे निवासं

गमयतिशयात् प्रार्थय इति भावः । ननु कमागता पूर्वजस्य शीरनुपेक्षणीया

अत आह—न कामय इति ॥ हे ! नरवर ! अहं पूर्वजन्मनः धियं न कामये ।

विशेषणद्वयमकामनायां हेतुः । गत्वर्हो गमनशीलाम् अदिनष्टया एव धियः

पुनरान्तरप्राप्तिर्गमनम् । अपाय परिषद्भ्यादिङ्गस्वरूपविनाशः । तत्र विशेषतः

पूर्वजन्मनः श्रीरघर्माभिषत्त्वादित्यपायिनी । इतिराश्रयेन सदासीं दुरयमानो विना-

शप्रकारोऽभिधीयते । अतोऽस्वाः पुनर्भारणेऽप्यभर्माभिषत्त्वात् विनाशोऽवरय-

भादीत्यभिप्रायः ॥७॥

मा मेति ॥ एव बोध इति शेषः । एव कुनकमागवभीवरित्वागो न

राजधर्मः । अस्मिन्नर्थे हेतुत्वेनार्थसास्त्रमुदाहरति—नोपनतेति ॥

सार्धमिति ॥ निशाचरदुर्लभविनयसमावेशादिगुणामवभूत ! निर्गुणेन

तव पूर्वजेन सरभसं त्वया सार्धं निर्वासितो बभूव । त्वां पुरो निधाय पौलस्त्यभूमिषु

पदं निदधातु । सत्पथपुरोगेत्यनेन धार्मिकत्वमुच्यते । सङ्क्राम्यमानस्य धार्मिकत्वा-

भावात् विभीषणेन सह धर्मो निर्वासित इत्युक्तम् ॥८॥

बहुमानेति ॥ बहुमानपदस्य हेतुः—प्रणयोत्फुल्लमवेक्षित इति ॥

यनो गुणपरायणसत्पथपुरोगेलादिनाहममाधुरवि प्रणयेनोत्फुल्लं समञ्जसं श्रीरघ

साधुत्वेनाग्रीकृतः अतः सर्वजनबहुमानास्पदं भवामि । अत्र दृष्टान्त—ध्रियत

रामः—ययस्य ! सुग्रीव ! पर्याकुल इव ते, सखा विभीषणः ।

कृतकरणीयमिमं लङ्कायां प्रकृतिभिस्सह संयोजय ।

सुग्रीवः—यदाज्ञापयति देवः । एहि लङ्केश्वर ! इत इतः ।

(निष्क्रान्तौ)

रामः—अद्याहं सिद्धार्थो विभीषणप्रतिष्ठापनात् । कुतः,

तस्य लक्ष्मीर्नटस्येव छत्रचामरलक्षणा ।

न यद्भाति फलं यस्मिन्नर्थिनां प्रार्थनालता ॥१०॥

(प्रविश्य)

सुग्रीवः—जयतु देवः ।

रामः—सुग्रीव ! किमिदं निर्गमनानन्तरमेवागमनम् ।

सुग्रीवः—देव ! इदं विभीषणवचनम् । अहं तायन्नगरीं न प्रवि-

श्यामि यावद्देवी ततो न निष्क्रामति ।

इति ॥ चिताकरोटिका स्मृतानास्ति । शिरसेत्यनेन भारये सादृशं
वर्णितम् । दूरसंभ्रमात् वरेणाग्रीकृतत्वात् । युधैः शिवभक्तैः । इह दृष्टा-
न्मृगलाद् गम्यमानेन विभीषणकरोटिकासादृशेनोदलामात्रे व्यज्यते ॥६॥

पर्याकुल इयेति ॥ स्वामिनो वियोगं सोढुं निवोगमनुष्ठानं स्वमेव
लङ्कां प्राप्य पानमयंतेन पर्याकुलत्वम् । कृतकरणीयं कृतपैतृकार्पणं प्रकृ-
तिभिः इतान्शिष्टैरमात्यैश्च दूतैश्चादिभिः सम्यक् बोध्य । सिद्धार्थः
इतार्षः । क्वार्थासमुत्पन्नमित्येव विभीषणस्य स्वगम्ये प्रतिष्ठापनात् इतार्षोऽहम् ।

आश्रितजनरक्षणार्थेन गृहायां भीरित्वेन च अनिरेकमुद्यमेन समर्थवने—कुत
इत्यादिना ॥ भवितां यदिवा प्रायेणा लता इति निश्चयानिरेकारणमर्क
पत्र न वचनानि न लभत इत्यर्थः । इह प्रार्थयितुः यत्तत्प्राप्तः प्रायेणापामारोपितः ।
तस्य गृहस्य छत्रचामरलक्षणा श्रीः नटस्येव नटस्य लक्ष्मीरिव । यथा नटेन
अतुरिधाभिनयप्रदर्शितः विमातानुमाचमयित्वा, रोगस्य च नवनप्रीतिप्राप्तकृता
तथा तस्य गृहस्य अतुरङ्गनमन्त्रिमयप्राकारनगरगृहेष्वानन्दप्रवासादिभिरुप-
भोगैर्भोगैः नवनप्रीतिप्राप्तकृता न किञ्चित्प्राप्तवन्ति । यथे तन्—“छा-
भीरुभिलसन्तिरेषु सन्तु इत्येव वा” इति ॥१०॥

रामः—(सखदुमानम्) यद्येवम्, त्वमेव तव सखीमानय ।

सुग्रीवः—यदाज्ञापयति देवः । (निष्क्रान्तः)

रामः—(सवितर्कम्)

इत्या चालिनमर्थये गिरिशतैरावध्य सेतुं श्रमा-

लङ्कामेत्य सहायबन्धुसहितं कृत्वा इतं रावणम् ।

यामद्य प्रतिपालयामि वचनप्रामाण्यतो मायतेः

संघासादपि नाम सा नृपसुता न स्याद्वर्णास्पदम् ॥१६॥

अद्य विभीषणवचन सुग्रीवादाकर्ण्य सीतानयनायं तमेव नियुक्ते—
यद्येवमिति ॥

तमाद्याप्य* एवितर्कमाह—इत्येति ॥ इह सीताहरणपूर्वमेवागस्त्याश्रमे
स्थितेन सर्वराक्षसवध* प्रतिज्ञात इति रावणवचनान्तरमेव निखिलमुचनवामिनो
जनाः पूर्ववत् स्वाधिकारभाजो वर्तन्ता नानः पर कुतश्चिद्वयम् अहमेव रक्षित-
स्मीति जाम्बवन्मुखन मेरीप्रहारपूर्वकं स्वार्था निरेष निखिलमुचनवामिनो अना-
र्य स्वे पदे प्रतिष्ठापिताः अनन्तर सत्येव ज्ञायस्वमिषिक्तो विभीषणो लङ्कायां
स्थापितः एव साधितप्रतिष्ठातर्कस्य रावणस्यायत्तरप्राप्तं सीतापरिग्रहं प्रति वितर्कोऽ-
नेन इत्येत्यादिना मध्येन क्रियते । मायतेर्बचनप्रामाण्यतो यामद्य प्रतिपालयामि
स* नृपसुता अर्थात्पद स्यात् वा इत्यन्वयः । वचनप्रामाण्यं न गाढाप्रति-
षाजने हेतु* सीतायां निदोषत्वावधारण एव साक्षाद्विदुरवान् मायतेरातत्वात्प्राप्यद-
शेनमूलात्वाद्य वचनस्य प्रामाण्यम् । अयमर्थः । पूर्वमेव स्वभावपूर्वाभोजनपा-
निदोषत्वेन निखिला पश्चात्संवादप्रमाणान्मायतेर्बचनान्तर्भावपूर्वा सीतामद्य प्रति-
पालयामि सा नृपसुता विरकात् रावणगृहनिवासाद्विदुरवर्णारपदन अवरो लोका-
पवादः तथारपदं स्याद् अवेत्र वा । संभावनायां लिङ् । नमः पृथगन्वयः ।
एवंभूतावेतर्कभोजनाद्योऽनिनामशब्दः । सुवासो लोकस्य शोचानुशङ्काभावेव हेतुः
न रावणस्य स्वभावपूर्वाभोजनया मायतिवचनप्रामाण्येन च निरोधपरनिश्चय-
रयोक्तृत्वात् प्रकृतमन्वयमात्र कृत्वा सीतां प्रदीप्तातुरगिरितनयनविरिधेयाय । केनो-
पदेन लोकस्य शोचाराष्ट्रा परिहरिष्य मीति विगर्हयन्वचनं दृष्टव्यम् । ततोऽप-
यानिनिग्रहादिरावणवचनपूर्वतो व्यापारस्मीजनगिरिमहानोचरमन्देहकस्य एव संवृत्त
इति सेरदवगम्याह—इत्येति ॥१७॥

लक्ष्मणः—प्रसीदत्वार्थः ।

सुखाभिलाषी स्त्रीभावो दुर्विनीताश्च राक्षसाः ।

दूरे वयमतो देव्याः परीक्षया भावशुद्धता ॥१२॥

रामः—लक्ष्मण ! क हनूमान् ।

लक्ष्मणः—स खल्विदानीं युद्धभूमौ

क्षिप्तान्यद्रिशतान्यपास्यति भुजेनाधः कपीनां कृते

प्रस्तानुद्धरति प्रसह्य वदनादक्षेभ्यरान् रक्षसाम् ।

गोलांगूलकुलस्य निर्भरजलैर्मुष्णाति युद्धभ्रमं

प्रादेभ्यो विभजत्यपां निलयने पौलस्त्यबन्धून् दतान् ॥१३॥

प्रसीदत्वार्थ इति ॥ प्रसङ्गेन सत्तार्येण मदीयं वचनं श्रोतव्यमित्यभिप्रायः ।

सुखेति ॥ देव्या भावशुद्धता परीक्षया ॥ इह भावशुद्धतामनूष

तस्या परीक्षा विधीयते । वधप्यारत्येव देव्या भावशुद्धता मानोऽन्तःकरणं तया-

प्यवरर्ष केनचित् प्रमाणेन परीक्ष्य निश्चेत्तव्या बहूनां दोषराक्षादेवतां सद्भावात् ।

तानेव दर्शयति सुखेत्यादिना ॥ निषिद्धमनिषिद्धं वा यद्यद्युक्तं तत्तदभिलषितं

शीलमस्येति सुखाभिलाषी स्त्रीभावः स्त्रीत्वम् । अनेन स्त्रीत्वसामान्यानुवर्णितेन

सुखाभिलाषित्वस्य स्त्रीप्योक्त्यनुवृत्तिर्दर्शिता । दुर्विनीताश्च राक्षसा

इति ॥ एकादिभ्येव दुर्विनीतानां राक्षसानां मध्ये स्थितिरपि महती राक्षां जन-

यतीत्यर्थः । दूरे वयमिति ॥ ये राक्षसास्तु ॥ ते दूरेऽभून् । समर्थे हि—

“पिता रक्षति कौमारो भर्ता रक्षति यौवनम्” पुत्रस्तु स्वविरोभावे न स्त्री स्वान-

न्धमर्हति ॥” इति ॥१२॥

अथ लोहप्रलयापानार्थं साधारणरूपतीतापातिव्यभिहं हनूयन्ते विद्याममानः

पृथ्वि—लक्ष्मणेति ॥ तत्प्रमाणमनेऽस्मीमां निलम्बोऽन्तःस्वभिप्रायेण—

स खल्विति ॥

युद्धभूमौ तत्र को व्यापार इत्येहायामाह—क्षिप्तानीति ॥ इत्थं रव-

व्यर्षं निमित्तार्थम् । राक्षसे- क्षिप्तानां परंशानामप्यप्रदेते राक्षसान्दर्षानुभा-

पयित्वमित्यर्थः । अपास्यति दूरम्- क्षिपति । अनेनाक्षिप्ततापासनार्थं विधी-

ययनियामार्थं च आप्त्यतीति दर्शितम् । राक्षसादहनप्रमाणं पृथ्वादिभ्योऽन्त-

र्गिरेभ्योऽनोदयति । इह कप्युक्षगोलांगुलानामपाननादिनिष्कासित्वं न भवतिवत्तम्,

रामः—सदृशमिदमस्य चेष्टितम् ।

(नेपथ्ये)—उत्सरह उत्सरह अन्ता ! उत्सरह ।

उत्सरत उत्सरत आर्याः ! उत्सरत ।

रामः—लक्ष्मण ! किमिदम् ।

लक्ष्मणः—आर्य ! इदमायमनमार्यायाः ।

रामः—किं नु खलु देवीं महाजनो वदयति । लक्ष्मण ! सुग्रीव-
माज्ञापय—वृत्तमुत्सारणकर्मणा, तत्रैव यानादवतार्य
प्रकाशं भवेश्यतां मैथिलीति ।

लक्ष्मणः—यदाज्ञापयत्यार्यः । (निष्क्रान्तः)

रामः—

अथधूय दशग्रीवं मामनुव्रतचेतसः ।

सर्वे पश्यन्तु जानक्या रूपं चारित्रभूषणम् ॥१४॥

सर्वेषां भवसनाना सर्वत्र सम्भावा । ययासमय सर्वेषां सर्वैक्याविषयसमस्तोति
द्रष्टव्यम् । राक्षसशरीरपरित्यागो विभीषणनिवासार्थ एव ॥१३॥

सदृशमिति ॥ कविरवधार्यत्वात् विभीषणनिवासार्थत्वाच्चालम्बनं सद्गुचि-
तमस्य चेष्टितमिति भावः । आर्याः । देवसमीपे वर्तमाना महाजना । उत्सर-
तोत्सरतेखुत्सारणकर्मशुभिन सीताया आगमन निष्ठापयति—आर्येति ॥ किं
नु खल्विति ॥ निदोषाया अपि देव्या इदानीमेव परिग्रहो महाजनसभादा-
भावे दुष्कर एवेत्यभिप्रायः ।

अथधूयेति ॥ सर्वे जना प्रवासं यत्समीपमागच्छन्त्या जानक्याचारित्र-
भूषणं रूपं पश्यन्तु । रूपशब्देन शरीरवेषादभिधीयते । चारित्रमेव भूषण-
वस्य लक्ष्योक्तम् । चारित्रशब्देन चारित्रविद्वभूता विरहपापिदमकार्षणैकदेशी-
चारणमसौमहत्वादयो वर्मा लक्ष्यन्ते । भर्तृविप्रयुक्तायाः पतिव्रतायाः चारित्र-
योक्तृत्वेन शोभाकरत्वासेषां भूषणत्वमुक्तम् । पश्यन्तु एवभूतरूपदर्शनेन प्रापेय
महाजना विशस्या भवन्त्येवेत्यभिप्रायः । जानक्या रूपदेवभूतये हेतुमाह—
अथधूयेति ॥ दशभोगमवभूतावशाव मामनुव्रतमनुगत चेत्तो वत्सारणा तथो-
क्तेति । किं नु खल्वधूयेत्याभ्यां धन्वाभ्यामपवादशब्देन न दोषाराह इति
स्पष्टमवगम्यते । अथ एवारागाभिर्न त्यादवरांरदमिति ग्रन्थोऽपवादशब्द-
न-

(ततः प्रविशति सीतां लक्ष्मणसुग्रीवोभ्याम्)

उमौ—(प्रणमतः) इत इतः ।

(नेपथ्ये)

अदो नु खलु लक्ष्मणसुग्रीवयोः साध्वाचारः ।

अनयोर्नमतोरथ दूरानतश्चिरस्कयोः ।

पतन्ति राजकन्यायाः पादयोरेवं दृष्टयः ॥१५॥

सीता—(आत्मगतम्) किं ए खु मं महाजनो मंतेदि । किं ए
खु मं अज्जउत्तो मंतेदि । अयिस्ससणीओ खु इत्थि-
आभावो । अधण्णाए मम किदे अणत्थसाअरे पडिदो
अज्जउत्तो अत्तकेण चाहुणा उत्तण्णो । सच्चं एव्व भण्णिदं
मारुहणा पुदमं वि धणुणा पडिग्गहीदा दारिं वि
धणुणा उद्धरिस्सदित्ति ।

किन्नु खलु मां महाजनो मन्त्रयते । किन्नु खलु मां
आर्यपुत्रो मन्त्रयते । अविश्वसनीयः खलु स्त्रीभावः ।
अधन्याया मम कृते अनर्थसागरे पतितः आर्यपुत्रः
आत्मीयेन बाहुना उत्तीर्णः । सत्यमेव भणितं मारु-
तिना प्रथममपि धनुषा परिगृहीता इदानीमपि धनुषा
उद्धरिष्यतीति ।

एवमप्यारवाणः ॥१४॥

उमौ प्रणमत इति ॥ लक्ष्मणेन दर्शनसमये समुदाचार इति प्रणामः
कृतः । यद्यपि सुग्रीवेण पूर्वदर्शनसमये प्रणामः कृत एव तथापि लक्ष्मणाय न-
नानन्तरं देवाद्या देवी प्रणम्य विद्यापनीया इति गदानीं तत्प्रणामः कृतः ।

अदो इति ॥ चापुगचाररक्षणान्तरः । दूरमन्त्रयमानतं शिरः पथे-
रणी प्रयोजो ॥१५॥

किं नु खलु मां प्रति महाजनो मन्त्रयते ॥ अविश्वसनीयः । किं नु
खलु मां प्रति मन्त्रयत आर्यपुत्रः ॥ महाजनस्यार्यपुत्रस्य च निशङ्कादा-
मपि मपि दोषाशङ्का संभवतीत्याह—अयिश्चस्वनीयः खलु स्त्रीभाव
इति ॥ अधन्याया मम कृते अनर्थसागरे पतितः आर्यपुत्रः

(सर्वे उपसृत्य)

लक्ष्मणः—जयत्यार्यः ।

सुग्रीवः—जयतु जयतु देवः ।

सीता—जेदु अज्जउत्तो । जयत्यार्यपुत्रः ।

रामः—देवि ! इत इतः । (इत्यधोक्ते मुपं परावर्तयति)

उभौ—किं नु खल्विदम् ।

रामः—लक्ष्मण ! हनूमांस्तावदाहूयताम् ।

लक्ष्मणः—यदाहापयत्यार्यः । (निष्क्रान्तः)

रामः—सुग्रीव ! पूर्वमियं न दृष्टा ।

(सुग्रीवो भीतस्तिष्ठति)

रामः—सुग्रीव ! पश्येदानीं त्वयादृष्टपूर्वं विरहचारित्रम् ।

हरिचन्दनप्रणयिनौ पयोधरौ

कुसुमाचितं सुरभि केशधन्वनम् ।

आत्मीयेन बाहुना उत्तीर्णः ॥ सत्यमेव भक्षितं मारुतिना प्रथ-
ममपि धनुषा परिगृहीता इदानीमपि धनुषा उद्धरिष्यतीति ॥
स्पष्टोऽर्थः । पूर्वाभूतरामदमार्जुनवचमादिगुणसमुदयेनासतममावृत्तिवचनेन च सप्त-
तस्य सीतायाश्चारित्रविद्वानस्य प्रमाणान्तरेभ्यो बलवत्तमेव समोगशृङ्गारानुरूपोऽयं
लवकगोचरेण प्रलब्धेण बाधितत्वादरोनसमय एव दुष्टेयमित्यवधार्यं मुखपटावर्तन
कृतमिति दृष्टम् । अदृष्टमीतावेषत्वेन सस्मरकारणमविज्ञाय सुपीबलवत्तमावा-
हत् —किं नु खल्विदमिति ॥ अथ हनूमद्वचनस्य मिथ्यात्वं परिकल्प्य
सस्मरम् तदानवतार्यं लक्ष्मण निगुह्यते—हनूमानिति ॥ अथ दुष्टत्वेन निदि-
ष्टायास्सीताया आनयनं कृतमिति मर्या सस्मरममाह—सुग्रीवेति ॥ पूर्वमियं
न दृष्टेयं काकुत्थेया । अदृष्टाया आनयनसमयेन पूर्वं त्वया दृष्टयानया मदित-
व्यमित्यर्थः । भीत इति ॥ मयात्वग्विवचनं दातुमशक्तीति शरीरार्थः । पश्येति ॥
पूर्वं ॥ दृष्टमित्यदृष्टपूर्वम् । विरहचारित्रशब्देन विपरीतवचनया समोगशृङ्गारानु-
रूपत्वेरित्येवोक्तं लक्ष्यते । अथाह पतिव्रतास्वदृष्टपूर्वमस्या इदं दृश्यमानं निर-
हचारित्रविद्व परम् । अतः पतिव्रतानामुत्कृष्टैवेवमिति गम्भीरावेतन्मर्ममिदं वचनम् ।

तदेव दर्शयति—हरिचन्दनेनेति ॥ एषा पतिव्रता विरहव्रताय

अरुणप्रभातिशयचोरमम्बरं

विरहवताय वहते पतिव्रता ॥१६॥

सुग्रीवः—देव ! ममात्याचारदोषादियं देवस्य नयनगोचरं प्राप्ता ।

रामः—युज्यते । लक्ष्मणोऽपि न पश्यत्येव ।

सीता—(आत्मगतम्) हृदि, अणसूआण अणुग्राहो वि मे
वर्णि सावो संवृत्तो ।

हा ! धिक्, अनसूयाया अनुग्रहोऽपि मे इदानीं शापः
संवृत्तः ।

(ततः प्रविशति लक्ष्मणो हनूमांश्च)

लक्ष्मणः—जयस्वार्यः ।

हनूमान्—जयतु देवः ।

रामः—लक्ष्मण ! हनूमता सह पश्यैनाम् ।

(उभौ सीतां दृष्ट्वा मुखं परावर्तयतः)

हनूमान्—देव ! लङ्कायामन्या मया दृष्टा । साम्प्रतमियमन्या ।

सीता—अज्जउत्त ! अहं किं वि वक्तुकामा ।

आर्यपुत्र ! अहं किमपि वक्तुकामा ।

रामः—ननु ते रूपमेव कथयति ।

आत्माभिमतभारसम्भोगात् । अत्रापि विपरीतलक्षणा । हरिचन्दनप्रणयिनौ
हरिचन्दनानुलिप्तौ । पयोधरी वहते दधाति । तथा कुटुम्बाधितत्वात् सुरभि
केशधन्धर्मं केरापातं वहते । तथाऽरुणस्य सन्ध्यावर्णस्य यः प्रभातिशयः तस्य
चोरं तदपहारि मम्बरं च वहते इति पूर्ववदधिचेपमर्थैयमुक्तिः ॥१६॥

अत्याचारोऽप्युत्तुह आचारः । अत्याचारदोषात् सीतानयनहेतुत्वेन तस्य
दोषत्वम् । अत्र स्थितिरिक्ताह्वारंनमत्याचारत्वेनाभिप्रेतम् । हा ! धिक्,
अनसूयायाः अनुग्रहोऽपि मे इदानीं शापः संवृत्तः ॥ वनवास-
मलिनायास्तव भर्तृसमीपे सर्वं भयद्वनं भवत्वित्यनुग्रहोऽप्यर्थपुत्रेणाद्यातत्वात्
“रापोऽभूदित्यर्थः । अथ हनूमानन्यादूरीं सीतां दृष्ट्वा स्वापराधं परिहर्तुं
क्षममाह—लङ्कायामिति—आर्यपुत्र ! अहं किमपि वक्तुकामेत्येवमुक्त्वा सीता-
वचनस्यावकाशं निरूपयति—नन्विति ॥ प्रत्येकेन रूपदर्शनेनैव तत्र लङ्का-

सीता—कुमार ! त्वं मे वचनं सुणाहि ।

कुमार ! त्वं मे वचनं शृणु ।

लक्ष्मणः—तव वचनश्रवणस्य फलमेतत् ।

सीता—सुणाहि पवनपुत्र ! । शृणु पवनपुत्र ! ।

हनुमान्—गतोऽभूत् स कालः ।

रामः—इदानीमपि मम पुरतस्तिष्ठति ।

रजनीचरगूढसन्निभिः कृतसङ्केतनया दिने दिने ।

शृजुभाषजडास्त्यया वयं छलिताः पुञ्जलि ! दण्डके वने ॥१७॥

सीता—(सस्मितम्) अज्जउत्तेण वि परसवअणं मणीअदि ।

आर्यपुत्रेणापि परुषयचनं भण्यते ।

वृत्तान्तस्तत्त्वतो विदित इति न तत्परिधानार्थं त्वद्वचनापेक्षेति भावः । कुमार ! त्वं मे वचनं शृण्वति ॥ तव वचनश्रवणस्येति ॥ तव पुरतो मरिम्स पश्चात् पिपसा दार्ष्टिं मादुमन्मानं मरिम्ससिचि तव वचनश्रवणस्य फलमेतत् । श्रवणशब्देन श्रवणफलमनुष्ठानं लक्षणे—स काल इति ॥ तव वचनश्रवणकाल इत्यर्थः । इदानीमिति ॥ पूर्वमेव मया निराकृतापि किं पुरतस्तिष्ठतीति काका पुरोऽपरवाननिषेधो धीत्येन ।

अवानय्यशानुग्रहानन्तरमेव भूनाया एव सीताया दरीने सति चरणनलिन-
साध्यमित्यनेन यो हेतुर्निष्पामितः तदनन्तरं शर्पणव्यावृत्तात्तत्तत्परदुर्निमित्तो-
पलम्भमायावृत्तदरीनादिभिः निष्ठाशया निष्ठाश्रयस्थानीया तद्विधानं न कृत्य
तत्रापि स्वच्छन्दवृत्तिरेव हेतुरिति भाव्या सीतामनिषत्पेक्षैर्वचनैरभिधायति—
रजनीति ॥ गूढसन्निभो काराः । रजनीचरशब्देन रजनीं चाप्रत्यभावात्
दर्शितम् । तेन मनुष्याणां निद्राशीतत्वेन निशि बध्नामीकर्व दर्शितम् । धारः
रजनीचरे दण्डके वने दिने दिने कृतं सङ्केतनं यस्या तया त्वया एव दण्डके
वने छलिता, वञ्चिता । बध्नायां हेतुः शृजुभावेन जडाः बहुमार्गानभिधा-
इति । वने इत्यनेन सङ्केतस्थानानां गुप्तमात्रं प्रदर्शितम् । श्रिपुत्रं चतुर्वि-
पुत्रम् । अत्र एव दिने दिने पञ्चसां बहुपरिसङ्केत उक्त ॥१७॥

सस्मितमिति ॥ मनसाप्यव्यनित्यवार्ताया पुञ्जलीति सम्बोधनेन
विनोदः । आर्यपुत्रेणापि परुषं भण्यत इति ॥ आविशब्देन निषे-

सुग्रीवः—

इदं श्रुत्वा वचो भर्तुर्यदेपा कुरुते स्मितम् ।

तदियं सर्वनारीणामवरा वा वरा यदि ॥१८॥

निर्वास्यतामेपा स्वामिविषयात् । क्षीराद्रुतिं चिताग्निः
कथमर्हति ।

प्रियवादिनापीति दर्शितम् । अत्रैवं विप्रकृताया अपि सीताया ईर्ष्याभावेन, स्वीया-
गुणोत्कर्षो दर्शितः । यथोक्तम्—“सम्पत्तौ च विपत्तौ च मरत्येऽपि न मुञ्चति ।
सा स्वीया लब्ध मेम आयेते पुण्यकर्मणः ॥” इति ।

इदमिति ॥ भर्तुरिदमतिपक्षं वचः श्रुत्वा स्मितं कुरुते यत् तत्तस्मा-
दियं सर्वनारीणामवरा अपमा वरा उत्तमा वा । यदिर्विकल्पार्थः । अयमयाना-
मनेकार्थत्वात् । येषां पूर्वं पतिमना सती आत्मेनैवं ऐहिकपारमिहकृत्यत्वेतुगूतं
भर्तारं कठोरदृश्यत्वेनेषेय स्वच्छन्दचारिणी भूत्वा स्मितं कुरुते ततोऽप्यन्तनि-
कृष्टास्तु गणिकास्त्वप्यथमेति सर्वशब्देन बोधितम् । नदिशानीमपि अस्त्रलितधरि-
त्रेषां साक्षाच्छब्देन भर्तृपरित्यागशोकं निगम्य योगबलेन प्राणपरित्यागं निश्चित्य
समा भूत्वा स्मितं कुरुते ततोऽस्त्वन्वादीनामपि पतिमनानां मध्ये कटकटमेति
सर्वशब्देन दर्शितम् । अत्र वाक्यस्य सन्देह एवार्थः ना-पत्तकोटौ पक्षपातोऽ-
स्तीति ज्ञेयम् ॥१८॥

अपेदानां मिलनेन वचनेन स्वाभिनयतस्याः पुरोऽवरवानमनमिममभिरयाहा
तदुरसारणार्थं विमुक्ते—निर्वास्यतामिति ॥ स्वामिविषयात् स्वामित-
कारादिस्वार्थः । क्षीरेति ॥ चिताग्निः शमशानाग्निः । क्षीरं, चेदमाद्रुतिश्चेति
क्षीराद्रुतिः । आद्रुतिशब्देन अद्रुत्येऽनयेति कर्णव्युत्पत्त्या होमसाधनमुच्यते ।
नदयमर्थः । संनिपत्योपकारकसंस्कारकर्ममंरकृता निगम्यः शुद्धा अमृतादधीतेत्या-
दिष्वचनाभिहितानां पञ्चानहविरादिसेरुद्राहवनीवाग्निसम्बन्धयोग्या क्षीराद्रुतिः
कथं राक्षसाशुद्धत्वं निताम्रेः संलग्नमर्हतीति । अत इष्टान्तरनेन सीतायाभिता-
प्रमायर्थं राक्षस्य क्षीराद्रुतितादृश्यं च गम्यते । तेन यथा निसर्गः शुद्धसामिः
राक्षसीरसम्बन्धादगुचितं तथा सीताया रक्षससंगोपाधिको दोषः महत्तमो
भवतीति बोध्यते । यथा क्षीराद्रुतिनिसर्गः संस्कारकमेवा च विशुद्धा तदा राक्षसोऽपि
अमरकर्मभ्यामायत्तं विशुद्ध इति बोध्यते । न - पात्र निश्चयेन यथा दूषयतीति

लक्ष्मणः—नैषा शरीरेण गन्तुमर्हति ।

हनुमान्—शाधि देव ! यथाहं दण्डमस्याः ।

सीता—अणुमदा अज्जउत्तेण अग्निं पविससुक्कामम्हि ।

अनुमतार्यपुत्तेणाग्निं प्रवेत्तुकामास्मि ।

रामः—लक्ष्मण ! अस्याः पतिवतायाश्छन्दमनुतिष्ठ ।

लक्ष्मणः—यदाज्ञापयित्यार्यः । (आत्मगतम्) इदानीं प्रीतोऽस्मि ।

(प्रकाशम्) देवि ! इत इतः ।

सीता—(आत्मगतम्) हिअअ ! अज्जउत्तपादेसु पणमेहि ।

हृदय ! आर्यपुत्रपादयोः प्रणम ।

(निष्क्रान्ती)

रामः—हरीश्वर ! त्वमपि हनुमत्प्रमुखेन सैन्येन सह इतशेये-

भ्यो राजसेभ्यः कुमारं रक्ष ।

सुग्रीवः—यदाज्ञापयति देवः । (निष्क्रान्तः)

वाक्यम् अभिवृत्तेः काव्यलक्षणकारेभ्यः पुष्तात्वात् सिद्धयचनभेदस्य । यथा-

लक्ष्—“न निद्रावचने भित्ते न क्षीनाधिकतापि वा । उपनादूषणापानं यथोद्देशो न क्षीयमाध् ॥” इति । “अन्यस्मिन्नादिव विष अन्धनादिव पादकः । पक्ष्मा वागितो वलूग्निं सता प्रतिमाति वे ॥” “स्त्रीं व गच्छति ययं ऽव वक्तुयेवा स्त्रीं प्रमानिव । प्राणा इव प्रियोऽय मे विद्या वनमिवार्जिता ॥” इत्यादयः प्रसो-

गाश्च यदसौ दृश्यन्ते । अपि च क्षीराहुतेक्षितामेवाचेतनत्वेन पारमार्थिकं स्त्रीत्वं पुंसस्य ता नश्येव । अतोऽत्र दारवर्षादिराश्ववर्धनस्य विशेषमनवेत्येव क्षीराहुति-

चिन्तामिराश्वप्रयोगः कृतः । न चान्न “इतोव धवलश्चन्द्र” इत्यादिभ्यश्च क्षीमता-मुद्देशोऽस्ति महाजनपरिमृष्टीयत्वादित्यलमतिदूरगमनेन । प्रकृतमनुसराम ।

नैप्येति ॥ इतः प्रदेशाद्विर्वाञ्छितैषा । शरीरेण शरीरानन्देन शरीरगतमदानीं दृश्यमानः शोभाकरो वेषो लक्ष्यते । ईदृशं वेषमवलम्ब्य स्वउन्ना भूत्वा न गन्तु-

मर्हति यथागात्रं दण्डनीयेष्वभिज्ञावः । अस्य अन्यस्यास्मिन्नर्थे तात्पर्यमित्येवम् शाधि देव । यथाहं दण्डमस्या इत्यस्मिन् अर्थे दण्डम् । पतिवताया इत्यत्र विपरीतपक्षपा कर्त्तव्यः । अन्ध कायः । अन्यमर्थं दण्डम् । अथ लक्षणेन च

क्षीनायामभिप्रेत्याहं गन्तव्यां सौमित्ररक्षयार्थं सुग्रीवादितु च गतेषु अनुगम्यमान-

रामः—(सादरम्) ततस्ततः ।

लक्ष्मणः—ततस्सा तं संवर्तपायकमिष पायकमभिज्वलन्तं
त्रिरार्या पर्यैषीत् ।

रामः—ततस्ततः ।

लक्ष्मणः—ततस्सा खलु देवी त्वामयोध्याजुषं गुरुजनं च प्रण-
म्य शिरसा मामप्येवं गुरुवचनकरो भवेत्युक्त्वा
भरतशत्रुघ्नाभ्यामेवमेव कथयेति चोवाच । अथ
तदेदमुक्तं च “भगवन्ने ! तव पुरस्तात् सत्याधि-
ष्ठानं करिष्यामि । प्रस्थानकाले राज्ञसमुजसंस्पर्शः
संवृत्तः पादस्पर्शश्च लङ्कायाम्” इति निर्दिशङ्कं जल-
मिव जलशयुमविशत् ।

रामः—विस्मयपदमेतत् । ततस्ततः ।

सादरमिति ॥ जातवेदस्मनुष्यप्रसङ्गेनाश्वर्यस्य मीढानिबन्धनत्वं समालोच-
यतः पूर्वमादधिकं सादरत्वं सज्जामित्यर्थः । संवर्तपायकं प्रलयामि त्रिः
पर्यैषीत् प्रदक्षिणमकार्षीत् । ततः सा खलु देवी रघोगृहनिवासदुःखार्थं वा
कथञ्चिदुपायां त्वदेकशरणा दर्शनममम एवमास्मिन् पश्यवचनैरभिहितान्पविष्ट-
मानसा सती भक्तिपूर्वकं शिरसा त्वां प्रणम्य प्रयता भूत्वा । इदं तवम् प्रथम-
माश्वर्यम् । अनन्तरमयोध्याजुषं गुरुजने च प्रयत्ना सती अनन्तरं मामप्येवमेव
पूर्वदेव गुरुवचनकरो भवेत्युक्तवती । समस्येव पतिप्रतायाः अनादृताया अपि
भर्तारि भक्त्यनिशयः । ननु तदेवादिपश्यवचनमभिहितवत्त्वं मा प्रत्यपि न किञ्चि-
दीप्सां निवेदो वाऽभूत् । इदमप्यनुत्तमेनेत्यभिप्रायः । यूयोऽपि मां प्रयुक्तवती
भरतशत्रुघ्नाभ्यामप्येवमेव गुरुवचनकरो भवत्वमिति मद्भवनाशिवेदयेति । अनन्तर-
मिदमुक्तं च । भगवन् ! जानदवादिगुणसम्पन्न ! । अनेनारोपनारायणगुणदोष-
साधित्य दर्शितम् । तव पुरस्तात् सत्याधिष्ठानं सत्यवचनं करिष्यामि ॥
अपिनिष्ठत्यदिमन्त्रं इत्यधिकरयन्त्युत्तरत्वा अपिष्ठानं शब्दः । प्रस्थानकाले ॥
हरणकाल इत्यर्थः । इतिशब्दानन्तरमुत्तरेत्यर्थास्तिष्यति । निर्दिशङ्कं देवगोचत-
त्माभिमानस्य चञ्चलत्वेन सहर्षम् । जलशयुम् भग्नमविशत् । जलमिव ॥ यथा
भीष्मपदसन्तप्तः सहर्षं बलं प्रविशति तद्वत् । विस्मयपदमेतत् ॥ समुचित

लक्ष्मणः—तदानीमाकाशे प्रवृत्ताः शङ्खपटहाः ।

रामः—ततस्ततः ।

लक्ष्मणः—ततस्तदानीम्,

स्तिमितनयनमारात्पश्यतां नस्समन्ताद्

व्यतिकरमिव रूपं विद्युतामादधानः ।

अयनिमुद्यमनिन्द्यां ते पुरोधाय देवी-

ममरवदनमविर्देवता वहिरासीत् ॥१६॥

रामः—ततस्ततः ।

लक्ष्मणः—ततः खलु,

घेलावने कुसुमितान् वृक्षान्

कल्मापितं क्षमलिपङ्क्तिमिद्यताभिः ।

आयामघत्पमरपादपपुष्पवृष्टि-

रमे स्थिता सपदि हृष्यभुजस्तिरोऽभूत् ॥२०॥

एषाप तव विरमवातिराय हृष्यैः । तदानीमाकाशे शङ्खनेन शिख्यजना अभ्यग्न-
प्रवेशसावित्त्वं प्रतिपन्ना इति दर्शयति ।

ततस्तदानीं प्रवेशानन्तरमेव समन्तात् विरमयात् रिमिमिने नयने
परिमन् तदा पश्यतां नः पश्यतोऽस्मान्निगद्यन् । यद्विर्देवता ते देवी
पुरोधायाधिरासीत् सर्वेषां नः प्रत्यक्षोऽभूत् । देवगाराभेनावेष्टनतोभूता-
विडालदेवताया विप्रहृष्येनाभिर्भावो दक्षिणः । आदिशब्देन व्यसहितोऽर्थेति
ज्ञानदक्ष । ममरवदनमिदमेव सर्वेषां देशानां तस्मिन् समिधमाना भूयान् मदिना
दर्शितः । तेन तदानीं तस्या देव्यां दोषस्तथा न भावेति ज्ञायते । विद्युतां
व्यतिकरमिव रूपं देहन् आदधानः निष्पातः । ममेव देहस्य केवलं देव-
मत्वं दर्शयन् । अथ च वदितव्यं हेतुः । अयनिमुद्यमिति ॥ १६
परमभूताभिज्ञानदेवतया विभाविता । तेन तस्या मानुष्यरूपायो दर्शितः । अत-
स्तरसा अतिमानुष्यमानुषावरणावादेव दोषस्तथाऽभूत् । ददानीं तस्याः शक्ति-
त्यानुभावरतिमिदमेतन्निर्गतावध्वेनाग्निना गृहीतया अदोषजनप्रभवार्थे प्र-
प्य सदा गीता अतः सर्वेषां निरपदेव देवीत्वनिर्वाहः ॥२०॥

८८८८८ घेलावने कुसुमितान् वृक्षान् विरहय्य चरितम् उच-

रामः—भवतु, दद्यामस्तावत् । (उभौ परिक्रामतः)

(नेपथ्ये)—(दिव्यगन्धर्वा गायन्ति)

लोकानां यस्त्रितयमुदराधारमापद्य योगा-

दम्भोराशौ विषधरमयीं धीरमध्यास्त शय्याम् ।

होता हव्यं हुतभुगिति यं प्राह शब्दः स्वयंभूः

स त्वं विष्णुर्जनकतनया सा च पद्मादा । पद्मा ॥२१॥

(अपरे गायन्ति)

मदाम्भसा वियति महेन्द्रदन्तिनः

कलङ्कयन् हिमरुचिकर्णचामरम् ।

ताभिः वदताभिः अलिपङ्क्तिभिः खम् मन्त्र कलमापितं कथ्यमानम् ।

ततः सौरभ्यातिरावाकुटालिपङ्क्तिः अमरपादपुष्पवृष्टिः हव्यभुजो वहेः

अग्रे स्थितायाः जानक्याः शिरसि तिष्ठन्त्यायामयती भविषिद्वन्धारत्वेन

द्रावीवती । अनेन सन्तोषातिरावेन पुष्पवृष्टिप्रयोगस्य वीर्यपुन्य बोधने । उपदि

तिरोद्भूय हव्यभुगित्यर्थात् सिध्यति ॥२०॥

अथ निदर्शयेत् जानकीति निश्चित्य ता द्रष्टुमर्हवत्यति—भवत्यिति ॥

दिव्यगन्धर्वाः कानिचेलुम्बुस्त्रमुखाः गायन्ति गानसंस्तुतैः श्रुतिपदैः

सुवन्ति ।

पद्मास्त ! स विष्णोरेव त्व सा विष्णोर्भावा पदैव जनकतनया । अत एवा

निराहुमिशानीमेव तया परिगृहीतमेतत्प्रमाणः । यो विष्णुः योगात् योगः

सृष्ट्यादिनियामिका शक्तिः । लोकानां त्रितयम् कथं पश्य वामेदेन त्रिधा

विमलं निश्चिन् प्रपन्नम् उदराधारमापाद्याम्भोराशौ विषधरमयीं

शय्यां धीरं योगनिश्चिन्तनमेव निष्पन्नम् अध्यास्त ॥ “अपिरीहृत्पादा

कर्म” इति द्वितीया । तथा स्वयंभूः शब्दः स्वयमेव भवति सृष्टा

समस्त इति स्वयंभूः अकृतक इत्यर्थः । अकृतकः शब्दो वेदो वं होनेत्याह । अति-

निरस्तुष्टौ यजमानो होता वं हव्यं हुतभुगिति आह । शर्माकाम इत्यादिपदैः

कर्तृत्वेन यजमान वरहेत्यादिपदैः करणत्वेन हव्यमाग्रेव तावादिभिः देवतापदे-

तेर्वाभिश्च हवादिभिश्च भूभ्यः त्रैमाण्यादिदेवतास्तेष्वेव वं प्रतिपादयन्तीत्यर्थः ॥२१॥

समीरयस्ते रणदृजमादुनोनु रणपट्ट । मदाम्भसा वियति

नभोनदीनलिनपरागधूसरः

समीरणो रणरजमादुनोतु ते ॥२२॥

रामः—अश्रुतपूर्वोऽयं आमरागः ।

(उभावाकाशं विलोकयतः)

रामः—लक्ष्मण ! पश्य पश्य प्रभानुलेपादपूर्वं इव द्यावापृथिव्यौ ।

शृङ्गाणि मेरोरिव सेतुशैला

वेलावनं कल्पवनोपमानम् ।

सैन्यं कपीनां कनकप्रभाणा-

मात्रेडितच्छायमभूदिदानीम् ॥२३॥

(नेपथ्ये)—नारदोऽहमागच्छामि देवशासनेन ।

(उभौ सविनयमवलोकयत)

(प्रविश्य)

नारदः—जयतु कारणमानुषो रावणान्तक ।

रामः—लक्ष्मण ! पश्यद्भिरप्यभक्षेयमिदमाश्चर्यम् ।

प्राच्यां दिशि स्थितस्य महेन्द्रदन्तिनः कर्णरूप चापर कलङ्कयन् मदविन्दु-
भिरन्तरात्पण्डुपुष्पकुम्भमित्यर्थः । कर्णस्य चापरत्वारोपे हेतुः—द्विमरुचीति ॥
पार्श्वस्थित्या बीजनसावनत्वेन च सादृश्यं द्रष्टव्यम् । नभोनद्या नलिनपरागधूसर
अरूपोऽपि समीरण परागे सञ्चलत्वात् धूसर इव प्रतिभाति ॥२२॥

अयं आमराग पूर्वमश्रुत अश्रुतपूर्वः । प्रभानुलेपाद् इव प्रमथा
सम्पर्कोऽनुलेपवन्तारोप्यते । आरोपफलं चानुलितवत् पूर्ववर्त्तितोपमानेनाविर्भूतवर्णा
न्तरात्पण्डु प्रतीतिः । अपूर्वं इव अन्ये इव । अनेन देवानामागतिसूचिता ।

शृङ्गाणीति ॥ सेतुशैला मेरोः, शृङ्गाखीव स्वर्णमयाः प्रतिमान्तीत्यर्थः ।
कल्पवनं कल्पतरुवनं तदुपमानं यस्य तत् तथोक्तम् वेलावनं कल्पतरुवनवत् स्वर्णं
वर्णं प्रतिभाति । निरर्णतः कनकप्रभाणां कपीनां सैन्यं इदानीमात्रेडितच्छाया
दिगुच्छिन्नरोभमभूत् ॥२३॥

अथ नारदः स्वागमनं तस्मै च विज्ञापयति—नारद इति ॥ कारण
मानुषं चण्डालं यत्तद्वत्त्वात् चण्डालं मानुषं, चण्डालो नारदश्चो, अनादिदानीं रावण-
निग्रहेण सम्पादितव्यवित्तो जयतु इदानीमिव सर्वदा सर्वोत्कृष्टो वर्त्तमानः । इदं

नारदः—किमतः परमाश्चर्यम्, यातव्याः स्वयं रावणस्य लङ्कां
यदभियास्यन्ति देवाः शक्रादयः ।

रामः—आ अतः खलु प्रमाप्रवादः । भगवत्प्रसादात् पूतमात्मा-
नमपरामिव पश्यामि ।

नारदः—

देवस्त्रिविष्टपजुषां पतिरेष मेघो
मेघातिथेरशनिकेतुरपां च धर्षी ।
शास्त्रासहस्राविषयीकृतसर्वतन्त्रो
यस्यापदानमृपिरक्षरमूर्तिराह ॥२४॥

रामः—प्रणमामि भगवन्तम् ।

नारदः—पश्य

सकलमापैः कण्ठैरनलकण्ठगर्भैश्च नयनै-

रमी रुद्रा आहन्तरतरलहाराहिमणयः ।

इतिवरपरीनात्मकम् आश्चर्यं पश्यद्भिरपि प्रत्यवेयाक्यञ्चद्भिरपि आश्चर्ये-
यम् भाविरवसनीयम् । अतिदुर्लभावास्तस्मिन् पारमार्थिकजुर्दिने भवतीत्यर्थः ।
आश्चर्यशब्दस्यार्थमन्यथाकुर्वाणो रामग्रह स्तौति—किमिति ॥ मेघोऽर्घं सर्वं
सकलनैरभिधातव्या सेव्या देवाः शक्रादयो रावणस्य लङ्कां स्वयमेव त्वामनुग्रही-
तुमभिधास्यन्तीनि यत् अतः परमाश्चर्यं किमिष्यते । आ इत्यन्यत्र स्मरणे । अतः
खलु देवानामभियानादेव । अर्थं प्रमाप्रवादः ॥ भगवत्प्रसादात् पूतमात्मानमघो
मिरासेनात्मन विशुद्धमपरमिव पश्यामि । अपरत्वोत्प्रेक्षायां पूतत्वं हेतुः ।

तत्र देवानां मेघमिन्द्र दर्शयति—एष देवस्त्रिविष्टपजुषां पतिरिन्द्रः ॥
मेघातिथेर्मघः ॥ अत्र । यथात्रे मन्त्रे मेघातिथेर्मघ इति इन्द्रसम्बोधन इत्येते
वन्मूलोऽयं प्रयोगः । वरानि' हेतुर्भूतं नो यस्य स तथोक्तः । अक्षरमूर्तिः अद्विष्टः
मन्त्रब्राह्मणात्मको वेद यस्यापदानं श्रवणनामकृतकर्म आह प्रतिपादयति ।
वेदं निशिनष्टि—शास्त्रेति ॥ शास्त्रासहस्रेण विषयीकृतं सर्वतन्त्रम् अविरोधदर्शपूर्ण-
मासेकाद्वारानस्तत्रादि निश्चिनं कर्मनात् येन स तथोक्तः । अनेन सर्वकर्मस्वीकृतस्य
देवतास्येण समदायो घोष्यते । अपां धर्षी शृष्टेद्रारा सर्वप्राणिनां जीवनदाता ॥२५॥

अथ वरान् दर्शयति—पश्येति ॥ अगो द्या', पशान् परव । सकलमापैः

हिमांशोरापाद्य प्रतिमुकुटमेकादश कलाः

कलानां शेषाणां भसितमिव चूर्णं दधति ये ॥२५॥

रामः—नमामि वर्णोत्तमानां देवानाम् ।

नारदः—अमी वसवः । इमावश्विनौ ।

रामः—नमोऽस्तु लोकहितपरायणेभ्यो देवेभ्यः ।

नारदः—

आद्यं मनुं दशरथं वरमं च कृत्वा

तिष्ठन्ति भूमिपतयः पितरस्तथैते ।

ये भूतिमिन्द्रविपयां परिभूय दत्तं

पिएडे त्वया प्रतिदिनं प्रतिपालयन्ति ॥२६॥

मीलैः करैः अमलकण्ठगर्भैर्नयनैश्च उपलब्धतां । यद्यपि दुतीयस्य नयन-
स्थैवानलकण्ठगर्भत्वम् । बाह्वन्तरे वक्षस्थले तरला हारभूतानामशीनां मणयो
येषां ते तपोक्ताः । तरलो हारमण्यप्रयुक्तो मणिः । यथोक्तम्—“तरलो हारमण्यगः”
इति । अथवा तरला उज्ज्वला ये मणितं भस्म दधति हिमांशोः षोडशाना
कलानां मण्यतः एकादश कलाः प्रतिमुकुटभाषाणालङ्कृत्य शेषाणां पञ्चानां कलानां
चूर्णमिव तैर्धृतं भस्म प्रतिभातीत्युत्प्रेक्ष्यते ॥२५॥

वर्णोत्तमानां वर्णो जाति । अत्र देवजातिवर्ण्यते । जगदीश्वरश्रीपरमेश्वरा-
रात्वेन देवभाविष्य उत्कृष्टानां देशानां नमामि । अत्र प्रथमनक्रियासम्बन्धसामा-
न्यविषयया प्रयुज्यमाना षष्ठी कर्तृकर्मभावे सम्बन्धविशेषे पर्यवस्यति । देवाश्च-
सामीत्यर्थः । लोकहितपरायणेभ्यः यथाक्रमं वनवान्यादिसम्पदप्रदानेनारो-
प्यप्रदानेन च वसुनामधिपनोश्च लोकहितपरायणत्वम् ।

अथ पितॄन् दर्शयति—आद्यमिति ॥ ये तव पूर्वं भूमिपतयः विपत्वं प्राप्ताः
त एते तव पितरः अनुमाद्य दशरथ वरमं च कृत्वा यथाश्रमं तिष्ठन्ति । ये इन्द्र-
विपयान् इन्द्रो विषम आश्रयो रक्षिता वस्यास्ता तान् इन्द्रविपयां भूतिं धुरलोकात्कृष्टुं
निष्प्रतिवन्धमुपमोक्तुं शक्यामपि परिभूयानाहुत्य प्रतिदिनं त्वया दत्तं विषम प्रति-
पालयन्ति प्रतिपालय भुञ्जत इत्यर्थः । एह पितॄणां विषमरानादादपत्रिशवेन पैतृ-
कस्य कर्मणो यथाविष्यनुष्ठानं बोध्यते ॥२६॥

(उभौ साधुजलं प्रणमतः)

रामः—

पश्य लक्ष्मण ! नस्तातं स्वदृष्टिपरिरम्भिणम् ।

सत्यं संरक्षता येन त्यक्तोऽहमसुभिः समम् ॥२७॥

लक्ष्मणः—आर्य ! स्वप्न इव मे प्रतिभाति ।

रामः—भगवन् ! किमागमनकारणं देवानामृषीणां पितॄणां च ।

नारदः—भयतो देव्यास्सीतायाः पातिव्रत्यानुभावः ।

रामः—अस्याद्भुतदर्शनमेव नः प्रत्ययकारणमासीत् । तथापि

मां सन्देहयति तस्या रूपशोभानिमित्तम् ।

नारदः—किं न जानीषे तस्या रूपशोभानिमित्तम् ।

रामः—भगवन् ! न जाने ।

नारदः—तस्या महर्षिपत्न्यास्तावदनसूयायाः धरप्रदानवशात्
खलु ।

अथ तादृशीने विशेषमाह—उभाविति ॥ साधुजलं भक्तिस्नेहार्हा
यनुभावेः अशुजलपुलकोद्गेषादिभिः सहितं यथा भवति तथा प्रणमतः ।

हे ! लक्ष्मण ! नस्तातं पश्य स्वदृष्टिपरिरम्भिणम् चारमनो द-
ष्टिभ्यामावयोराक्षेपं कुर्वीय सत्यं संरक्षता ॥ इती शता ॥२७॥

स्वप्न इवेति ॥ अत्यन्तासमावलीयदिभ्यजनदर्शनहेतुका स्वप्नप्रतिभा ।
स्वप्ने अस्माभ्यमप्याकाशगमनादि दर्शयति । इह देवा अथवोऽपि नारदेन दर्शिताः
वृष्टारव रामवाभ्यामिवि ज्ञेयम् । अत एव देवानामृषीणां पितॄणां चेति देवैः
पितृभिश्च महर्षीणां समभिभ्याहारः । अथ नारदः वृष्टो देवानामगमनकारण-
माह—भवत इति ॥ यतस्तत्र पत्न्या लङ्कातृत्तान्तस्य देवा एव दिव्यचन्द्रप्रमा-
दियः भक्तस्तप्तप्रतिपत्तिं विना लोकाप्रत्ययो न भवतीति तदर्थं तत्प्राप्तिवशात्पु-
त्राभावेन जगद्दारवरा देवादयोऽप्यानीता अतोऽप्यन्तं निश्चयनीयस्त्वय देव्याः पाति-
व्रत्यानुभाव इत्यभिप्रायः । अस्येति ॥ अस्व पातिव्रत्यस्य प्रत्यवेऽस्माकम्-
द्भुतं देवादीनां दर्शनमेव कारणमासीत् । अनन्ततत्त्वं न विवक्षितम् । तथापि
तस्या रूपशोभानिमित्तं मां सन्देहयति ॥ सन्देहसन्देहं तत्कार्यं
व्याकुलत्वं तदप्यति । रूपशोभानिमित्तज्ञानं अपि व्याकुलं मे मनः न तु पाति-

रामः—आः दण्डकेऽपि मम सन्देहपदमिदमासीत् न पृष्टं पर-
मार्थतः ।

नारदः—तस्याश्शरीरगतं तव दर्शनपथे सर्वं मण्डनरूपं भवि-
ष्यति । तथा हि,

वसुधारजश्शयनकालसञ्चितं

स्तनमण्डले मलयजत्वमागतम् ।

समपद्यताश्चयमहोहहच्युतं

परिणामि पर्यमलकस्य भूषणम् ॥२८॥

रामः—कृतं देवशासनेन । ननु मवान् सत्यवादी समाधिबन्धु-
रेव प्रमाणम् ।

ब्रह्मसुरिरय सन्देहलोरोऽप्यस्तीत्यभिप्रायः । नत्वा इत्यादि कल्पित्यन्तो प्र-
त्ययः । अपर्बमसित एव नारदवाक्ये स्वयं निरूपयति—आ दण्डकेऽपीति ॥
आ इति सारणे । दण्डकेऽपि मम सन्देहपदम् ॥ कथमिदमस्या रूपमेवं
जातमिति निश्चयात् सन्देहपदेनोच्यते । इदम् ईदृशमिदानीन्तनमिव रूपतोभाद-
रीतं तदानीमपि निश्चयात्वाः पर्द कारयमासीत् । तस्याप्यनवसादरांनानन्तरं सञ्चा-
तत्वादनवसादरप्रदानं कारयं संभवति न केवलमपत्यत्वेन रूपतोभादर्शनसेवाभि-
प्रायः । दण्डकेऽपि रूपदरांसमये न दोषशङ्का जाता । त्वं च भिमा चक्षुषी मे
हरसि पुरमयोध्यामावसन्तीष्व चित्रमिति निश्चयात्मात्रस्यैव दर्शितत्वात् । न पृष्टं
परमार्थत इति ॥ परमार्थशब्देन सम्बद्धं सत्यमे । किमस्य कारयमिति
सीता प्रति न सम्बद्धं पृष्टं मयेत्यर्थः । अत्र नारदो वाक्यरेखमाह—तस्या इति ॥
एवं भविष्यतीत्यन्तेन शब्देन वरप्रदानप्रकारं दर्शयित्वा तस्य कृतं दर्शयति—
तथा हीति ॥

शयनकालसञ्चितं वसुधारजः तव दर्शनपथे मलयजत्वं पार-
नानुपेयमागतम् । तथा सीतानिश्चयाभावमूलात् यदादरात् च्युत परि-
णामि पर्यं पर्यमलकस्य केयणस्य भूषणं समपद्यत ॥२८॥

कृतं देवशासनेनेति ॥ पतिव्रतेव सीतेति रामं प्रशुष्यतामिति करे-
रामभं तन्न बह्व्यं प्रबोधाभावादिस्त्वभिप्रायः । कुतो न बह्व्यमयं आह—
नन्विति ॥ समाधिबन्धुः समाधिशब्देन योग आसन्नवर्तिनं दिव्यं

लक्ष्मणः—(आत्मगतम्) अहो नु खलु मन्दैरस्माभिः वचनवि-
स्फुलिङ्गैराहतापि महादेवी नापद्यत विकृतिम् ।

रामः—भगवन् ! किमाज्ञापयन्ति देवाः पितरो महर्षयश्च ।

नारदः—सह रावणजीवितैस्समाप्तस्ते धनवासकालः । तस्मात्
सार्धं देव्या नगर्गयोध्या प्रवेष्टव्येति ।

रामः—अनुगृहीतोऽस्मि ।

नारदः—तेन हि आनयनार्थं देव्याः लक्ष्मणमाज्ञापय ।

रामः—(जनान्तिकम्) लक्ष्मण ! का नामात्र प्रतिपत्तिः ।

लक्ष्मणः—आर्य ! किमत्र परीक्षितव्यम् । अस्याश्शुद्धिसाक्षिणो
देवाः पितरो महर्षयश्च ।

रामः—(प्रकाशम्) लक्ष्मण ! अनुतिष्ठ महर्षिशासनम् ।

लक्ष्मणः—यदाज्ञापयत्यार्यः । (निष्क्रान्तः)

नारदः—अहो नु खलु तथानुभावो विस्मयनीयः । पश्य—
कार्मुकेण शमिते तयाधुना रावणे त्रिभुवनैककण्ठके ।

यासवस्य रघुवीर ! केवलं जातमभ्युधरमण्डनं धनुः ॥२६॥

ज्ञानमतीतानागतदिविषयमुच्यते । तदेव चतुर्वर्गकारासाधन यस्य स तपोः ।
अनेन त्रिविधज्ञानकारणदोषाभावात् यथार्हदृष्टितुल्यम् । सत्यवादीत्वेन
यथावृत्त्यर्थवादित्वम् । उभयमपि प्रामाण्ये कारणम् । यथोक्तम्—“यथार्थं श्रितं,
पुत्रो यथावृत्त्यर्थवादिनः । उपदेशः परार्थो यः स इहागम उच्यते ॥” इति । भव-
द्रचनादेश निश्चिते सीतायाः पात्रित्वे न सवाद्यभाषापेक्षेति भावः ।
अहो नु सन्निवि विस्मये । मन्दैरस्यैव वचनेरेव विस्तृप्तिरेरमिकदैराहतापि
महादेवी न किञ्चिद्विकृतिमापद्यत । महवि विकारहेतो सत्यपि विकारामयेन
बहुमानातिशयो घोषते । अत एव महादेवीपुत्रम् । किमाज्ञापयन्तीति ॥
बहुभि शमापेदेभ्यः पात्रित्वं विदितमेव किमन्वयाज्ञापयन्ति देवा इत्यर्थः ।
सदेति ॥ रावणविमहादिवत् एव बलवन्महाबलसमाम बतस्याप्यार देव्या सार्ध-
मदेवायोध्या प्रवेष्टव्या । का यिप्रतिपत्तिः कि कर्तव्यम् । अन्तरगतदिव-
रीत्यादेरेव न स्वात्मनश्च-देहादेति वेदम् । येन एतत् ।

अथ लक्ष्मणे स्तुतिजननार्थं गये वृत्तार्थस्तुतयुगमादां चतुर्नामस्तुति—

रामः—ननु तस्य देवा मुनयश्च कारणम् ।

(ततः प्रविशति सीता लक्ष्मणश्च)

सीता—हिलिङ्गामि अहं एदेख घुत्ततेष । ॥ हि ण हि तुस्सामि
एव्व । तस्स पापस्स पत्थाणसमए केण वि हत्थ
परिसो लंकाअं वि पादप्परिसो संवुत्तो । तस्स पाप-
स्स सरीरप्परिस्सपसुल्लाणि गत्ताणि अग्निं वज्जिअ
कहं परिसुद्धाणि भविस्सन्ति । (परिक्रम्यावलोक्य)
जेवु अज्जउत्तो ।

जिह्मेभ्यहमनेन घुत्तान्तेन । न हि न हि तुष्पाम्येव ।
तस्य पापस्य प्रस्थानसमये केनापि हस्तस्पर्शो लङ्का-
धामपि पादस्पर्शः संवृत्तः । तस्य पापस्य शरीरस्य
शेषांसुलानि गात्राणि अग्निं वर्जयित्वा कथं परिशु-
द्धानि भविष्यन्ति । जयस्वार्थपुत्रः ।

रामः—देवि ! इत इतः ।

शङ्कितासि मया देवि ! घर्मशीलापि जानकि ! ।

विश्वास्यन्ते कथं शेषा योषितः प्रोषिता प्रियैः ॥३०॥

अहो इति ॥ कार्मुकेणेति ॥ करणभूतस्यापि कामुकस्य कर्तृवारेण्येय अस्ति-
भिच्छनचोदितवत् सौकर्यं बोधते । अत एव कर्मसमवेदाधिकारमुक्तशब्दोपादानम् ।
तत्रातीव वास्तवस्य कार्मुक रावणहननासमर्थं दृष्ट्वा आत्मप्रियानेनैव तत्र कार्मुकेण
रावणे राभितेऽधुना वास्तवस्य धनु केवलममुं वरमख्येन जातम् । केवलमिदमेत-
राधुवनन-व्यापादाभावे दर्शित ॥२६॥

मिहैवमहेतुनाग्निप्रवेशवृत्तान्तेन । अग्निप्रवेशस्य दोषावकाशकरणत्वेन त्रीश
हेतुवत् । अत्र हिवा शोको लक्ष्यते । मासाप्यखलितचारित्र्यास्तस्याः
आत्मगोचरा दोषावकाश महाप्रशोकजनयत्येव । न हि न हीति ॥ शोको न कर्मभ्य
शिव माय । तुष्पाम्येव ॥ तेषे वारणमाह—तस्सेति ॥ तस्य राघ-
वस्य प्रस्थानसमयेऽकस्मात् हस्तस्पर्शं लङ्कायां पादस्पर्शश्च
संवृत्तः ॥ तस्य पापस्य शरीरस्पर्शेन पांसुलानि उद्यानि गात्राणि
भवयशान् अग्निं वर्जयित्वा कथं परिशुद्धानि भवन्ति ॥ अत अग्नि
प्रवेशेन संतोष एव वर्ण्य इति पर्यवसानम् ।

अयं जानकीं दृष्ट्वा श्रीरामप्राप्तविवरितः भूया प्राय—देवीति ॥

सीता—अज्ञाततो एव परमार्थतो जानाति ।

आर्यपुत्र एव परमार्थतो जानाति ।

रामः—देवि ! क्षिग्धस्यापि विप्रतिपत्तिः फलवती संवृत्ता
यया देवा महर्षयश्च प्रत्यक्षीकृताः ।

(ततः प्रविशति कृताभिपेक्षो विभीषणः)

विभीषणः—जयतु देव ।

रामः—विभीषण ! का वार्ता लङ्कायाम् ।

विभीषणः—देवमाक्रोशति लङ्कायासी महाजनः ।

रामः—किमिति किमिति । (पर्याकुलस्तिष्ठति)

विभीषणः—पयो मघस्पर्शं परिशङ्क्यते । नामिधं हिरण्यं हिर-
ण्यरेतसमर्हति । कथं दीपिका तमः कलङ्कयतीति ।

जानकि ! धर्मशीलापि धर्मशालावेनावधृतापि बुद्धिपूर्वं मया राक्षितासि किमवै-
मित्यत आह—धिदवाऽस्यन्त इति ॥ दोषाराङ्गाया प्रबोधनं केनचित्प्रमा-
येन परीक्षा । यद्यपरीक्ष्यैव त्वं परिगृह्यसे ततः क्व चिरकालं प्रेषिता देशा-
त्स्वद्वयतिरिक्ता पतिव्रता बोधितो लोकैः विश्वास्यते । विप्रयुक्ता धनिप्रवारास्त्रय-
परीक्ष्यैव भर्तुमि परिमदीक्ष्म्या इति न्याय लोके प्रतिष्ठापयितुं मया त्वत्परीक्षा
कृता न तु त्वयि दोषाराङ्गवेत्यभिप्रायः ॥ ३०३

अपार्थपुत्रस्यात्मनि वस्तुनो दोषराङ्गाभावनवर्थात् सावदमाह—आर्यपुत्र
एव परमार्थतो मां जानाति ॥ नाप्यो जानातीत्येवमभ्येन दर्शितम् ।
रूपविपरीतदर्शनसमये तु वरदानापरिणामात्मन दोषजन एवेत्याह—क्षिग्ध
स्यापीति ॥ त्वमि क्षिग्धस्यापि मे विप्रतिपत्तिः विदधा प्रविपत्तिः भ्राति
प्रतिपत्तिर्वा फलवत्यासीत् । कलं दर्शयति—ययेति ॥ विभीषणमवेतराव लङ्का-
वार्तानिवेदनं पुष्पकानयनं च प्रबोधनम् । तत्र लङ्कावार्तां शृणु निवेदयति—
देवमिति ॥ आक्रोशजनप्रकारं दर्शयति—पय इति ॥ परिशङ्क्यत इति ॥
कर्मणि शिञ्जत । इतरथा शिर्कर्मकरासम्भवात् । न चात्र प्रबोधकस्यापारकर्मत्वेन
वयसोऽभिधानं समवति अनेकजनस्य वयसः शङ्काकर्त्तृवासम्भवेन प्रबोधाभावात् ।
यथाक्षुत्तर्यमहतेऽस्य बान्धवस्यासम्बन्धार्थेन स्याद् इत्यन्यथा व्याख्यायते । यथा
केनपि कश्चिद्विदोऽपि एव प्रति यद्यस्पर्शं परिशङ्क्यते नाप्यनो मघरात-

रामः—इदानीमाश्वासितोऽस्मि जनवादश्रवणेन ।

विभीषणः—देव ! महादेवीं प्रत्यवततानि शिरांसि नागरिकाणा-
मद्यापि नोत्तिष्ठन्ति ।

रामः—जाने कियाननुभावो जानक्याः ।

विभीषणः—पश्य भगवतो वैश्रवणस्य,
पुण्यायुधप्रतिम ! पुष्पकनामधेया
सेयं विमानवसतिर्वसते ! गुणानाम् ।
सां स्वीकृतत्रिभुवनानामपि सायकारा-
माशामिबाहुरवरस्य परिग्रहाय ॥३१॥

अथैव मधरपरांमराङ्गमानस्यापि अन्वस्य मधरपरांमराङ्गमुत्पादयतीत्यर्थः । तथा
सीतां प्रति महात्मन्य दोषराक्षसावेऽपि स्वप्नेन भर्तादिना दौषप्रमेयापरिग्र-
हाद् शङ्कोत्पादिता इति । अमिप्रवेशोऽपि निष्कल इत्याह—नामिअमिति ॥
न हि शायोल्लेखनादिना निद्रोक्त्वेन निश्चितं हिरण्यमव हिरण्यरेततमहंति प्रभो-
कनामावाप । एवं शीतगुणादिभिनिमित्तवारिना सीतां वदहि वनेतिशो योऽपि
महादोषः । ननु चिरकाल दुर्बलदेशे स्वप्नेव निवासाद् दोषराक्ष्सा भगवेष
मत आह—कथमिति ॥ यथा समोऽपुत्रवर्णा दीपिका न कथं पवि मत्पुत्र
दूरमपसर्कदेश तथा रावणरवणता वातिव्रतमदिता आत्मन्तमपुत्राय विनाप्यराणा-
मनुयावविशेषात्मानं रक्षितुं स्वप्नेव सपत्नं कथं दूषयति वरपात्रोराणि लङ्का-
नाभी महात्मनः । लङ्कावासीत्यनेन तेषां लङ्कायां सीताचारिणं प्रति साक्षिणं वशि-
ष्ठम् । तेमोक्षोक्तस्य निद्रोक्त्वमिदमप्युक्तत्वं दर्शितम् । न केयं महात्मना यद् देवीं
बहु मन्वन्ते अपि तु ये दोषदर्शनेकपराः परिहसनतीनाः नागरिकजनान्तेऽपि
बहुमानेनेदानीमन्वयनगतिरस्य इव वर्तन्त इत्याह—देवेति ॥ जानक्या मनुयावः
किंवा कथंतिक्षेप इत्यर्थः ।

अथ पुष्पकं वदंति—पश्येति ॥ हे ! देव ! पुण्यायुधप्रतिम !
गुणानां वसते ! निष्कलामवदत ! भगवतो वैश्रवणस्य पुष्पकनाम-
धेया वसतिरियम् यथा वरपुत्र मरान् । स्वीकृतत्रिभुवनानामपि पात्र-
वत्स्य विभुवनरव कथंयदामकवावावाककांतांतां पदंमपाङ् । विमानपुत्रिणा
हवमितिनेतिः । अतः पुष्प-मिव । अतः स्वीकृतत्रिभुवनानामपि कथं वदंति-

रामः—प्रेमय भगवते लोकपालाय वैश्रवणाय ।

नारदः—मा मा राक्षसेचिरानुभवान्मलीमसमिदं विमानं देव्याः
तवारोहणेन च पवित्रीकृत्य पश्चात्साकेतात् कैलास-
मुपनय ।

रामः—उपपन्नमिदम् । लक्ष्मण ! प्रथमं देवीमारोपय रथम् ।

लक्ष्मणः—यदाज्ञापयत्यर्थः ।

सीता—हं । हम् ।

रामः—(स्मितं कृत्वा) देवि !

अहं सत्यं रामः शशिमुखि ! न मायी दशमुखो

रथं भ्राता मे त्वां नयति न च सूतो नृपसुते ।।

कृतं धाचा भूयस्सरसिजपलाशच्छविमुपा

कराद्गुल्या धासे ननु सकिरणं मण्डनमिदम् ॥३२॥

सीता—यसौ अञ्जली अचरीअरअणाणं । अणुहा कइं वणि
अजउत्तं रक्खसं अ परमत्थदो जायामि ।
एयोऽञ्जलिः आश्चर्यरत्नयोः । अन्यथा कथमिदानी-
मार्यपुत्रं राक्षसं च परमार्थतो जानामि ।

प्रहरोचरा भवति । यथोक्तम्—“अणुमात्रं मनस्तस्मादाशा नाम सतोद्भवा । तस्या
नालमुपमाय भुवनानि चतुर्विंश ॥” इति ॥३१॥

मा मा ॥ मेवमेति शेषः । कुल इत्यत्र आह—राक्षसेति ॥ चिरानुभवेन
मलीमसत्वादिशयो दर्शितः । देव्यास्तत्र चारोहणेनेति समुच्चयः । साकेतादयोध्यायोः ।
इमिति विषादजनितो वाम्पयोऽनुभावः ।

अथ रवारोहणप्रसङ्गेन सहमा दशमीवहता वञ्चनां स्मृतवत्यामात्मनि माभारत-
मभ्रमेय सत्यमेव मायासत्यमभ्रमेय सञ्जातं विषादमनुभावमुपेनालस्य
तमपनेतु सरिसवनाह—अहमिति ॥ ननु पूर्वं दशमविषादप्येषमुक्तमत्र आह—
कृतमिति ॥ ननु हेतौ । यतः कराद्गुल्या इदं मदीयं पत्तं भवः स्तम्भिन-
मेव तत्र सत्यासत्यपरीक्षासम्पन्नमिति भावः ॥३२॥

एयोऽञ्जलिराश्चर्यरत्नयोः अणुमात्रावूहामणोरित्यर्थः । पिप्पति ।
अन्यथा भनोरुद्धनिकाने कथमिदानीमार्यपुत्रं राक्षसं च परमा-
र्थतो जानामि ॥ आपुत्रोऽयं न राक्षस इति क्वं जानामीत्यर्थः ।

लक्ष्मणः—आर्ये ! तव शासनादृण्डकेषु प्रस्थिते मयि,
 संरक्षिता मम समाधिरिषुर्न दैवं
 साक्षीति यत्कथितमत्र तथैव जातम् ।
 सामान्यदर्शनजडेन मया यदुक्तं
 त्वं तत्क्षमस्व शरणं चरणौ ममैतौ ॥३३॥

(प्रणमति)

सीता—कुमार ! उद्वेहि उद्वेहि । को एष दोषो । रक्षससर्प-
 पारिषपंसुलाणि पादाणि द्वाणि कुमारेण पक्ष्मालिदाणि
 विश्व परिमुञ्चाणि ह्येति ।
 कुमार ! उत्तिष्ठ उत्तिष्ठ । कोऽत्र दोषः । राक्षसशीर्ष-
 स्पर्शपांसुलौ पादौ कुमारेण इदानीं प्रक्षालिताविष-
 परिशुद्धौ भवतः ।

अथ लक्ष्मण आर्येण परिगृहीतार्यां सीतायां कृतार्थो भूत्वा तस्यां लोकोत्तर-
 महिमानमालोक्य सचक्रमात्रमाह—आर्ये ! तव शासनादिति ॥ तव शास-
 नात् मुष्णाहि लक्ष्मण ! किं विरभसीति नियोगात् । दृण्डकेषु दण्डकाख्यान्
 वनमदेशान् उदिरव प्रस्थिते मरणात्प्रमुपगन्ते मयि । “मादिकर्मणि क्व” ।
 एकाग्रिनीं वधमहं भवतीं त्यजामीनि मद्दशनं धृत्वा समाधिर्मम संरक्षिता न
 त्वेषु समाधिरेव मां रक्षितुं ममर्षं समाप्यमाने सति त्वेगुरकिञ्चित्कर इवेति
 यत्कथितं तदत्र लक्ष्मण तथैव जातम् । अत्र लक्ष्मणामेकाकिञ्चिदेष त्वं समाधिर्मेन
 रक्षयेनात्यन्तमपुष्पा भूत्वा अप्रमानं शरविषवर्गीति तव वचने तावदेव सञ्जायम् ।
 पर्युनश्रवया देवं साक्षीति कथितं तदप्यस्य लक्ष्मणां तथैव जायम् । यत्र मग-
 बानप्रभृतिमान् नारदो देवाः विज्ञेये मन्त्रवन्द्ये रक्षसमाधिमहिम्ना नीतारवद्
 क्षान्तमादित्वेनारामाभिः प्रत्यर्चीकृता इति तत्रापि साधयेव जायम् । सामान्य-
 दर्शनजडेन सामान्य सादृश्यमन्यवर्गीतादृश्यमुक्त्वा जडेन स्वग्राह्यान्तरा
 नागेन । यदुक्तम् “अविरेकमदापि वधमनाविरूपमनूजितम् । विगहं व-
 नापीयम् ॥” इति तदपि विधेयं अत्रमिदमोक्तिरिति । अतएव लक्ष्मणस्यैव
 स्वपराधमर्पणमदपेक्षापूर्वकं अवसरतोऽपि ॥३३॥

इदानीं राक्षसशीर्षस्पर्शपांसुलौ पादौ कुमारेण प्रक्षालिता-

(नेपथ्ये)

देवयोरुभयोर्दृष्टं माहात्म्यमतिमानुषम् ।

यः स्वधैर्यं निराकार्पीभिर्विकारा च यानले ॥३४॥

नारदः—भद्रमुख ! भगवानग्निरेव तवाधुना साक्षित्वं प्रतिपन्नः ।

(आकाशे प्रध्वनन्ति शङ्खपटहाः । सर्वे सविस्मयमवलोकयन्ति)

नारदः—भद्रमुख ! स्वनिष्क्रमणेन देवाः तव निष्क्रमणं

चोदयन्ति ।

रामः—पहि देवि ! येदेहि ! ।

यिष्य ॥ दीपछहिते रजुगहिते च यत्नगानन छिष्टेन वायुनराग्नेन प्रचालनयोग्य
॥ दर्शितम् । कुमार ! उत्तिष्ठोत्तिष्ठ । कोऽत्र दोषः ॥ तदानीं लक्ष-
नमनाद्रियमाणया मया महती दुरवस्थानुभूतेति तव न कश्चिदोष इत्यभिप्रायः ।

अथ राघवस्य निर्दोषी देवो वृथा मया परिलक्ष्येत्यनुतापमपनेतु कश्चिद्वागा-
कारो प्रवृत्ता तामाह—देवयोरिति ॥ देवश्च देवी च देवी । पुमान्नित्रयेत्येकरोच ।

देवस्य राघवस्य देव्यास्सीतावारच अतिमानुषं मानुष्यकदुलभं माहात्म्यं
दृष्टम् ॥ किं तन्माहात्म्यमत आह—यो देवः स्वधैर्यं निराकार्पीत् ॥

स्वधैर्यं स्वधैर्यं निश्चयमिति यावत् । लोकापवादमयमात्रेण पतिप्रत्येकं सीतेनि
यावन्निश्चय निराकार्पीत् उपेक्षितवान् । इह निश्चयकलस्य सीतापरिग्रहस्थानावेन

निश्चयेऽनादर उक्त इति शेषम् । न हि लोक कश्चिद्वैलोक्यापवादमयमात्रेण निर्दो-
षवेनावधूना प्रायेभ्योऽपि गरीयसी प्रियतमा धर्मपत्नीमुपेक्षितु समर्थ इति

अपेक्षैव तावदतिमानुष माहात्म्यम् । एवमुपेक्षया शोभनोदकत्व च
देवस्य माहात्म्यादेव सनातम् । अनोऽत्रानुतापो न वर्तन्त्येति भावः ।

तथा या साता अनले निर्विकारामूय पातिमत्यप्रतापसन्ततेनानलेन
शीघ्रगादानापरोक्षभावेन समर्पिता तदप्यतिमानुष माहात्म्यं दृष्टम् ॥३५॥

। निर्विकारा च यानले इत्येतदेवानुवदन्नाह—भद्रमुखेति ॥ भगवान्
सर्वज्ञ इत्यर्थः । अथ नारदो देवादीनां प्रस्थानसमये शङ्खनिनाद श्रुत्वा ते सह

त्रिगमिषु राघवभयोर्ध्वा प्रस्थापयितुमाह—भद्रमुखेति ॥ स्वनिष्क्रमणेन
निष्क्रमणसमयभ्रातृशङ्खपटनिनादरूपमुनिमिचमुपादनेन तव विनिष्क्रमणं चोद-
यन्तीव अनोऽयमेव मुहूर्तस्त्व निष्क्रमणयेति शेषः ।

नमस्व देवि ! देवर्षिं देवशासनशंसिनम् ।
 सोपवेदस्य वेदस्य यः प्रतिष्ठा स्वयंभुवः ॥ ३५ ॥
 (हस्तमयलभ्य दर्शयति)

सीता—दार्णि अञ्जउत्तद्वत्यप्परिसं उवलम्भिअ प्रमाणं होइ
 , अब्भुदइगुलीअअं । रक्खसमाआदो मोइदं अत्ताण-
 मवगच्छामि ।

इदानीमार्थपुत्रहस्तस्पर्शमुपलभ्य प्रमाणं भवत्य-
 ऋताइगुलीयकम् । राजसमायातो मोक्षितमात्मान-
 मवगच्छामि ।

रामः—पूर्वं राजसीमायाविप्रलब्धस्य मे देव्याः प्रत्ययकारण-
 मासीदाश्चर्यचूडामणिः ।

नारदः—भद्रमुख ! देवाननुगच्छामि । किं ते भूयः प्रियमुपह-
 रामि ।

अथ गणुमारभते—हे ! देवि ! वीदेहि ! यहि देवशासनशंसिनम्
 शमं देवर्षिं नमस्व ॥ नमस्कार्यस्वमुपवादयति—सोपवेदस्येति ॥ स्वयं-
 भुवो विरिञ्चस्य यो वेदः तस्य प्रतिष्ठा काव्यः । मन्त्राया हि प्रथमाभ्येवासिञ्च-
 रिमन्नादे स्वपुत्रे सर्वा विद्याः प्रतिष्ठाविताः । अथवा स्वयंभुवो नित्यवेदस्येत्यर्थः ।
 सोपवेदस्येत्यर्थोपाज्ञानामुपलक्षणम् । यथाहुः—“अहानि वेशाश्चत्वारो धीर्माना
 म्यावविततरः । पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या क्षेत्राव्युदरा ॥ आगुर्वेदो बभूवुर्वेदो
 गान्धर्वो वेद इत्यपि । अथवेदश्चतुर्धास्ते उपवेदा इति स्मृताः ॥” इति । सर्वथा
 गन्धर्ववेदसर्वस्वप्रराशिभ्या योऽप्याचारयाव निगोचतः सोपवेदस्येत्युक्तम् ॥ ३५ ॥

अथ सीता आवं पुनेए हस्तमयलभ्य दर्शित देवर्षिं प्रणम्याह—आर्य-
 पुत्रहस्तस्पर्शमुपलभ्याऋताइगुलीयं प्रमाणं भवति ॥ परमार्थ-
 भूतावंपुत्रदाने प्रमाणं अवर्तयत्यर्थः । अपुना राजसमायातो मोक्षि-
 तमात्मानमवगच्छामि ॥ पूर्वं दण्डस्याभ्ये राज्ञाः स्पर्शदण्डाः । यावत्
 विप्रमन्त्राय मादामीडाकृष्टेय वक्षितस्य मेमया भूतस्वभावमाश्चर्यचूडामणि- इत्यर्थः
 देव्यास्तस्य त्वहि परमार्थगीयापुष्टे जनयति तेन शब्दवत्त्वस्यार्थः । भद्रमुख !
 भद्रं सुन्दरं प्रियममलं च मुखा नन्द स त्वोक्तः । यत्किमेतादृशमात्मः ॥ ३५ ॥
 देवान् प्रधाविष्यत्यर्थं निवेद्यैवमुक्तमुगच्छामि इत्यर्थः । भूयः अतः परं किं प्रियम्

रामः—सिद्धार्थोऽहं किमतः परमिच्छामि । तथाप्येतावदस्तु
भरतवाक्यम् ।

मन्त्रैरावर्ज्यमानं हविरमरपतेरस्तु कल्याणवृष्ट्यै
धन्वी सङ्कल्पजन्मा सरभसमपथे सायकान् संहरेत् ।

उपहरामि ॥ तदुच्यतामिति शेषः । सिद्धार्थोऽहं शुम्भरनुग्रहप्रसादशिरा
रावदाववात् अगदनुग्रहसपादनेन निरराहं जानकीपरिग्रहेण च कृतार्थोऽहं किमु-
त्तरयतः परमिच्छामि । यतस्सर्वपुरुषार्थसाधन भवद्रिषानां दरीनमभूद् अतः
किमपरमेष्ठ्यमित्यभिप्रायः । भरतवाक्यमिति ॥ अत उचरं परित्यक्तानु-
वार्यभाषणं नर्तकस्य वाक्यमित्यर्थः । एवं नर्तक भूडामणिसंघनाटकप्रयोगेण
मामात्रिकानां प्रह्लास्वाददेशीयमानन्द सन्पाद्य तस्यैव जगदभ्युदयात्मक
फलमनुग्रहीतुं सामाजिवान् मार्चयते—तथापीति ॥ यद्यप्यनेन नाटकप्रयोगेण
भरता प्रसादादस्माकं सर्वत्राभिलाषितफललाभं करस्य एव । तथाप्येतावदस्तु ॥
यथावच्छब्दशो नृद्वयमात्रमुद्दिश्यफलपरिमाणवचनः । इदमिदं च फलं भवत्तित्यर्थः ।

तानि फलानि दरीयति—मन्त्रैरिति ॥ द्रव्यदेवतासम्बन्धरूपकर्मप्रकारान-
समर्थं मन्त्रैः करणभूते 'यजमानेनाग्न्यादिदेवताश्च' आधर्ज्यमानं दीयमान
हविरमरपतेः पञ्चन्यरूपस्येन्द्रस्य कल्याणवृष्ट्यै भवतु ॥ यथाकाल
यथादेश यथाभिलषितं च कियमावत्त्वाद् वृष्टे बन्वावत्त्वम् । यथोक्तम्—“अग्नौ
प्रास्ताहुतिस्तम्बगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिः वृष्टेरण ततः प्रज्ञा ॥”
इति । यथा रायवकर्म जगदभ्युदयावाभूद् तथाच यथा कृतवत्प्रयोगोऽपि
जगदभ्युदयाय भूयादित्यभिप्रायः । तथा धन्वी सङ्कल्पजन्मा सरभसं
शीघ्रम् अपथे परदारान् परपुरुषाश्चोदिरण पुरुषेषु स्त्रीषु च सायकान् संह-
रेत् मा प्रहरतु । यथा रावण परदारभिलाषादिनष्टः अत पर तथा कश्चि-
दपि माभूदित्यभिप्रायः । तथा राजानो राजधर्मे प्रभापरिपालनादौ प्रणिहि-
तमनसो भूत्वा मौलिभारं वहन्ताम् ॥ यथा रायवः तथा । सर्वेषां
प्रज्ञा अन्तरावद्धमौनम् अन्त स्वाश्रये आत्मनि जायते इदमिव दं मौन
निद्रावन्द्रमोहालस्यादिकूलेन जाड्येन स्वाधिकृतकर्मानुष्ठानं प्रति तूर्ण्यभावम-
वधूय प्रसादं यातु उचितकर्मानुष्ठानप्राप्त्यर्थं लभताम् । यथा रायवस्य
प्रज्ञा स्वाधिकृते जगद्वच्छेदे । अथवा अन्तरावद्धमौनं राजस तामस च भावमव-
धूय प्रसादं रायवरूपसार्वत्रिक नारायणमकरात्मक भाव लभताम् । अथवा अ-

राजानो राजधर्मप्राणिदितमनसो मौलिभारं वहन्तां
प्रज्ञा यातु प्रसादं प्रतिदिनमवधूयान्तरावहमौनम् ॥३६॥
(निष्क्रान्ता. सर्वे)

इति शक्तिभद्रविरचिते चूडामणिनाटके सप्तमोऽङ्कः ।

इत्याश्चर्यचूडामणिः समाप्तः ।

पर्यशाला शर्पणला मायासीता ततः परम् ।
जटायुषो चधोऽशोकचनिकाप्यङ्गुलीयकम् ॥
सप्तमोऽङ्कस्ततश्चेत्थ चूडामण्यङ्ककीर्तनम् ।

रमप्रयोगपरितुष्टनाट्यदेवतशिवमकल्यात्मक भाव सभनाम् । अथवाऽभ्यन्तरावहमी-
नमविधाकृतमनारमनि देहादी ब्रह्म मयेत्यध्यासम् अवधूय प्रज्ञा ज्ञाना निद्रुपणा
दात्मन प्रहाराद्वशाच्चात्मन् । प्रसादं सखिदानन्दतामसं स्वयंप्रकाशरूप स्वस्वरूप
लभताम् । शक्तिभक्तिभेदेन योजनीयम् ॥३६॥

भारद्वाजप्रामाणी कुमारिलमतानुग. ।

विषयः कश्चिद्व्यक्तिमद्वक्तृत्वात्कृत्वा नाटकम् ॥

रघुवीरस्य चरितं नित्यं मेध्वं दिगधिभिः ।

परसेवया तारायाशु नरं सत्तारमागरम् ॥

रघुनाथे भवेत्क्रियं ब्रह्मवत् इवावता ।

भक्तिर्मगानुभव्या तत्तुत्तारमागरवदे ॥

द्विरवमुक्तं वयमुक्तमपिवाह्यं कुमारमादित्यमजनेनमम् ।

वन्दे मधुरात्ममयिममत्र मेना वयमाहमधीरनिहवे ॥

चूडामण्येनोदकस्य विज्ञितिनिमित्ता मया ।

साहसक्येन पुनरी शुद्धयारावतभिदा ॥

समं विन्दुव अम्ब ।

दुर्गं भूषा

आथर्वचूडामणिस्यश्लोकानुक्रमणिका ।

अधिवसन् गुरुशासनतो	१६३	आपाय भक्ति शयन	२०३
अधीतवेदविद्योऽभि	१६६	आयात मामपरिचितया	२१०
अनया कृतमन्यभुङ्गया	१७२	आरोपयत्यलकमानयति	२०६
अनयोर्ममतोरथ	२२६	आर्येणाशुकमुष्कता धृतमभूदा-	३४
अनुत्तममर्ध्यमविरोधि	१४७	आविर्भवत्यमृतमाजन-	१५७
अपि नियमिनो दारान्	१३८	इदं धुन्वा वचो भर्तु	२३०
अपि घन्धुपु नार्थिता वर	१३२	इन्द्रकल्पे स्थिते राज्ञे	४०
अपि मा विजल्पसि गभीर	११३	इन्द्राणीमहमप्यारोभिरनय	१०४
अपि वासववारणस्य वक्त्रे	१३६	इमा यज्मोरच्चारित्रा	१०८
अभिगम्य मुनीन् वने वने	६७	उद्यान वनभूमय कुसुमितै	३२
अभिरञ्जनी जनाना	४	उन्मर्यादमुपेक्ष्य रावणमह	१५६
अभिसरणमयुक्तमङ्गलाना	५८	एतै स्वर्गविभूषण विटपिनो	१७५
अदये परिशीर्षमञ्जली	२०६	एषां पक्षवमशुक्रानि कुसुम	१६०
अवधूय दराग्रीव	२२५	कनकहरिण केव भूमि	१३३
अवलोक्य सुधाभुजाम	१८५	करपक्षवमात्रमुजिहीते	२०३
अविवेकमनावेक्ष्य	११४	कवचिततनु वृष्टावापी	१०६
अशङ्किता शिथिलय	४५	कस्य किन्तु कुतस्त्यग्न्यु	६४
असता सहजो भाव	८७	कार्मुकेण शमिते	२४१
अस्यातिमानायतलोचनस्य	१४	किं नि श्वासैर्गर्लपयसि	१२४
अहिभवनविधानान्यायुधीकृत्य	१६१	कुवलयपलाशाक्षि । क त्व	२०१
अहं सत्य रामशशिमुक्ति ।	२४५	कृतवान् विधिना शत	१६७
आक्रान्ता किन्तु नालो	८८	केकया च शिखिना	२०२
आचाराननुचरता तपोधनाना	१८	पैतामससानुमति खरिडत	१४४
आतपलविदुषाममृताशु	१५६	क साधव इ च रजनीचरा	२२०
आदत्तामभिरयप्रभृति	२१८	खेद वन वनचरैरपि दुर्विगाह	३०
आय मनु दशरथ	२३८	क्षतजकशिवापातत् सन्ध्या	६२
आनेता मदकलमृत्तकूजिताना	१६०	क्षतजन्मकणोक्षितविग्रह	१४७

क्षितान्यत्रिशतान्यपास्यति	२२४	देवस्त्रिविष्टपजुषा पतिरेष	२३७
खड्गं निधेहि शिधिलीकृतं	७६	द्रुतमञ्जननीलमावयो	२१७
गगनमुत्पतति क्षितिमण्डले	६५	धनुर्ज्यानिर्घोषे सरभस-	४४
गन्धर्वदैत्यगगनेचर-	१८०	धिगर्हं मानुषं जन्म	६६
गन्धापार्द्रदलां मृजन्तु	१५३	ध्यानैकाग्रमना विजृम्भण-	१६०
गुण्या प्रमाणं न दिशा	६	न कथं रक्षितुं शक्नु	४१
चरणनलिनसाध्य यान-	६०	नखोदग्रौ पादौ रथचरण-	२००
चान्द्री कलौ च शरपाण्डुर-	१८१	नगरीं विशा परय	२२०
जगतीधरधातुसान्द्रमम्भ	७०	न पुमान् पुण्डरीकाक्षौ	१०७
जनतामशोकसहकारमञ्जरी	१७६	न भयेन युधौ न पक्षपातात्	१७४
जित्वा ज्यायांसं स्वात्मनो	१६४	नमस्व देवि ! देवर्षि	२४८
ज्याघोषेण निराकरोमि	१२	नयति नयने सावर्शं मा	१७७
तदुभि सवेपथुभिरधु-	१०२	नगनविषये मायासीता	१३१
तदण्डहरिणलक्ष्मणेपिर्दम्भ-	१४१	न रश्मिभिर्ग्लपयति यो	१५६
तस्य लक्ष्मीर्नटस्त्रेव	२२२	नाहं बन्धुरगानि । भीतिविषय-	१४१
तिष्ठ त्वमत्र मम परयतु	१४५	नियमशालिलं पित्रोर्द्वै	४२
गुण्डेनाङ्कुशासभिभेन कनक-	१४३	नियमाभिधेरञ्जटिलं तपोवने	१४०
तोयैर्द्धारि कदम्बकं	१०३	भीलोत्पलाकृतिमपास्य	१२६
त्यजतु भरती भारं	१३६	पथि जलमुच्चासुत्सर्पिण्या	६५
त्रिभुवनरिपुरस्था रावण-	७७	परमुत्तरसा पद्मा परं	१०३
दण्डो मे रजनिचरा	१७१	परमार्थमृगोऽयं भवतु	६७
दण्ड्यानां दण्डनोभिद्रो	१७०	परिवर्तनेन बहुशो	१६३
दमितगुपनयन्नं रौचनं	२०२	परय लक्ष्मण ! नस्तारं	२३६
दर्भे शेरतमण्डलानि	८३	पानाद् रूपरसायनस्य	१०५
दाक्षिण्यमृद्धी जनता	७६	पुरां जेतु भीषाद्भवति	१६५
दायादराधारणवस्तुबन्धुं	११०	पुण्यायुषप्रतिम पुण्यक-	१४४
इन्द्रा तस्याथ दीराम्यं	७१	पूर्णं पुनाति पितरं	१६८
देवजोरुभयोर्दंष्ट्रं	२४७	प्रकृतिं प्रत्य सद्दर्श	१२८

बन्धुजैहो नु पापस्य	६०	येनानीयत ताटका यमपदं	१६६
बहुमानपदं भवाम्यहं	२२१	रक्षोवधादिरतकर्म	२१५
भीमदंष्ट्रमरुणांर्ध्वमूर्ध्वं	६२	रघुवृषभकराङ्गुलीवियोगात्	२०८
मणिमंशुकैररितमङ्गुलीयकं	६३	रत्नयन् भुङ्क्तेः प्रहस्य	८६
यदाम्मसा विद्यति	२३५	रजनीचरगृहसखिमि	२२६
मन्त्रैरावर्ज्यमानं हवि-	२४६	रथचरणासुप्तस्य चरणैः	८०
मयि जीवति मानुषाद्वासा	६६	रामाभिधानस्य परस्य पुंसः	६०
मयि बुद्ध्याप्यसन्दिग्धो	१२१	लोकानां यद्विजयमुदरा-	२३५
मरतकतटे मन्दाकिन्या	१०६	चन्दास्येतानि तैऽप्य	१४६
मरतकमयी प्रीवां साचीकरोति	६८	वक्त्रेण स्फुरिताधरेण	७४
मरताकरुणो माद्यद्भृङ्गा	२०१	मर्त्येभ्यो हृतमुपभुङ्ग्य	१८३
मात्रोः प्रकृतिभिस्तनैस्त्वयि	३७	वसुधारजशयनकालसंक्षित	२४०
मायाबलेन श्लिनां	५१८	वसुधैव मदीभुजः प्रियेयं	१८५
मायाविधेयवपुषा	११५	वह्नासि मायापिशुनं	६१
मार्गे विवृतिमार्गमार्गेष्वपराणा-	३६	वास्तो वस्तुत्वमास्पदं	२४
मुध मायागतं दुःखं	१२७	विधुतो ब्रजामि सुरलोक-	२१७
मुनयो न वयं कृतागति	६७	यिप्रा यन्नि च नमन्ति	१८२
मपावृतामु जगतीधर-	२१२	विघ्नजति हुतगन्धं	८४
मैनाकं नागकन्यासुररु-	१८८	वीचीस्थाने सद्यं	१
यतते यस्य निष्कूलौ	२७	वेगादुत्पततो विधूय नमुचि	२१६
यदि सुरवदकाङ्क्षा यन्निषो	१६८	वेलावने कुशुमितार	२३४
यदेव दोषातनमीक्षणाणा-	१५२	व्याजुम्भते जलधरोदर-	६४
यमचरणकुर्वेत्स्वात्तवादीन्	१६४	शङ्कितासि मया देवि !	२४२
यस्य नैसर्गिका शोभा	१०८	शरणमस्मि जटायुर्हं सखा	१४३
यानि यानि मनोज्ञानि	१८६	शरणासुरराग्रेषु	२०८
युधि वनचरश्चेरायुर्ध्वं	१७६	शून्यमन्तराविन्दलोचने !	६५
युधि मरभतं ह्रवा	१०१	शृङ्गाणि मेरोरिव	२३६
येन सोऽयमपि रावणो	१११	शैलायामिभिरम्बुवाहनिवह-	४६

सकलमापै करुणै	२३७	सार्धं त्वया गुणपरायण !	२२१
सकामा भव कैशेयि ।	१२६	सुखामिलाषी स्त्रीभावो	२२४
सत्यवादिनि ! धर्मिष्ठे !	१२६	सैषा शूर्पणखा नाम	७३
सदासि नमयता धनुर्भया	२१३	सरस्विता मम समाधि-	२४६
सनाथीपुर्वाणा भरणिमथवा	१६	स्तिमितनयनमारात्	२३४
सन्ध्यारुणा सलिलवाह-	७२	स्थातुं यस्य पुरन्दरो	१६३
सपत्नीकस्य रामस्य	१०	ज्ञात्वा गङ्गापयसि विहितौ	१७८
समुच्छ्वसिद्धि चेतस्त्वं	७१	हृते राज्ये भवान् भक्त्या	३८
साक्षात्कृत्य समित्समिद्धमनसं	५३	हत्वा वालिनमर्षावे	२२३
साधारणी नयविदा धरणी	६६	हरिचन्दनप्रणयिनौ	२२७
साधु संयमय मूर्धजन्मना	२१६	हिमकर ! हिमगर्भा रश्मयः	१५८
साध्वसेन सह धैर्यमास्थिता	६८		

वात्रोपयोगी पुस्तकें ।

लोकोक्तिरत्नप्रभा—इस में संस्कृत की १७०० लोकोक्तियों का संग्रह संग्रह है । प्रस्ताव लिखने के लिये अत्यन्त उपयोगी है । इन लोकोक्तियों के प्रयोग से संस्कृत अवश्य सुहावरेदार (वाग्भासायुत) हो जावेगी, जिससे प्रस्ताव और अनुवाद रोचक और आकर्षक हो जाते हैं ।
मूल्य ॥)

पञ्चतन्त्रमूलमात्र—बहुत सँटे निर्णयसागरी टाइप में छपवाया गया है । अतीव सुन्दर और पुष्ट कपड़े की जिल्द भी बंधी हुई है । मूल्य १)
अजिल्द का दाम ॥)

लघुसिद्धान्त कौमुदी—मूलमान राजिव्द ॥)

लघुसिद्धान्त कौमुदी—रणद्वोष शास्त्री कृत विस्तृत संस्कृत व्याख्या सहित १॥)

विक्रमोर्वशी—संस्कृत तथा हिन्दी भाषा टीका सहित । सजिल्द १)

कारिकावली सहित न्यायसिद्धान्त मुक्तावली—सद्विष्णु । प्रभोत्तरावली समेत । दिप्पणकार-कवितार्किक पं० नृसिंहदेव शास्त्री दर्शनाचार्य १॥)

विदग्धमुखमण्डन—पं० परमेश्वरानन्द शास्त्री प्रिंसिपल, सनातन धर्म संस्कृत कालिज लाहौर कृत संस्कृत व्याख्या सहित । १)

प्रस्ताव चन्द्रिका—कवितार्किक पं० नृसिंहदेव जी दर्शनाचार्य कृत सजिल्द । १॥)

साहित्यचिन्दु—साहित्य विषय की प्रारम्भिक पुस्तक । पं० खज्जू राम जी शास्त्रीकृत । ॥)

न्यायसिद्धान्त मुक्तावली—कवितार्किक पं० नृसिंहदेव शास्त्री दर्शनाचार्य कृत विस्तृत 'प्रभा' व्याख्या सहित । विद्यार्थियों के लिये यह व्याख्या विशेष सुगम और सरल है । सजिल्द ४॥)

काव्यादर्श—पं० नृसिंहदेव जी शास्त्री कृत संस्कृत व्याख्या सहित द्वितीय संस्करण छपता है

वृत्तरत्नाकर—संस्कृत तथा भाषा टीकाद्वय सहित । टीकाकार—
कवितार्किक पं० नृसिंहदेव शास्त्री दर्शनाचार्य । यह टीकाएँ खास तौर पर
विद्यार्थियों के उपयोग के लिए बनाई गई हैं, कद एक विद्वानों ने प्रशंसा
से इन टीकाओं की प्रशंसा की है । आज तक जितने भी अन्य वृत्तरत्नाकर
छप चुके हैं, उन सब को इसमें मान कर दिया है । मूल्य १॥

कर्मकाण्डग्रन्थाः

विवाह पद्धति मूलमात्र स्थूलाक्षर ॥=)	संकल्प कल्पना 1=)
विवाहपद्धति निवाहुरामकृत- संस्कृतटीका १॥	एकादशान्तोष्ठापन विधि ॥=)
पञ्चवैदी सन्ध्या मूलमात्र अति- स्थूलाक्षर ॥=)	सपिण्डीनिर्णय भा. टी. १)
लग्नपत्रिका (साहेचिड्डी) सचित्र तीन रंग १)	नांदांमुखभाद्रपद्धति ॥=)
एकोविंशद्विपद्धति भाषा टीका ॥=)	गृहप्रतिष्ठा ॥=)
पार्वण भाद्र पद्धति भा. टी. १)	कात्यायनीशांति-नवीन संस्करण ॥=)
भाद्रप्रनोत्तरावली भा. टी. १=)	गोदानुविधि ॥=)
संस्कारभानु भा. टी. १=)	धर्मशांति-नवीन संस्करण ॥=)
विवाहोपचतुर्थी कर्म पद्धति भा. टी. १)	जन्मविगुक्त्य नवीन संस्करण ॥=)
आश्विपूजांति ॥=)	मघादेवयस्विनीशांति १=)
नवग्रह तथा स्तस्युयन कलश प्रतिष्ठापूजाविधि १=)	शर्यादानपद्धति ॥=)
शिलास्थापन विधि ॥=)	वैशाखोष्ठापनविधि ॥=)
नवग्रहपूजाविधि ॥=)	त्रिखल शांति ॥=)
तुलादानपद्धति १=)	मूलचैत्रनवशांति ॥=)
वापीकृतशुभाशुभ पद्धति ॥=)	कार्तिकश्रीप्रमृता शांति नवीन संस्करण ॥=)
	उषिष्ठाशांति ॥=)
	वृहस्पतिपूजांति-नवीन संस्करण ॥=)
	शुभद्वयनपद्धति-वैशाखविधिमहित १)